

О. І. Пометун, Н. М. Гупан

Історія України II

ББК 63.3(4УКР)6я721
П55

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ від 16.03.2011 р., № 235)*

Наукову експертизу проводив Інститут історії України НАН України

Психолого-педагогічну експертизу проводив Інститут педагогіки НАПН України

Пометун О. І.

П 55 Історія України : підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту, академічний рівень / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. — Харків : Січ, 2012. — 336 с. : іл.

ISBN 978-966-2542-24-0.

ББК 63.3(4УКР)6я721

ISBN 978-966-2542-24-0

© О. І. Пометун, Н. М. Гупан, 2012
© Видавництво «Січ», 2012
© Видавництво «Освіта»,
художнє оформлення, 2011

Шановні учні!

Перед вами підручник з історії України, який охоплює період від початку Другої світової війни до сьогодення.

Підручник адресовано вам — учням випускного класу, які вже сьогодні беруть участь у суспільному житті, мають документ, що засвідчує громадянство — паспорт громадянина України, і визначають свій життєвий шлях. Зміст підручника орієнтовано на ваш соціальний досвід, здатність історично мислити, виявляти громадянську позицію. Цей підручник дасть вам можливість опанувати навчальний зміст за умови самостійного опрацювання всіх його складових: тексту, документів, фотографій, історичних карт і завдань до них; формувати власні погляди на події минулого; ознайомитися з матеріалами соціальної історії та повсякденності; дискутувати, аргументувати свою думку, відрізнити факти від домислів; перевіряти й оцінювати власні знання.

Звертаємо вашу увагу на те, що:

- після назви кожної теми представлено план, за яким вона викладається; ключові терміни і поняття; дати основних подій;
- виділені жирним шрифтом терміни, дати бажано запам'ятати, навчитися пояснювати та оперувати ними. Якщо слово позначено зірочкою (*), то його пояснення можна знайти у словнику наприкінці підручника;
- біографічні відомості про видатних діячів, які впливали на розвиток подій, допоможуть вам зрозуміти їх погляди і поведінку в конкретній ситуації;
- історичні документи, спогади сучасників подій, оцінки та інтерпретації явищ істориками, фотодокументи супроводжуються запитаннями і завданнями, які треба виконати. Така робота допоможе орієнтуватися в інформаційних процесах, характерних для сучасного етапу розвитку людства;
- наприкінці теми є завдання, які допоможуть з'ясувати, наскільки ви засвоїли опрацьований матеріал. Ці завдання потребують аналізу, систематизації фактів та явищ, пояснення причин та взаємозв'язків історичних подій, процесів;
- завдання для тематичного оцінювання пропонуються наприкінці кожного розділу, їх слід використовувати для самоконтролю і самоперевірки, готуючись до відповідного заняття.

Бажаємо успіхів у навчанні.

Автори

Україна в роки Другої світової війни

[1939—1945 рр.]

Велика Вітчизняна війна

[1941—1945 рр.]

Важливою складовою історії України у XX столітті є Друга світова війна, один з найсуперечливіших, найтрагічніших її періодів.

Для деяких наших співвітчизників війна розпочалася 1 вересня 1939 р., адже в цей час західноукраїнські землі перебували у складі Польщі і західні українці змушені були служити у Війську польському, для інших — 17 вересня 1939 р., коли Червона армія, в складі якої також були наші земляки, здійснювала «похід» до Західної України та Західної Білорусії. Але для більшості наших співгромадян вона розпочалася 22 червня 1941 р., коли Німеччина напала на Радянський Союз.

Війна тривала на території України 1 225 днів і ночей, перетворивши нашу землю на арену кровопролитних боїв. З Україною пов'язані основні, вирішальні події на всьому 4 500-кілометровому радянсько-німецькому фронті, який посів центральне місце у системі фронтів Другої світової війни. Український і південноросійський напрями постійно були головними на Східному фронті, на всьому європейському театрі воєнних дій аж до кінця 1944 р. Саме тут проводилася більшість великомасштабних операцій 1941 — 1944 років, які, зрештою, вирішили долю всієї війни.

Але й після визволення України багато наших земляків продовжували воювати на Далекосхідному фронті — проти Японії, у складі Червоної армії, а в західноукраїнських лісах у лавах Української повстанської армії боролися проти радянської влади.

За шість років Другої світової війни Україна зробила вагомий внесок у перемогу над Німеччиною та її союзниками.

**ПЬЕМ ВОДУ РОДНОГО ДНЕПРА,
БУДЕМ ПИТЬ ИЗ ПРУТА, НЕМАНА И БУГА!**

>> 002

>> 003

>> 004

Теми 1 – 2. Початок Другої світової війни та зміна кордонів України

1. Україна у міжнародній політиці напередодні Другої світової війни. 2. Радянсько-німецький договір про ненапад. 3. Початок Другої світової війни і вступ Червоної армії на територію Західної України. 4. Вхід Бессарабії і Північної Буковини до СРСР і УРСР. 5. Радянізація нових територій. 6. Становище в УРСР у 1939 — першій половині 1941 рр.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

пакт, радянізація, депортація, ОУН.

Основні події:

23 серпня 1939 р.	— укладено радянсько-німецький пакт про ненапад;
1 вересня 1939 р.	— Німеччина здійснила напад на Польщу, почалася Друга світова війна;
17 вересня 1939 р.	— Червона армія перейшла польський кордон;
15 листопада 1939 р.	— Західна Україна увійшла до складу УРСР;
2 серпня 1940 р.	— Бессарабія і Північна Буковина увійшли до складу УРСР.

1. Україна у міжнародній політиці напередодні Другої світової війни

Подумайте

У чому полягала сутність «українського питання» напередодні війни? Як це могло позначитись на подальшій долі українського населення?

Напередодні Другої світової війни етнічні українські землі перебували у складі п'яти держав з різним соціально-політичним устроєм. Це було одним із дестабілізуючих чинників політичного життя тодішньої Європи, перетворюючи «українське питання» на клубок серйозних суперечностей, а «українську карту» — на серйозний козир у великій дипломатичній грі.

Українське питання у вузькому розумінні — це питання про місце і роль українського чинника у внутрішньому житті держав, до складу яких входили українські землі, у широкому — це питання про умови і механізм возз'єднання українських земель та про створення власної української держави.

Зацікавлені в українських землях були не тільки держави, що межували з ними, а й ті, які не мали безпосередніх кордонів з Україною. На той час існувало три групи країн, які намагалися долучитися до упорядкування українських територій. **Перша група** — Англія, Франція та США.

Ці країни не володіли українськими землями, але вважалися лідерами у світовій політиці. «Українське питання» цікавило їх у площині збереження існуючих кордонів, визначених ними за Версальсько-Вашингтонськими домовленостями.

Другу групу представляла насамперед Німеччина. Вона не володіла українськими землями, проте мала масштабні плани щодо їх захоплення та використання. Так, ідеолог нацистської партії А. Розенберг опублікував аналітичну працю «Україна — вузол світової політики», а А. Гітлер, виступаючи на з'їзді нацистської партії у 1936 р., наголошував, що, якби завоювати Україну, Урал і Сибір, то «кожна німецька домогосподарка відчула б, наскільки її життя стало легшим». Керівництво рейху прагнуло захопити українські землі не тільки з метою підвищити життєвий рівень німецького населення, а насамперед, щоб забезпечити Німеччину ресурсами у війні за світове панування. Керівництво рейху мало намір використовувати українські землі і як

зручний плацдарм для подальшого виходу в райони Закавказзя та Близького Сходу, до багатих родовищ нафти. Окрім того, А. Гітлер та його оточення розглядали Україну як територію, якою можна буде розраховуватися зі своїми союзниками у «східному поході». Зокрема Угорщині, що діяла спільно з Німеччиною, нацисти обіцяли Закарпаття. Румунію А. Гітлер спокушав землями Бессарабії, Північної Буковини, південними районами України.

До **третьої групи** входили СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина, Угорщина. Ці держави володіли українськими територіями і планували приєднати інші українські землі. Найбільш впливовою державою в цій групі був СРСР, його керівництво виступало із заявами про необхідність об'єднання усіх українських територій у складі УРСР.

Драматизм ситуації полягав у тому, що український народ самостійно не міг вирішити власну долю. У цей час все залежало від балансу інтересів різних, насамперед великих держав і від співвідношення сил, які могли ці інтереси захистити.

2. Радянсько-німецький договір про ненапад

Подумайте

Якими були наслідки договору для задіяних у ньому сторін: Німеччини, СРСР, Польщі й України?

А. Гітлер розумів, що СРСР, маючи власні інтереси у Західній Україні, не допустить, щоб цей вигідний стратегічний плацдарм зайняли німецькі війська і перетворили його на засіб постійного тиску на Радянський Союз. Розглядаючи війну з Польщею як прелюдію до агресії проти Франції та Англії, керівництво Третього рейху вирішило, що настав час для союзу з СРСР, який уявлявся А. Гітлеру тимчасовим.

Радянське керівництво вважало міжнародне становище своєї країни несприятливим для конфлікту з Німеччиною, що значною мірою і зумовило зближення між Берліном та Москвою. Проте поступатися своїми інтересами СРСР не збирався. Вже у завершальній фазі переговорів з міністром закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропом увечері 22 серпня 1939 р. радянське керівництво висунуло вимоги про визнання інтересів СРСР на Балтиці, у Південно-Східній Європі, а також про відмову А. Гітлера від планів створення «Великої України». І лише задоволення цих вимог відкрило шлях до укладення договору.

23 серпня 1939 р. В. Молотов і Й. Ріббентроп підписали договір про ненапад між СРСР і Німеччиною терміном на 10 років. Крім цього, було підписано і таємний протокол, який містив положення, що стосувалися українських земель і означали, що відмова рейху від претензій щодо України набула форми розмежування «сфер інтересів».

Фактично А. Гітлер і Й. Сталін, давши згоду на підписання «пакту Молотова — Ріббентропа» (відомий в історії під назвою *пакт* про ненапад), за яким розподілялася Польща, ініціювали Другу світову війну.

Радянсько-німецький договір був орієнтований не на зміцнення гарантій миру в Європі, а на задоволення геополітичних інтересів двох тоталітарних держав. Для України його наслідки також були неоднозначними. З одного боку він сприяв єднанню

Пакт (від лат. *pactum*) — міжнародний договір, який має велике політичне значення.

Які події ілюструє фотодокумент? Який настрій у представників обох сторін під час підписання договору? Чому?

Підписання договору про ненапад між Німеччиною та СРСР.

Й. Сталін, Й. Ріббентроп — стоять другий і третій праворуч, В. Молотов підписує договір. Москва, 23 серпня 1939 р.

її земель у складі радянської держави, з другого — мав на меті реалізацію інтересів сталінського тоталітарного режиму, який прагнув поширити свою владу на нові території.

Зверніться до джерел

Витяг із таємного додаткового протоколу до договору про ненапад між Німеччиною та СРСР, 23 серпня 1939 р.:

«...2. У разі територіально-політичного переоблаштування областей, що входять до складу Польської держави, межа сфер інтересів Німеччини та СРСР пролягатиме приблизно лінією річок Нарев, Вісла і Сян. Питання ... збереження незалежної Польської держави та які будуть кордони цієї держави може бути остаточно з'ясовано лише протягом подальшого політичного розвитку. У будь-якому випадку, обидва Уряди вирішують це питання в порядку дружньої обопільної згоди...

3. Стосовно Південно-Східної Європи, з радянського боку підкреслюється зацікавленість СРСР у Бессарабії. З німецької сторони заявляється про її повну політичну незацікавленість у цих областях.

4. Цей протокол зберігатиметься обома сторонами в суворій таємниці.

За уповноваженням Уряду СРСР

В. Молотов

За уповноваженням Уряду Німеччини

Й. Ріббентроп»

? Про які домовленості між СРСР та Німеччиною йдеться у цьому протоколі? Знайдіть на карті № 1 (с. 327) райони, про які йдеться. Як ви думаєте, чому цей документ потребував «суворой таємниці»?

3. Початок Другої світової війни та вступ Червоної армії на територію Західної України

Подумайте

Якими подіями розпочалася Друга світова війна для України? Чому Червона армія швидко просувалася територією Західної України? Як ставилися солдати й офіцери Червоної армії до вступу на територію Польщі?

Яким чином відбулось возз'єднання Західної України з УРСР? Якими мали бути наслідки включення Західної України до складу СРСР та УРСР?

1 вересня 1939 року Німеччина напала на Польщу. Велика Британія та Франція, маючи союзні договори з Польщею, стали на її захист й оголосили війну Німеччині. Так почалася Друга світова війна. Події розгорталися за

Воєначальник, маршал Радянського Союзу (з 1940 р.), двічі Герой Радянського Союзу. Учасник Першої світової та громадянської воєн (на боці Червоної армії). З вересня 1937 р. — командувач військ Харківського, згодом Київського особливого військового округу. У вересні 1939 р. війська під його командуванням увійшли на територію Західної України. У 1940 — 1941 рр. нарком оборони СРСР. У роки Великої Вітчизняної війни — командувач фронтів, представник Ставки верховного головнокомандування. За його участю було розроблено низку великих воєнних операцій. У повоєнні роки командував військами кількох військових округів.

сценарієм, визначеним таємним протоколом до «пакту Молотова — Ріббентропа». Польська армія не змогла стримати наступ німецьких дивізій і почала відступати. Німецькі війська швидко просувалися на Схід.

Радянське керівництво, враховуючи попередні домовленості з Німеччиною, 17 вересня віддало Червоній армії наказ перейти польський кордон і вступити на територію Західної України. Для поляків це стало несподіванкою. Пізно вночі, коли радянські війська спеціально новоствореного Українського фронту під командуванням С. Тимошенка просувалися територією Західної України, польського посла у Москві було викликано у Кремль, де йому вручили ноту радянського уряду.

Зверніться до джерел

З ноти уряду СРСР, врученої польському послу в Москві 17 вересня 1939 р.:

«Польсько-німецька війна виявила внутрішню неспроможність Польської держави. Протягом 10 днів воєнних операцій Польща втратила всі свої промислові райони і культурні центри...

Радянський уряд не може байдуже ставитися до того, щоб єдинокровні українці..., які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися беззахисними.

Зважаючи на таку обстановку, радянський уряд розпорядився Головному командуванню Червоної армії віддати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України...»

? Про що повідомляє уряд СРСР Польщу? Чим він пояснює свої дії? Чи пояснення уряду СРСР є переконливими? Чому?

У поході на Польщу СРСР задіяв близько 1 млн солдатів. Командування пояснювало червоноармійцям бойове завдання по-різному: від необхідності надання «братерської допомоги» повсталим робітникам та селянам Західної України проти польських панів до «захисту західноукраїнських земель від німців». Радянське керівництво радило командирам Червоної армії не вступати у відкриті бої з польськими військами і всіляко схилити їх складати зброю та припиняти опір. З цією метою було розгорнуто широкомасштабну агітаційно-пропагандистську роботу. Над польськими військовими частинами з радянських літаків розкидали листівки відповідного змісту.

Поляки не планували воювати на два фронти. Після переходу радянськими військами польського кордону армія Польщі продовжувала чинити опір німцям, а проти Червоної армії не було створено фронту. За таких

Визначте мету плаката.
Опишіть одяг селян. Хто
стоїть за червоноармійцем
і хто за селянином?
Що це символізує?

Подати руку допомоги братським народам
Західної України і Західної Белорусії —
наша священна обов'язок!

В. Іванов. Плакат. 1939 р.

карбованця дорівнює курсу золотого. Арешти духовних осіб не проводити...».

Зрозуміло, що таке ставлення радянських військ сприймалося місцевим населенням як повна протилежність порівняно з попередньою політикою Польщі. Українці були задоволені зруйнуванням Польської держави і не приховували цього. Проте вже тоді, у 1939 р., дехто з місцевих людей оцінював ситуацію по-іншому. Як згадував письменник Ю. Пашківський, «це була не так втіха від приходу «визволителів», що мали досить нужденний вигляд, як радість від того, що втекли ворожі ненависні пригноблювачі». Особливо насторожувало українське населення подальше зближення правлячих режимів СРСР та Німеччини, зокрема, підписаний між ними 28 вересня 1939 р. Договір про дружбу і кордони, що мав додатковий таємний протокол. Переважна більшість території Західної України увійшла

умов Червона армія швидко просувалася вперед: вже 17 вересня були захоплені Тернопіль, Збараж, Рівне, а 18 вересня радянські частини вступили до Луцька, Станіслава, Галича.

Оточений німцями польський гарнізон Львова 18 вересня відмовився від запропонованої ними капітуляції й утримував місто до підходу Червоної армії. 22 вересня командувач гарнізону здав місто радянському командуванню.

На початку жовтня 1939 р. війська Українського фронту взяли в полон понад 304 тис. польських вояків. Польських солдатів української національності відпускали по домівках, а поляків відправляли до спеціально створених таборів.

З перших днів перебування на західноукраїнській території Червона армія намагалася не чинити кривди місцевому населенню, маючи інструкції з центру, в яких наголошувалось: «...уникайте конфіскації продовольства в населення. Необхідне... купуйте у населення за радянські карбованці, пояснюючи, що курс

Делегація Західної України
на III позачерговій сесії
Верховної Ради УСРС.
Київ, 1939 р.

Які події зафіксовані на фотодокументі? Як ви вважаєте, чого домагались Народні Збори від Верховної Ради УСРС? На чому мав наголошувати гігантський розмір «Подання»? Яке враження на вас справляє зображення?

до складу СРСР (окрім Лемківщини, Посяння, Холмщини і Підляшшя, які опинилися під німецькою окупацією).

Але, попри все, більшість населення Західної України доброзичливо поставилася до приходу радянських військ. Вийшли з підпілля й активно включилися у створення нових органів влади комуністи. Народні Збори Західної України у Львові проголосили встановлення радянської влади в краї. Окрім того, делегати ухвалили декларацію про конфіскацію поміщицьких земель, про націоналізацію банків і об'єктів великої промисловості.

Зверніться до джерел

Із Декларації Народних Зборів Західної України про державну владу в Західній Україні від 27 жовтня 1939 р.:

«Виявляючи одностайну волю народу Західної України, йдучи за прикладом Радянського Союзу, Українські Народні Збори проголосили встановлення радянської влади на всій території Західної України.

Віднині вся влада в Західній Україні належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих».

? Як пояснюються в декларації причини встановлення радянської влади? Чи погоджуєтесь ви з такими поясненнями?

Із Закону Верховної Ради УРСР про возз'єднання Західної України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою, 15 листопада 1939 р.:

«Верховна Рада УРСР, заслухавши заяву Повноважної Комісії Народних Зборів Західної України, постановляє:

1. Вітати... Постанову Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1939 р. про включення Західної України до складу Радянського Союзу.

2. Прийняти Західну Україну до складу УРСР і возз'єднати тим самим великий український народ в єдиній українській державі.

3. Доручити Президії Верховної Ради УРСР призначити день виборів депутатів... від Західної України.

4. Доручити Президії... визначити адміністративний поділ областей і районів Західної України».

? Який статус одержала Західна Україна за цим Законом? Яке значення, на вашу думку, мала ця подія в історії України?

4. Вхідження Бессарабії і Північної Буковини до складу СРСР і УРСР

Подумайте

Чому радянське керівництво вирішило приєднати Бессарабію та Північну Буковину до СРСР? Чому Румунія погодилася на вимоги СРСР? До яких наслідків мало привести включення цих територій до складу СРСР і УРСР?

Після вхідження Західної України до складу СРСР радянське керівництво поставило перед Румунією питання про передачу Радянському Союзу Бессарабії та Північної Буковини. Вперше про такі наміри радянського уряду стало відомо з виступу В. Молотова на сесії Верховної Ради СРСР наприкінці березня 1940 р., в якому він заявив, що «Радянський Союз ніколи не визнавав захоплення Румунією Бессарабії». Така заява збентежила уряд Румунії і змусила його шукати підтримки у А. Гітлера. Проте Німеччина була зв'язана пактом Молотова — Ріббентропа і на запит Бухареста, як вона діятиме у разі «агресії Радянської Росії проти Румунії», Й. Ріббентроп офіційно відповів, що «ця проблема Німеччину не цікавить і вона має хвилювати тільки румунський уряд». Водночас Берлін запевнив, що ця «поступка»

матиме тимчасовий характер і що Німеччина допоможе не тільки повернути втрачену територію, а й завоювати нові.

Наприкінці червня 1940 року радянський уряд пред'явив Румунії свої вимоги щодо повернення СРСР Бессарабії та Північної Буковини. 28 червня 1940 р. румунський уряд заявив про свою згоду передати ці території Радянському Союзу. Червона армія перейшла Дністер і вступила на територію Бессарабії та Північної Буковини. Місцеве населення прихильно поставилося до Червоної армії. В містах і селах відбувалися мітинги на підтримку нової влади. Радянське керівництво направило сюди з Росії та України понад 5 тис. партійців, державних службовців та господарників, які мали зміцнювати прорадянські настрої у краї. І вже **2 серпня 1940 р.** Верховна Рада СРСР вирішила приєднати Північну Буковину і Південну Бессарабію до складу УРСР; решта території Бессарабії і колишня Молдавська Автономна РСР 15 серпня 1940 р. утворили Молдавську РСР.

5. Радянізація західних областей України

Подумайте

Які області були створені на територіях, приєднаних до СРСР? Які зрушення відбувалися у соціально-економічній сфері? Як ставилось населення до радянських перетворень? Коли і як змінилася позиція радянської влади щодо приєднаних територій? Як реагувало на такі зміни населення?

У грудні 1939 р. було здійснено адміністративний поділ Західної України і створено шість областей: Волинську, Рівненську, Львівську, Дрогобицьку, Станіславську, Тернопільську. У серпні 1940 р. з території Північної Буковини і частини Хотинського повіту Бессарабії створено Чернівецьку область, а на основі Аккерманського та Ізмаїльського повітів — Аккерманську область, яка в грудні того самого року була перейменована в Ізмаїльську.

Нові землі увійшли до складу УРСР мирним шляхом, їхнє господарство не зазнало руйнації. Стосовно місцевого населення радянська влада спочатку поводитися лояльно, намагаючись заручитися його підтримкою. До агітаційної роботи залучались відомі діячі культури: О. Довженко, К. Симонов, М. Бажан, О. Корнійчук, Д. Косарик та інші.

Як реагує сільська біднота на конфіскацію і перерозподіл поміщицьких земель? Чи відчувають себе селяни учасниками здійснення аграрної політики? Чому?

Селяни голосують за розподіл поміщицької землі.
Західна Україна, 1940 р.

У місцевого українського населення деякі перетворення, запроваджені радянською владою, знаходили позитивний відгук, зокрема: націоналізація промислових та торговельних підприємств, що належали полякам і євреям; переселення міської бідноти у будинки, конфісковані у домовласників; запровадження безкоштовного медичного обслуговування; розширення мережі українських шкіл та націоналізація вищої освіти тощо.

Особливу підтримку в традиційно аграрному краї дістала експропріація земель польських та румунських землевласників і обіцянки нової влади розподілити їхні землі поміж українськими селянами. Наприкінці 1939 р. радянська влада конфіскувала і перерозподілила понад 2 млн гектарів землі та звільнила бідняцькі господарства від сплати податків.

Не залишилася поза увагою нової влади і промисловість. Форсованими темпами проводилася реконструкція багатьох підприємств. Особливо помітним це було на Буковині: тут відновили та реорганізували понад 50 підприємств, законсервованих під час румунської окупації.

Відбувалися серйозні зрушення у соціально-економічному житті українського суспільства загалом. На возз'єднаних з УРСР землях швидко вдалося подолати безробіття. Це стало можливим, оскільки в краї зріс попит на робочі руки, по-перше, внаслідок реконструкції фабрик та заводів, по-друге, внаслідок звільнення робочих місць, на яких раніше працювали поляки та румуни. Водночас здійснювалося переселення у східні райони України певної частини трудових ресурсів із возз'єднаних земель. Зокрема, із Західної України з вересня 1939 р. по червень 1941 р. на підприємства Донбасу виїхало працювати 17 тис. робітників. З Північної Буковини з серпня 1940 р. по червень 1941 р. поїхало працювати на новобудови Східної України 14 тис. осіб.

Утім згодом радянська влада, зміцнивши свої позиції, стала нав'язувати місцевому населенню власні інтереси. Посилився тиск на селян через обкладання їх високими податками. Розпочалася примусова колективізація. У 1940 р. в Західній Україні з'явилися перші колгоспи, а на середину 1941 р. було колективізовано 13 % селянських господарств. Селян, які відмовлялися йти до колгоспів, переселяли до Сибіру, Поволжя, Казахстану.

Відразу після вступу Червоної армії на західноукраїнські землі нова влада заборонила всі партії та громадські рухи. Відчула на собі тиск й

З якою метою радянська влада проводила такі акції? Чому місцеве населення цікавилось радянськими газетами?

Розповсюдження перших радянських газет після визволення Північної Буковини з-під влади Румунії. Чернівці, 1940 р.

українська інтелігенція. Жертвами сталінізму стали вчителі, діячі науки та культури. Зазнали репресій і члени комуністичної партії Західної України, які сприяли становленню радянської влади в краї. Адже сталінському тоталітарному режиму не потрібні були місцеві комуністи, які вважали себе переможцями «у боротьбі з польською та румунською буржуазією» і претендували на роль представників радянської влади. Компартію Західної України було розпущено за звинуваченням, що начебто її керівництво захопила іноземна агентура.

Зверніться до джерел

Із кореспонденції „Як боролося українське селянство”

«Українські щоденні вісті». Львів, 23 серпня 1941 року:

«Агітація була шаленою, неперебірливою в засобах. Всупереч Конституції, за якою колгоспна справа — це річ добровільна, страшили людей виселенням, арештами та іншими погрозами; кликали щоразу до сільради (навіть серед ночі) та намовляли підписувати членську заяву.

Де не доводилося заложити колгоспи, там... непосильні обов'язки — ... возити каміння, дерево і тому подібне в часи найгарячішої роботи в полі. За невиконання наказу карали ув'язненням».

? Які заходи здійснювала радянська влада щодо селян Західної України?
Як ви думаєте, якою була реакція населення на такі заходи?

Радянська влада широко використовувала в західноукраїнських землях такий вид покарання, як **депортація**^{*}, тобто примусове виселення людей, які не поділяли політику правлячого режиму. Під першу хвилю депортації восени 1939 р. підпали здебільшого польські осадники. Друга хвиля прокотилася навесні 1940 р. й охопила переважно заможних селян. За період 1939 — 1940 рр. із Західної України вглиб СРСР було депортовано понад 10 % населення краю. Окрім того, багато людей за різними надуманими звинуваченнями було кинуте до в'язниць. Не всім вдавалося вийти звідти живими.

У населення почали зникати ілюзії щодо «щасливого життя в країні Рад».

Боротьбу проти сталінського тоталітаризму в краї очолила **Організація українських націоналістів (ОУН)**, яка нараховувала близько 20 тис. осіб.

6. Становище в УРСР у 1939 — першій половині 1941 р.

Подумайте

Які зміни відбулися в економіці та житті населення України напередодні війни? Чим вони були зумовлені?

Метою модернізації радянської промисловості й сільського господарства було не тільки зміцнити економічний потенціал СРСР, а й створити умови для посилення його військової могутності.

Напередодні та з початком Другої світової війни форсованими темпами здійснювалося будівництво підприємств, що працювали на потреби армії. На заводах Києва, Харкова, Дніпропетровська, Луганська та інших міст України вироблялися різні види озброєння та військова амуніція. Сучасні військові кораблі будували в Одесі, Миколаєві, Херсоні. З'явилися нові зразки озброєння, які не мали аналогів в інших країнах. Наприклад, Харківський завод ім. Комінтерну розпочав виробництво одного з кращих у світі танків — «Т-34».

У 1940 р. обсяг промислової продукції УРСР перевищив рівень 1913 р. в 7,3 раза, важкої промисловості майже в 10 разів, а виробництво засобів виробництва збільшилося в 13,4 раза.

Зростала чисельність Червоної армії. Упродовж січня 1939 — червня 1941 р. було сформовано 125 нових дивізій, а загальна чисельність радянських військ становила майже 5 млн осіб. Значна увага приділялась підготовці військовослужбовців. В Україні зосереджувалось майже 50 % військових шкіл і училищ СРСР. Водночас кадровий склад Червоної армії зазнав великих втрат через масові політичні репресії. В УРСР було репресовано понад 15 тис. військових командирів. Вакантні місця заповнювались висуванцями та «вірними» людьми. На початку 1941 р. лише 7 % командно-начальницького складу мали вищу військову освіту.

Водночас керівництво держави приділяло значну увагу оборонно-масовій роботі серед цивільного населення. Її організаторами були профспілки, комсомол, спеціалізовані оборонні організації. Однією з найбільш масових організацій було Товариство сприяння обороні, авіаційному й хімічному будівництву (ТСОАВІАХІМ), в структурі якого працювали сотні кадрових військових (всього понад 2 млн осіб). Партійні та радянські органи доручали трудовим колективам ініціювати змагання між підприємствами за кращу оборонно-масову роботу.

Зверніться до джерел

Із книги історика В. Литвина «Україна в Другій світовій війні»:

«Робітничий колектив Ворошиловградського (Луганського) паровозобудівного заводу, який мав найкращі показники в оборонно-масовій роботі, зобов'язали у 1939 р. звернутися до всього робітничого класу України із закликом вступити у змагання — цього разу не виробниче, а оборонне. Заклик підхопили робітники Артемівського району на Донеччині. Тут почали створюватися гуртки кулеметників, стрільців. В навчальних переходах-маршах на десятки кілометрів — з повною військовою викладкою, а інколи у протигазах, — брали участь сотні тисяч ентузіастів».

? Якими методами проводилась оборонно-масова робота? Як стимулювалась участь працівників у оборонних акціях? Яка мета проведення таких заходів?

У зв'язку із збільшенням чисельності армії на підприємствах почала відчуватися нестача робочої сили. З метою стимулювати трудящих до високих здобутків у праці Верховна Рада СРСР у 1938 р. затвердила положення про звання Героя Соціалістичної Праці. Окрім того, були засновані медалі «За трудову доблесть», «За трудову відзнаку». Запроваджувались і нові види соціалістичного змагання, зокрема рух багатOVERSTATників. У 1939 р. на Харківському верстатобудівному заводі робітник Є. Костенко одночасно почав працювати на шести верстатах. Згодом ця ініціатива була підхоплена й на інших підприємствах.

Особлива увага приділялась зміцненню трудової дисципліни: до порушників запроваджувались жорсткі види адміністративних покарань. У 1940 р. президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств та установ». Осіб, які самовільно залишали свої робочі місця, віддавали під суд, ув'язнювали і відправляли до виправно-трудових таборів.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Показати на карті № 1 (с. 327):

розподіл земель, що відбувся за радянсько-німецьким пактом про ненапад; території Західної України, Бессарабії й Північної Буковини, приєднані до СРСР; 8 областей УРСР, що були створені на цих територіях.

2. Назвати події за датами:

23 серпня 1939 р., 1 вересня 1939 р., 17 вересня 1939 р., 15 листопада 1939 р., 2 серпня 1940 р.

3. Визначити, застосувати та пояснити на прикладах поняття і терміни: пакт, радянізація, депортація, ОУН.

4. Описати:

- початок Другої світової війни;
- вступ Червоної армії на територію Західної України;
- основні заходи радянської влади на приєднаних територіях;
- ставлення населення до економічних та соціальних перетворень під час радянізації;
- зміни у житті населення УРСР з початком Другої світової війни.

5. Схарактеризувати:

- політику радянської влади щодо Західної України, Бессарабії та Північної Буковини у 1939 — 1941 рр.;
- процеси радянізації на західноукраїнських землях;
- зміни у соціально-економічній сфері та житті населення після приєднання цих територій до складу УРСР;
- заходи із зміцнення обороноздатності та їхню ефективність.

6. Висловити й аргументувати свою думку з питань:

А. У тексті параграфа автори пишуть: «Фактично А. Гітлер і Й. Сталін, давши згоду на підписання «пакту Молотова — Ріббентропа», за яким розподілялася Польща, ініціювали Другу світову війну». Чи погоджуєтесь ви з ними? Чому?

Б. Історик О. Бойко, оцінюючи події того часу, пише: «Процес консолідації української нації вступав у завершальний етап. Однак досі серед істориків немає єдності в оцінці суті та характеру цього процесу і тому різні історики по-різному називають сам факт входження українських земель до складу УРСР напередодні Другої світової війни: «анексія» (Д. Боффа), «включення» (Н. Верт), «формальне інкорпорування, назване «возз'єднанням» (А. Жуковський, О. Субтельний), «возз'єднання, що мало характер акції окупаційного типу» (С. Кульчицький)».

Чим пояснюється таке різноманіття тлумачень? Як ви розумієте кожне з них? Яку точку зору поділяєте ви?

7. Оцінити:

- причини та наслідки радянсько-німецького пакту про ненапад;
- значення об'єднання українських земель у єдиній державі для українського народу;
- наслідки радянізації для українського суспільства того часу;
- наслідки початку Другої світової війни для України та її населення.

Тема 3. Окупація України військами Німеччини та її союзників

1. Початок Великої Вітчизняної війни. 2. Відступ Червоної армії. 3. Мобілізаційні заходи та евакуація. 4. Воєнні події 1941 — 1942 років. 5. Окупація України. Колабораціонізм.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

превентивна війна, Велика Вітчизняна війна, мобілізаційні заходи, народне ополчення, перебудова народного господарства на воєнний лад, тактика «спаленої землі», евакуація, окупація, колабораціонізм.

Основні події:

22 червня 1941 р. — напад Німеччини на СРСР, початок Великої Вітчизняної війни;
17 вересня 1941 р. — Червона армія залишила Київ;
22 липня 1942 р. — територія України повністю окупована німцями.

1. Початок Великої Вітчизняної війни

Подумайте

Чому захоплення України А. Гітлер вважав важливим завданням для рейху? Яке майбутнє очікувало Україну за цими планами?

Плануючи війну проти СРСР, А. Гітлер спочатку мав на меті послабити СРСР шляхом відторгнення української території. Планувалося, що Україна стане окремою державою, орієнтованою на Німеччину, і водночас — противагою Росії. Ця ідея знайшла своїх прихильників в українських землях серед членів руху ОУН. Проте згодом фюрер змінив свою думку, посиливши акцент на розширенні «великонімецького простору» на Схід. Вже не йшлося про Україну як державу: їй відводилася роль близької та зручної для рейху колонії — «німецької Індії».

22 червня 1941 р. о 3-й годині 30 хвилин Німеччина раптово напала на СРСР, розпочавши виконання плану «Барбаросса». У наказі фюрера наголошувалося на загрозі з боку Радянського Союзу та необхідності **превентивної війни**, тобто війни, мета якої попередити напад суперника.

Удар німців був несподіваним для Червоної армії, хоча розвідка заздалегідь інформувала про підготовку воєнних дій. Але Й. Сталін і слухати про це не хотів, обзиваючи резидентів дезінформаторами, і тільки під впливом беззаперечних доказів погодився відправити у війська директиву, в якій йшлося про необхідність «протягом ночі на 22.06.41 р. потай зайняти вогневі точки укріплених районів на державному кордоні, зосередити на польових аеродромах усю авіацію, всі частини привести у бойову готовність». Однак цей наказ уже не міг реально вплинути на ситуацію. До штабу Київського особливого округу він надійшов 22 червня о 2-й годині 30 хвилин, тобто за годину до нападу німців.

Резидент — таємний уповноважений іноземної розвідки, який на території даної держави спрямовує діяльність своїх агентів.

Зверніться до джерел

Із політдонесення Управління політпропаганди Київського особливого військового округу начальнику Головного управління політпропаганди Червоної армії:

«22 червня 1941 о 4-й годині німецька авіація, без будь-якого приводу, здійснила наліт на ряд наших аеродромів і міст... і піддала їх бомбардуванню.

Одночасно у різних місцях німецькі війська відкрили артилерійський вогонь і перейшли кордон... У районі Устилуг діють диверсійні групи противника, переодягнуті у нашу форму. В цьому ж районі горять склади».

З воєнного щоденника начальника генерального штабу сухопутних військ вермахту генерал-полковника Ф. Гальдера:

«22 червня 1941 р. (неділя); перший день війни. Наступ наших військ... виявився для противника... повною несподіванкою... Прикордонні мости... всюди захоплені... без бою, літаки стояли на аеродромах, покриті брезентом, а передові частини противника, атаковані нашими військами, запитували командування, що їм робити».

Зі спогадів киянина Д. Малакова:

«А радіо безтурботно давало звичайну недільну програму. Долинули чутки, звичайно ж, з Бессарабки, що на світанку бомбили київські військові заводи... Від початку війни вся величезна країна аж вісім годин нічого не знала про те, що насправді сталося... Лише ополудні по радіо виступив... Молотов. Війна...»

? Якими подіями розпочалася Велика Вітчизняна війна? В якому стані була Червона армія? Як реагувало керівництво на початок агресії німецьких військ?

2. Відступ Червоної армії

Подумайте

Якими були основні події перших тижнів війни? У чому причини відступу Червоної армії? Чому Й. Сталін і вищі органи радянської влади в Україні вирішили звернутися до населення?

Німецькі моторизовані дивізії за підтримки авіації діяли проти Червоної армії швидко та рішуче. Вони завдавали важких ударів по радянських військах, керівництво яких припустилося серйозних прорахунків, орієнтуючись у підготовці до війни виключно на наступальні дії. З 23 по 29 червня точилися жорстокі бої на лінії Луцьк—Броди—Рівне—Дубно. З обох сторін у них брало участь близько 2 тис. танків. Незважаючи на масовий героїзм, радянські танкісти, які воювали на застарілих бойових машинах, що не мали навіть радіозв'язку, вимушені були відступати. Війська вермахту окупували українські міста Дрогобич, Здолбунів, Ковель, Львів, Луцьк, Рівне і за три тижні боїв просунулися вглиб радянської території на 300 — 600 км. Протягом перших двох тижнів війни в полон потрапило 329 тис. червоноармійців. Загарбники знищили і захопили велику кількість радянської військової техніки та зброї.

На території України було розгорнуто групу німецьких армій «Південь», проти якої діяли радянські війська Київського особливого та Одеського військового округів. Згодом на їх основі було створено Південно-Західний фронт під командуванням генерала М. Кирпоноса та Південний під командуванням генерала І. Тюленєва.

Співвідношення сил на українській ділянці радянсько-німецького фронту (червень 1941 р.)

Сили та засоби	Війська Червоної армії	Німецька група армій «Південь»	Співвідношення
Люди	1 412 136	1 508 500	1 : 1,1
Гармати і міномети	25 658	16 008	1,7 : 1
Танки	8069	1144	7 : 1
Літаки	4696	1829	2,6 : 1

? До яких наслідків таке співвідношення сил могло призвести?

Отже, гітлерівці мали перевагу в людях, але поступалися в кількості техніки. Проте технічна перевага Червоної армії була умовною, оскільки 80 % її бойового озброєння становили застарілі зразки. Зокрема, радянські танки БТ-7, Т-25 мали настільки слабку броню, що її пробивали великокаліберні кулемети. Ускладнила оборону нових радянських кордонів незавершеність будівництва фортифікаційних споруд, дзотів (було побудовано 25 % від запланованого), менше половини з них мали на озброєнні артилерію, решта — тільки кулемети. Важливим було й те, що німецька армія мала досвід ведення сучасної війни. Як зазначав пізніше у своїх спогадах маршал Г. Жуков, «німецька армія на початок війни була краще за нашу армію підготовленою, навченою, озброєною, психологічно більш готовою до війни, втягнуеною у неї... Треба також визнати, що німецький Генеральний штаб і взагалі німецькі командувачі у той період краще і глибше думали, ніж наші командувачі».

3 липня 1941 р. начальник німецького генерального штабу генерал Ф. Гальдер, оцінюючи ситуацію на фронті, заявив, що «кампанію в Росії виграно, хоча й не завершено до кінця». У той самий день Й. Сталін виступив по радіо зі зверненням до народу, де використав поняття «Вітчизняна війна».

Через три дні вищі органи влади УРСР продублювали заклик вождя стати на захист рідної землі.

До середини липня фронт наступу гітлерівських військ досяг 3000 км, глибина вторгнення на головних напрямках становила 400 — 600 км. За три тижні війни 28 радянських дивізій було повністю розгромлено, а ще 72 дивізії втратили понад 50 % особового складу — це 3/5 військ, що перебували у західних округах. Уже 16 липня А. Гітлер ставив питання про приєднання до Третього рейху радянських територій — України, Білорусії, Прибалтики та інших районів.

Зверніться до джерел

Історик О. Бойко про причини поразок Червоної армії на початку Великої Вітчизняної війни:

«Основними причинами поразок Червоної армії на початку війни були: раптовість фашистського нападу; матеріальна невідповідність до війни, незавершена переозброєність РСРР; відсутність надійних союзників, міжнародна ізоляція Радянського Союзу; розпорошеність сил Червоної армії на кордонах; масові репресії наприкінці 30-х років проти армійського командного складу; некомпетентність військово-стратегічного керівництва».

? Чи погоджуєтесь ви з думкою історика? Які ще причини поразок Червоної армії ви визначили б, прочитавши текст у підручнику?

3. Мобілізаційні заходи та евакуація

Подумайте

Як обов'язки накладала на громадян війна? Як населення України поставилося до таких обов'язків? Які зміни у житті населення України відбулися у зв'язку із мобілізаційними та евакуаційними заходами? Якими були наслідки перших тижнів війни для економіки України та її населення?

За умов війни влада розпочала проведення заходів із мобілізації людських ресурсів і матеріально-технічних засобів:

- призови до діючої армії. За липень — серпень 1941 р. з України було призвано до армії 2,5 млн осіб, причому велика кількість людей зверталася до військових комісаріатів добровільно;

Які емоції виражають обличчя молодих хлопців, що просяться на фронт? Чому таке явище було масовим?

Молодь подає заяви з проханням відправити на фронт. 1941 р.

- створення **народного ополчення** з громадян, які не підлягали призову за віком або станом здоров'я. За перші місяці війни до народного ополчення в Україні вступило понад 1,3 млн осіб віком від 18 до 60 років; вони проходили прискорену військову підготовку і допомагали військовим частинам у будівництві оборонних рубежів, охороні об'єктів, комунікацій тощо; брали участь і у бойових діях;
- створення з цивільного населення прифронтових районів **винищувальних батальйонів** та груп сприяння з метою боротьби проти парашутних десантів та диверсійних груп ворога. На початку липня 1941 р. у цих формуваннях нараховувалося 374 тис. осіб;
- розгортання мережі навчання цивільного населення військової справи. Відвідування занять було обов'язковим для всіх чоловіків у вільний від роботи час. До кінця 1941 р. 50 тис. жінок пройшли підготовку на курсах сандружинниць.

Одночасно з мобілізаційними заходами здійснювалася **перебудова народного господарства на воєнний лад**. Промислові підприємства форсували виробництво оборонної продукції. Переважна більшість машинобудівних заводів України перейшла на випуск зброї. У сільському господарстві швидкими темпами збирали хліб на територіях, які ще не були окуповані німцями.

Відповідно до вказівок керівництва СРСР в Україні здійснювалася **тактика «спаленої землі»**, яка передбачала «не залишати ворогові жодного паровоза, жодного вагона... ні кілограма хліба, ні літра пального». Все, що не могло бути вивезене, повинно було «безумовно знищуватись».

Яку участь брали у розгортанні заходів цивільної оборони жінки? Як ви думаєте, чи примушували їх до такої діяльності?

Сандружинниці.
Київ, серпень 1941 р.

Які процеси ілюструють фотодокументи? Яких масштабів набула евакуація? Які транспортні засоби використовувалися?

Евакуація колгоспної худоби та майна.
Харківська область, вересень 1941 р.

Евакуація заводського обладнання
до східних районів країни. 1941 р.

Радянські війська, відступаючи, висаджували у повітря промислові підприємства, були зірвані всі 54 домни республіки, затоплені шахти Донбасу, руйнувалися залізниці, лінії зв'язку тощо.

Водночас з мобілізаційними заходами в Україні проводилася **евакуація** до східних районів СРСР, якій підлягали: а) найважливіші промислові цінності (обладнання, верстати, машини), цінні сировинні ресурси та продовольство; б) кваліфіковані робітники, інженери, службовці разом з підприємствами, що евакуювалися, населення, в першу чергу молодь, здатна до військової служби, відповідальні радянські, партійні працівники. З України було вивезено близько тисячі заводів, 30 тис. тракторів, 125 млн пудів зерна, 6 млн голів худоби.

З республіки виїхало понад 4 млн осіб. Серед них були не тільки ті, хто підлягав евакуації за рішенням влади, а й прості люди, які боялися приходу нацистів.

Зверніться до джерел

Із спогадів І. Зінченко:

«...ішли услід за відступаючими на схід військами. Тих, хто помирав, ховали, як могли, дець під кущиками. А якщо поблизу було село — йшли до людей, вони робили труну і ховали на своєму кладовищі. І так брели від села до села. Їли те, що знаходили: ягоди, дикі яблука й груші, якісь корінці. Від них нудило, болів живіт. Спали в порожніх телятниках, корівниках, недобудованих і порожніх хатах. Скрізь були німці».

? Як евакуювалися прості люди? Які думки, почуття викликає у вас цитований документ? Що очікувало евакуйованих на чужині?

4. Воєнні події 1941 — 1942 років

Подумайте

Як здійснювалась оборона Києва? Як розгортались воєнні події в інших регіонах України? У чому, на вашу думку, полягали причини поразки Червоної армії у боях за Україну?

Червона армія, втративши у прикордонних боях основну частину військової техніки та зброї, змушена була відступати. Німці захопили на складах у прикордонних районах 5,4 млн гвинтівок і 191 тис. кулеметів. У липні оперативні донесення німецьких офіцерів зауважували, що «...Дивізії Червоної армії, які були введені в бій останнім часом... озброєні дуже погано. Мав місце випадок, коли видавалося по два бойових патрони на людину. Атаки

Які події відображені на фото? Як озброєні червоноармійці? Які транспортні засоби використовують? Порівняйте інформацію фотодокумента з інформацією з тексту свідчення німецьких офіцерів. Зробіть висновки.

Частини Червоної армії на марші.
Донбас, 1941 р.

піхоти.., незважаючи на величезні втрати, часто мали вигляд масового наступу живої сили без підтримки з боку важких видів озброєння й артилерії».

Утім і за таких умов бійці Червоної армії разом із мирним населенням чинили опір загарбникам. Героїзм червоноармійців високо оцінювали навіть німецькі офіцери. Один з них писав: «Ми змушені визнати, що Червона армія є дуже серйозним противником... піхота виявила нечувану впертість... деякі ДОТи... трималися до останньої людини... кожне місто, майже кожне село України коштують сумних жертв».

7 липня німцям вдалося прорвати фронт в районі Новограда-Волинського. Перед ними відкривався шлях на Київ. Але столицю прикривало три лінії оборони, і взяти їх відразу німці не змогли. Місто перетворилося на неприступну фортецю: було викопано 55 км протитанкових ровів, споруджено близько півтори тисячі вогневих точок.

Разом з військами Південно-Західного фронту Київ захищали 13 вищувальних батальйонів і 19 загонів народного ополчення. Стійкість захисників столиці змусила німецьке командування призупинити штурм.

Оборона Києва тривала більше двох місяців (липень—вересень). Гітлерівці втратили під стінами української столиці понад 100 тис. війська. Після прориву німецькими військами Південно-Західного фронту захисники Києва опинилися перед загрозою оточення. Проте Й. Сталін, незважаючи на реальні обставини, не дозволив військам своєчасно відійти, заявивши, «якщо ви зробите хоча б один крок до відведення військ, не будете до останнього захищати укріплені райони правого берега Дніпра, вас всіх спіткає жорстока кара як боягузів та дезертирів». 12 вересня 1941 р., фактично напередодні здачі Києва, верховний головнокомандуючий видав директиву про боротьбу з панікерством. Відповідно до неї, у п'ятиденний термін при кожній стрілецькій дивізії мали бути створені загороджувальні батальйони, яким належало кулеметним вогнем встановлювати тверду дисципліну й припиняти втечу охоплених панікою військ. Ця «робота» покладалася на НКВС. За даними наркома внутрішніх справ Л. Берії, підпорядковані йому збройні формування упродовж другої половини 1941 р. затримали на фронті і в тилу 638 112 осіб, запідозрених у дезертирстві. 10 тис. з них були розстріляні або повішені перед строєм.

Тим часом ситуація дедалі більше ускладнювалася, переростаючи у велику трагедію. Лише 17 вересня, коли в оточення німецьких військ потрапили чотири армії, Й. Сталін дозволив радянським військам залишити Київ.

Воєначальник, генерал-полковник, Герой Радянського Союзу (1940 р.). У роки громадянської війни — командир полку. Закінчив Військову академію ім. М. В. Фрунзе (1927 р.). Під час радянсько-фінляндської війни командував стрілецькою дивізією. З лютого 1941 р. — командувач військ Особливого військового округу. З початком Великої Вітчизняної війни командував Південно-Західним фронтом. Один із організаторів оборони Києва. Загинув у бою.

З відходом Червоної армії у Києві кілька днів панувало безвладдя. Почалися пограбування. Люди розбивали вітрини магазинів і розтягали все, що могли винести. 19 вересня в місто увійшли німці, які, за спогадами очевидців, мали вигляд «начебто щойно вийшли з магазину військового обмундирування. Форма на них новенька, чоботи блищать... гогочуть, посміхаються один одному».

663 тис. червоноармійців потрапили в оточення. Німці, використовуючи авіацію та артилерію, нещадно били по них, не даючи перепочинку. Радянське командування віддало наказ розосередити оточені частини на окремі групи, які мали вириватися із німецьких «кліщів» самостійно. Командувач Південно-Західного фронту генерал М. Кирпонос, втративши контроль над військами, намагався прорватися зі штабною колоною через німецькі позиції на Полтавщині, але загинув разом з іншими офіцерами та бійцями поблизу с. Дрюківщина.

Ціною неймовірних зусиль поріділих радянських частин Південно-Західний фронт вдалося відновити, але стримати подальше просування німців червоноармійці не могли. 25 жовтня війська вермахту захопили Харків.

Складною була ситуація на півдні України. Успіхи німців на каховському плацдармі створили загрозу бути оточеними і для захисників Одеси. Вони героїчно боронили місто 73 дні (з 5 серпня по 16 жовтня 1941 р.). Під час облоги німецькі та румунські війська втратили близько 200 тис. осіб.

Які заходи проводились для захисту Києва, Одеси та інших міст? Хто брав участь у цих заходах? Які засоби використовувались? Чому мирне населення брало участь у таких діях?

Спорудження оборонних укріплень під Києвом. 1941 р.

Спорудження барикад. Одеса, 1941 р.

Війська Одеського оборонного району були евакуйовані на Кримський півострів. Але й у Криму наші війська не змогли стримати наступ німців. 29 жовтня частини вермахту прорвали фронт і наблизились до Севастополя.

Оборона Севастополя тривала з 30 жовтня 1941 р. до 4 липня 1942 р. Вона стала прикладом масового героїзму радянських воїнів, 46 з яких були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Як писав Є. Петров, військовий кореспондент, який також загинув під Севастополем: «Нема більше Севастополя з його акаціями і каштанами, чистенькими вулицями, парками, невеличкими світлими будинками... Він зруйнований. Але є інший Севастополь... Зараз це місто моряків і червоноармійців, з яких просто неможливо когось виділити, оскільки всі вони герої». Під Севастополем німці втратили близько 300 тис. вояків. Ця оборона зірвала плани німецького командування розгорнути наступ на Кавказ і Закавказзя.

Розгром у грудні 1941 р. під Москвою 38 німецьких дивізій зірвав плани «Бліцкригу» (блискавичної війни), створивши умови для контрнаступу Червоної армії. Після цього Й. Сталін наполягав на серії наступальних операцій на окремих напрямках фронту. Операції намітили у Криму, під Харковом, під Ленінградом і ще на декількох напрямках. «Те, що наступальні дії мали розгорнутися на великій кількості ділянок, — писав у своїх спогадах начальник оперативного відділу Генерального штабу С. Штеменко, — загрожувало бідой: наші війська опинилися втягнутими в операції з сумнівним наслідком, подрібнювалися сили, котрих і так було обмаль».

Спочатку війська Кримського фронту досягли успіху і навіть звільнили Керч, але згодом, через грубі прорахунки командування, ініціатива перейшла до німців. Протягом травня 1942 р. радянські війська зазнали нищівної поразки, втративши близько 200 тис. осіб і майже всю військову техніку та озброєння.

Одночасно з боями в Криму розпочався наступ під Харковом, хоча військові попереджали Й. Сталіна про недоцільність цієї операції у зв'язку з тим, що війська виснажені і не мають необхідного технічного забезпечення. 12 травня 1942 р. частини Червоної армії прорвали оборону німців і просунулися вглиб на 25 — 30 км. Противник ужив заходів, аби відрізати радянські війська, що наступали. Проте Й. Сталін вважав за недоцільне зупинятися, і тільки 19 травня, коли загроза оточення стала реальністю, Ставка Верховного Головнокомандування наказала припинити наступ. Але було вже пізно, в оточенні опинилося 240 тис. червоноармійців. На емоційній хвилі від цих подій О. Довженко записав у щоденнику: «Боже мій, скільки нещастя народу принесли наші тупоголові воєначальники і скільки ще принесуть».

Ставленням до людей як до витратного матеріалу були вражені навіть німецькі вояки. Зокрема, ветеран вермахту В. Кіслінг згадував: «Нас вражало безжальне ставлення своїх же до російського солдата ...». Проте сталінський режим продовжував діяти за принципом «на втрати не зважати».

5. Окупація України. Колабораціонізм

Подумайте

Які настрої панували серед населення з початком окупації? Чому представники різних верств населення долучались до колабораціонізму? Які види колабораціонізму з'явилися у ті часи? Чому?

Поразка під Харковом значно погіршила становище Червоної армії. Ініціатива знову перейшла до німецького командування.

22 липня 1942 р. німецькі війська захопили останнє українське місто Свердловськ Ворошиловградської (нині Луганської) області. Отже, вся територія України опинилася під окупацією Німеччини та її союзників.

Переважаюча більшість населення поставилася до вторгнення нацистських агресорів негативно. Але були й такі, хто намагався співпрацювати з окупантами. Переважно це були ті, хто постраждав від радянської влади під час колективізації, голодомору або масових політичних репресій. Саме вони складали основу **колабораціонізму**.

Колабораціонізм (від франц. *collaboration*) — добровільне співробітництво окремих груп чи прошарків населення із загарбниками на територіях окупованих ними країн.

Зверніться до джерел

Історик В. Литвин про причини колабораціонізму:

«Причини неадекватної оцінки становища СРСР і власних перспектив на окупованих ворогом територіях не тільки в антирадянській налаштованості людей, що постраждали від репресій у довоєнний період, але й у кульбітах передвоєнної пропаганди. Червоноармійці, особливо сільського походження, зовсім не орієнтувалися в антислов'янській, расистській ідеології нацистів. Вони більше вірили спогадам літніх людей про «культурних німців», які побували в Україні у 1918 р. Не довіряли червоноармійці й газетним повідомленням про реальні факти жорстокого поводження окупантів з військовополоненими та цивільним населенням».

? Які причини колабораціонізму називає історик? Про які «кульбіти» радянської передвоєнної пропаганди згадує дослідник?

На окупованих територіях СРСР набули поширення військовий, адміністративний, побутовий та політичний колабораціонізм, який проявили від 1,5 до 2 млн осіб. З них 250 — 300 тис. було українців, решту — у більшості — складали росіяни. Колабораціоністи брали участь у фронтових і допоміжних підрозділах німецьких збройних сил (Російська визвольна армія, Українське визвольне військо, Білоруська крайова оборона та ін.). Окрім того, окупанти залучали колабораціоністів до охоронної служби в концтраційних таборах, до служби у поліції та органах підконтрольної німцям місцевої адміністрації.

Зверніться до джерел

Із заповідей українського поліцейського:

«1. Твоя служба полягає у боротьбі проти советів, гвалтівників, злодіїв, лихварів та інших порушників закону.

...7. Німеччина звільняє вас від більшовизму; криваві жертви Німеччини показують тобі, наскільки серйозно ти повинен ставитись до своїх обов'язків.

8. Щоб довести війну до переможного кінця, потрібні жертви всіх народів Європи, а значить і твої також.

СС-поліцайфюрер у Києві Гальтерман».

? Як ви вважаєте, чому люди погоджувались на співпрацю з окупантами? Чи вважаєте ви всіх цих людей зрадниками?

Побутовий колабораціонізм був поширений серед цивільного населення, більшість якого опинилася під окупацією без засобів для існування. Зокрема, частина селян на початку війни була готова терпіти окупантів, сподіваючись, що німці знищать колгоспи і повернуть їм землю та іншу власність. Проте цього не сталося, німці залишили колгоспи як зручну організаційну форму експлуатації селян. Водночас, прагнучи посилити колабораціонізм

серед міського населення, окупанти повертали окремі підприємства колишнім власникам, давали дозвіл на підприємницьку діяльність.

Намагалися пристосуватися до окупаційного режиму й окремі представники інтелігенції, сподіваючись, що німецький окупаційний режим буде більш лояльним до них порівняно зі сталінським тоталітаризмом. Творча інтелігенція (артисти, музиканти, художники) пропонувала свої послуги окупантам, аби якось вижити. Долучалась інтелігенція і до пропагандистської роботи. Німецька адміністрація дозволила відкрити «Українське видавництво» та декілька українських газет, штат яких формувався з місцевої інтелігенції з антирадянськими настроями.

Здійснювали спроби прислужитися новій владі й лідери українського націоналістичного руху. На початку війни вони запевняли керівництво рейху, що будуть на боці Німеччини, але за умов, якщо Німеччина сприятиме утворенню на окупованих вермахтом землях української держави. Проте А. Гітлер та його оточення відмовили українським націоналістам у підтримці їх державницьких проєктів, вбачаючи у цьому небезпеку для рейху. Німецька окупаційна влада позбавила перспектив український політичний колабораціонізм.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Показати на карті № 2 (с. 328):

напрямки наступу німецьких військ на територію України, місця подій, що пов'язані з обороною Києва, Одеси, Севастополя; просування німецьких військ територією України до її остаточної окупації.

2. Назвати події за датами:

22 червня 1941 р., 17 вересня 1941 р., 22 липня 1942 р.

3. Визначити, застосувати та пояснити на прикладах поняття й терміни:

превентивна війна, Велика Вітчизняна війна, мобілізаційні заходи, народне ополчення, перебудова народного господарства на военний лад, тактика «спаленої землі», евакуація, колабораціонізм.

4. Описати:

- перші дні Великої Вітчизняної війни;
- евакуацію й тактику «спаленої землі» в Україні;
- оборону Києва, Одеси, Севастополя, прояви масового героїзму червоноармійців;
- прояви колабораціонізму серед населення та військових.

5. Схарактеризувати:

- місце України в геополітичних планах Німеччини та її союзників;
- мобілізаційні та евакуаційні заходи радянської влади;
- причини і наслідки військової поразки Червоної армії у боях за Україну;
- види і причини колабораціонізму.

6. Висловити й аргументувати свою точку зору з питань:

А. Чим пояснювалась неготовність радянських військ і населення України до війни?

Б. Історик М. Коваль пише: «Скуті страхом перед «полководцем усіх часів і народів», маршали і генерали, та й рядові командири більш за все прагнули не виглядати ослушниками і надто самостійними у своїх рішеннях та діях. Неймовірні людські жертви — наслідок цього. «Ну що ж, на те й війна», — так поведлося вважати з першого й до останнього дня Великої Вітчизняної». Чи погоджуєтесь ви з такою думкою? Чому?

7. Оцінити:

- політику Й. Сталіна щодо солдатів і мирного населення;
- у чому були джерела масового героїзму радянських солдатів і офіцерів;
- за яких умов Червона армія могла б уникнути поразки на початку війни;
- чи було виникнення колабораціонізму закономірним явищем.

Тема 4. Окупаційний режим в Україні

1. Нацистський «новий порядок» та життя населення в умовах окупації. 2. Концтабори та масове знищення людей. Голокост. 3. Остарбайтери. 4. Життя в евакуації.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

план «Ост», онімечення, «новий порядок», фольксдойчі, комендантська година, концентраційний табір, голокост, остарбайтери.

1. Нацистський «новий порядок» та життя населення в умовах окупації

Подумайте

Що передбачали план «Ост» та «новий порядок»? Яким було ставлення німців до різних верств населення? Як змінилось повсякденне життя українців за умов окупації?

Протягом одного року вся територія України була окупована нацистами. Намагаючись налагодити управління й експлуатацію окупованої України, німці розподілили її на кілька зон.

Зони нацистської окупації України

Рейхскомісаріат «Україна»:	Дистрикт «Галичина»:	Губернаторство «Трансністрія»: (під управлінням Румунії):	Зона військової адміністрації (під управлінням вермахту):
Ровенська, Волинська, Кам'янець-Подільська, Житомирська, Вінницька, Київська, Чернігівська, Полтавська, Сумська, Дніпропетровська, Кримська області; північні райони Тернопільщини та східні Миколаївщини	Львівська, Станіславська, Тернопільська області	Чернівецька, Ізмаїльська, Одеська області, північні райони Вінниччини та західні Миколаївщини	Чернігівщина, Сумщина, Харківщина та Донбас

На окупованій території німецькі загарбники розпочали втілення плану «Ост», генеральною ідеєю якого була депортація слов'янського населення до Сибіру. На їхнє місце окупанти збиралися переселити німців і представників інших національностей «германського кореня», наділяючи їх відповідною власністю. Слов'янське населення, яке не можна було використовувати як трудові ресурси, планувалося знищити.

Нацистська верхівка, не чекаючи завершення війни, взялася активно проводити онімечення українських земель. Згодом ця політика набрала такого грабіжницького характеру, що Г. Гімmlер вимушений був видати спеціальний циркуляр, де висловив серйозні претензії до своїх підлеглих, які «втратили відчуття міри у придбанні власності на Сході».

Що зображено на фото? Хто є учасниками подій? Як поводитяться окупанти? Як реагують селяни?

Німецькі солдати відбирають худобу в українських селян. 1941 р.

Влітку 1942 р. у зв'язку з просуванням військ вермахту на схід А. Гітлер наказав перевести свою ставку в район Вінниці, звідки почалося примусове масове виселення українців. Водночас за розпорядженням Г. Гімmlера сюди почали переселяти 10 тис. німців.

По всій окупованій території німецька влада проводила перепис місцевих жителів німецького походження, так званих «**фольксдойчів**», яких всіляко підтримувала: їх забезпечували добре оплачуваною роботою, покращували житлові умови, давали можливість

купувати продукти харчування у спеціальних магазинах.

Німецька влада здійснювала в Україні політику нещадної економічної експлуатації. Вона взяла на облік усі промислові підприємства і намагалася відновити їх для потреб рейху. Але використання праці полонених та місцевого населення виявилось непродуктивним, незважаючи на терор і репресії. Зокрема в окупованому Донбасі німці одержали 3 — 4,8 млн т вугілля за рік, хоча у довоєнний час тут видобувалося щорічно 95 млн т. Подібна ситуація складалася і в інших галузях промисловості.

Враховуючи такі обставини, окупанти вирішили перетворити Україну на аграрно-сировинний придаток рейху і використовувати родючі українські чорноземи. Вони створили розгалужену систему заготівельних органів. Відомим було «Центральне торгове товариство Сходу», що налічувало 30 комерційних відділів, які мали 200 місцевих філій. З ним активно співпрацювали 250 німецьких фірм, які намагалися вивезти якомога більше сільськогосподарської продукції з окупованої України. Внаслідок такої діяльності 85 % продукції, що постачалася до Німеччини з окупованих радянських територій, вивозилося з України.

Зверніться до джерел

Із промови рейхскомісара України Е. Коха на нараді в Ровно 26 — 28 серпня 1942 року:

«...Українці повинні працювати на Німеччину... ми тут не для того, щоб ошчасливити цей народ. Україна може дати те, чого не вистачає Німеччині. Це завдання повинно бути виконане, незважаючи на втрати».

? Як ставився Е. Кох до економічного потенціалу України? Які завдання мали виконувати його підлеглі?

З початку окупації — до березня 1944 року загарбники вивезли з України 9,2 млн т зерна, 622 тис. т м'ясних продуктів, 950 тис. т олії, 400 тис. т цукру, 3,2 млн т картоплі, 2,5 млн т кормів для худоби та багато іншої продукції.

Важливим економічним ресурсом для окупантів стало багатомільйонне населення України. Вже 5 серпня 1941 р. було видано наказ про запровадження трудової повинності в окупованих східних областях. Спочатку залучалися люди віком від 18 до 45 років, а згодом вже від 14 до 65 років.

Німецька влада обклала місцеве населення надмірно важкими податками. Окрім офіційних податків, гітлерівці часто відбирали у людей останні продукти харчування, одяг та взуття.

Окупанти вивозили культурні цінності. Вони нещадно грабували музеї, картинні галереї, бібліотеки.

На захопленій території впроваджувався так званий «новий порядок». Така назва мала знаменувати відмежування від усього того, що робилося комуністичною владою. Нацисти повернули окремі підприємства колишнім власникам, дозволили приватним особам відкривати магазини, ресторани, майстерні. Водночас німецька влада роздавала людям продукти харчування.

Зверніться до джерел

Зі спогадів З. Зернецької:

«...Німці виділили для населення по пуду картоплі. А вона вся мерзла. Ми її почистили, натерли, додали трохи борошна, помазали сковороду кусочком сала. Получились деруни. Імо, радіємо... Але інколи й по тижню нічого в роті не було».

? З якою метою це робилося?

У сільській місцевості окупанти подекуди стали збільшувати місцевим жителям присадибні ділянки, роздавати частину колгоспного майна. Проте більшість колгоспів німці зберегли, перетворивши їх на «громадські двори». Вони були потрібні новій владі як механізм викачування продовольства.

Окупанти намагалися тримати під своїм контролем усі інформаційні засоби. Зокрема, захопивши Київ, німецька влада видала наказ, який забороняв цивільному населенню користуватися радіо. У спеціальній відозві наголошувалося: «хто матиме радіоприймачі або частини до радіо, буде покараний».

В умовах «нового порядку» німецька влада ділила людей на «необхідне населення» (німці з рейху, фольксдойчі й ті, хто працював на них) і «зайвих їдців» (євреї, місцеві жителі великих українських міст). «Зайве» населення постійно відчувало повну безвихідь та приреченість. У містах та інших населених пунктах вводилася **комендантська година**, тобто заборона з'являтися місцевим мешканцям на вулицях з 18-ї години вечора до 5-ї ранку, порушників розстрілювали.

Терором і жорстокістю окупанти намагалися зміцнити свою владу.

2. Концтабори та масове знищення людей. Голокост

Подумайте

Чому німці вдавалися до масового знищення населення окупованої України? Які були прояви голокосту в Україні?

За час оборони і відступу Червона армія втратила 70 % свого складу. Значна частина бійців потрапила в полон і опинилася у створених німцями **концентраційних таборах**. У радянських військовополонених нацисти вбачали потенційну загрозу для окупаційного режиму і створювали в таборах нестерпні умови, аби прискорити масову загибель в'язнів. Людей змушували виконувати важкі роботи, щоб знесилити їх, а потім відправляли на смерть. Так, у Сирецькому таборі (Київ) ув'язнених виганяли на роботу о 4-й ранку. Вони викорчувували дерева, переносили з місця на місце сотні кубометрів будівельного лісу. Згодом виснажених людей розстрілювали в самому концтаборі або відправляли до інших. На окупованій території

Хто зображений на фото? Який вигляд мають ці люди?
Чи давно вони перебувають у полоні? Чому ви так
вважаєте? Яке враження справляє на вас це фото?

У таборі для
військовополонених
червоноармійців.
Сумщина, 1941 р.

Україні діяло 180 концентраційних таборів, де на в'язнів чекала невблаганна смерть від голоду, холоду, хвороб і тортур.

Порушуючи міжнародні конвенції, гітлерівці перетворили концентраційні табори на «фабрики смерті». В Янівському таборі (Львів) було знищено 200 тис. осіб, у Дарницькому (Київ) 130 тис., Хорольському (Полтавська обл.) — 53 тис., в Уманській ямі — 50 тис. осіб. Всього в Україні нацисти знищили 1,5 млн військовополонених.

До концентраційних таборів потрапляли не тільки військовополонені, а й мільйони мирних жителів. Це були, насамперед, радянські керівники, комуністи, ті, хто чинив опір окупаційному режиму, а також представники «расово неповноцінних народів» (євреї, цигани та інші). Становище цих людей нічим не відрізнялося від становища військовополонених. Загибель стала «призначенням» життя в'язнів концентраційних таборів.

Зверніться до джерел

Із слідчої справи колишнього коменданта тилу 6-ї німецької армії, генерал-лейтенанта К. Буркхардта:

«Назвати точні цифри розстріляних і повішених радянських людей... важко, бо обліку не вів, проте я вважав, що чим більше буде винищено радянських громадян, тим легше буде нам, німцям, проводити свою колоніальну політику в окупованих радянських районах».

Зі спогадів Л. Островського, колишнього в'язня концтабору на вул. Керосинній у Києві:

«Перші п'ять днів тим, хто перебував у таборі, їжі не видавали, а протягом наступних трьох днів я отримав один раз... з півлітра так званої «баланди» — трохи борошна, розбавленого водою, і вдруге — кілька грамів капусти. Воду не постачали зовсім. Закриті приміщення табору були настільки забиті людьми, що в них можна було лише стояти... люди знаходилися без повітря... Щоденно в таборі помирало до п'яти осіб».

? Які думки, почуття викликають у вас ці документи?

Особливу увагу окупанти приділяли систематичному і планомірному знищенню єврейського населення. Ця політика дістала назву — **голокост*** (у перекл. з давньогрек. — «знищення вогнем», «жертвоприношення»). Прийшовши до влади, гітлерівці проголосили, що кожен єврей — ворог Німеччини.

В Україні масові вбивства євреїв почалися у Житомирі. Гітлерівці переписали їх і за списками стали вивозити за місто, де розстріляли і скинули в рови. Згодом масові розстріли євреїв відбувалися і в інших містах України.

Одним з найжорстокіших актів геноциду проти єврейського населення в Україні вважається масовий розстріл у Бабиному Яру наприкінці вересня 1941 року в Києві.

Тільки 29 і 30 вересня 1941 року нацисти вбили у Бабиному Яру 33 731 єврея. Згодом масові розстріли тут знову поновилися. Окупанти знищували у Бабиному Яру циган, військовополонених, комуністів, українських націоналістів та інших, кого вважали зайвими на цьому світі.

Плануючи акції масового знищення євреїв, гітлерівці створювали спеціальні місця їхньої концентрації — гетто. В Україні таких налічувалося кілька десятків, найбільші з них були у Кам'янці-Подільському, Львові, Харкові.

Населення гетто нацисти поступово знищували, пояснюючи це нестачею продуктів харчування та загрозою епідемій. Найперше знищували непрацездатних, але згодом черга доходила і до тих, хто працював на німців. За надання допомоги та переховування євреїв окупанти жорстоко карали місцеве населення.

Зверніться до джерел

Зі свідчення німецького інженера Германа Гребе про масовий розстріл євреїв 5 жовтня 1942 р. в м. Дубно:

«Ми підійшли прямо до ями... Під'їхали вантажівки з чоловіками, жінками та дітьми різного віку. За командою есесівця... вони роздягнулися. Їх заставили розкласти окремо одяг, взуття, білизну... Люди роздягалися без зойків і крику, а потім збиралися сім'ями, обіймалися і прощалися в очікуванні команди іншого есесівця, який стояв на краю ями. Недалеко від мене стояла велика сім'я. Чоловіку і жінці близько п'ятдесяти, а дітям — один, вісім і десять років; ще в них було дві дорослі дочки — одній років двадцять, а іншій, напевно, двадцять чотири. Жінка, тримаючи на руках найменшу дитину, співала та пестила її... Чоловік тримав за руку десятирічного хлопчика, який намагався вгамувати сльози. Батько показував на небо, гладив сина по голові і щось йому пояснював.

У той момент есесівець, який стояв біля яру, крикнув своєму напарнику. Той відрухував двадцять осіб і наказав їм іти за насип. Сім'я, про яку я розповідав, теж опинилася у цій групі».

? Які думки, почуття викликає у вас документ?

За часів нацистської окупації у Європі було знищено 6 млн євреїв, чверта частина жертв припала на Україну.

3. Остарбайтери

Подумайте

Якими були людські втрати України за часів окупації? До яких наслідків це мало призвести? Яке майбутнє очікувало Україну за умов панування нацистів?

В умовах нацистської окупації наші співвітчизники стали резервом трудових ресурсів Німеччини, що скорочувались у зв'язку з мобілізаціями для поповнення армії, яка зазнавала втрат.

На окупованих територіях гітлерівці розгорнули пропагандистську кампанію, закликаючи працездатних людей на роботи до рейху. В газетах та листівках друкувалися агітаційні матеріали, де в райдужних барвах описувалися перспективи нового життя. Та насправді картина була іншою. **Остарбайтерів** з України використовували на важких роботах. Значна кількість робітників гинула від нестерпних умов праці.

Які події відображають фотографії?
Хто є їх учасниками? Кого в основному відправляли на роботу?
Як реагували люди на від'їзд до Німеччини?

На підневільну працю до Німеччини.
Ковель, 1942 р.

Вивезення киян на роботу
до Німеччини.

Бажаючих їхати на роботу до «прекрасної Німеччини» ставало все менше, тому вивезення набуло примусового характеру. Так, кожному району Києва встановлювалася щоденна норма відправлення робочої сили до Німеччини від 30 до 50-ти осіб.

Протягом 1942 — 1944 рр. окупанти вивезли з України 2,4 млн чоловіків і жінок працездатного віку.

Зверніться до джерел

Із звернення німецької влади до мешканців Києва в газеті

«Нове українське слово», 11 січня 1942 року:

«Українські чоловіки і жінки! Більшовицькі комісари знищували ваші фабрики та робочі місця і таким чином позбавили вас платні й хліба.

Німеччина дає вам нагоду для корисної і добре оплачуваної роботи. 28 січня 1942 р. перший транспортний поїзд вирушає до Німеччини. Під час переїзду ви будете добре забезпечені і знайдете добрі житлові умови. Платня також буде доброю: ви будете одержувати гроші за тарифом і за продуктивністю праці».

З листа української дівчини Ніни з Білоцерківщини, вивезеної на роботу до Німеччини:

«Привіт із далекої Німеччини. Я поки ще жива... Напишу вам, як годують нас. У нас свині краще їдять, ніж нам дають... Лежати не можна. Хоч і слабкий, але повинен іти. Стоїш біля станка, в голові паморочиться... На роботу йдемо з поліцаєм, на волю не пускають. Сидимо в бараці за ґратами...»

? Якими були обіцянки влади, а якою виявилася реальність буття оstarбайтерів?

4. Життя в евакуації

Подумайте

Яким був внесок населення тилу в перемогу над Німеччиною? Якими були умови праці та життя людей в тилу? Чому під час війни спостерігався масовий трудовий героїзм?

Мільйони українців залишили рідні домівки, виїхали за тисячі кілометрів на схід, подалі від війни.

Загалом на схід Росії, до республік Середньої Азії і Казахстану було відправлено понад 3,5 млн жителів України. Успіхи Червоної армії на фронті значною мірою залежали від їхньої праці. Операція з переміщення та пус-

ку евакуйованих підприємств була надзвичайно складною (лише для перевезення металургійного комбінату «Запоріжсталь» з Дніпропетровська до Магнітогорська було використано 8 тис. вагонів). Сотні українських фабрик і заводів прибули до Казахстану, Киргизії, Узбекистану, Таджикистану, Туркменістану. Люди швидко розвантажували обладнання, збирали механізми і запускали їх в роботу. Евакуйовані робітники змушені були тулитися в легких бараках, наметах, миритися з поганим постачанням харчів. Місцеві жителі з розумінням і співчуттям ставилися до евакуйованих, допомагаючи їм житлом, одягом, продовольством. Серед населення тилу міст і сіл переважали патріотичні настрої.

Зверніться до джерел

Зі спогадів токаря Одеського верстатного заводу Г. Нежевенко про роботу в м. Стерлітамаку:

«Ставили верстати в полі і ставали до роботи не чекаючи, поки над головою буде дах. Бувало, приходиш на світанку на роботу, а верстат обледенів, що не кажи, 50° морозу. Доторкнешся до металу — пальці клянуть. Розпалювали багаття з ганчір'я. Насилу розігрівали емульсію. І так працювали 14 — 16 годин на добу».

Зі спогадів Ф. Шарунової, колишньої робітниці Нижньотагільського металургійного заводу:

«Я пішла на домну, аби показати, що нема такої роботи, до якої не могла б стати жінка у цей страшний час. Якщо Шарунова може бути горновим, то й інша може стати до верстата, молота або електропечі».

? У чому проявлявся трудовий героїзм українського народу? Чому він став можливим?

У надзвичайно складних умовах суворої зими 1941 — 1942 років евакуйовані підприємства починали давати продукцію для фронту. Так, через два-три тижні після прибуття дали першу продукцію київські заводи «Арсенал», «Трансигнал», верстатобудівний ім. М. Горького, Краматорський завод важкого машинобудування та ін. Більшість же евакуйованих підприємств почали давати продукцію навесні 1942 року, а в середині того ж року перебудова промисловості на потреби війни завершилася. На сході СРСР в рекордні терміни була фактично заново створена могутня оборонна економіка.

Які явища війни відображає фото?
Чому цю роботу виконують жінки?
Чи можна вважати таку працю жіночою?

Виробництво снарядів
на одному з евакуйованих
заводів.

Істотним був внесок і українського селянства. Наприклад, евакуйовані з Київщини у Заволзькі степи селяни розпочали вирощування цукрових буряків та іншої сільськогосподарської продукції, якою в першу чергу забезпечували потреби фронту та робітників оборонних підприємств.

Значним внеском у майбутню перемогу була й праця в'язнів ГУЛАГу, де, як і раніше, перебувала величезна кількість людей.

Зверніться до джерел

Історик М. Коваль про використання праці в'язнів ГУЛАГу:

«Гулагівська, переважно видобувна, промисловість набула особливого значення в умовах війни. Люди, які забезпечували руду металургії і до того збудували майже 700 великих оборонних підприємств, ледве животіли, були на становищі рабів, тисячами гинули від голодного виснаження та хвороб...»

? На яких роботах були задіяні в'язні ГУЛАГу? Яким був їхній внесок у перемогу? Що було для них стимулом до праці під час війни?

Перевірте, чи зможете ви...

1. Показати на карті № 2 (с. 328):
територіальний поділ України за часів окупації.

2. Дати пояснення, застосувати на прикладах поняття:
план «Ост», оніменення, «новий порядок», фольксдойчі, комендантська година, концтабір, голокост, оstarбайтери.

3. Описати:

- заходи окупаційної влади в межах встановлення «нового порядку»;
- економічне пограбування України;
- становище населення на окупованих територіях;
- масове знищення населення України;
- становище оstarбайтерів;
- становище людей, що опинилися в евакуації.

4. Схарактеризувати:

- політику окупаційної влади щодо українського населення;
- «новий порядок» та його складові;
- становище різних верств населення України.

5. Аргументовано висловити свою думку з питань:

А. Порівняйте ставлення різних верств населення та політичних сил до характеру війни між Німеччиною та СРСР; дайте власну оцінку.

Б. Чи мав підстави міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі після Другої світової війни кваліфікувати політику окупантів як воєнний злочин та злочин проти людства? Доведіть.

6. Оцінити:

- дії нацистів на окупованій території України;
- наслідки окупації для населення України.

Тема 5. РОЗГОРТАННЯ РУХУ ОПОРУ ТА ВИЗВОЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

1. Рух опору та його течії. 2. Розгортання радянського партизанського руху. 3. Оунівське підпілля 1941 — 1942 рр. Створення УПА. 4. Початок визволення України та бої на Лівобережжі.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

Рух опору, радянський рух опору, партизанський та підпільний рух, український націоналістичний рух опору, рейд, Українська повстанська армія.

Основні події:

30 червня 1941 р.	—	проголошено Українську державу у Львові;
літо 1942 р.	—	створено Український штаб партизанського руху;
жовтень 1942 р.	—	партизанські з'єднання під керівництвом С. Ковпака та О. Сабурова провели рейд Правобережною Україною;
18 грудня 1942 р.	—	визволено перший населений пункт на території України — с. Півнівка Ворошиловградської обл. (нині Луганська обл.);
23 серпня 1943 р.	—	визволено Харків;
8 вересня 1943 р.	—	визволено Сталіно (нині Донецьк).

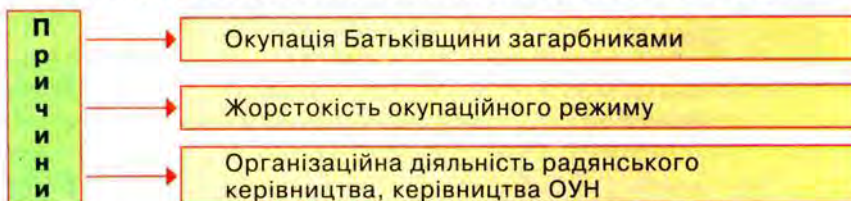
1. Рух опору та його течії

Подумайте

Як ви думаєте, чи могли течії руху опору об'єднати свої зусилля у боротьбі проти окупантів? Чому?

Політика та жорстокість окупаційного режиму розвіяла ілюзії населення України щодо «цивілізованих німців» і викликала всенародний **рух опору**.

ПРИЧИНИ РОЗГОРТАННЯ РУХУ ОПОРУ ОКУПАНТАМ В УКРАЇНІ

? Чи погоджуєтесь ви із зазначеними на схемі причинами розгортання руху опору? Підтвердіть кожен з названих причин фактами. Які ще причини ви могли б назвати?

ТЕЧІЇ РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ

	Течії	
	Радянська	Українська націоналістична
Мета	а) визволення від німецьких загарбників та їх союзників б) відновлення радянської влади	
Організаційне оформлення	1941 — 1942 рр.: партизанські загони, з'єднання, радянське підпілля	1941 — 1942 рр.: похідні групи, УПА та інші формування, підпілля ОУН
Основні райони дій	українське Полісся, Чернігівщина, Сумщина	Волинь, Галичина, українське Полісся

? Які течії руху опору зазначені в таблиці? Чому саме такі? За якими критеріями їх порівняно? Що спільного і відмінного було між ними?

Зверніться до джерел

Історик М. Коваль про ставлення українського населення до німецьких завойовників під час Великої Вітчизняної війни:

«Саме під час окупації виявився «момент істини» у ставленні українського народу і до Батьківщини, і до радянської влади. Якщо у 1941 р. чимало людей, не будучи задоволеними більшовиками та їхньою політикою, сприймали німецьких завойовників як визволителів, плекаючи надії на повернення «старих добрих часів», то в 1943 — 1944 рр. у відступаючої з України німецької армії «земля горіла під ногами». Це було полум'я народної війни — чи не весь український народ за час окупації став народом-антифашистом, розпізнавши справжню суть фашизму і його «нового порядку».

? Що, на думку історика, спричинило розгортання масового руху опору окупантам?

2. Розгортання радянського партизанського руху

Подумайте

Як радянське керівництво готувалося до розгортання руху опору на окупованій території? Якими були особливості радянського руху опору на початку війни та у 1942 р.? Як боролися німці проти партизанського і підпільного руху?

За попередньою воєнною доктриною сталінського керівництва передбачалося, що Червона армія буде вести майбутні військові операції винятково на території противника, тому недоцільно готувати населення до партизанської війни. Таку підготовку довелося вести вже на початку війни у надзвичайних умовах. У районах розгортання партизанської боротьби спішно закладалися бази зі зброєю, продуктами, медикаментами, матеріально-технічними засобами. Організувати підпільну та партизанську боротьбу мали партійні та комсомольські комітети у контакті з радянськими військами.

Зверніться до джерел

Із спогадів С. Ковпака:

«...Лише у липні 1941 р. на партійному активі, скликаному райкомом, ми дізналися про те, що згідно з рішенням ЦК КП(б)У всюди формуються партизанські групи...»

Історик А. Чайковський про партизанський та підпільний рухи в Україні:

«Більшість центрів підготовки, так званих „партизанських шкіл“, не витримували ніякої критики. В одній із них, розташованій у Пущі-Водиці під Києвом... не було зразків не лише трофейної, а й вітчизняної зброї. Для підготовки командирів загонів відводилося аж три дні... До кінця 1941 р. підготовку до „малої війни“ пройшли лише близько... 15 відсотків усіх тих, хто... був засланий за лінію фронту чи залишився на окупованій території».

? Яким був стан підготовки до розгортання партизанської і підпільної боротьби в умовах окупації? Чому? Як такий стан міг позначитися на діях партизан і підпільників?

Проти наспіх створених партизанських загонів окупанти кинули вишколені, добре забезпечені технікою каральні формування, які мали досвід боротьби з антинацистським рухом в Німеччині та інших країнах Європи. Із 3500 партизанських загонів та груп, створених у перший рік війни, на червень 1942 р. залишилося тільки 22. За цей час майже 30 тис. партизанів загинули, потрапили до таборів смерті або з різних причин відійшли від руху опору, а кілька сот осіб дезертирували. Тільки з часом, коли тягар окупації став нестерпним, до руху опору почали долучатись нові люди, а сам рух набував усе більшої активності й організованості.

Розпочалася централізація воєнно-оперативного керівництва **радянського руху опору**. З цією метою на початку літа 1942 р. було створено Український

штаб партизанського руху (УШПР). Його очолив колишній заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкач. УШПР координував дії партизанських формувань, забезпечував їх спеціалістами диверсійної діяльності, постачав зброю та медикаменти. Зокрема, восени 1942 р. на складі УШПР було завезено 4 тис. автоматів, 175 кулеметів, 250 мінометів, 15 гармат, 60 тис. гранат, 13 тис. мін та інше озброєння, яке потім за призначенням переправлялося через лінію фронту. Наприкінці 1942 р. у німецькому тилу вже діяли великі, добре озброєні й керовані з центру партизанські з'єднання під командуванням С. Ковпака, О. Сабурова, М. Наумова, О. Федорова. Німецький генерал Х. Гудеріан зауважував: «У міру того, як війна набирала затяжного характеру, а бої на фронті ставали дедалі запеклішими, партизанська війна стала справжнім лихом, негативно впливаючи на моральний дух фронтових солдатів».

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНІВ

Закинуті десантом та залишені в тилу окупантів спеціально підготовлені загони

Підрозділи радянських військ, які опинилися в оточенні і не могли пробитися через лінію фронту на з'єднання з Червоною армією

Громадяни, які не були мобілізовані до Червоної армії, але за своїми переконаннями бажали боротися проти окупантів

? З кого формувались партизанські загони? Як такий склад позначався на їхній боєздатності?

Наприкінці серпня — на початку вересня 1942 р. у Москві відбулася нарада керівників партизанських формувань, на якій було вирішено здійснити тривалі рейди на Правобережжя, де вплив радянського руху опору був незначним. У жовтні 1942 р. партизанські з'єднання під командуванням С. Ковпака і О. Сабурова провели такий рейд, пройшовши з боями по тилах ворога 750 км.

На кінець 1942 р. радянські партизани знищили понад 50 тис. окупантів, підірвали 270 залізничних і шосейних мостів, пустили під укіс 255 ворожих ешелонів, зруйнували кілька десятків німецьких військових об'єктів. Зрозуміло, що німці відповідали на такі дії жорстокою боротьбою проти партизанів. Упродовж 1941 — 1942 рр. загинуло понад 35 тис. партизанів. За перший рік війни окупанти знищили, звинувативши у зв'язках з партизанами, 90 тис. мирних жителів України.

Зверніться до джерел

З наказу начальника штабу Верховного головнокомандування Німеччини про боротьбу з партизанами, 16 грудня 1942 р:

«...Війська мають право і зобов'язані застосовувати у цій боротьбі будь-які засоби без обмеження, також проти жінок і дітей... Жоден німець, який бере участь у бойових діях проти банд, не буде притягнутий до дисциплінарної або судової відповідальності за свою поведінку в бою проти бандитів (партизанів та їх спільників)».

? Як німці боролися проти партизанського руху?

Окрім партизанського руху, в Україні було розгорнуто мережу підпільних організацій. На окупованій території діяло 13 підпільних центрів, понад 3500 осередків і груп, що об'єднували 103 тис. осіб.

Широкого розголосу в Україні набула діяльність підпільної організації «Молода гвардія» у м. Краснодоні Ворошиловградської обл. (нині Луганська

обл.) на чолі з командиром І. Туркеничем та комісаром О. Кошовим. Підпільники здійснювали терористичні акції проти представників окупаційної влади, перешкоджали вивезенню продовольства, проводили серед населення агітацію проти окупаційної влади, зривали відправлення молоді на роботу до Німеччини.

Активно діяла організація «Народна гвардія», яка об'єднувала понад 600 патріотів і мала свої осередки в Дрогобицькій, Львівській та Івано-Франківській областях. На бойовому рахунку підпільників було понад 30 підірваних ворожих ешелонів, 10 промислових підприємств, 6 військових складів окупантів. Успішно вели боротьбу з ворогом підпільники Києва, Ніжина, Сталіно (нині Донецьк) та багатьох інших міст і селищ України.

Німецьке командування було змушене виділити на боротьбу з партизанами та підпільниками близько 10 % від загальної кількості військ.

3. Оунівське підпілля 1941 — 1942 рр. Створення УПА

Подумайте

Які течії склалися всередині націоналістичного руху опору, якими були їхні позиції та дії на початку війни? Чиї інтереси захищала УПА? Чому командування УПА не змогло перетворити її на регулярні збройні сили?

Напередодні вторгнення німецьких військ до СРСР націоналістичний український рух був розколотий. Всередині ОУН виявилися суперечності між ветеранами, що здебільшого перебували в еміграції (А. Мельник та його прибічники) і молоддю, яка вела підпільну боротьбу на західноукраїнських землях (С. Бандера, Я. Стецько та ін.).

Між фракціями склалися напружені стосунки, які нерідко виливалися у жорстоку міжусобну боротьбу. Проте з наближенням нападу Німеччини на СРСР обидві течії зробили ставку на Німеччину, намагаючись максимально використати всі чинники, які, на їхню думку, могли сприяти відновленню української державності.

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (ОУН)

ОУН (М)

Лідер А. Мельник

Курс на зближення з гітлерівцями. Мельниківці вважали більшовизм спільним ворогом ОУН і Німеччини, планували боротися проти нього разом з нацистами.

ОУН (Б)

Лідер С. Бандера

Курс на створення власної армії. Бандерівці вважали за доцільне розгорнути боротьбу за незалежність України і спиралися на сили та можливості українського народу.

На початку війни на окупованих Німеччиною територіях обидві фракції ОУН сформували свої «похідні групи», які мали завдання, просуваючись услід за німецькими фронтовими частинами, здійснювати агітацію серед населення за самостійність України, намагатися створювати органи місцевого самоврядування та поліцію.

Завдяки розгортанню такої діяльності ОУН створила мережу підпілля у Києві, Сумах, Житомирі, Полтаві та інших містах. Зокрема, у Києві націоналістам вдалося провести своїх людей до міської адміністрації та поліції.

30 червня 1941 року у захопленому німцями Львові за ініціативи ОУН(Б) було скликано громадські збори, які проголосили **відновлення Української держави**. Прем'єром національного уряду став Я. Стецько.

Проте окупаційна адміністрація не визнала Акта проголошення Української держави і висунула вимогу до керівництва ОУН відкликати цей документ, а коли ті відмовилися, заарештувала С. Бандеру, Я. Стецька та інших лідерів і запровадила їх до концентраційного табору в Заксенгаузені. Тоді ж було заарештовано близько 300 членів ОУН, а 15 керівних діячів розстріляно. Згодом німці заарештували двох братів С. Бандери і відправили в концтабір Освенцім, де вони загинули.

ОУН(М) відмежувалася від львівської акції бандерівців і продовжила курс на співпрацю з нацистським керівництвом, сподіваючись, що у майбутньому німці враховуватимуть українські інтереси.

Проте нацисти мали свої плани. У листопаді 1941 р. каральні органи окупантів одержали наказ заарештувати і таємно без суду страчувати членів ОУН(Б). Під репресії потрапили не тільки бандерівці, а й мельниківці. Наприкінці 1941 р. керівництво ОУН(Б) проголосило курс на боротьбу з гітлерівцями. У січні 1942 р. на нелегальне становище перейшли і мельниківці.

Ситуація в Україні загострилася, німці заборонили діяльність української міліції «Поліська Січ». Ці формування були організовані на Волині у серпні 1941 р. Тарасом Бульбою-Боровцем. На початку війни загони бульбівців боролися з відступаючими частинами Червоної армії. Проте, виконавши свою місію, бульбівці виявилися непотрібними німецькій окупаційній владі. Наприкінці 1941 р. вона прийняла рішення про роззброєння міліцейських загонів і ліквідацію «Поліської Січі». Однак бульбівці не підкорилися німцям і розосередили свої загони по лісах.

Паралельно з боротьбою бульбівців відбувалося становлення оунівського партизанського руху, який став основою Української повстанської армії (УПА).

Формування УПА діяли на Поліссі, Волині та Галичині.

Зверніться до джерел

Із фахового висновку робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА (2005 р.):

«Восени 1942 р. з'явилися перші значні формування українських бійців-націоналістів під проводом С. Качинського, Г. Перегінняка та ін. Саме ці загони стали називатися Українською повстанською армією. Проте перехід тоді (до створення УПА) тільки розпочався... Процес завершився навесні 1943 р. ...Провід ОУН(Б) швидкими темпами розбудовував УПА, включаючи до її складу (переважно силою) загони Т. Бульби-Боровця й ОУН(М). Було створено Головну команду УПА, керівництво якою здійснював В. Івахів.

Головній команді не вдалося перетворити повстанську армію на регулярну збройну силу... Однак сила УПА не в чисельності. Вона спиралась на народну підтримку і на розгалужену, глибоко законспіровану організаційну мережу ОУН(Б)».

? Коли було створено УПА? Хто став її фундатором? Які формування увійшли до її складу? У чому була сила УПА?

4. Початок визволення України та бої на Лівобережжі

Подумайте

Якими подіями розпочалося визволення України? Як розгорталася бої за Донбас? Яку роль відіграла в загальному ході війни Міуська битва? Як і коли було звільнено Харків? Як розгорталася Донбаська операція? Які зміни відбулися в Червоній армії на цьому етапі війни?

Визволення України Червоною армією від нацистської окупації розпочалося взимку 1942 — 1943 рр. під час Сталінградської битви. **18 грудня 1942 р.** було визволено **перше українське село** Півнівка Міловського району Ворошиловградської області. Жорстокі бої розгорнулися й за перший районний центр — Мілове, який обороняли майже 7 тис. німецьких солдатів і офіцерів. Під час штурму капітан Ф. Чечеров кинувся із зв'язкою гранат під ворожий танк і підірвав його, жертвуючи власним життям. Зрештою 16 січня 1943 р. Мілове було повністю очищене від гітлерівців. Як згадував один з учасників битви: «Радості не було меж. Ми прийшли до тебе, Україно! На вулиці Мілового висипало все вціліле населення. Наших гвардійців обіймали, пригощали, хто чим міг. Солдат-визволитель був найдорожчим гостем у кожній хаті, землянці».

Червона армія, розвиваючи наступ, звільнила 14 лютого 1943 р. Ворошиловград, а через два дні Харків. Однак поступово, через нестачу техніки та відсутність досвіду наступальних дій, просування вперед радянських військ загальмувалося.

Сили Німеччини та її союзників ще не були вичерпані. Наприкінці зими 1943 р. гітлерівці поповнили свої війська новою технікою та дивізіями, переправленими з Франції, й почали контрнаступ.

Пропорційне співвідношення сил на радянсько-німецькому фронті під Харковом наприкінці зими 1943 р.

Протидіючі сторони	Люди	Артилерія	Танки
Червона армія	1	1	1
Вермахт	2	2,6	11,4

? Проаналізуйте співвідношення сил на радянсько-німецькому фронті під Харковом наприкінці зими 1943 р. та зробіть висновки.

Маючи перевагу в техніці й живій силі, 16 березня 1943 р. німці знов захопили Харків. Водночас вони робили все, щоб утримати Донбас. З цією метою була створена лінія оборони по ріках Сіверський Донець — Міус. А. Гітлер проголосив, що Міуський рубіж має стати новим кордоном Німеччини. За декілька кілометрів від передової в глибині німецької оборони піднімалася височина Савур-Могила, перетворена ворогом на головний пункт спостереження. З її вершини уся місцевість була як на долоні.

Ставка Верховного Головнокомандування, знаючи про підготовку німцями наступу під Курськом, поставила завдання перед командуванням Південного та Південно-Західного фронтів: відтягнути частину військ противника

на себе в районі «Міус-фронту». Радянські війська 17 липня 1943 р. після артилерійської підготовки почали переправу через Міус поблизу с. Дмитрівка, а 13 серпня — штурм лінії оборони німців уздовж Сіверського Донця. Тяжкі бої розгорнулися в районі Савур-Могили, де 17 гвардійців на чолі з молодшим лейтенантом Г. Шевченком зуміли проникнути на висоту і закріпитися там. Гітлерівці оточили їх. Бій точився 12 годин, але гвардійці стояли на смерті, поки не підійшла підмога.

Штурмом ворожої оборони по річках Міус та Сіверський Донець радянські війська скували значні сили гітлерівців, не давши можливості використати їх на Курській дузі.

Однією з найбільш значних у Другій світовій та Великій Вітчизняній війні стала Курська битва, в якій керівництво Німеччини прагнуло взяти реванш за поразку під Сталінградом, але очікуваної ним перемоги не сталося. Цей успіх Червоної армії прискорив визволення території України.

Війська Степового фронту розвивали наступ на Харківському напрямку. З 8 по 11 серпня було звільнено 30 населених пунктів. Просуваючись, радянські війська оточили Харків з трьох сторін. Щоб не дати гітлерівцям можливості зруйнувати місто, командуєний фронтом генерал І. Конев віддав наказ про нічний штурм. Для німців це виявилось повною несподіванкою і **23 серпня 1943 р. на 11 годину ранку Харків було звільнено.**

З 13 серпня по 22 вересня 1943 р. радянські війська Південного фронту під командуванням Ф. Толбухіна провели Донбаську операцію, звільнивши Дебальцеве, Єнакієве, Горлівку, Макіївку та інші населені пункти Донбасу. Успішно розвивали наступ і війська Південно-Західного фронту (командуючий Р. Малиновський). Вони вибили німців з Лисичанська, Слов'янська, Краматорська, Артемівська, Костянтинівки. **8 вересня радянські війська визволили м. Сталіно.**

Співвідношення сил на радянсько-німецькому фронті у Донбасі (серпень 1943 р.)

Протидіючі сторони	Люди	Артилерія	Танки	Літаки
Червона армія	1 054 тис.	2 100	1 257	1 400
Вермахт	540 тис.	5 400	900	1 100

? Проаналізуйте співвідношення сил на фронті перед початком Донбаської операції. Які перспективи відкривались для Червоної армії?

Ініціатива у розгортанні воєнних дій перейшла до Червоної армії. Усі спроби німців стабілізувати фронт виявилися марними, вони змушені були відступати. Залишаючи Лівобережну Україну, гітлерівці вдалися до тактики «спаленої землі».

Зверніться до джерел

Із наказу Г. Гімлера про зруйнування Донбасу і тотальне його спустошення, 7 вересня 1943 р.:

«Вищому керівництву військ СС і поліції на Україні.

Необхідно домогтися, щоб при відході з районів України не залишалось ні однієї людини, ні однієї голови худоби, ні одного центнера зерна, ні однієї рейки, щоб не вціліло ні одного будинку, ні однієї шахти, яка б не була виведена з ладу на довгі роки, щоб не залишилося ні однієї не отруєної криниці. Противник повинен мати дійсно тотально спалену та зруйновану країну».

? Чому німці, відступаючи, здійснювали тактику «спаленої землі»? У чому це виявлялось? Які наслідки це мало для України та її населення?

Проте, незважаючи на усі зусилля, нацистські окупанти не могли зупинити наступ Червоної армії. У численних боях радянські війська набували досвіду. Зріс рівень військової майстерності офіцерського складу. Більш впевнено стали керувати військами командувачі фронтів та армій; вони виробляли власні методи ведення бойових операцій. Зокрема, командувач Степового фронту генерал І. Конєв відзначався тим, що намагався, по можливості, уникати бойових дій у містах, зберігаючи у такий спосіб їх від руйнування. Командувач Південного фронту генерал Ф. Толбухін уміло маскував напрям головного удару, імітуючи масовий наступ на іншій ділянці фронту. У горнилі війни на керівні посади було висунуто багатьох талановитих військових діячів — представників українського народу, з-поміж яких були: А. Єременко, Р. Малиновський, І. Черняхівський, П. Рибалко, А. Гречко та інші. Нове покоління бойових генералів продемонструвало здатність очолювати армію переможців.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Показати на карті № 3 (с. 329):

місця розгортання націоналістичного і радянського рухів опору, території зимового (1943 р.) наступу Червоної армії, звільнення Лівобережної України.

2. Назвати події за датами:

30 червня 1941 р., літо 1942 р., жовтень 1942 р., 18 грудня 1942 р.

3. Визначити, застосувати та пояснити на прикладах поняття і терміни:

Рух опору, радянський рух опору, партизанський, підпільний рух, український націоналістичний рух опору, рейд, Українська повстанська армія.

4. Описати:

- дії учасників радянського і націоналістичного рухів опору;
- боротьбу німців проти руху опору;
- визволення першого райцентру на території України м. Мілового та битву на Міус-фронті;
- визволення Харкова та Донбасу.

5. Схарактеризувати і порівняти:

- течії руху опору в Україні під час окупації;
- складності в організації та розгортанні руху опору;
- діяльність радянського і націоналістичного антинацистських рухів;
- результати зимового наступу 1943 р.

6. Висловити й аргументувати свою думку з питань:

А. Ще наприкінці 90-х років історик В. Кульчицький писав: «В сучасному суспільстві існує психологічно зрозуміла конфронтація, пов'язана з проблемою ОУН і УПА. Ця історична проблема поділяє суспільство на два табори. Здебільшого лінія поділу проходить по старому (до 1939 р.) державному кордону. Нерозв'язаність проблеми ОУН і УПА деструктивно позначається на державотворчому процесі». Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою? Чи змінилась ситуація нині? Чому ви так думаєте?

Б. Прочитайте у рубриці «Зверніться до джерел» (с. 36), як історик М. Коваль писав про ставлення українського населення до німецьких завоюників під час Великої Вітчизняної війни. Чому в Україні спалахнуло полум'я народної війни? У чому історик вбачає «момент істини»? Чи погоджуєтесь ви з ним? Свою думку поясніть.

7. Оцінити:

- діяльність радянського і націоналістичного антинацистських рухів у перші роки війни;
- взаємостосунки та причини протистояння між течіями руху опору.

Тема 6. Україна в 1943 — 1944 роках

1. Визволення Києва. 2. Визволення Правобережної та Південної України. 3. Рух опору в 1943 — 1944 рр. 4. Завершення вигнання окупантів з України.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

«Східний вал», плацдарм, військова операція, «рейкова» війна.

Основні події:

6 листопада 1943 р.	— визволення Києва;
грудень 1943 — січень 1944 р.	— Житомирсько-Бердичівська військова операція;
січень — лютий 1944 р.	— Корсунь-Шевченківська, Рівненсько-Луцька, Нікопольсько-Криворізька військові операції;
березень 1944 р.	— Березнегувато-Снігурівська військова операція;
березень — квітень 1944 р.	— Проскурівсько-Чернівецька, Умансько-Ботошанська, Одеська військові операції;
квітень — травень 1944 р.	— Кримська військова операція;
липень — серпень 1944 р.	— Львівсько-Сандомирська військова операція;
серпень 1944 р.	— Ясссько-Кишинівська військова операція;
вересень — жовтень 1944 р.	— Східно-Карпатська військова операція;
12 травня 1944 р.	— звільнення Криму.

1. Визволення Києва

Подумайте

Які укріплення і чому німці називали їх «Східним валом»? Як розвивались основні події Київської наступальної операції? Чому ціна визволення Києва була такою високою?

Наприкінці вересня 1943 р. радянські війська вийшли фронтом у 700 км на лінію Дніпра. А. Гітлер сподівався, що Дніпро, з його високим правим берегом, стане нездоланим рубежем нової лінії оборони, яку він назвав «Східним валом». Він заявляв, що «швидше Дніпро потече назад, ніж росіяни подолають його — цю могутню водну перепону у 700 — 900 метрів завширшки, правий берег якої являє собою ланцюг безперервних дотів, природну неприступну фортецю».

Радянське командування 9 серпня надіслало у війська директиву, якою вимагало «на плечах» противника, що відступає, переправлятися на правий берег Дніпра, поки гітлерівці не створили там суцільної лінії оборони. Це означало, що бійцям Червоної армії доведеться форсувати Дніпро без підготовки та відповідного забезпечення необхідними для цього засобами.

Наприкінці вересня 1943 р. війська Центрального і Воронезького фронтів форсували Дніпро і захопили **плацдарми** на правому березі на північ і південь від Києва. Війська Степового і Південно-Західного фронтів переправилися через Дніпро на ділянці Кременчук — Дніпропетровськ.

Спочатку радянське керівництво вирішило розвивати наступ на Київ з плацдарму в районі с. Великий Букрин (11 км по фронту і 6 км в глибину)

на південь від Києва. Проте німці створили тут міцну оборону, до того ж цю місцевість пересікали яри та балки, що сковувало маневр радянських військ і особливо танків, переправлених на правий берег з величезними труднощами. Радянське командування двічі намагалося розгорнути наступ на Київ з Букринського плацдарму, але внаслідок значних людських втрат війська так і не змогли прорвати німецьку оборону.

Зверніться до джерел

Із спогадів командуючого Степовим фронтом генерала І. Конєва:

«...значна кількість дивізій і навіть армій форсували Дніпро переважно вночі без артилерійської підготовки. Війська широко використовували підручні засоби, що для гітлерівців було повною несподіванкою. Використання підручних засобів під час форсування ріки з ходу — розумне рішення, але це не кращий спосіб форсування».

Із спогадів учасника форсування Дніпра В. Астаф'єва:

«Найстрашнішими виявилися кулемети, легкі в перенесенні, швидкострільні, зі стрічкою в п'ятсот патронів. Вони всі заздалегідь пристрілені й тепер, наче з вузьких шийок брандспойтів, поливали берег, острів, ріку, в якій кишіло місиво з людей. Старі й молоді, свідомі й несвідомі, добровольці й воєнками мобілізовані, штрафники й гвардійці, росіяни і не росіяни — всі вони кричали одні й ті самі слова: „Мамо! Боженьку! Боже! Караул! Допоможіть“... А кулемети сікли і сікли, поливали різнобарвними смертоносними цівками. Хапаючись один за одного, поранені й не зачеплені кулями люди йшли під воду, ріка бугрилася пухирями, здригаючись від людських судорог, пінилась червоними бурунами».

Чому радянські війська зазнали таких великих втрат під час форсування Дніпра?

Після таких невдач було вирішено перенести основний удар на північ від Києва у район плацдарму поблизу с. Лютіж. Це означало, що понад 200 тис. бійців разом з технікою треба переправити з Букринського плацдарму назад через Дніпро, таємно передислокувати лівим берегом на північ за Київ, щоб там знову перекинути їх на правий берег в район Лютіжа. Усе це робилося під покровом ночі в умовах осінньої негоди.

Намагаючись підкреслити значущість битви за Дніпро та піднести бойовий дух військ, які переважно поповнювалися мобілізованим українським населенням, Ставка Верховного головнокомандування перейменувала Воронезький, Степовий, Південно-Західний і Південний фронти на 1-й, 2-й, 3-й, 4-й Українські фронти.

З листопада після безпрецедентної артилерійської підготовки (на кожен кілометр фронту припадало понад 300 артилерійських одиниць) радянські війська перейшли у наступ з Лютізького плацдарму. Першого дня вдалося прорвати ворожу оборону, причому гітлерівці втратили близько 50 % живої сили і 40 % техніки. За умов осінньої негоди загострилася проблема забезпечення армії продовольством, боєприпасами, паливом.

Які події відображає фото? Які засоби для переправи використовували бійці? З якими труднощами стикалася Червона армія, форсуючи Дніпро?

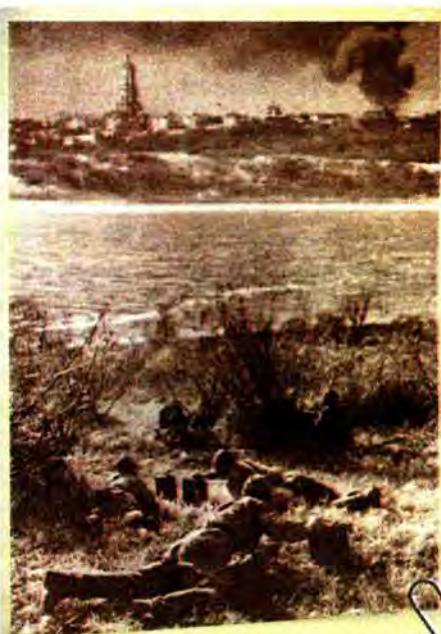
Переправа бійців 47-ї армії через Дніпро на півдні від Києва. Букринський плацдарм. Жовтень 1943 р.

Проте війська не збавляли натиску і 4 листопада надвечір частини 3-ї танкової армії (командуючий П. Рибалко) з увімкненими фарами під завивання сирен, приголомшуючи ворога, почали нову атаку. Німці не змогли втримати свої позиції і відійшли до західного передмістя Києва. 5 листопада радянські танки увірвалися у Святошин і відрізали гітлерівцям відхід на Житомир. Бої точилися цілу добу. Вранці 6 листопада війська 1-го Українського фронту визволили Київ.

У боях за столицю України разом з радянськими військами брала участь 1-ша окрема чехословацька бригада під командуванням Л. Свободи. Підтримку Червоній армії надавали партизани, підпільники, місцеве населення.

Ціною перемоги стало життя 260 тисяч радянських воїнів. За подвиги, здійснені під час форсування Дніпра, звання Героя Радянського Союзу були удостоєні 2438 бійців і командирів (понад 20 % від усіх відзначених цим званням за всю війну).

Про який епізод битви свідчить фото? В яких умовах змушені діяти бійці? Чому?

Бої на підступах до Києва. Жовтень 1943 р.

Які події відображено на фото? З якими настроями зустрічають кияни визволителів? Як виглядають люди та місто? З якою метою М. Хрущов особисто зустрівся з киянами? Поясніть свою думку.

Кияни зустрічають визволителів. М. Хрущов — член військової ради 1-го Українського фронту серед киян. 1943 р.

2. Звільнення Правобережної та Південної України

Подумайте

Які операції було здійснено Червоною армією навесні—влітку 1944 р.? Де і як вони розгорталися та якими були їх результати? Чому такі результати стали можливими?

Київська наступальна операція відкрила перспективи для подальших бойових дій на Правобережній Україні. На початку 1944 р. на території України діяли війська 1-го, 2-го, 3-го, 4-го Українських фронтів.

**Співвідношення сил на радянсько-німецькому фронті
на території України (січень 1944 р.)**

Протидіючі сторони	Люди	Танки	Артилерія	Літаки
Червона армія	2,3 млн	28800	2000	2370
Вермахт	1,8 млн	16800	2200	1460

Ставка Верховного Головнокомандування планувала здійснити удари по німецьких військах на лінії фронту від Овруча до Херсона. Перед радянськими військами ставилося завдання розділити сили гітлерівців, а потім знищити їх по частинах. З цією метою взимку — навесні 1944 р. було здійснено ряд військових операцій.

Військові операції Червоної армії взимку — навесні 1944 р.

Дата операції	Назва операції	Результати
24 грудня 1943 р. — 14 січня 1944 р.	Житомирсько-Бердичівська	Звільнено територію Київської та Житомирської областей, деякі райони Вінниччини та Ровенщини. Охоплено ворожі війська на правому березі Дніпра в районі Канева. Визволено Кіровоград
24 січня — 17 лютого 1944 р.	Корсунь-Шевченківська	Оточено 10 німецьких дивізій і одна моторизована бригада, загалом майже 80 тис. солдатів та офіцерів
27 січня — 11 лютого 1944 р.	Ровенсько-Луцька	Звільнено міста Луцьк і Ровно
30 січня — 29 лютого 1944 р.	Нікопольсько-Криворізька	Звільнено райони, багаті на марганцеві та залізні руди, які були вкрай необхідні для німецької військової промисловості. Створено умови для розгортання наступу радянських військ на півдні України
6 — 18 березня 1944 р.	Березнегувато-Снігурівська	Радянські війська вийшли до річок Інгулець та Південний Буг і створили умови для визволення Одеси
4 березня — 17 квітня 1944 р.	Проскурівсько-Чернівецька	Радянські війська вийшли до передгір'я Карпат, перерізавши основні комунікації ворога
5 березня — 17 квітня 1944 р.	Умансько-Ботошанська	Звільнено значну територію Правобережної України і Молдавії. Вийшли на державний кордон СРСР з Румунією
26 березня — 14 квітня 1944 р.	Одеська	Звільнено від окупантів Миколаївську, Одеську області та значну частину Молдавії
8 квітня — 12 травня 1944 р.	Кримська	Звільнено Джанкой, Керч, Сімферополь, Севастополь та інші міста Криму

? Які операції було здійснено в цей період? Якими були результати кожної з них? Як можна оцінити результати всіх операцій цього періоду? Про які зрушення у ході Великої Вітчизняної війни свідчать такі результати дій Червоної армії?

Зимово-весняні наступальні операції 1944 р. засвідчили розвиток військового мистецтва Червоної армії. Зокрема, Корсунь-Шевченківська битва стала зразком оточення та знищення великих угруповань ворога. Ровенсько-Луцька — прикладом майстерного використання кінноти в умовах заболоченої місцевості, де не могла діяти важка військова техніка. У ході Нікопольсько-Криворізької та Березнегувато-Снігурівської операцій Червона армія виявила свою здатність наступати в умовах весняного бездоріжжя. Під час Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції радянські війська вперше використали на головному напрямку велике танкове з'єднання, що складалося з трьох танкових армій. В Умансько-Ботошанській операції

танкісти вперше форсували річки з ходу, вибираючи ділянки з кам'янистим дном. Таке форсування здійснювалося при задраєних люках з виведеними над бойовими машинами вихлопними трубами. У ході Одеської операції успіху досягнуто завдяки злагодженим діям сухопутних військ і флоту.

12 травня 1944 р. в ході Кримської операції Крим був повністю звільнений від німецьких та румунських військ.

3. Рух опору в 1943 — 1944 рр.

Подумайте

Які зміни відбулися у діях радянських партизанів у 1943—1944 рр.? Що змінилося у тактиці ОУН і УПА в цей час? Якими були умови, а якими результати праці? Чому під час війни народжувався масовий трудовий героїзм?

У 1943 р. рух опору в Україні досяг апогею і став серйозною загрозою для німецьких окупантів. Партизанські з'єднання здійснили рейди у глибокий ворожий тил. Партизани фактично дезорганізовували транспортні мережі гітлерівців. У ході розгортання «рейкової війни» українські партизани в середньому за добу пускали під укіс 10 ворожих ешелонів.

Незважаючи на те, що в ході зимових і весняних наступальних операцій Червоної армії у 1944 р. чимало партизанських з'єднань і загонів вийшли у радянський тил, кількість народних месників зростала. У вересні 1944 р. на окупованій території України діяли 48 партизанських з'єднань: 227 загонів чисельністю 70 370 бійців. Гітлерівці, щоб зберегти контроль над окупованими районами, змушені були знімати з фронту війська і тримати «для наведення порядку в тилу» декілька дивізій.

Під час наступальних операцій українських фронтів від січня до вересня 1944 р. партизани вивели з ладу на території республіки 99 мостів, 1037 поїздів, 1167 паровозів, понад 11 тис. вагонів, 6 вузлових залізничних станцій тощо. «Рейкова війна» була цілеспрямованою акцією і завдала серйозної шкоди окупантам, позбавивши їх можливості перевозити війська й техніку до тих ділянок фронту, де розгортався наступ радянських військ.

Разом з тим, партизани відчували нестачу необхідного забезпечення. В основному їм доводилося розраховувати на власні сили та на підтримку населення.

На завершальному етапі війни партизани продовжували здійснювати рейди по ворожих тилах. 1944 р. у таких рейдах взяли участь 19 з'єднань і

Хто брав участь у партизанському русі?
Як озброєні ці люди?
В яких умовах діяли партизани?

Яку форму боротьби партизан відбиває
фотодокумент? Якою була масштабність таких
рейдів? Опишіть, як відбувалися такі рейди.
Якими були результати діяльності партизан?

Партизани на марші. 1943 р.

Результати діяльності партизанів.

25 окремих партизанських загонів. Зоною дій партизанів була вже не тільки територія України, а й Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини. Тільки у Польщі в 1944 р. діяли 7 партизанських з'єднань, 26 окремих загонів.

Зверніться до джерел

Історик А. Чайковський про боротьбу радянських партизанів у 1944 р.:

«Безперечно, планувати бойові операції партизанів можна було лише в разі сталого забезпечення їх зброєю, боєприпасами, мінно-підривною технікою та військовим спорядженням. Така допомога більш-менш регулярно почала надходити з Великої землі, тільки 1944 р. ... коли значно зросли технічні можливості постачання вантажів, та й самих з'єднань і загонів у процесі визволення України ставало чимдалі менше... Від липня 1941 р. по жовтень 1944 р. партизанам було надіслано з Великої землі... понад 2 тис. тон різних вантажів... Їх основу становила зброя, а продовольства, одягу, медико-санітарного обладнання тощо було лише 10 відсотків... Якщо кількість надісланого під час війни вантажу поділити на чисельність партизанів України, то на кожного з них припадало трохи більше кілограма».

? Які проблеми у діяльності та забезпеченні мали партизанські загони? Чому вони виникали? Яким чином партизани намагалися їх подолати? Як до них ставилося населення? Чому?

У зв'язку із визволенням більшої частини території республіки УШПР розформував частину партизанських з'єднань та загонів, а їх особовий склад влився до частин Червоної армії та НКВС. Так, дивізію С. Ковпака було розформовано, а весь особовий склад направлено для укомплектування органів НКВС у західних областях України. Отже, влада намагалася використовувати колишніх радянських партизанів для боротьби з формуваннями УПА.

На початку осені 1944 р. УШПР та його представництва при фронтах стали згортати свою діяльність. У грудні 1944 р. ЦК КП(б)У затвердив постанову, за якою Український штаб партизанського руху було розформовано.

Отже, головною спонукою до розгортання партизанського руху стала непримиренність його учасників до окупаційного режиму. Партизанська боротьба, як і рух опору в цілому, були ініційовані самим народом інтернаціональним за складом. Загальна кількість осіб, які перебували у різні роки війни в партизанах в Україні, становить близько 180 — 220 тис. 29 учасників підпільного та партизанського руху відзначені званням Героя Радянського Союзу. Активну участь у розгортанні партизанської боротьби в Україні брали жінки. Вони складали 17,2 % від загальної кількості бійців, а в окремих загонах — до 25 %.

Збитки, завданні вермахту партизанами, неможливо визначати лише кількістю вбитих та поранених, знищених гармат і складів. Потрібно також враховувати втрату ворожою армією боездатності й ударної сили. Головне ж полягає в тому, що дії партизан погіршували моральний стан солдатів, які воювали в країні, де кожен громадянин міг виявитися партизаном.

Значно активізувалася у 1943 — 1944 рр. і підпільно-партизанська діяльність українських націоналістів. Керівництво ОУН(Б) негативно поставилося до ідеї спільної боротьби з німцями проти більшовизму, розцінюючи таку позицію як «капітуляцію перед німцями». У лютому 1943 р. воно прийняло рішення про перехід до збройної боротьби проти німців та їхніх союзників, формувань Армії Крайової та польського населення, радянських партизанських загонів, а згодом і підрозділів Червоної армії.

Зверніться до джерел

З листівки ОУН(Б) (травень 1943 р.):

Український народ не хоче і не буде своєю кров'ю рятувати Німеччину. Якщо Німеччина стоїть сьогодні перед смертельною небезпекою зі Сходу, то це наслідки диковинної політики німецького імперіалізму серед поневолених народів Сходу... Ми боремося за Українську державу, а не за чужий імперіалізм. Ми мусимо берегти наші сили, бо ми впевнені, що війна у своїй кінцевій фазі надасть нам державу...

? Що проголошує листівка? Якими були проміжні й кінцеві цілі УПА?

Уже навесні вояки УПА розпочали збройні напади на німецькі гарнізони. Німецьке командування відповіло на це проведенням каральних операцій, під час яких тільки у липні — вересні відбулося 74 бої між УПА і німцями.

Зростання лав УПА, до яких потрапляли люди різних національностей та політичних поглядів, зумовило необхідність суттєвого перегляду ідеології та політики. У серпні 1943 р. відбувся III Надзвичайний великий збір ОУН(Б). Учасники збору затвердили рішення, які свідчили про політичну еволюцію ОУН і УПА, проголосивши курс на боротьбу проти «московсько-більшовицького та німецького ярма за побудову Української самостійної соборної держави», прийняли демократичну соціально-економічну та політичну програму організації. Замість старого гасла «Україна для українців», проголосили нове — «Воля народу — воля людей».

Виходячи з нових позицій, керівництво націоналістичним рухом намагалося порозумітися навіть з радянськими партизанами. Зокрема, під час рейду з'єднань під командуванням С. Ковпака повстанці пропустили їх через свою територію і намагалися проводити серед ковпаківців агітацію, закликаючи останніх переходити до УПА. Кожна з сторін перетягувала ковдру на себе, проте узгоджених спільних дій ОУН і УПА та радянських партизан проти гітлерівців не було.

Згодом радянські партизани, враховуючи силу Червоної армії, що зростала, почали утверджувати себе як представників радянської влади. Це призвело до боротьби між загонами партизанів та підрозділів ОУН і УПА. Заручниками цього протистояння часто й густо ставало мирне населення.

У цій складній ситуації оунівці вважали, що настав час активно включитися в боротьбу за українські землі. Серед місцевого населення було розгорнуто масову пропагандистську кампанію із закликами до створення незалежної соборної України.

Лідери ОУН стверджували, що німці рано чи пізно підуть з України і треба завчасно підготуватися до боротьби з ворогами, які залишаться, а це, насамперед, радянська влада і польський націоналістичний рух. У 1944 р. основним ворогом у виборюванні майбутньої самостійної української держави визначено радянську владу. На початку червня 1944 р. у Львові відбулися переговори на найвищому рівні між представниками УПА та вермахту

Які явища у русі опору відображає фото-документ? Як озброєні та в що одягнені вояки УПА?

Загін УПА перед військовою операцією. 1943 р.

з питань можливого співробітництва у військовій сфері. Сторони дійшли компромісу: німці погодилися передати УПА зброю і боеприпаси, які, відступаючи, вони вже нездатні були евакуювати, а УПА зобов'язувалася надавати гітлерівцям розвідувальні дані про радянські війська.

У вересні 1944 р. гітлерівці звільнили з концентраційних таборів С. Бандеру, Я. Стецька, А. Мельника та інших лідерів і організаторів українського націоналістичного руху.

Проте, незважаючи на укладену з німцями угоду, загони УПА не припиняли нападати на військові частини окупантів. Так, у першій половині серпня загін УПА роззброїв 180 німців, а 15 серпня відбувся бій між УПА й підрозділами угорської армії неподалік с. Жаб'є. Останній бій між УПА і німцями відбувся 1 вересня на південь від Коломиї, у горах.

Щодо радянських військ, то УПА під час наступальних операцій Червоної армії уникала боїв з її частинами. Та коли фронт перемістився на захід і слідом за армією прийшли війська НКВС, вони розпочали боротьбу з націоналістичними формуваннями.

Зверніться до джерел

Історик В. Косик про розгортання боротьби між радянськими військами та підрозділами УПА в 1944 р.:

«На Волині перше серйозне зіткнення між загonom УПА і батальйоном НКВС відбулося 18 січня 1944 р. З цього дня зіткнення і бої були досить частими. 6 лютого війська НКВС втратили 50 солдатів біля Володимирця... 29 лютого 1944 р., за п'ятдесят кілометрів від фронту, на радянському боці, біля Милятина (між Рівним і Славутою) колона головнокомандуючого 1-м Українським фронтом генерала М. Ф. Ватутіна напоролася на засідку, влаштовану загonom УПА. Ватутін був тяжко поранений, і 15 квітня він помер у Київському госпіталі. З 5 січня до 5 квітня 1944 р. УПА вела бої з загонами НКВС у районах Костополя, Дубно, Крем'янця, Бердичева і в лісах Житомирщини, під час яких загинуло 850 бійців НКВС».

? Про які події йдеться в документі? Між якими військовими формуваннями відбувалися воєнні дії? До яких наслідків це мало призвести?

Найбільша битва між повстанцями та військами НКВС відбулася 24 квітня 1944 р. в районі с. Гурби на Ровенщині. 5 тисяч повстанців були атаковані одночасно з декількох сторін 30 тисячами радянських солдатів. Запеклі бої точилися три дні, у результаті яких повстанці втратили 2 тис. вбитими та 1,5 тис. потрапили в полон і тільки деяким загонам УПА вдалося вирватися з оточення. Проте основна боротьба між УПА та радянськими військами ще тільки розгорталася.

4. Завершення вигнання окупантів з України

Подумайте

Які операції було здійснено Червоною армією восени 1944 р.? Де і як вони розгортались? Яких результатів було досягнуто?

Влітку 1944 р. розпочався завершальний етап визволення України від німецьких загарбників. Він передбачав здійснення Червоною армією серії масштабних наступальних операцій, метою яких було остаточне звільнення території УРСР.

Львівсько-Сандомирська операція здійснювалася силами 1-го Українського фронту на чолі з командуючим генералом І. Конєвим. Перший удар планувався з району, західніше Луцька на Сокаль, Рава-Руська, а другий — з району Тернополя на Львів.

Наступальні операції Червоної армії (літо — осінь 1944 р.)

Дата операції	Назва операції	Результати
13 липня — 29 серпня 1944 р.	Львівсько-Сандомирська	Оточено 8 ворожих дивізій (у тому числі дивізія СС «Галичина»), втрати противника 55 тис. осіб, розбито групу армій «Північна Україна», звільнено західні області України
20 — 29 серпня 1944 р.	Яссько-Кишинівська	Замкнено у кільце 18 гітлерівських дивізій, повністю розбито групу армій «Південна Україна»
8 вересня — 28 жовтня 1944 р.	Східно-Карпатська, що включала Карпатсько-Ужгородську і Карпатсько-Дуклинську операції	Розбито вороже угруповання «Хейнріці» (300 тис. вояків), звільнено Ужгород, завершено визволення всієї території України

? Які операції було здійснено в цей період? Якими були результати кожної з них? Як можна оцінити результати всіх операцій? Про які зрушення у ході Великої Вітчизняної війни свідчать такі результати дій Червоної армії?

Масштаби операції, проведеної 1-м Українським фронтом, вражали. Бойові дії розгорнулися на лінії вздовж фронту в 400 км і глибиною у 200 км. У процесі підготовки операції довелося збудувати та відремонтувати 360 мостів, вирити 2 241 км траншей, створити 1 246 кулеметних дзотів, збудувати 3 тис. сховищ та землянок. На підвезення одного боекомплекту до лінії фронту використовували 15 тис. вагонів, а на початок операції війська мали три боекомплекти.

На ділянках прориву лінії оборони противника радянські війська зосередили до 255 одиниць артилерії на кілометр фронту. Гітлерівці, незважаючи на заздалегідь підготовлену глибоко ешелоновану оборону, не змогли утримати своїх рубежів. Під час ліквідації оточеного угруповання 38 тис. вояків вермахту було вбито, 17 тис. здалися в полон. Війська 1-го Українського фронту розбили групу армій «Північна Україна», а 27 липня 1944 р. звільнили від німецьких окупантів Львів.

На півдні України війська підтримали наступальні дії 1-го Українського фронту. Силами 2-го і 3-го Українських фронтів при взаємодії з Чорноморським флотом та Дунайською флотилією була розгорнута Яссько-Кишинівська операція. Упродовж перших двох днів наступу радянським військам вдалося прорвати оборону противника і знищити резерви німецьких та румунських дивізій. На третій день операції командування вермахту вирішило відвести свої війська за ріку Прут, але не встигло. 24 серпня частини Червоної армії здійснили обхідний маневр і замкнули у кільце 18 дивізій, через три дні вороже угруповання «Південна Україна» перестало існувати.

Завершилося визволення українських земель від окупантів Східно-Карпатською операцією. У ній були задіяні війська 1-го і 4-го Українських фронтів (командуючі маршал І. Конев та генерал І. Петров). Ставка Верховного Головнокомандування поставила перед цими фронтами завдання — прорвати оборону противника у Східних Карпатах, подолати перевали і вийти на територію Словаччини. Операція проводилася у взаємодії з військами 2-го Українського фронту (командуючий маршал Р. Малиновський) і була складовою Карпатсько-Ужгородської і Карпатсько-Дуклинської операцій.

Внаслідок наступу радянських військ вермахт зазнав величезних втрат. **27 жовтня 1944 р.** було звільнено **Ужгород**. Завершилося визволення всієї території України.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Показати на карті № 3 (с. 329):

хід битви за Дніпро, основні військові операції завершального етапу визволення України від нацистів.

2. Назвати події за датами:

6 листопада 1943 р., грудень 1943 — січень 1944 р., січень — лютий 1944 р., березень 1944 р., березень — квітень 1944 р., квітень — травень 1944 р., липень — серпень 1944 р., серпень 1944 р., вересень — жовтень 1944 р.

3. Дати пояснення, застосувати на прикладах поняття:

«Східний вал», плацдарм, військова операція, «рейкова війна»

4. Описати:

- події битви за Дніпро;
- прояви героїзму та мужності солдатів та офіцерів Червоної армії;
- хід окремих військових операцій;
- умови та спосіб життя радянських солдатів під час війни.

5. Схарактеризувати:

- розгортання та дії радянського партизанського руху;
- перехід українських націоналістів до збройної боротьби та дії УПА;
- зростання військового мистецтва радянських військ на завершальному етапі війни;
- цілі та методи боротьби радянських партизан та вояків ОУН і УПА на завершальному етапі війни;
- протистояння радянської влади та ОУН і УПА на завершальному етапі війни.

6. Висловити й аргументувати свою думку з питань:

- якими були причини великих людських і матеріальних втрат на цьому етапі війни?
- якими були перспективи війни у 1944 році? Чому?
- у чому полягала суперечливість стратегії ОУН і УПА?
- істориками підраховано, що у роки Великої Вітчизняної війни щоденно в середньому гинуло 15 тисяч радянських людей. Якби ми вирішили відзначити пам'ять кожного з них хвилиною мовчання, довелось би мовчати протягом 28 років. Які думки викликає у вас цей факт? Чому під час цієї війни загинуло стільки людей? Чого вчить нас цей факт?

7. Оцінити:

- значення військових операцій 1944 р. для визволення України;
- стратегію і тактику українського націоналістичного руху;
- взаємостосунки та причини протистояння між течіями руху опору;
- працю населення в тилу.

Тема 7. ЦІНА ПЕРЕМОГИ

1. Примусове виселення з Криму в східні регіони СРСР татар, греків, вірмен. 2. Становище в західних областях. 3. Завершення Великої Вітчизняної війни. Героїзм українського народу. 4. Культура в роки війни.

Ключові терміни та поняття:

депортація населення, День Перемоги, культура, освіта, сатира, графіка, документальне кіно, «Просвіта».

Основні події:

травень — червень 1944 р. — депортація татар, греків та вірмен з Криму;
9 травня 1945 р. — День Перемоги у Великій Вітчизняній війні.

1. Примусове виселення з Криму в східні регіони СРСР татар, греків, вірмен

Подумайте

Коли і за яких обставин відбулася депортація представників різних народів з Криму?

Після звільнення Криму місцеве населення вітало Червону армію. Проте радість перемоги була затьмарена депортацією татар, греків, вірмен та представників інших народів, які проживали в Криму.

Радянська влада звинуватила у зраді весь народ, хоча близько 50 тис. кримських татар на момент депортації перебували у лавах Червоної армії і героїчно билися на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Зверніться до джерел

Із постанови Державного Комітету Оборони № 5859 від 11 травня 1944 р. «Про кримських татар». Цілком таємно:

«У період Вітчизняної війни багато кримських татар зрадили Батьківщину, дезертирували з частин Червоної Армії, що обороняли Крим і переходили на бік противника... Кримські татари активно співпрацювали з німецькими окупаційними властями, брали участь в організованих німецькою розвідкою, так званих «татарських національних комітетах», ...направляли свою діяльність на переслідування ...нетатарського населення Криму і вели роботу по підготовці насильницького відокремлення Криму від Радянського Союзу за допомогою німецьких збройних сил.

Враховуючи вище викладене, Державний Комітет Оборони ухвалює:

...Всіх татар виселити з території Криму і поселити їх на постійне місце проживання спецпоселенців в районах Узбецької РСР... Зобов'язати НКВС СРСР (т. Берія) виселення кримських татар завершити до 1 червня 1944 р. Встановити такий порядок і умови виселення: а) дозволити спецпереселенцям взяти свої особисті речі, одяг, побутовий реманент, посуд та продовольство...; б) для організації прийняття від спецпереселенців залишеного ними... зерна та сільгоспродуктів відрядити... в Крим необхідну кількість працівників; в) зобов'язати Народний Комісаріат Шляхів Сполучень... організувати перевезення спецпереселенців з Криму в Узбецьку РСР спеціально сформованими ешелонами. Розрахунки перевезень здійснити за тарифами перевезень засуджених...

Голова Державного Комітету Оборони Й.В. Сталін»

Зі спогадів німецького фельдмаршала Е. Манштейна:

«...більшість татарського населення Криму ставилося до нас дружно. Нам вдалося сформувати з татар збройні роти самооборони, завдання яких полягало в охороні своїх селищ від нападу партизан».

З листа німецького військовослужбовця з радянсько-німецького фронту:

«Тут проти нас б'ється багато татар. Я не хотів би зустрітися з татарами навіть уві сні».

? Чим пояснює Державний Комітет Оборони необхідність виселення з Криму татарського населення? Про що свідчать спогади німецьких військових?

4 липня 1944 року НКВС СРСР завершив виселення «спецпереселенців» з Криму. За свідченням Л. Берії, всього було виселено 225 009 осіб, у тому числі татар — 183 155 осіб, болгар — 12 422, греків — 15 040, вірмен — 9 621.

Зверніться до джерел

Із спогадів Г. Ібрагімової про виселення її сім'ї.

«Нас виселили... 18 травня 1944 р. Виселення відбувалося дуже жорстоко. О третій годині ранку діти ще спали, увійшли солдати, наказали, щоб ми за п'ять хвилин зібралися і вийшли з дому. Нам не дозволили взяти з собою ні речі, ні продукти... Стояв суцільний плач голодних дітей. Чоловік воював на фронті. Я була з трьома дітьми... З нашого села вивезли 30 сімей, з яких залишилося живими неповних 5 сімей».

Із спогадів А. Весніна, колишнього військовослужбовця, виконавця операції виселення кримських татар.

«О 3-й годині 30 хвилин ранку підійшли до степового аулу Ойсул. Ми заходили в хати і оголошували: „Іменем радянської влади! За зраду Батьківщини ви виселяєтесь в інші райони Радянського Союзу“. Операція була підготовлена блискуче: в аул прибуло стільки новеньких американських „фордів“ і „студебекерів“, що вони вивезли все населення за одну ходку до найближчої залізничної станції. Одна стара, збожеволівши від горя і несподіванки, кинулася тікати в степ і була зрізана кулеметною чергою; безногого інваліда... що заявляв про свої права, волоком потягли до машини і, як куль борошна, кинули в кузов... Між групами було змагання: хто раніше завершить свою дільницю...»

? Про що свідчать наведені документи? Які думки, почуття вони у вас викликають?

Переважну більшість (68 %) виселених становили жінки і діти. Особливо важкими були для кримчан перші роки. Погано одягнуті, голодні й деморалізовані люди гинули від малярії, тифу, пневмонії та інших хвороб. За період з травня 1944 р. по січень 1949 р. померло 44,1 тис. спецпереселенців.

2. Становище в західних областях України

Подумайте

Яким було становище місцевого населення під час визволення Західної України від нацистів? Чому? Чи погоджуєтесь ви з думкою авторів підручника, що населення Західної України опинилося між молотом (радянські органи) і ковадлом (ОУН і УПА)? Свою думку підтвердіть прикладами.

У червні 1944 р. з ініціативи Головного командування УПА в Карпатах біля Самбора відбулися збори представників українського національного руху. Учасники зборів створили загальнонаціональний всеукраїнський центр — Українську Головну Визвольну Раду (УГВР) як «найвищий керівний орган Українського Народу на час революційної боротьби, аж до створення уряду Української Самостійної Соборної Держави». Своєю метою УГВР визначила створення «Української Самостійної Соборної Держави на українських етнічних землях... із справедливим соціальним ладом без гніту і визиску, без більшовиків і капіталістів».

Ситуація в західноукраїнських землях не давала можливості УГВР створити місцевий апарат влади. На місцях ефективніше діяли структури ОУН і УПА. Командування УПА розгорнуло мобілізаційні заходи, намагаючись збільшити чисельність своїх збройних формувань для боротьби проти радянської влади. Особливо активно проводилася мобілізація в Галичині, де усі молоді чоловіки повинні були прибути в табори УПА на військовий вишкіл. Стосовно тих, хто відмовлявся, застосовувалися репресії.

Прихід радянських військ так само супроводжувався мобілізацією. Чоловіки віком від 18 до 50 років мали «добровільно» йти до Червоної армії, щоб змити кров'ю «безчестя перебування під нацистською окупацією».

Ускладнювалася ситуація на західноукраїнських землях і розгортанням польського національного руху. На початку січня 1944 р., відразу після переходу радянськими військами колишнього польсько-радянського кордону, польський уряд в екзилі проголосив, що Західна Україна є складовою Польщі і радянське командування має сприяти передачі влади на цих землях полякам. Проте польський національний рух не був єдиним (частина польського руху опору перебувала під впливом еміграційного уряду і підтримувала збройні формування Армії Крайової, а друга орієн-

тувалася на співпрацю з прокомуністичними силами та Армією Людовою). Усе це поглиблювало суперечності серед населення в Західній Україні.

На завершальному етапі війни населення Західної України, втомившись від соціально-економічної та політичної нестабільності, почало схилитися до того, щоб прийняти радянську владу, за якою стояла Червона армія.

Керівництво ОУН і УПА, прогножуючи перспективи зміцнення позицій радянської влади, стало на шлях жорстких радикальних дій навіть по відношенню до нестійких учасників повстанського руху. Водночас УПА здійснила серію терористичних акцій проти комуністів, співробітників НКВС і тих, хто співпрацював з радянською владою.

Зверніться до джерел

Із звернення керівника УПА Р. Шухевича до вояків:

«...Домагатися, щоб ні одне село не визнало радянської влади. ОУН має діяти так, щоб усі, хто визнав радянську владу, були знищені. Не залякувати, а фізично знищувати! Не потрібно боятися, що люди проклянуть нас за жорстокість».

? Про що розповідають документи? До яких змін у настроях населення могли призвести дії, запропоновані Р. Шухевичем?

Відновлення радянської влади в Західній Україні здійснювалося жорсткими методами із залученням військ НКВС, сил міліції та партійних органів. Часто по відношенню до місцевого населення безпідставно проводилися репресивні акції. У 1944 — 1945 рр. радянськими військами та каральними органами в західних областях республіки було проведено близько 40 тис. операцій. У результаті 103 тис. повстанців убито і 125 тис. затримано. За той же час повстанці здійснили 6 тис. операцій та 14,5 тис. диверсій і терористичних актів, від яких загинуло понад 30 тис. солдатів і офіцерів.

Радянська влада, намагаючись підірвати зв'язки УПА з місцевим населенням, вдалася до примусових виселень сімей, звинувачених у зв'язках з повстанцями. Це трактувалося як «додаткові заходи у боротьбі з бандитизмом». Внаслідок таких «заходів» у 1944 — 1945 рр. із Західної України було депортовано у східні та північні райони СРСР 200 тис. осіб. Багато переселенців помирало ще в дорозі до місця призначення. Населення Західної України опинилося між молотом (радянські органи) і ковадлом (ОУН і УПА).

Водночас радянські органи активно почали добирати місцеві кадри, спираючись на які можна було б мобілізувати населення краю на виконання «партійно-політичних та господарських завдань». На початку жовтня 1944 р. на керівні посади рекомендували понад 2 тис. місцевих активістів, близько 700 осіб зарахували на службу в органи НКВС та міліцію. Майже скрізь головами сільрад працювали місцеві мешканці. Партійні та радянські органи піклувалися про добір та виховання своїх кадрів.

3. Завершення Великої Вітчизняної війни. Героїзм українського народу

Подумайте

Яким був внесок українського народу в перемогу над Німеччиною? Якою ціною дісталася ця перемога? Поясніть свою думку.

На завершальному етапі Великої Вітчизняної і Другої світової війни фронт перемістився за межі Радянського Союзу. **9 травня 1945 р.** народи СРСР святкували День Перемоги над нацистською Німеччиною. Для воєнного

покоління цей день назавжди залишився в пам'яті. Як згадував письменник К. Федін, «...Люди на дахах. Люди вийшли у двори. Люди вийшли на вулиці. І люди аплодують, лунає «Ура». Це була музика перемоги».

Зверніться до джерел

Із спогадів командуючого 1-м Українським фронтом маршала І. Конєва:

«Останній салют — салют Перемоги в Москві... Я слухав по радіо на своєму передовому командному пункті. Разом зі мною були в той час... командуючі родами військ і начальники служб фронту... Урочистість обстановки посилювалась тим, що з усіх сторін гриміли, якщо можна так висловитися, самосалюти... палили з усіх видів зброї. Палили в небо і ракетами, і холостими снарядами, і бойовими патронами з автоматів, карабінів і револьверів. Словом, кожен салютував чим міг... Пам'ятаю товариську вечерю, не дуже довгу, пам'ятаю багато і з особливим відчуттям співали, але більш за все запам'яталося відчуття природи у той вечір. Весна була в розпалі, все духмяніло, і було таке відчуття, начебто ти заново побачив природу».

? Про що йдеться в документі? Як зустрічали День Перемоги в армії? Чому?

Головна роль у перемозі країн антигітлерівської коаліції належала Радянському Союзу та його Збройним силам. Значний внесок у перемогу зробив український народ. Як зауважував відомий англійський політик В. Черчилль, «з-поміж усіх народів, які опинилися під владою Німеччини, чи не найбільше постраждав український. Але, разом з тим, він ціною мільйонів своїх представників зробив величезний внесок у перемогу над нею».

Понад 2 тис. українців стали Героями Радянського Союзу, 32 особи — двічі Героями, а льотчик І. Кожедуб — тричі Героєм. З 15 фронтів, що діяли в період війни, більш ніж половину очолювали маршали та генерали — українці з походження (А. Єрьоменко, С. Тимошенко, Р. Малиновський, Р. Черняхівський, П. Рибалко, К. Москаленко та ін.). У тилу німецьких військ, на території України, діяли понад 50 тис. партизан, близько двох тисяч загонів і груп, численні підпільні організації, збройні загони українських націоналістів. Великим був внесок України у створення матеріально-технічної бази перемоги над Німеччиною.

Яке враження справляє на вас ця шеренга бойових генералів? Чому? Якими фронтами вони командували? На чому ґрунтується авторитет цих людей?

Парад Перемоги у Москві. 24 червня 1945 р.

Перемога над нацистськими окупантами дісталася дорогою ціною. Всього ж, разом із загиблими та депортованими, емігрантами і тими, хто не повернувся з евакуації, втрати становлять 14,5 млн осіб. За роки війни в Україні було зруйновано 714 міст і селищ міського типу, 28 тис. сіл, 16 тис. промислових підприємств, близько 28 тис. колгоспів, 18 тис. лікувальних установ, 10 млн осіб втратили житло. За останні два роки окупації гітлерівці вивезли з України 9 млн 200 тис. тонн зерна, 3 млн 500 тис. тонн картоплі, 950 тис. тонн олії, 622 тис. тонн м'яса, 400 тис. тонн цукру та інших продуктів. Тільки прямі

збитки, заподіяні загарбниками становили 285 млрд руб (ця сума у 5 разів перевищувала витрати на розбудову промисловості та сільського господарства УРСР за три довоєнні п'ятирічки).

Та попри все український народ витримав випробування Другої світової та Великої Вітчизняної війн, а його перемога гідна того, щоб нею пишалися нинішні і прийдешні покоління нашої держави.

4. Культура в роки війни

Подумайте

Що було характерним для стану освіти в умовах війни? У чому полягали особливості досліджень українських науковців? У чому полягали особливості розвитку літератури та мистецтва на окупованих ворогом територіях?

Війна наклала свій відбиток на загальний стан культури України, насамперед на освіту. У тяжких умовах воєнного часу здійснювалася евакуація шкіл до східних районів СРСР. Вивезені з України учні розпочали 1941 — 1942 навчальний рік у школах Росії, Туркменії, Казахстану, Киргизії, Грузії та інших республіках. Зокрема, в Росії у Саратовській області діяло 30 українських шкіл і класів, Свердловській — 18, Новосибірській — 11.

Зверніться до джерел

Історик В. Абраїмов про умови навчання евакуйованих дітей:

«Труднощі були дійсно неймовірні. Школа працювала у три зміни, без достатнього освітлення. Опалювалась вона також недостатньо, переважно відходами з лісопильного заводу, що підвозили на шкільній конці. Навчалися діти різних національностей: як місцеві (були класи удмуртські, татарські, російські), так і евакуйовані (українці, білоруси, поляки, євреї, цигани). З настанням холодів учні і вчителі верхнього одягу в школі не знімали. За партами було тісно, писати незручно. Та й писати не було на чому: зошитів і паперу не вистачало, писали переважно на газетах поперек друкованого тексту. Катастрофічно бракувало підручників, навчальних посібників».

? В яких умовах опинилася школа в евакуації? Як впливало на свідомість дітей міжнаціональне спілкування під час навчання?

У складній ситуації опинилося шкільництво на окупованих територіях. Освітян зобов'язали внести зміни до навчальних планів: вводилися Закон Божий та історія України, замість російської мови та літератури — німецька. Радянські навчальні підручники та посібники вилучали зі шкіл, замість них пропонувалося використовувати німецькі пропагандистські листівки, перекладені українською. Наприкінці 1941 р. значну частину старших класів німці закрили. У березні 1942 р. нова влада провела реформування шкільництва. Обов'язковою стала чотирирічна народна школа, а не семирічна, як це було на початку окупації. Замість середніх відкривалися 2 — 3-річні платні фахові школи (сільськогосподарські, ремісничо-технічні, фельдшерські, ветеринарні та ін.), до яких вступали за умов успішно складених екзаменів. В обласних центрах відкривалися гімназії, навчання в яких було платним і здійснювалося за програмою середньої школи.

На окупованій території влада спробувала відновити вищу школу. Але згодом, через посилення нацистами терору, діяльність вищих навчальних закладів припинилася.

Після визволення окремих територій від гітлерівців на них відновлювалася діяльність радянської школи. У 1943 — 1944 навчальному році в Україні

На цій фотографії відображено інтер'єр класу часів війни. Що ви можете розповісти про побачене?

Перший урок у школі № 2 у звільненому від окупантів Єнакієвому Сталінської (нині Донецької) області, 1944 р.

вже діяло близько 13 тис. шкіл, у яких навчалося понад 1,77 млн дітей. Однак вони змогли охопити тільки третину дітей шкільного віку.

З 1944 — 1945 навчального року радянська влада запровадила обов'язкове навчання дітей у школах з семи років. Кількість шкіл у республіці порівняно з попереднім роком збільшилася у 2 рази до 26,5 тис., а чисельність учнів — у 2,6 рази і становила до 4,6 млн. Водночас для підлітків, які працювали, було відкрито 732 школи робітничої і сільської молоді.

Поверталися з евакуації й вищі навчальні заклади. На час завершення визволення України від фашистських окупантів в республіці відновили роботу 113 вищих навчальних закладів.

Обставини воєнного часу змусили евакуювати наукові установи України у східні райони СРСР. Президія АН УРСР та основний склад її наукових кадрів спочатку розташувалися в Уфі, а з червня 1943 р. — у Москві. Евакуювані інститути працювали на потреби фронту. При Президії АН УРСР було створено Науково-технічний комітет сприяння обороні на чолі з президентом Академії наук УРСР О. Богомольцем.

Зверніться до джерел

Історики О. Гісем, О. Мартинюк про діяльність українських науковців у роки війни:

«На оборонну програму працювали 8 лабораторій Фізико-технічного інституту АН УРСР. Вони розробляли військові прилади для авіації, радіолокації і пеленгації. Інститут чорної металургії випробовував бойові якості артилерійських систем. Інститут будівельної механіки виконував завдання командування військово-повітряних сил. Інститут електрозварювання АН УРСР на чолі з відомим ученим Є. Патonom застосовував метод автоматичного дугового зварювання при збиранні корпусів танків. Завдяки цьому, радянська танкова промисловість випустила танків у два рази більше ніж Німеччина (102 тис. проти 48 тис.).

Академік О. Богомольць разом з колегами Інституту клінічної фізіології винайшов сироватку для лікування ран. Тільки за 1943 р. її було виготовлено 3 млн доз. Інститут біохімії АН УРСР (академік О. Палладін) створив препарат для згортання крові. Група наукових працівників клінічної медицини під керівництвом академіка М. Стражеско, досліджуючи інфекцію і сепсис ран, вдосконалили систему лікування, завдяки якій вдалося врятувати сотні тисяч бійців. Хірург-офтальмолог академік В. Філатов очолив у Ташкенті Український інститут хвороб ока, успішно здійснював операції на рогівці ока і тим самим врятував зір багатьом пораненим бійцям».

? Які напрями наукових досліджень обирали евакуювані інститути? Чому? Як допомогла їхня діяльність фронту?

Продуктивно працювали на перемогу й науковці-гуманітарії. В 1942 р. співробітники Інституту історії України АН УРСР опублікували в Уфі «Нариси історії України», перший том чотиритомного підручника з історії України для вищих навчальних закладів, який охоплював період вітчизняної історії від стародавніх часів до початку національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Водночас в умовах евакуації служба держбезпеки плела павутиння інтриг у середовищі науковців та стежила за ними. Кожне необережне слово фіксувалося і доводилося до відома компартійної верхівки. Особливої уваги надавали «проявам українського націоналізму».

У складній ситуації опинилися ті науковці, які залишилися на окупованій території. Дехто плекав надії на те, що «культурна німецька нація» з порозумінням поставиться до прагнень українських інтелектуалів і окупаційна влада піде їм на зустріч. Однак сподівання виявилися марними. Гітлерівські окупанти, так само як сталінський тоталітарний режим, виявили занепокоєність національним рухом в Україні і намагалися гальмувати ці процеси, віддаючи перевагу власним великодержавним інтересам.

Значний внесок у мобілізацію українського населення на боротьбу з німецькими окупантами належить літераторам і митцям. На початку війни найбільшого поширення набула публіцистика. Літератори використовували цей жанр, висвітлюючи героїчну боротьбу українського народу проти окупантів. Багато письменників, з-поміж яких О. Довженко, Є. Петров, Б. Польовий та ін., стали військовими кореспондентами.

Зверніться до джерел

Із спогадів Маршала Радянського Союзу І. Конєва:

«Хочу сказати про військового кореспондента, який пройшов разом з військами 1-го Українського фронту весь його бойовий шлях... про Бориса Миколайовича Польового. Він із знанням справи і найбільш об'єктивно висвітлював хід бойових дій, свідком та учасником яких був сам. У його кореспонденціях можна знайти десятки достовірних портретів героїв війни. Його кореспонденції по-воєнному були грамотні, написані спокійним, некрикливим тоном; вони допомагали нам у нашій нелегкій роботі.

На жаль, окремим журналістам і літераторам не вистачало цього вміння показувати людей на війні. Читаючи їхні кореспонденції, я інколи мав таке відчуття, начебто бачу на першому плані колесо якоїсь великої машини, і десь там, біля того колеса, людина не більша за мурашку. Колесо, звичайно, важлива деталь, особливо в такій машині, як війна, але все ж таки головне на війні людина, яка це колесо придумала і яка його крутить.

І на мій погляд, літератор, який не прагне виразити красу людської душі, у тому числі і на війні, не може принести великої користі радянській пресі, її читачам, у тому числі й військовим».

? У чому бачить І. Конєв цінність роботи військового кореспондента? Чому «літератор, який не прагне виразити красу людської душі, у тому числі і на війні, не може принести великої користі радянській пресі, її читачам, у тому числі й військовим»?

Проте домінуючим літературним жанром у роки війни була поезія. У 1942 — 1943 рр. В. Сосюра опублікував збірки «В годину гніву» та «Під гул кривавий», М. Рильський видав збірки патріотичних віршів «Світла зброя», «Слово про рідну матір», поему «Жага». Реалістично відобразив тяжкі будні війни П. Тичина у поемі «Похорон друга». Серед прозових творів визнання здобули збірки оповідань та нарисів Ю. Яновського «Земля батьків», повість В. Василевської «Райдуга», твори І. Ле «Люба», «Шевченко» та ін.

Особливо популярною у бійців була **сатира**, яка піднімала бойовий дух захисників рідної землі, надихала їх на героїчні вчинки. Її неперевершеним майстром вважався Остап Вишня, якого у 1943 р. звільнили з гулягівських таборів. Гуморески Остапа Вишні, зокрема його «Зенітку», знав кожен борець. Більшість літературних творів періоду війни вперше були опубліковані на сторінках журналів «Україна», «Українська література», «Перець», що друкувалися в Уфі.

Вагомим ідеологічним чинником у роки війни стало й кіно. Вже наприкінці 1941 року відновили в евакуації свою роботу Київська (Ашхабад) і Одеська (Ташкент) студії художніх фільмів. Українські кінематографісти в цей час створили кілька високопатріотичних художніх фільмів: «Олександр Пархоменко» (режисер Л. Луков), «Як гартувалася сталь» (режисер М. Донської), «Партизани в степах України» (режисер І. Савченко) та ін.

Важливою подією стало створення О. Довженком кіноповісті «Україна в огні» (1943 р.), яка стверджувала віру в український народ, який попри страждання та величезні втрати відроджувався до нового життя. Проте Й. Сталін та його поплічники «оцінили» цю кіноповість, її високий художній рівень так: «...Націоналістична поволока настільки затьмарила свідомість Довженка, що він перестав бачити ту величезну виховну роботу, яку провела наша партія в народі... Кіноповість є антирадянською, яскравим виявом націоналізму, вузької національної обмеженості».

Героїко-патріотичні теми знайшли своє відображення у творчості художників. Найбільш активно розвивалася **графіка**. Поширювалися плакати, листівки, карикатури. Майстрами плакату були: В. Касіян («В бій, слов'яни!»), В. Корецький («Воїн Червоної Армії, врятуй!»), В. Литвиненко («Україна вільна!») та інші.

Тема патріотизму була провідною у творчості композиторів, зокрема Ю. Мейтуса, К. Данькевича та ін. За роки війни було написано близько 350 музичних творів різних жанрів. Самовіддано працювали на перемогу понад 100 фронтових концертних бригад, до складу яких входили відомі артисти українських театрів: З. Гайдай, П. Вірський, Ю. Тимошенко, Ю. Березін та інші.

Надзвичайно складною виявилася ситуація у сфері культурного життя на окупованій території. Спочатку гітлерівці не заважали спробам української інтелігенції відроджувати культурне життя, але згодом змінили своє ставлення. У лютому 1942 р. багатьох активістів культурно-просвітницького

В. Касіян. Плакат. 1942 р.

Що відображає фото? Що об'єднує артистів і глядачів? Яке значення мали такі виступи для бійців на фронті? Чому?

Виступ фронтової концертної бригади перед бійцями 3-го Українського фронту.

руху було заарештовано. У Києві було ув'язнено і розстріляно поетесу О. Телігу та інших діячів українського національного руху. У відповідь оунівці та їхні прибічники з числа інтелігенції почали створювати мережу підпільного руху опору, використовуючи при цьому легальні культурницькі організації, зокрема культурно-освітні товариства «Просвіти».

Зверніться до джерел

Історик М. Коваль про діяльність «Просвіт» у роки війни:

«У кожній організації „Просвіти“ було кілька секцій: антибільшовицької пропаганди, шкільна, жіноча, церковна, друку, агрономічна та інші. Просвітянські гуртки ставили аматорські спектаклі, контролювали роботу шкіл, проводили лекції, влаштовували концерти, виставки, гуляння, відзначали релігійні свята, видавали та розповсюджували брошури, листівки. З членів „Просвіт“, переважно людей інтелектуальної праці, створювався актив. Крім того, на спеціальних курсах, що працювали при таких організаціях у Києві, Харкові, Полтаві, готувалися кадри для їхніх провінційних відділень. Згідно зі статуттом деяких „Просвіт“, до їхнього складу могли входити тільки українці віком не молодші 18 років, які мали двох поручителів із числа членів товариства.

Із посиленням репресій, спрямованих проти українських самостійників, „Просвіта“ політизувалася (не рідко на шкоду просвітницькій діяльності), ставала опозиційною до німецьких окупантів».

? Чим займалися «Просвіти» на окупованій ворогом території? Дайте власну оцінку їхній діяльності.

Далеко не вся інтелігенція стала на шлях ідейно-патріотичної боротьби проти окупантів. Певна її частина, яка за радянських часів приховувала свої переконання та пристосовувалася до ідеологічної кон'юнктури, сприйняла прихід німецьких окупантів як звичайну зміну замовника на свою «творчість». Художники почали малювати на продаж українські пейзажі та міські ландшафти, музиканти долучалися до обслуговування окупаційних військ.

Гітлерівці, з одного боку, зневажливо ставилися до української культури, а з другого, виявляли зацікавленість у привласненні її шедеврів. Формувалися спеціальні підрозділи співробітників, які вивозили до рейху культурні цінності. За офіційними даними радянських органів, німецькі окупанти вивезли близько 330 тис. експонатів з музеїв України.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Застосувати на прикладах поняття:

депортація населення, День Перемоги, культура, освіта, сатира, графіка, документальне кіно, «Просвіта».

2. Описати:

- депортацію татар та представників інших народів з Криму;
- становище і повсякденне життя населення західноукраїнських земель у 1944 — на початку 1945 р.;
- як зустрічали радянські люди День Перемоги у Великій Вітчизняній війні;
- діяльність освітніх закладів, наукових інститутів під час війни;
- основні здобутки українського мистецтва в роки війни.

3. Схарактеризувати і порівняти:

- причини та наслідки депортації татар та представників інших народів з Криму;
- стан української освіти в районах евакуації, на окупованих територіях та територіях, що були звільнені від німецьких загарбників;
- стан української літератури, образотворчого і кіномистецтва, музичної творчості в умовах війни;
- ставлення німецького окупаційного режиму та радянської влади до української культури.

4. Висловити й аргументувати свою думку з питань:

А. У 8-му томі «Історії УРСР», виданому в 1984 р. говориться: «У всенародній священній боротьбі проти фашистських загарбників радянський народ та доблесні Збройні сили СРСР під керівництвом Комуністичної партії завдали нищівної поразки агресору, відстояли свободу та незалежність Батьківщини... Суворі випробування воєнних років з усією переконливістю підтвердили, що єдиною гарантією вільного існування радянської України, як і інших радянських республік..., є могутній Союз Радянських Соціалістичних Республік». Про що йдеться у цьому уривку? Чи погоджуєтесь ви із висловленими в ньому твердженнями? Чому? Як ви думаєте, чи погодились би з висловленим сучасники перемоги у Великій Вітчизняній війні, якби читали його у 1945 році? Чому? Чи є різниця між вашим і їхнім сприйняттям? У чому вона полягає?

Б. Спираючись на знання теми, а також на положення, що характеризують відчуття різних людей в Україні 9 травня 1945 року, висловіть власну думку щодо внеску українського народу в перемогу в Великій Вітчизняній війні. У процесі підготовки зверніться з відповідними запитаннями до старших членів вашої родини і використайте їхню розповідь у есе.

В. Чи погоджуєтесь ви з думкою авторів підручника про те, що література і мистецтво у роки війни стали «вагомим ідеологічним чинником»? Свою думку аргументуйте.

5. Оцінити:

- внесок України у перемогу над Німеччиною;
- наслідки війни для населення України;
- внесок діячів різних сфер української культури у перемогу над Німеччиною;
- мотиви та цінності діячів української культури, які за дуже важких умов, а часто й з ризиком для життя продовжували працювати в інтересах людей;
- ставлення українського народу до здобутків культури під час війни.

Перевірте свої знання з розділу I

I. Виконайте тестові завдання, враховуючи, що кожне з них оцінюється 1 балом. На виконання цієї роботи відводиться 13 — 14 хв*.

1. Вкажіть дату, яку пропущено в цьому тексті: «Успіхи німців на Каховському плацдармі створили загрозу бути оточеними і для захисників Одеси. Вони героїчно обороняли місто 73 дні: з 5 серпня по 16 жовтня ... р.»

А 1941 р.; **Б** 1942 р.; **В** 1943 р.; **Г** 1944 р.

2. Вкажіть, яке (які) з тверджень є правильним:

1. За умов війни влада розпочала проведення заходів із мобілізації людських ресурсів і матеріально-технічних засобів — призови до діючої армії.

2. За умов війни влада розпочала проведення заходів із мобілізації людських ресурсів і матеріально-технічних засобів: призови до діючої армії, створення народного ополчення.

3. За умов війни влада розпочала проведення заходів із мобілізації людських ресурсів і матеріально-технічних засобів: призови до діючої армії, створення народного ополчення, створення з цивільного населення у прифронтових районах винищувальних батальйонів та навчання військовій справі.

А 1; **Б** 2, 3; **В** 1, 3; **Г** 1, 2, 3.

3. Коли визволено Київ від німецьких загарбників:

А 6 листопада 1941 р.; **В** 6 листопада 1943 р.;

Б січень 1942 р.; **Г** 6 листопада 1944 р.?

4. Вкажіть, яке прізвище в цьому переліку є зайвим: С. Бандера, С. Ковпак, А. Мельник, Я. Стецько:

А С. Ковпак; **Б** А. Мельник; **В** Я. Стецько; **Г** С. Бандера.

5. Вкажіть на основі документа, як називалася тактика німецько-фашистських загарбників: «Вищому керівництву військ СС і поліції в Україні... Необхідно домогтися, щоб при відході з районів України не залишалося ні однієї людини, ні однієї голови худоби, ні одного центнера зерна, ні однієї рейки, щоб не вціліло ні одного будинку, ні однієї шахти, яка б не була виведена з ладу на довгі роки, щоб не залишилося ні однієї не отруєної криниці. Противник повинен мати дійсно тотально спалену та зруйновану країну»:

А «спалена земля»; **Б** «рейкова війна»; **В** «дивна війна»; **Г** «окопна війна».

6. Вкажіть, коли розпочалося визволення України:

А 6 листопада 1943 р.; **В** 18 грудня 1942 р.;

Б 8 вересня 1943 р.; **Г** 23 серпня 1943 р.

7. Вкажіть, коли відбулася Східно-Карпатська військова операція, яка завершила вигнання гітлерівських військ з території УРСР:

А 8 квітня — 12 травня 1944 р.; **В** 20—29 серпня 1944 р.;

Б 13 липня — 29 серпня 1944 р.; **Г** 8 вересня — 28 жовтня 1944 р.

8. Яке визначення розкриває зміст поняття «депортація»:

А вигнання, вислання з країни, примусове переселення окремих осіб, груп, народів;

Б форма політичної організації суспільства, що характеризується участю народу в управлінні державними справами;

В процес зміни, розвитку, перетворення;

Г добровільне чи вимушене переміщення населення з країни постійного проживання в інші країни з економічних, політичних або інших причин?

* Відповіді до тестових завдань подано наприкінці підручника.

9. Вкажіть, яке з наступних тверджень відображає нову тактику ОУН і УПА, визначену в 1944 р.:

А основний ворог створення української держави — радянська влада.

Б основний ворог створення української держави — німецька окупаційна влада.

В основний ворог створення української держави — радянська та німецька окупаційна влада.

Г основний ворог створення української держави — радянські партизани.

10. Вкажіть, яке з наведених визначень розкриває сутність поняття «геноцид»:

А система поглядів, згідно з якою зовнішня політика держав визначається географічними чинниками (місцезнаходженням країни, природними ресурсами, кліматом тощо);

Б політично-ідеологічна течія, яка прагне поєднати зміни в суспільстві із збереженням традиційних, перевірених досвідом минулого цінностей, традицій і форм життя суспільства;

В каральні заходи, покарання, застосовані державними органами;

Г знищення окремих груп населення, окремих народів з расових, національних або релігійних мотивів.

11. Установіть відповідність між історичними подіями та датами:

1) вигнання нацистів з Києва

А 30 червня 1941 р.

2) оборона Севастополя

Б 28 жовтня 1944 р.

3) «акт проголошення відновлення Української держави»

В 30 жовтня 1941р. — 4 липня 1942 р.

Г червень 1944 р.

4) визволення Закарпаття від нацистів

Д 6 листопада 1943 р.

12. Установіть послідовність названих подій:

А Львівсько-Сандомирська операція;

В оборона Севастополя;

Б початок визволення України;

Г пакт Молотова-Ріббентропа.

II. Виконайте комплексні завдання, наведені нижче. Кожне завдання дає змогу перевірити якість засвоєння однієї з тем розділу 1. Завдання оцінюватимуться таким чином: I рівень — 1 бал; II рівень — 2 бали; III рівень — 3 бали; IV рівень — 6 балів. Загальна максимальна сума балів, яку ви можете одержати за кожне завдання, — 12.

Завдання 1

Прочитайте документ: «Процес консолідації української нації вступав у завершальний етап. Однак досі серед істориків немає єдності в оцінці суті та характеру цього процесу і тому різні історики по-різному називають сам факт входження українських земель до складу УРСР напередодні Другої світової війни: „анексія” (Д. Боффа), „включення” (Н. Верт), „формальне інкорпорування, назване „возз’єднанням” (А. Жуковський, О. Субтельний), „возз’єднання, що носило характер акції окупаційного типу” (С. Кульчицький).» (О. Бойко. Історія України). Чому, на вашу думку, в історичній науці нема єдності в оцінці описуваних у документі подій, послідовно виконуючи завдання.

I рівень. Про які головні події йдеться у документі (перелічіть та вкажіть їх дати). Покажіть на карті (опишіть усно) території, з якими пов’язані ці події.

II рівень. Поясніть на прикладах поняття, пов’язані з характеристикою цих подій: анексія, возз’єднання, включення, окупація, пакт, радянізація, депортація. Опишіть, як відбувався процес входження західноукраїнських земель до складу СРСР та УРСР у хронологічній послідовності.

III рівень. Порівняйте позиції Й. Сталіна та А. Гітлера під час підписання пакту про ненапад між СРСР та Німеччиною. Схарактеризуйте процеси радянізації західноукраїнських земель.

IV рівень. Як був пов'язаний процес радянізації західноукраїнських земель із підписанням СРСР та Німеччиною пакту Молотова — Ріббентропа? Проаналізуйте та порівняйте різні точки зору, висловлені у документі, дайте власну оцінку названих подій.

Завдання 2

Прочитайте текст: «22 червня 1941 р. гітлерівська Німеччина напала на Радянський Союз. Її війська перейшли державний кордон, що простягнувся від Льодовитого океану до Чорного моря, і почали наступ углиб території СРСР. Одним із перших об'єктів агресії стала Україна... 22 серпня 1942 р. радянські війська залишили місто Свердловськ Ворошиловградської області». Визначте, як розгортались події Великої Вітчизняної війни від 22 червня 1941 р. до 22 серпня 1942 року і чому?

I рівень. Які основні події відбулися у зазначених хронологічних межах? Покажіть місця цих подій на карті № 1 (с. 327).

II рівень. Поясніть на прикладах поняття, пов'язані з характеристикою цих подій: превентивна війна, Велика Вітчизняна війна, мобілізаційні заходи, народне ополчення, перебудова народного господарства на военний лад, тактика «спаленої землі», евакуація. Складіть хронологічну таблицю подій цього періоду. Опишіть основні військові операції зазначеного періоду.

III рівень. Порівняйте стратегію й тактику радянських та німецьких військ на цьому етапі війни. Схарактеризуйте причини невдач Червоної армії.

IV рівень. Визначте зв'язок між сталінською диктатурою і невдачами Червоної армії. Якими були наслідки цих подій для соціального, економічного та політичного становища України та її населення? Яким було ставлення українського населення до наступу німецьких військ, до мобілізаційних та евакуаційних заходів радянської влади?

Україна в перші повоєнні роки (1945 — початок 50-х рр.)

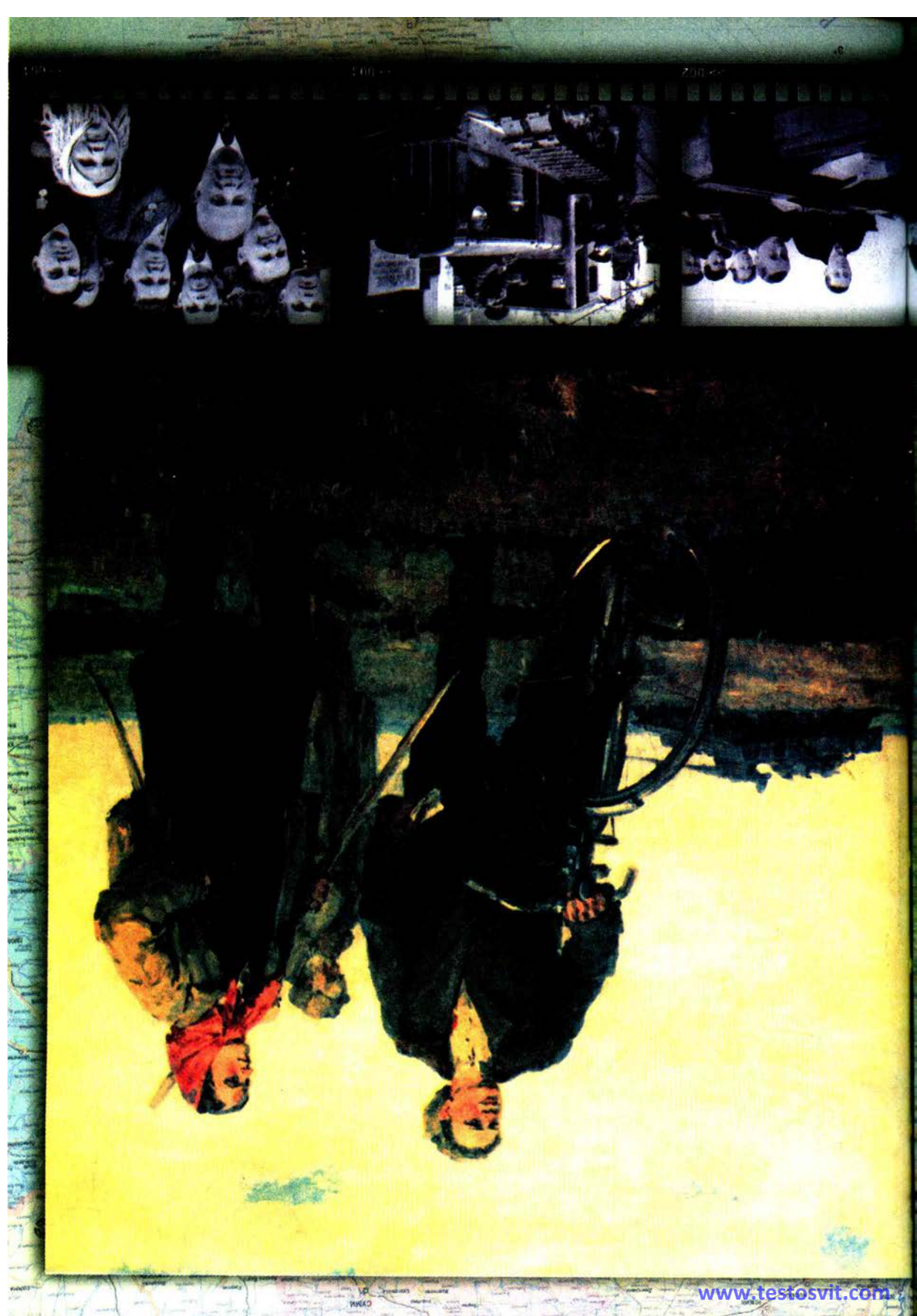
Переможне завершення Великої Вітчизняної війни створило передумови для суттєвих змін у житті радянського суспільства, породило великі надії на майбутнє. Вперше за багато століть майже всі етнічні українські землі були об'єднані в межах однієї держави. Зріс міжнародний авторитет України. УРСР стала членом ООН.

Неймовірними зусиллями український народ намагався подолати тяжкі наслідки війни. Складний і суперечливий процес відбудови зруйнованого під час війни народного господарства потребував титанічних зусиль трудящих.

Сталінський тоталітарний режим у цей період намагався зміцнити свої позиції, активізуючи пропагандистську обробку населення. Хоча у більшості випадків об'єктом репресій була інтелігенція, справжньою мішенню для тоталітарного режиму залишалося все суспільство. Погромні ідеологічні кампанії були реакцією на розгортання і поглиблення «холодної війни»; способом посилення культурно-ідеологічної ізоляції країни; формою зміцнення тотального ідеологічного контролю за суспільними процесами; засобом реанімації образу внутрішнього ворога — важливого чинника функціонування тоталітарного режиму.

Безумовно, все це гальмувало розвиток соціально-економічного і політичного життя в країні. Однак український народ і за таких умов досягав значних здобутків в економіці та культурі.

Теми 8 – 9. Україна в період повоєнної відбудови

1. Україна в ООН та міжнародних організаціях.
2. Адміністративно-територіальні зміни.
3. Внутрішньополітичне становище республіки.
4. Відбудовчі процеси у господарстві.
5. Голод 1946 – 1947 рр.
6. Зміни в житті та побуті населення.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

відбудова, адміністративно-територіальні зміни, повоєнна модель розвитку народного господарства.

Основні події:

квітень 1945 р.	— Україна стає співзасновницею ООН на конференції у Сан-Франциско;
червень 1945 р.	— чехословацько-радянський договір щодо кордонів України;
липень 1945 р.	— польсько-радянський договір щодо кордонів України;
лютий 1947 р.	— румунсько-радянський договір щодо кордонів України;
1946 — 1950 рр.	— IV п'ятирічка;
1946 — 1947 рр.	— голод в Україні.

1. Україна в ООН та міжнародних організаціях

Подумайте

Чому Україна, будучи у складі СРСР, стала співзасновницею ООН і суб'єктом зовнішньополітичної діяльності?

Поразки Німеччини та її союзників на фронтах Другої світової війни кардинально змінили ситуацію на міжнародній арені. Серед країн *антигітлерівської коаліції** почав швидко зростати авторитет Радянського Союзу, у складі якого перебувала УРСР, що відіграла ключову роль у розгромі нацизму. Світова спільнота визнала за Україною право бути серед країн — засновниць Організації Об'єднаних Націй (ООН).

На початку 1944 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон про відновлення зовнішнього представництва союзних республік, що було скасоване ще у 20-х роках. У березні 1944 р. Верховна Рада УРСР продублювала це рішення і створила Народний комісаріат закордонних справ, який очолив Д. Мануїльський.

У процесі міжнародних переговорів СРСР наполягав на включенні до ООН усіх 16 радянських республік, але його союзники по антигітлерівській коаліції погодилися на представництво в ООН, поряд з СРСР, тільки України та Білорусії, оскільки вони найбільше постраждали у Другій світовій війні.

Сталінський тоталітарний режим мав своє бачення цієї ситуації.

У 1946 р. на першій сесії Генеральної Асамблеї ООН Україну обрали членом Економічної і Соціальної ради Організації Об'єднаних Націй.

Яку подію відображає фото?
Яке враження воно справляє на вас?
Яке значення мала ця подія для України?
Чому?

Делегація УРСР на першій сесії Генеральної асамблеї ООН.
Лондон, 1946 р.

? Якими були основна мета і завдання радянської влади щодо вступу УРСР до ООН? Чим відрізнялося її бачення від мети країн — співзасновниць ООН та уряду УРСР?

У 1948 — 1949 рр. УРСР стала постійним членом Ради безпеки ООН. Українських дипломатів залучали до роботи і в інших структурах ООН. Українська дипломатія активно співпрацювала з міжнародною організацією — Адміністрацією допомоги і відбудови Об'єднаних Націй (ЮНРРА). Завдяки цій діяльності УРСР на квітень 1948 р. одержала від ЮНРРА продовольства, промислових товарів та медикаментів на суму 169 млн доларів. Український дипломатичний корпус брав участь у багатьох міжнародних конференціях. Зокрема, у 1946 — 1947 рр. делегація УРСР була задіяна в роботі Паризької мирної конференції з питань роззброєння та підписання мирних договорів із колишніми союзниками Німеччини, брала участь у підготовці Дунайської конференції (1948 р.), де розглядалися питання торговельного судноплавства на Дунаї тощо. У перші повоєнні роки УРСР уклала понад 60 міжнародних угод, вона була членом 20 міжнародних організацій.

Проте історики неоднозначно оцінюють зовнішньополітичну діяльність України.

ЗАХІДНІ ІСТОРИКИ

Орест Субтельний:

«Західні вчені дійшли висновку, що функції українського міністерства закордонних справ є чисто «церемоніальні, декоративні та символічні».

Ярослав Білінський:

«Міжнародне представництво Української РСР... без сумніву, належить до конституційних прикрас».

ВІТЧИЗНЯНІ ІСТОРИКИ

Михайло Коваль:

«Своєю зовнішньополітичною діяльністю, хоча й підпорядкованою інтересам КПРС та радянського уряду, українська дипломатична служба об'єктивно змінювала міжнародний авторитет України в очах світової громадськості».

Олександр Бойко:

«...вихід України наприкінці Другої світової війни на міжнародну арену, її вступ до ООН мав велике значення для подальшої розбудови української державності».

? Порівняйте погляди західних та українських істориків щодо зовнішньополітичної діяльності УРСР у цей період. Дайте їм власну оцінку.

2. Адміністративно-територіальні зміни

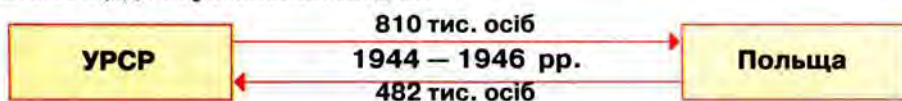
Подумайте

Які території увійшли у повоєнні роки до складу УРСР та СРСР? Чому?

Наприкінці Другої світової війни набули гострого характеру територіальні проблеми та питання кордонів УРСР. Їх обговорювали на Тегеранській (1943 р.) та Ялтинській (1945 р.) конференціях лідерів країн антигітлерівської коаліції. Завершальним етапом в узгодженні повоєнних кордонів УРСР стало підписання договорів СРСР з Польщею, Чехословаччиною та Румунією.

Після вступу Червоної армії на територію Польщі, де за підтримки СРСР створився прокомуністичний Польський комітет національного визволення (ПКНВ), лідери якого проголосили основний принцип врегулювання східних кордонів: «польські землі — Польщі, українські — Радянській Україні». При визначенні радянсько-польських кордонів за основу бралася так звана «лінія Керзона». Перемовини завершилися підписанням 16 липня 1945 р. договору, за яким визначалася нова лінія кордону між Україною і Польщею. Вона зміщувалася від 5 до 30 км на схід від «лінії Керзона». Поступаючись українськими територіями, СРСР намагався підтримати прокомуністичний уряд Польщі. Остаточне узгодження кордонів між УРСР і Польщею відбулося на початку 50-х років.

З узгодженням кордонів між Польщею та Україною вирішувалося питання і щодо переселення людей.

? Як, на вашу думку, ставилося населення до рішення польського та радянського урядів стосовно зміни їх місця проживання?

Проблема кордонів існувала між УРСР і Чехословаччиною. Зокрема, чехословацький уряд вважав частиною своєї держави Закарпаття, яке ще напередодні Другої світової війни окупувала Угорщина. Після падіння пронацистського режиму в Угорщині уряд Чехословаччини почав організовувати на території Закарпаття свою адміністрацію. Спочатку Москва погоджувалася визнати довоєнні кордони Чехословаччини, в межах якої мало бути й Закарпаття. Проте згодом радянське керівництво почало підтримувати народний рух у Закарпатті за приєднання цього краю до України.

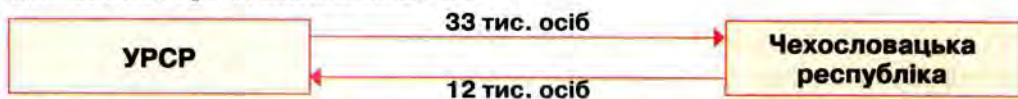
26 листопада 1944 р. в Мукачевому відбувся І з'їзд Народних комітетів, які сформувалися з ініціативи місцевого населення.

? Яким чином були пов'язані рішення І з'їзду Народних комітетів Закарпатської України з інтересами керівництва СРСР?

У краї почали швидкими темпами створюватися атрибути державності Закарпатської України: суд, прокуратура, збройні сили, органи управління на місцях тощо. Уряд Чехословаччини змушений був змиритися з таким перебігом подій. У червні 1945 р. СРСР і Чехословаччина підписали договір, який передбачав, що Закарпатська Україна входить до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. 27 січня 1946 р. указом Президії Верховної Ради СРСР проголошувалося створення у складі УРСР Закарпатської області з центром у м. Ужгород.

Узгоджуючи кордони між Україною і Чехословаччиною, обидві сторони домовились про обмін населенням.

? Як, на вашу думку, ставилося населення до рішення чехословацького та радянського урядів стосовно зміни їх місця проживання?

Переважну більшість переселенців, які потрапили в Україну, було розселено у Волинській і Ровенській областях.

За складних умов відбувалося узгодження кордонів між УРСР та Румунією. Усунення від влади пронацистського режиму та прихід сил на чолі з комуністами кардинально вплинули на радянсько-румунські відносини. Нова влада 10 лютого 1947 р. підписала з СРСР мирний договір, за яким Румунія визнавала кордони УРСР в межах 1940 р. До України знову поверталися землі Північної Буковини, Хотинщини та Південної Бессарабії.

Проте визначення кордонів між двома державами не могло автоматично вирішити національну проблему десятків тисяч українців, що залишилися на румунській території.

3. Внутрішньополітичне становище республіки

Подумайте

Визначте основні ознаки внутрішньої політики радянської влади у цей період.

Перемога СРСР над Німеччиною вплинула на зростання самосвідомості радянського суспільства. Український народ разом з іншими вважав себе народом-переможцем. Проте сталінський тоталітарний режим не міг допустити поширення таких настроїв. Після війни Й. Сталін та його помічники відновили масові репресії, об'єктом яких стали насамперед колишні радянські полонені та «остарбайтери». Усі вони мали проходити спецперевірку на лояльність до правлячого режиму. З 1945 р. по 1947 р. до України повернулися з Німеччини 1 млн 250 тис. осіб, яких нацисти насильно вивезли на роботи. Майже кожного четвертого з них звинуватили у державній зраді і засудили до виправних робіт.

Як відбувається зустріч? Хто є її учасниками? Чи всі прийшли зустрічати за власним бажанням? Чому ви так думаєте?

Зустріч репатрійованих осіб, які прибули в Україну на пароплаві «Карл Маркс». Одеса, 1947 р.

Яку ідею символізували новий герб та прапор УРСР?

Державні символи УРСР

З підозрою ставилися чиновники і до тих, хто опинився на окупованій території. За 1945 — 1953 рр. в Україні були репресовані понад 43 тис. осіб. Як згадував колишній в'язень луганчанин І. Кривуля: «Одержати строк можна було будь за що, зокрема за політичний анекдот. Причому ув'язнити могли не тільки того, хто розповідав, а й тих, хто слухав».

Особливу увагу приділяв правлячий режим боротьбі за «чистоту ідеології» як у суспільстві, так і в лавах партії. Й. Сталін доручив цю ділянку роботи в республіці Л. Кагановичу — першому секретареві ЦК КП(б)У, який визначив «найбільш небезпечним ідеологічним відхиленням український націоналізм». За таким звинуваченням у 1949 — 1952 рр. з лав КП(б)У виключили понад 3 % від загальної чисельності членів партії в УРСР.

Важливою подією у політичному житті республіки стали в 1947 р. перші повоєнні вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих органів влади, які мали створити уявлення про демократичність державного ладу. Проте вибори були безальтернативними. З ініціативою щодо кандидатів виступали партійні органи, які тримали цей процес під контролем. Зрештою на виборах простежувалася тенденція до зростання представництва партійної номенклатури у складі рад різних рівнів за рахунок скорочення кількості робітників і селян. Люди жартували, називаючи такі вибори «виборами без вибору».

У повоєнні роки зазнали змін атрибути та символи державної влади. У 1946 р. Раду Народних Комісарів УРСР перейменували на Раду Міністрів УРСР. У 1949 р. було затверджено нові герб, гімн та прапор УРСР.

4. Відбудовчі процеси у господарстві

Подумайте

Які завдання були поставлені радянською владою у IV п'ятирічному плані та якими засобами їх мали виконати трудівники? Поясніть на прикладах. Як відновлювалося сільське господарство?

Господарство України було зруйноване в період війни двічі — спочатку під час відступу Червоної армії, а потім — вермахту. У республіці було знищено і виведено з ладу понад 16 тис. промислових підприємств, евакуйовано на схід близько 600 фабрик та заводів, з яких повернулося тільки 25 %.

Відбудова господарства почалася відразу після визволення української території від окупантів. У серпні 1946 року Верховна Рада УРСР затвердила **IV п'ятирічний план** відбудови і розвитку господарства України на 1946 — 1950 рр.

Радянська влада мобілізувала величезні матеріальні та людські ресурси держави, концентруючи їх на окремих напрямках і об'єктах, зокрема й примусово. Тільки на шахти Донбасу щорічно поставляли до 50 тис. осіб.

За три повоєнні роки в господарство повернулися 2,2 млн демобілізованих солдатів та офіцерів. На відбудовчих роботах долали дефіцит некваліфікованої робочої сили, використовуючи працю в'язнів трудових колоній та військовополонених. Влада намагалася вийти зі складної ситуації і шляхом залучення на робочі місця жінок. З 1947 р. їх вперше стали закликати на навчання у системі трудових резервів. Долаючи великі фізичні навантаження, жінки працювали шахтарями, металургами, будівельниками, успішно замінюючи чоловіків на цих тяжких ділянках роботи. У 1947 році частка жінок серед промислових робітників становила 35,9 %.

Водночас промисловість відчувала дефіцит кваліфікованих кадрів. Їх готували ремісничі училища та школи фабрично-заводського навчання, що поповнювалися молоддю так само шляхом мобілізаційних заходів. Протягом п'ятирічки заклади професійної освіти підготували 860 тис. робітників.

Незважаючи на значний примус, у процесі відбудови господарства переважна більшість трудящих добре усвідомлювали, що самовідданою працею вони створюють кращі умови життя для себе та своїх рідних. Влада намагалася заохочувати трудящих до продуктивної праці, насамперед моральними стимулами (почесні грамоти, медалі, ордени тощо). У республіці було розгорнуто масове соціалістичне змагання. У 1948 році воно охоплювало 90 % робітників та службовців.

Зрештою IV п'ятирічка за обсягом виробництва промислової продукції була виконана достроково. Порівняно з 1940 роком валова продукція у промисловості УРСР зросла на 15 %. За роки п'ятирічки стали до ладу гіганти металургії Запоріжсталь, Азовсталь, Дніпрогес, шахти Донбасу. Це був очевидний успіх. Проте важка промисловість розвивалася на основі застарілих схем, які не враховували технологічних досягнень. Водночас, якщо металургія мала значний прогрес — зрушення в хімічній промисловості були досить скромні. У паливно-енергетичному балансі перевага надавалася вугіллю, а не нафті та газу. Такий підхід зберігався навіть тоді, коли стало очевидним, що весь світ обрав інший напрям розвитку.

Чи можна вважати, що цих людей примусово направили на будівництво об'єкта, чому?

Група колгоспників вирушає на будівництво Каховської ГЕС. Ровенщина, 1951 р.

Яку роботу виконували жінки на цьому будівництві? Чи можна вважати таку працю жіночою? Чому? Що спонукало жінок до такої роботи?

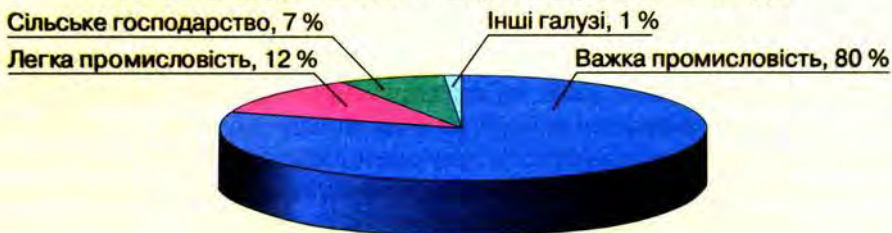
Жінки на відбудові Дніпрогесу.

Зверніться до джерел

Оцінка українським істориком О. Бойком IV п'ятирічного плану відбудови господарства:

«Характерною рисою стратегії радянського керівництва у процесі відбудови було повернення до довоєнної моделі розвитку народного господарства. В основі цієї моделі лежала примітивна схема індустріалізації, що спиралася на пріоритетний розвиток кількох базових галузей важкої промисловості і здійснювалася за рахунок нещадної експлуатації сільського господарства».

Капіталовкладення в економіку УРСР у 1946 — 1950 рр.

? На основі аналізу документа і діаграми визначте, у чому полягали особливості розподілу капіталовкладень в економіку за IV п'ятирічним планом. Чому запропоновану радянським урядом схему відбудови господарства О. Бойко називає примітивною? До яких наслідків у розвитку економіки це мало призвести? Відповідь обґрунтуйте.

У сільському господарстві після визволення України відновилися діяльність 27 493 колгоспів та 784 радгоспів, але вони ледь животіли. Не вистачало техніки, 66 % господарств не мали тяглової сили. На польових роботах як тяглова сила широко використовувалися корови. Часто колгоспниці самі впрягалися в плуги, копали лопатами землю. Кількість чоловіків на селі скоротилася за роки війни у 2,5 раза. Основною робочою силою стали жінки та підлітки. У 1947 р. в колгоспах працювали близько 793 тис. дітей. Спираючись на такі ресурси, до 1946 р. колгоспам вдалося відновити 63 %, а радгоспам 32,5 % довоєнних посівних площ.

Радянська влада була зацікавлена у збільшенні сільськогосподарської продукції, необхідної для забезпечення потреб робітників індустріальних міст. Тому влада посилювала тиск на село. У 1947 р. УРСР стала об'єктом випробування нових проектів реформування села.

Яку роботу виконують колгоспниці?
Яку тяглову силу використовують? Чому?

Оранка в колгоспі
«Більшовик»
на Полтавщині.
1946 р.

Зверніться до джерел

Канадський історик О. Субтельний про економічні експерименти в сільському господарстві України у перші повоєнні роки:

«Хрущов розпочав на Україні... гучний проект, спрямований на розв'язування аграрних проблем. Він передбачав об'єднання колгоспів у гігантські „агроміста“, що теоретично мало сприяти високоефективному використанню гостродефіцитної сільськогосподарської техніки; водночас кожне з них мало забезпечити близько 5 тис. мешканців усіма благами міського життя. Проект також передбачав ліквідацію присадибних ділянок, з яких селяни отримували більшу частину продуктів харчування».

? У чому полягала сутність сільськогосподарських реформ М. Хрущова? Чи могли вони досягти поставленої мети? Чому?

У 1948 р. Верховна Рада СРСР ухвалила указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя», який передбачав скликання зборів колгоспників, що мали розглянути питання про виселення тих, хто «підриває» колективне господарство — селян, які не виробили мінімуму трудовнів і віддавали перевагу праці на присадибних ділянках (норма на колгоспника — 150 трудовнів, а на підлітка з 12 років — 50 трудовнів). За 1948 — 1951 рр. було оголошено близько 12 тис. «громадських вироків» та 20 тис. «попереджень». Проте навіть за таких підходів не вдалося досягнути у цій сфері показників початку 40-х років. У 1950 р. валова продукція землеробства становила 91,85 % довоєнного рівня.

5. Голод 1946 — 1947 рр.

Подумайте

Як основні ознаки аграрної політики радянської влади в Україні були пов'язані з голодом 1946 — 1947 рр.? Якими були масштаби та наслідки голоду?

Важким випробуванням для населення республіки у період повоєнної відбудови став голод 1946 — 1947 рр. Він був третім за два з половиною десятиліття перебування більшовиків при владі в Україні.

Зима 1946 р. видалася малосніжною і дуже холодною (–18...–30°C), весна і літо — посушливими. Тому врожайність була вкрай низькою. Валовий збір зернових в Україні становив у 1946 р. 531 млн пудів, тобто в 3,5 раза менше, ніж у 1940 р. Наслідки посухи посилювалися діями центральних органів влади СРСР, які, незважаючи на конкретні умови і можливості, здійснювали тиск на партійно-державний апарат України, вимагаючи будь-якою ціною виконати обов'язкові плани хлібозаготівель.

Очільник ЦК КП(б)У і водночас голова уряду республіки, М. Хрущов у грудні 1946 р. звернувся до керівництва СРСР з проханням про допомогу, щоб усунути загрозу голоду. Але у відповідь Й. Сталін роздратовано написав: «М'якотілість! Вас обдурюють, навмисне доповідають про те, щоб розжалобити і примусити витратити резерви» і дав згоду на поставку зерна у країни Східної Європи, де правили комуністичні режими (Болгарія, Румунія, Польща, Чехословаччина та інші). У 1946 р. було підписано угоду про поставки 500 тис. т зерна до Франції, хоча, за підрахунками української влади, 150 тис. т зерна могли врятувати населення республіки від голоду.

Характерно, що експортні поставки зернових радянський уряд здійснював за цінами, нижчими за світові, і переважно в кредит.

Основна відповідальність за хлібоздачу покладалася на голів колгоспів. У разі порушення їх не тільки усували з посад, а й суворо карали (кожний шістнадцятий з них був засуджений). Але, незважаючи на жорстокі репресії, план хлібозаготівель 1946 р. республіка виконала тільки на 67,9 %. З колгоспів практично забрали все зерно, навіть насіннєві фонди.

Населення дуже швидко вичерпало невеликі домашні запаси продовольства і почало шукати вихід зі скрутного становища. Звичайним явищем стали крадіжки державного майна та особистої власності. Причому на 70 % крадіжки здійснювали люди, які раніше цього ніколи не робили. Траплялися численні випадки, коли людина вчиняла злочин і приходила до райвідділу міліції із заявою, щоб потрапити в рятівний «тюремний рай», бо там годують.

Велика кількість людей, шукаючи порятунку від голоду, вирушала в західноукраїнські землі. Цей край обминула посуха, і він ще не зазнав руйнівних наслідків колективізації: вона тільки розгорталась.

Проте влада розгорнула репресивні акції проти голодуючих із східних областей, які діставалися до Галичини, Волині та Буковини. На залізниці створювалися загороджувальні загони з працівників міліції, які знімали людей з поїздів і відправляли назад за місцем проживання, конфіскуючи придбані продукти харчування та штрафуючи подорожувальників. Так, у червні — липні 1946 р. транспортна міліція УРСР зняла лише з товарних поїздів понад 16 тис. осіб.

Ті, хто не наважувався на подорож до Західної України, намагалися полишити село і перебратися до міста, сподіваючись влаштуватися на підприємство, щоб врятуватися від голоду. Але система нормування продуктів харчування у містах була дуже жорстка. Зокрема, у 1947 р. в містах Донбасу серед померлих кількість жертв голоду становила 15 %. Як згадував один із робітників-свідків голоду: «На той час я жив у Запорозжі і їздив у село до матері хоча б посьорбати гарячої баланди... Люди ходили пухлими, на ходу помирили».

Пік голоду припав на зиму 1946 — 1947 рр. та весну і літо 1947 р. У травні 1947 р. в Україні було зареєстровано понад 900 тис. хворих на дистрофію, причому 80 % з них припадало на село. Голод знищував людські почуття, руйнував моральні цінності. Правоохоронні органи почали реєструвати випадки людоїдства і трупойдства. Водночас тема голоду перебувала під забороною в засобах масової інформації.

Наслідки голоду 1946 — 1947 рр. для України

УРСР втратила близько 1 млн населення.

Посилились суспільно-політичні протиріччя у республіці, що негативно вплинуло на моральний стан людей.

Ускладнилася відбудова промисловості та сільського господарства.

На початку 1947 р. радянський уряд вимушений був поступитися. Напередодні весняної сівби селянам було надано посівну позику, організовано сільські їдальні, де забезпечували обідами тих, хто працював на польових роботах. Після врожаю 1947 р. голод почав згасати, але він залишився у пам'яті українського народу.

6. Зміни в житті та побуті населення

Подумайте

Як змінювались умови та спосіб життя людей у містах? Якою була доля української жінки у повоєнні роки?

Рівень життя переважної більшості працюючих як у місті, так і на селі, поступався довоєнному. У містах України відчувався дефіцит не тільки продуктів харчування, а й товарів широкого вжитку. Придбати взуття, шкарпетки, зубну щітку було проблемою. Характерною ознакою повоєнного міста стала велика кількість інвалідів, яких держава, надавши мізерні пенсії, фактично кинула напризволяще.

Великою проблемою для людей стало житло. Понад 10 млн населення не мали власного даху над головою. І хоча за четверту п'ятирічку було збудовано житла загальною площею 46 млн кв. м, для багатьох людей бажання мати свою кімнату залишалося нездійсненою мрією.

Важливою подією у житті радянських людей стала грошова реформа, яка мала ліквідувати наслідки війни у фінансовій системі держави. Уряд оголосив про її проведення 14 грудня 1947 р.

ПОРЯДОК ОБМІНУ ГРОШЕЙ ЗА РЕФОРМОЮ 1947 р.

Сума вкладу в Ощадбанку напередодні обміну	Порядок обміну
До 3 тис. руб.	1:1
Від 3 до 10 тис. руб.	3:2
Понад 10 тис. руб.	3:1
Гроші, що зберігалися вдома	10:1

? Чиї інтереси були найбільш захищені під час проведення реформи? Чому радянська влада проводила реформу саме так?

Грошова реформа здійснювалася одночасно зі скасуванням карткової системи розподілу продуктів. СРСР намагався продемонструвати світові переваги соціалізму і першим серед європейських країн оголосив про скасування карткової системи. Проте з відміною карток були стрімко підвищені ціни — втричі порівняно з довоєнними, а зарплата трудящих виросла тільки у два рази. Склалася парадоксальна ситуація: прилавки магазинів ломилися від товарів, черги зникли, а люди мало що купували. Ззовні це виглядало як повний достаток.

Зверніться до джерел

З враження американського туриста:

«...продовольчі магазини... ми бачили розкішні продукти Радянського Союзу: великі банки з ікрою, гори ковбас, сири, риба і навіть дичина... На вулицях майже не чути сміху, не видно посмішок. Жінки дуже мало або й зовсім не користувалися косметикою... їх одяг акуратний, але не нарядний. Більшість чоловіків носили військову форму, хоча вони вже не служили в армії. Форма була єдиним одягом, який вони мали».

Зі статті у журналі «Радянська жінка» за 1946 р., № 5:

«Поради господаркам: як краще прати білизну. Насамперед готують розчин. На відро теплої води кладуть 1/2 склянки соди. Потім у цьому розчині намочують білизну і дають їй так полежати не менше 12 годин. Віджавши білизну, її кладуть виварювати, заллявши новим розчином: на відро води додають 1/2 склянки денатурату, 3 столових ложки нашатирного спирту і 1/2 склянки соди. Білизну треба кип'ятити 1 годину. Після цього її слід добре полоскати...»

? Про які явища повсякденного життя йдеться у документах? Чи міг такий рівень життя задовольнити потреби людей? Чому?

Якими були основні риси радянської моди того часу? Чим ви можете це пояснити?

Радянська мода кінця 40-х — початку 50-х рр.

Поступово життя налагоджувалося. Уряд, починаючи з 1949 р., щорічно знижував ціни на товари широкого вжитку. Особливо помітним стало зниження цін на 20 % у 1950 році.

Сталися позитивні зрушення у сфері трудових відносин. Відновилися відпустки на виробництві. З 1949 р. право переходу на іншу роботу за місцем проживання було надано вагітним жінкам та матерям з дітьми до одного року. Водночас держава встановила кримінальну відповідальність керівників, які відмовлялися брати на роботу матерів, що мали немовлят, або знижували оплату їхньої праці. Відроджувалася система медичного обслуговування. Наприкінці 40-х років у республіці налічувалось близько 195 тис. лікарняних ліжок, що перевищувало довоєнні показники. Якими скромними не були б асигнування держави на потреби народу в повоєнні часи, люди з вдячністю реагували на них і сподівалися на краще життя. Проте це стосувалось в основному міст.

На селі ж рівень життя не надто поліпшився. Колгоспники, як і раніше, не мали гарантованої грошової платні за свою роботу. Для них не існувало відпусток, державних пенсій. Сільська дитина вважала за свято, коли батьки, побувавши в районному центрі, приносили жменьку цукерок — карамельних «подушечок» з повидлом всередині або кустарно виготовленого з перепаленого цукру «півника на паличці». Велика радість була і від привезеної з міста білої булки, що так і називалася «міська». Не завжди можна було купити в сільмагах елементарні речі: гас, мило, сірники. Ощадливі господині дробили сірник голкою на чотири частини, аби збільшити його використання у розпалюванні печі. У той час з'явився навіть вираз: «економити на сірниках» (пізніше він набув протилежного змісту).

Радянська влада дозволяла приватну забудову як у місті, так і в селі. За спеціальним указом кожний громадянин міг купити або збудувати собі приватне житло, але не більше ніж п'ять кімнат, а загальна площа не повинна була перевищувати 60 кв. м.

Де відбувається подія? Як оформлене приміщення? Чому люди так уважно слухають радіоприймач? Яке стимулювання праці — моральне чи матеріальне — більш привабливе для них? Чому ви так вважаєте? Поясніть, як впливали такі акції на настрої населення.

Кияни слухають повідомлення про чергове зниження цін на товари.
Київ, 1950 р.

Зверніться до джерел

Історик І. Рибак про соціально-побутовий стан українського повоєнного села:

«П'ятирічним планом на 1946 — 1950 рр. передбачалося спорудити на кошти колгоспників та селян за допомогою державного кредиту 1,2 млн будинків. Проте... було зведено лише... 54,6% від державного плану. На 1 березня 1949 р. в землянках проживало більше 50 тис., а на чужій житловій площі — 48 тис. сімей колгоспників. Нестача будівельних матеріалів, кваліфікованої робочої сили змушувала людей споруджувати примітивне житло... нові будинки колгоспників здебільшого являють собою чотиристінну хату з великою піччю в кутку. Стіни більшості хат сплетені з хмизу... обмазані глиною з двох боків. Дахи солом'яні, долівка глиняна. Вікна, як правило, маленькі... Облаштування селянських хат було аскетично скромним».

? На основі документа дайте оцінку умовам, у яких жили селяни у повоєнні роки, та аргументуйте її прикладами.

Як одягнута молодь? Як вона відпочиває? Які хати видно на задньому плані? Який вигляд має вулиця? Чи почувають себе знедоленими молоді люди на фотографії?

Молодь колгоспу
«Жовтневі сходи»
на Миколаївщині
під час прогулянки.
1946 р.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Показати на карті № 4 (с. 330):

адміністративно-територіальні зміни в УРСР після війни, міста, де відбувалося відновлення найбільших індустріальних об'єктів в Україні у повоєнні роки, регіони, які були і які не були охоплені голодом 1946 — 1947 рр.

2. Назвати події за датами:

квітень 1945 р., червень 1945 р., липень 1945 р., лютий 1947 р., 1946 — 1950 рр., 1946 — 1947 рр.

3. Дати пояснення, застосувати на прикладах поняття:

відбудова, адміністративно-територіальні зміни, повоєнна модель розвитку економіки.

4. Описати:

- основні кроки зовнішньополітичної діяльності УРСР у повоєнні роки;
- події, які привели до возз'єднання українських земель у складі УРСР;
- основні заходи внутрішньої, економічної та соціальної політики радянської влади в УРСР під час післявоєнної відбудови;
- прояви голоду 1946 — 1947 рр.;
- повсякденне життя населення та його ставлення до політичних, економічних та соціальних заходів радянської влади у 1946 — 1950 рр.

5. Схарактеризувати:

- значення повернення до довоєнної моделі розвитку економіки;
- внутрішню політику радянської влади у повоєнні роки;
- процеси післявоєнної відбудови промисловості;
- зміни у соціально-економічній сфері та житті населення УРСР в 1946 — 1950 рр.;
- причини та наслідки голоду 1946 — 1947 рр.

6. Висловити й аргументувати свою точку зору з питань:

А. Порівняйте спосіб життя населення міст і сіл у часи відбудови. Чим пояснюється відмінність між ними? Як це впливало на свідомість населення, зокрема на ставлення до особистого життя і праці, та настрої людей? Чи збереглися прояви такого ставлення до особистого життя та праці у сучасному українському суспільстві? Відповідь обґрунтуйте.

Б. Чим пояснюється «повернення до довоєнної моделі розвитку економіки» радянського керівництва? Чи могла існуюча адміністративно-командна система запровадити іншу модель відбудови господарства? Чому?

В. Як застосована економічна модель впливала на подальший розвиток господарства, політичне становище СРСР та України під час здобуття незалежності? Чим відрізнялась така модель від моделей післявоєнної відбудови країн Західної Європи?

Г. На основі матеріалу підручника сформулюйте свою позицію щодо тези: «У повоєнні роки активна участь жінки у відбудовчих процесах сприяла підвищенню її ролі у житті суспільства». Напишіть невеличке есе з викладенням цієї позиції. У процесі підготовки зверніться з відповідними запитаннями до старших членів вашої родини і використайте їхні розповіді в есе.

7. Оцінити:

- зміни умов та способу життя людей у повоєнні роки;
- розвиток промисловості та сільського господарства у цей період;
- зовнішньополітичну діяльність;
- внутрішню політику радянської влади за часів відбудови.

Тема 10. Радянізація західних областей України

1. Відновлення політики радянізації в західних областях України. 2. Становище церкви. Ліквідація УГКЦ. 3. Боротьба ОУН і УПА. 4. Операція «Вісла» та її наслідки.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

радянізація, індустріалізація, колективізація, «культурна революція», УГКЦ, ОУН, УПА, депортація, операція «Вісла».

Основні події:

8 — 10 березня 1946 р. — «саморозпуск» УГКЦ;
квітень — липень 1947 р. — операція «Вісла».

1. Відновлення політики радянізації в західних областях України

Подумайте

Визначте основні напрями радянізації західних областей. У чому особливості їх соціально-економічного розвитку в цей період?

Після звільнення Західної України від німецьких загарбників на її території були розташовані частини Червоної армії та підрозділ НКВС, за допомогою яких відновлювалася діяльність радянської адміністрації. Цей

процес перебував під постійним контролем республіканських та союзних органів влади. У грудні 1945 р. у структурі ЦК КП(б)У було утворено спеціальний відділ, що координував питання, пов'язані з радянізацією західних областей. Згодом такі формування виникли у складі урядових підрозділів. Водночас розгорталася активна робота з добору кадрів, на які могла спиратися радянська влада.

У західних областях було розгорнуто індустріалізацію, колективізацію та «культурну революцію».

МЕТА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

- Входження краю до промислового комплексу СРСР.
- Модернізація промисловості західноукраїнських земель.
- Освоєння місцевих природних ресурсів.
- Зміна соціальної структури населення західного регіону УРСР.

НАПРЯМИ РОЗБУДОВИ ПРОМИСЛОВОСТІ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР

Реконструкція традиційних галузей (нафтова, деревообробна, побутова та ін.)

Створення нових галузей (машинобудівна, приладобудівна, хімічна та ін.)

У повоєнні роки великі капіталовкладення було зроблено у нафтодобувну промисловість. Здійснювалися розвідка та розробка газових і сірчаних родовищ. У 1946—1949 рр. відкрито потужні газові родовища: Угерське, Більче-Волинське й Рудківське. Наприкінці IV п'ятирічки видобуток природного газу на Прикарпатті досяг 1,4 млрд куб. м, що в 7 разів перевищило показники 1940 р. Створювалися підприємства з переробки газу. У 1948 р. запрацював найбільший у Європі газопровід Дашава — Київ, що забезпечив дешевим паливом Західну Україну та інші області. Набирала розмаху розробка родовищ вугілля в Тернопільській, Станіславській (нині Івано-Франківська), Волинській, Львівській та Закарпатській областях. У краї почали будуватися потужні електростанції, що працювали на місцевому вугіллі.

Значною подією у розбудові промисловості Західної України стало відкриття у 1950 р. найбільшого в країні Роздольського сірчаного родовища на Дрогобиччині. Згодом на його базі було збудовано потужний гірничо-хімічний комбінат, що започаткував створення у Прикарпатті великої хімічної індустрії. Нарощували потужності Калуський калійний комбінат, гумовий завод у Чернівцях.

Зверніться до джерел

Із Закону про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.:

«...встановити на 1946—1950 рр. загальний план заготівлі деревини на Україні об'ємом 47,6 млн куб. м за рахунок лісозаготівель у західних областях. Перетворити м. Львів на великий індустріальний центр України. Збудувати і ввести в дію у м. Львові автоскладальний завод, електроламповий завод, завод телеграфної та телефонної апаратури... а також відновити і збільшити потужність міської електростанції».

На основі аналізу схем і документа визначте, якими були цілі та напрями індустріалізації західних областей УРСР. Чи відрізнялись вони від загальносоюзних? Доведіть. Як реалізувалися цілі індустріалізації в Західній Україні у законі про IV п'ятирічний план?

ОСОБЛИВОСТІ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

- Індустріалізація розгорталася із використанням найсучаснішого обладнання.
- Здійснювався форсований розвиток нових для західних областей галузей індустрії.
- Продукція традиційних для краю галузей (нафтодобувна, лісова тощо) стала перероблятися в межах західноукраїнського регіону.
- Західна Україна мала рекордні для УРСР темпи розвитку промисловості.

? Чим відрізнялися процеси індустріалізації у західних областях від подібних процесів усієї УРСР?

МЕТА КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

- Встановити контроль держави над селянством.
- Уніфікувати розвиток сільського господарства західноукраїнських земель та центральних і східних регіонів УРСР.
- Зламати приватно-власницьку психологію місцевого населення.
- Позбавити підтримки збройний рух опору радянській владі.

? Яка мета колективізації в Західній Україні? Чи відрізнялась вона від загальносоюзних? Доведіть.

За роки IV п'ятирічки промислове виробництво Західної України зросло на 230 %. Наприкінці 40-х років у краї нараховувалося понад 2,5 тис. великих та середніх промислових підприємств.

Індустріалізація супроводжувалася зрушеннями у соціальній структурі краю. Зростала частка тих прошарків населення, на які спиралася радянська влада. В Західну Україну приїхали з великих промислових підприємств СРСР десятки тисяч робітників, інженерно-технічних працівників та управлінців. Водночас на початку IV п'ятирічки на ключових посадах серед управлінців частка уродженців краю становила лише 13 %.

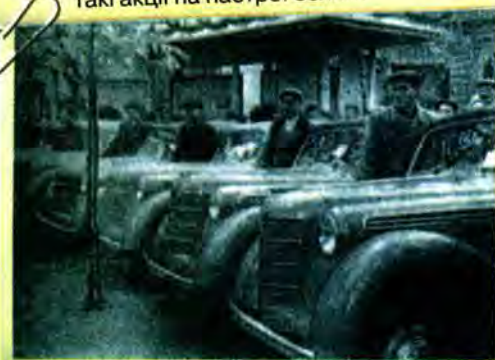
З відновленням на західноукраїнських землях радянської влади, остання почала проводити **колективізацію** сільського господарства.

Радянська влада розгорнула масштабну пропагандистську роботу із залучення селян до колгоспного будівництва.

Проблему колективізації порушували спочатку в партійних та держав-

них документах дуже обережно. Але поступово ситуація змінилася. У рішеннях ЦК КП(б)У та уряду республіки наголошувалося на необхідності створювати колгоспи. Робилося це з певними обмовками, що «колгоспи — справа добровільна», давалися гучні обіцянки селянам зробити життя колгоспників заможним. Але люди не поспішали записуватися до колгоспів. Сумний досвід радянізації наводив на песимістичні роздуми. Негативне ставлення до колгоспів підсилював голод 1946 — 1947 рр.

Тоді влада перестала вичікувати і розгорнула форсовану колективізацію із застосуванням до

Автомобілі «Москвич», придбані передовими колгоспниками Мединецького району Дрогобицької області, 1950 р.

селян Західної України методів примусу. На початку 50-х років колгоспи об'єднували понад 95 % селянських господарств.

Селяни вдавалися до різних форм боротьби з колективізацією. Значна кількість людей поповнила лави УПА. У 1950 р. майже 45 % колгоспників краю не виробили обов'язкового мінімуму трудовнів. Тих, хто чинив опір колективізації, жорстоко карали. У 1946 — 1947 рр. до східних районів СРСР було виселено 500 тис. західних українців.

Важливим складником політики «радянзації» в Західній Україні стала так звана «культурна революція», що мала на меті докорінно змінити духовне життя західноукраїнського суспільства на принципах комуністичної ідеології. Радянській державі вкрай були потрібні фахівці різних галузей, управлінці, які поділяли б ідеологію правлячого режиму. У повоєнні роки в західні області направлялися зі східних і центральних регіонів УРСР тисячі інженерів, науковців, викладачів і навіть студентів. У 1946 році серед західноукраїнського студентства уродженці краю становили лише 37 %. У вищих навчальних закладах Західної України стала домінувати російська мова. Так, у Львівському університеті тільки кожен шостий викладач проводив заняття українською. Процес русифікації наростає і в інших сферах життя. Як писав Я. Галан: «Українська мова зникла цілком з кіноафіш, тепер вона зникає і з трамвайних вагонів (нові маршрути виписуються російською мовою або російським правописом — «Высокий замок», «Снопків»). На перший погляд може здаватися, що це дрібниці, однак ці дрібниці також роблять політику».

Національна політика під час «культурної революції» була спрямована на «злиття націй», але робилося це в такий спосіб, що більшість західноукраїнського населення мала розчинитися серед меншості російськомовних переселенців.

2. Становище церкви. Ліквідація УГКЦ

Подумайте

Чому радянська влада розправилась з УГКЦ? Як це впливало на настрої населення?

Розгортання «культурної революції» в Західній Україні здійснювалося за напрацьованим радянською владою сценарієм 20 — 30-х років. Він передбачав утвердження комуністичної ідеології і нетерпимості до тих, хто думав інакше. Об'єктом воєнничої політики знову стала **Українська греко-католицька церква (УГКЦ)**, що мала давні традиції в Західній Україні.

У перші місяці відновлення радянської влади в Західній Україні сталінський режим зайняв вичікувальну позицію щодо УГКЦ, але вже з осені 1944 р. проти неї було розгорнуто тотальний наступ. Радянська влада конфіскувала більшу частину друкарень УГКЦ, а решту поставила під контроль державної цензури, почала призивати семінаристів на військову службу, звинувачувати священників у антидержавних злочинах.

Керівництво УГКЦ почало шукати шляхи до порозуміння з радянською владою. Митрополит Йосип Сліпий направив до Москви делегацію, яка передала до фонду Червоного хреста СРСР 100 тис. руб. на потреби інвалідів війни. Й. Сталін не прийняв делегації, і ніхто з високопоставлених осіб не хотів з нею говорити. А ті, що спілкувалися з делегацією, пояснили — УГКЦ може тільки тоді розраховувати на державну підтримку, якщо вона

допоможе ліквідувати УПА. Зрозуміло, що таке домагання Москви перевищувало практичні можливості й суперечило ідейним основам церкви.

Навесні 1945 р. радянські засоби масової інформації розгорнули кампанію дискредитації УГКЦ, нав'язуючи населенню міф про симбіоз «українсько-го буржуазного націоналізму» та «клерикальської реакції» в особі греко-католицької церкви. У квітні 1945 р. за вказівками влади були заарештовані всі ієрархи уніатської церкви на чолі з митрополитом Й. Сліпим. Водночас органи держбезпеки почали готувати «саморозпуск» УГКЦ. До цієї акції НКВС залучив керівництво Російської православної церкви (РПЦ), а також окремих деморалізованих репресіями уніатських єпископів та священників.

8 — 10 березня 1946 р. у Львові відбувся Собор Української греко-католицької церкви, в якому, за офіційною інформацією, взяли участь 216 священнослужителів і 19 мирян (у списках були й особи, які на той час вже пішли з життя). У такому складі Собор оголосив скасування Берестейської унії 1596 р., що започаткувала створення греко-католицької церкви в Україні, і проголосив «возз'єднання» УГКЦ з Російською православною церквою. Державними органами СРСР було видано розпорядження, у якому рекомендувалося створити православній церкві необхідні умови для служби — передати кращі церковні споруди, а щодо УГКЦ — «взяти лінію на створення скрутних умов діяльності уніатській церкві та духовенству: а) вилучити в уніатів храми, відібрані у православної церкви; б) закрити уніатську семінарію; в) підвести під оподаткування без всіляких пільг усі джерела прибутків уніатської церкви та духовенства; г) націоналізувати частину майна (великі будівлі, виробничі об'єкти та ін.)». Греко-католицьке духовенство опинилося у надзвичайно складній ситуації.

Зверніться до джерел

Історик О. Лисенко про становище уніатських священників:

«Уніатські священники, яких змушували переходити у православ'я, знову опинялися між двох вогнів: з одного боку, за умов існування радянської влади можливість залишитися у приході була пов'язана з прийняттям православ'я і вибору не було; з іншого, націоналістичні боївки й представники ОУН попереджали, що такий перехід сприйматиметься як виклик підпіллю, а часто навіть карали тих пастирів, які не виконували їхніх вказівок. ... Сотні греко-католицьких священнослужителів змінили ряс на цивільний одяг, не бажаючи йти на компроміс із сумліннями і ризикувати життям».

? У якому становищі опинилися священники УГКЦ і чому?

Проте близько 200 священників, які вціліли від репресій, створили підпільну структуру УГКЦ і продовжували здійснювати обряди своєї церкви.

3. Боротьба ОУН і УПА

Подумайте

Які причини боротьби радянської влади з націоналістичним підпіллям? Як воно боролось проти радянської влади? Як боролася проти нього радянська влада? Чому ОУН і УПА зазнали поразки?

Основною силою, що стала на заваді радянзації західних областей у повоєнний період, були **Українська повстанська армія (УПА)** та підпілля **ОУН**. Вони боролися проти сталінського тоталітарного режиму за створення незалежної Української держави.

Радянська влада, скориставшись завершенням Другої світової війни, зосередила проти формувань ОУН і УПА велику кількість військ, які бло-

кували значні території на Волині та в передгір'ях Карпат. У відповідь повстанці розформували свої великі підрозділи на малі підпільні групи (10 — 15 осіб), які підпорядковувалися єдиному центру. Тільки в Карпатах і Поліссі продовжували діяти загони УПА.

Націоналістичне підпілля сподівалося, що «холодна війна» переросте у відкрите протистояння між СРСР та США і цим можна буде скористатися для відродження самостійної України.

Зверніться до джерел

С. Бандера про історичну місію України, 1946 р.:

«Сьогодні Україна в міжнародному укладі сил — це немов вулкан визвольної революції, якого не можна ні загасити, ані задушити. Україна — це та непримиренна сила, яка бореться... проти всякого поневолення. Вона діє виключно за своїм власним законом, має своє невідхильне примушування до соборної суверенної Української держави. Серед найважливіших умов Україна не тільки продовжує боротьбу, а живе власним оформленим у підпільному державному творі життям. Український народ... стає осередком, організатором і передовою силою спільного визвольного протибільшовицького фронту...»

? Як оцінював С. Бандера підпільну боротьбу у Західній Україні? Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою? Відповідь аргументуйте.

Криваве протистояння на західноукраїнських землях мало великий розмах. Радянські війська нарощували кількість каральних операцій. Вони намагалися не тільки знищувати збройні формування УПА, а й залякати населення. З цією метою блокувалися окремі райони, здійснювалася депортація сімей, причетних до антирадянського руху, проводились прилюдні страти полонених вояків УПА, фальсифікувалися карні справи тощо.

Навесні 1946 року радянські війська почали випалювати ліси в районах скупчення повстанців. Зокрема знищувалися великі лісові масиви на Ковельщині, Львівщині, Станіславщині та інших місцевостях. У багатьох випадках разом з лісами вигорали й села. Так були знищені села Велика Радванецька, Кути, Лісове, Добролівка на Львівщині та інші. За зиму та весну 1946 року повстанці втратили 40 % свого складу.

Радянська влада використовувала не тільки силові засоби боротьби, а й агітацію та пропаганду. У пресі постійно друкувалися відповідні матеріали, по селах їздили агітатори, в районах розташування повстанців розкидали з літаків листівки, у яких радянська влада обіцяла амністію тим, хто складе зброю. Дехто з бійців УПА (переважно багатодітні селяни) стали полишати лави антирадянського руху опору.

Як екіпіровані бойовики? Якого віку ці люди?

Бойовики УПА слухають зв'язківця.
Західна Україна, 1947 р.

Серйозно підірвало націоналістичний рух проведення в Західній Україні колективізації сільського господарства. Розгортання колгоспної системи призводило до зубожіння селянства. Воно втрачало спроможність забезпечувати продовольством повстанців. Наприкінці 40-х років ОУН і УПА гостро відчуло нестачу не тільки харчів, а й зброї та амуніції.

За таких умов командування УПА прийняло рішення про часткове виведення своїх підрозділів з України до Німеччини та Австрії, аби зберегти вояків для майбутніх визвольних змагань.

Значною втратою для повстанців стала загибель 5 березня 1950 року Головного командира УПА Р. Шухевича (Тараса Чупринки). Після його смерті УПА як єдина військова мережа перестала існувати. На початку 50-х років антирадянський рух опору зазнав остаточної поразки. Загальні втрати УПА за роки боротьби склали 20 тис. осіб, радянських солдатів і офіцерів загинуло 22 тис. осіб.

4. Операція «Вісла» та її наслідки

Якими були причини операції «Вісла»? Чим пояснювала польська влада свої дії стосовно українців? Як ставилося до цього радянське керівництво? Які наслідки операції «Вісла»?

Завершення «радянзації» західноукраїнських земель супроводжувалось фізичним знищенням десятків тисяч вояків УПА та підпільників ОУН. Проте повстанські загони діяли не тільки на території УРСР, а й на тих українських землях, що опинилися внаслідок зміни кордонів у складі Польщі. Керівництво СРСР сприяло приходу до влади у цій країні комуністів, але вони не мали громадянської підтримки серед власного народу і вдалися до зміни пропагованої раніше концепції «багатонаціональної Польщі» на «національно єдину державу», намагаючись у такий спосіб об'єднати польське населення і здобути його прихильність. Щодо українського населення, то воно виявилось зайвим у цих планах. Нова польська влада почала розпалювати національну ворожнечу між поляками та українцями і готувати депортацію останніх. Репресивні акції польської влади стосовно українців викликали протидію з боку ОУН та УПА. Загони повстанців базувалися у важкодоступних районах і звідти здійснювали напади на польські військові підрозділи, пости міліції, адміністрації.

Польський уряд почав розробляти плани переселення українців з їхніх етнічних земель (Лемківщини, Посяння, Підляшшя, Холмщини) до північних та північно-західних районів, що відійшли від Німеччини до Польщі у повоєнний період. Наприкінці війни ці території покинули сотні тисяч біженців-німців, які евакуювалися на захід з частинами вермахту, що відступали. Нова польська влада планувала переселити на «повернені» спустошені землі українців. Ця операція ретельно готувалася і дістала назву «Вісла».

Офіційним приводом до початку операції «Вісла» стала загибель 28 березня 1947 р. в районі села Яблонне заступника міністра оборони Польщі генерала К. Сверчевського, який потрапив у засідку, влаштовану загоном УПА. Наступного дня відбулося засідання політбюро правлячої партії — польських комуністів, на якому постановили: «1. У швидкому темпі переселити українські і змішані сім'ї на повернуті території (перш за все у

Північну Пруссію), не створюючи компактних груп, та на відстані не ближче 100 км від кордону. 2. Акцію виселення узгодити з урядом Радянського Союзу і Чехословаччини».

Радянське керівництво дізналося про депортацію українського населення наступного дня. Воно виявило повну байдужість до трагічної ситуації, що розв'язало полякам руки, і вони почали операцію «Вісла».

Зверніться до джерел

Українські історики В. Абраїмов, Ю. Войцехівський про мету операції «Вісла»:

«...польські власті намагалися: 1. Залучити дешеву робочу силу для господарювання „повернутих земель“; 2. Остаточо підірвати життєву базу ОУН і УПА; 3. Асимілювати окремі родини етнічних українців у суцільній масі польського населення».

? *Які цілі, на думку істориків, мало польське керівництво? Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою? Чому?*

Виселення здійснювалося в жорстких умовах і швидкими темпами (від 24 до 48 годин на звільнення села). Часто були й такі випадки, коли переселенцям давали 2 години для підготовки до виїзду і дозволяли взяти тільки 25 кг вантажу на особу. Житлові та побутові умови на нових місцях не завжди відповідали елементарним потребам переселенців. Повсюди відчувалася нестача вільних не зруйнованих житлових і господарчих будівель. Місцева влада розпорошувала українських переселенців, розселяючи їх по 3 — 4 родини на одне польське село. Ще гіршу долю мали ті, кого підозрювали у зв'язках з УПА.

Під час операції «Вісла» (квітень — липень 1947 р.) було ліквідовано близько 3,5 тис. українських збройних формувань, убито майже 8 тис. бійців руху опору. Польські урядові війська та міліція втратили 12 тис. осіб, загинуло також 10 тис. партійних активістів та тисяча радянських солдатів. На початок осені 1947 р. до північних та північно-західних районів Польщі було депортовано близько 141 тис. українців. Вони перебували під адміністративним наглядом і не мали права вільно пересуватися та змінювати місце проживання. Польська влада створила депортованим українцям такі умови, аби вони поступово втратили ознаки своєї етнічної ідентичності.

Водночас на «звільнені від українців» території уряд переселив майже 14 тис. поляків, які за підтримки влади почали ліквідовувати пам'ятки історії та культури корінного населення. Зокрема, тільки на Лемківщині було знищено понад 100 храмів. Польська влада змінила адміністративно-територіальний устрій українських земель, перейменувала населені пункти, проводила послідовно політику колонізації в усіх сферах життя.

Зверніться до джерел

Український історик І. Цепенда про операцію «Вісла»:

«До Центрального табору праці в Явожно, розташованого на території філіалу колишнього концентраційного табору в Освенцимі... потрапляли особи, „підозрювані у зв'язках з УПА“... основну частину в'язнів становили українські селяни, які потрапили до табору через так звану колективну відповідальність. З травня 1947 р. до березня 1949 р. через концентраційний табір пройшло 3936 українських в'язнів, з них 823 жінки та кілька дітей. Більш як 160 в'язнів внаслідок тортур і самогубств загинули».

? *На основі документу розкажіть, як проводилась операція «Вісла». Які права людини були порушені такими діями стосовно українського населення? Свою думку аргументуйте.*

Перевірте, чи зможете ви...

1. Показати на карті № 4 (с. 330):

місця розташування важливих індустріальних об'єктів, які були збудовані у перші повоєнні роки в західноукраїнських областях; регіони найбільш активних дій ОУН і УПА; території, охоплені операцією «Вісла», і місця переселення українців.

2. Назвати події за датами:

8 — 10 березня 1946 р., квітень — липень 1947 р.

3. Дати пояснення, застосувати на прикладах поняття:

радянiзація, індустріалізація, колективізація, «культурна революція», УГКЦ, ОУН, УПА, депортація, операція «Вісла».

4. Описати:

- прояви індустріалізації та колективізації на західноукраїнських землях;
- умови життя та настрої населення;
- становище УГКЦ в умовах радянiзації;
- способи боротьби вояків ОУН та УПА проти радянiзації;
- хід операції «Вісла» та заходи польської влади щодо українського населення.

5. Схарактеризувати:

- процеси радянiзації на західноукраїнських землях;
- особливості індустріалізації, колективізації та «культурної революції» на західноукраїнських землях порівняно з аналогічними процесами в УРСР у 30-ті роки.

6. Висловити й аргументувати свою точку зору з питань:

А. 9 вересня 1944 р. між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення було підписано угоду «Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР», у якій говорилося: «Обидві сторони зобов'язуються після підписання цієї Угоди приступити до евакуації всіх громадян української, російської і румунської національностей, що проживають ... у Польщі, які побажають переселитися... на Україну, та приступити до евакуації всіх поляків і євреїв..., які проживають у західних областях УРСР і бажають переселитися на територію Польщі. Евакуація є добровільною і тому примус не може бути застосований ні прямо ні опосередковано».

Як ви вважаєте, чи пов'язані наступні дії польського уряду й операція «Вісла» з цим документом? Чому?

Б. Чому радянська влада, яка по суті своїй є атеїстичною, спиралась у боротьбі проти УГКЦ на РПЦ? До яких наслідків у наступні роки це призвело? Чи відчуваємо ми ці наслідки сьогодні? У чому саме?

В. У якому становищі опинилося місцеве населення під час зіткнення ОУН і УПА з органами радянської влади? Чому? Поясніть на прикладах. Уявіть себе однією з дійових осіб тогочасної історії (мешканцем західноукраїнських областей, вояком ОУН і УПА, чиновником радянської влади, вчителькою, яка приїхала зі Сходу працювати до Львова, тощо) і напишіть твір про своє життя та настрої.

7. Оцінити:

- наслідки радянiзації західноукраїнських областей;
- зміни у житті населення.

Тема 11. Культурне життя в Україні у другій половині 40-х — на початку 50-х років

1. Відбудова системи освіти. 2. Наука. 3. Література і мистецтво. 4. Становище творчої інтелігенції. Ідеологічні кампанії.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

«лісенківщина», «ждановщина», цензура, космополітизм.

1. Відбудова системи освіти

Подумайте

Які особливості розвитку освіти характерні для України у повоєнні роки?

Відновлення системи народної освіти почалося відразу після звільнення території республіки від німецьких окупантів. Переважна більшість шкіл перебувала у жалюгідному стані. Не вистачало шкільних приміщень, обладнання, письмового приладдя. До того ж частина шкільних приміщень використовувалася не за призначенням. Унаслідок цього у багатьох містах і селах України школи працювали у дві, навіть три зміни. В цілому по республіці у 1946 — 1947 навчальному році за таким несприятливим режимом навчалося 45 % школярів.

Фінансові й трудові ресурси республіки спрямовувалися насамперед на відбудову промисловості. Система освіти забезпечувалася за залишковим принципом. Держава перекладала частину витрат на відновлення матеріальної бази навчальних закладів на плечі населення. У повоєнні роки набув поширення «метод народної будови». До безоплатної роботи на спорудженні нових та ремонті старих шкіл залучалися не тільки дорослі, а й підлітки. У сільській місцевості більшість приміщень відбудовувалася за рахунок колгоспів. Зрештою до 1950 року довоєнну мережу шкіл республіки було відновлено, проте вона не забезпечувала потреби. Адже школу в повоєнні роки відвідували, окрім дітей, які досягли шкільного віку, ще й ті, хто в роки окупації були позбавлені можливості навчатися. Шкільні класи були переповнені.

Господарство, що відновлювалося і розвивалося, потребувало грамотних, освічених працівників. Тому в 1953 р. було здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти. Однак рішення уряду не мало відповідного матеріального забезпечення. Відчувалася нестача приміщень, навчально-методичної літератури, кваліфікованих учителів, серед яких у 1950 — 1951 навчальному році лише 16 % мали вищу освіту.

Як і у попередні роки, освіта виконувала завдання комуністичного виховання молоді. Водночас з ідеологізацією відбувався процес русифікації освіти. У 1953 р. в українських школах навчалося 26,4 % школярів республіки. За період з 1948 по 1954 р. кількість російських шкіл в УРСР зросла у півтора рази, а українських — зменшилася з 26 до 25 тисяч.

У повоєнні роки зростав освітній рівень працюючої молоді. В республіці склалася мережа шкіл для робітничої і сільської молоді. На багатьох підприємствах відкривалися вечірні та заочні школи. Наприкінці IV п'ятирічки в УРСР налічувалося 630 шкіл робітничої та 1333 сільської молоді. У 1950 році їх закінчили понад 37 тис. працюючої молоді.

Особлива увага приділялася підвищенню освітнього рівня населення західних областей України, де проводилася політика радянзації: у 1949 р. було остаточно ліквідовано неписьменність дорослого населення в Закарпатській та Ізмаїльській областях.

За період IV п'ятирічки відновилася діяльність вищої школи республіки. Окрім відбудови зруйнованих у роки війни вищих навчальних закладів, відкривалися нові (університет — в Ужгороді, сільськогосподарський інститут — у Львові, медичний інститут — у Станіславі та інші). Поступово зміцнився науково-педагогічний потенціал вищої школи, зростала кількість студентів.

Відбудова системи вищої освіти в Україні

Рік	Кількість вищих навчальних закладів	Кількість студентів у вищих навчальних закладах
1945	150	140 000
1950	160	201 000

? Про які тенденції у вищій школі свідчить таблиця?

Серйозною проблемою для університетів та інститутів республіки залишалася зруйнована війною матеріальна база. Студенти разом з викладачами ремонтували навчальні корпуси, гуртожитки, лабораторії, виготовляли обладнання. Складними були побутові умови викладачів і студентів.

Зверніться до джерел

Історик О. Завальнюк про повоєнний побут студентів Кам'янець-Подільського учительського інституту, 1947 р.:

«З державних фондів кожний студент одержав в середньому по 2 куски мила, по одній парі взуття, 5 — 6 м мануфактури, по одному костюму та дві сорочки. Викладачам — по 2 — 3 складометри дров, гас для освітлення, городи. 108 студентів розмістили у двох невеличких гуртожитках, проте більшість з них змушена була проживати на так званих кутках».

? Якими були умови життя студентів і викладачів? Поясніть на прикладах.

Держава спрямовувала розвиток вищої освіти на задоволення потреб нових галузей науки і техніки. В університетах та інститутах відкривалися нові факультети. За роки IV п'ятирічки кількість спеціальностей, за якими готували фахівців вищі технічні навчальні заклади, зросла у 5 раз.

Дбаючи про фахову підготовку дипломованих спеціалістів, радянська влада докладала значних зусиль аби виховувати їх ідейними борцями за комуністичні ідеали. При зарахуванні на навчання перевага надавалася комуністам та комсомольцям. У перші повоєнні роки 2/3 студентів республіки були у віці від 21 до 30 років. Переважну більшість становили демобілізовані фронтовики, а також ті, хто мав виробничий стаж.

До України на навчання приїжджала молодь з Росії та інших республік СРСР. До вищих навчальних закладів західних областей України партійні органи масово направляли молодь зі східних регіонів республіки. Викладання у більшості університетів та інститутів здійснювалося російською мовою. У повоєнні роки у вищій школі було введено обов'язкове викладання основ марксизму-ленінізму.

У чому полягали особливості розвитку науки на цьому етапі? Які саме дослідження проводилися? Як впливав сталінський тоталітарний режим на розвиток науки?

Повоєнний період виявився для української науки досить складним. У 1945 р. в республіці функціонувало 267 наукових установ, що становило близько 83 % довоєнної кількості. Водночас з відновленням наукових центрів перебудовувались інститути і лабораторії та створювались нові. Зокрема, у 1947 р. на основі Інституту енергетики АН УРСР були створені інститути теплоенергетики і електротехніки. У 1949 р. почав діяти Інститут використання газу в комунальному господарстві та промисловості. Проте головною науковою установою республіки залишалася Академія наук УРСР, яку очолив видатний вітчизняний вчений-біолог О. Палладін.

У ці роки вчені республіки досягли значних результатів. 1946 р. було запущено перший експериментальний атомний реактор. Наприкінці 40-х років в Інституті електротехніки АН УРСР під керівництвом С. Лебедева створено першу в СРСР малу електронно-обчислювальну машину «МЕОМ».

Продуктивно працювали науковці Інституту електрозварювання АН УРСР. Тут склалася своя наукова школа на чолі з Є. Патonom, колектив якої удосконалив і запропонував у масову практику автомати зварювання металу. Це було надзвичайно важливо в умовах відбудови народного господарства. Зокрема розробки науковців дали можливість швидко відновити зруйновані у війну мости та збудувати нові, що переважали за міцністю і надійністю довоєнні зразки. Запропонована технологія була використана і при спорудженні газопроводу Дашава — Київ. Новий метод знайшов своє застосування у машинобудуванні, металургії та інших галузях.

Наука все більше пов'язувалася з виробничою сферою. Саме у цій площині здійснювали свої розробки науковці-металурги. Вони запропонували нову технологію виплавлення сталі, що дало можливість збільшити випуск вкрай потрібного країні металу на 10 % без додаткових капіталовкладень. Розвиток вітчизняної металургії був пов'язаний з науковими розвідками З. Некрасова, М. Доброхотова, І. Францевича та інших.

Серйозні здобутки мали науковці України у сфері медицини. Відомий вчений М. Стражеско створив власну терапевтичну школу, відому в усьому світі. Визнаним авторитетом серед науковців не тільки нашої держави, а й зарубіжжя став учений-офтальмолог В. Філатов.

Особливу увагу правлячий режим приділяв суспільним наукам. Партійне керівництво постійно намагалось контролювати та корегувати наукові розвідки цього напрямку. Від дослідників, які працювали у сфері суспільних наук, вимагали насамперед забезпечення ідеологічних погреб комуністичної влади. Все, що не збігалось з її інтересами, проголошувалося «ворожим» та «антинародним».

Водночас здійснювався таємний нагляд за вченими. Це був зоряний час для тих «науковців», які захоплювалися політичним інтриганством і намагалися грати роль вчених у політиці. Яскравим проявом такого явища стала «лисенківщина».

Зверніться до джерел

Українські історики П. Панченко, В. Славов, В. Шмарчук про «лисенківщину»:

«У лютому 1935 р. Т. Лисенко виступив на бутафорському з'їзді колгоспників-ударників. Лейтмотив промови — «шкідники і куркулі в науці»... Присутній при цьому Й. Сталін у відповідь на висловлювання оратора вигукнув: «Браво, Лисенко, браво!» З тих пір наукова основа дискусій почала відігравати для нього другорядну роль. Наукові аргументи опонентів Т. Лисенко відхиляв ідеологічними звинуваченнями... Все це прискорило перемогу «лисенківського вчення»... Він став президентом Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. Леніна (ВАСГНІЛ), академіком, директором Інституту генетики АН СРСР.

До 50-х років завершилося створення псевдонаукової концепції, яку Лисенко силоміч впроваджував у науково-дослідну роботу замість класичної генетики і дарвінізму... «Народний академік» стверджував, що створення зовнішніх умов для утримання, наприклад, худоби не просто підвищує надої і прирости, жирність молока, а й дає змогу розраховувати на закріплення цих ознак у потомстві. Практичне використання розроблених на основі його «теорії» рекомендацій природно не дало очікуваних результатів».

? За яких обставин Т. Лисенку вдалося привернути увагу Й. Сталіна? Як він цим скористався? У чому сутність «концепції» Т. Лисенка? Як ви думаєте, чому з'явився і що означає термін «лисенківщина»?

«Лисенківщина» була породженням тоталітарної системи і віддзеркалювала «вождизм» у науці. Усе, що не відповідало «лисенківському вченню», знищувалося. Т. Лисенко затаврував генетику, проголосивши її «продажною дівкою імперіалізму». Нищівній критиці було піддано підручник для вищих навчальних закладів «Курс генетики», підготовлений академіком АН УРСР М. Гришком та професором Л. Делоне. Вчені, які намагалися захистити науку від шахрайства та авантюризму Т. Лисенка, стали жертвами репресій. Лише восени 1948 року було звільнено з роботи 127 викладачів вищої школи, у тому числі 66 професорів. Вітчизняна біологія виявилася відірваною від світової науки. Фактично було зруйновано механізм використання досягнень фундаментальної біологічної науки в практиці сільського господарства й медицини.

3. Література і мистецтво

Подумайте

Які особливості розвитку літератури і мистецтва виявилися у цей період? Які саме здобутки мистецтва і літератури ви можете назвати? Як впливав сталінський тоталітарний режим на стан літератури і мистецтва?

У повоєнні роки радянська влада відновила ідеологічний тиск на творчу інтелігенцію. Ця політика дістала назву «ждановщина», оскільки була пов'язана з діяльністю секретаря ЦК ВКП(б) А. Жданова, якому Й. Сталін доручив керувати процесом відновлення «ідеологічної чистоти» радянського суспільства. За період з 1946 по 1948 р. було прийнято низку партійних постанов, якими передбачалося посилити ідеологічне спрямування у літературі та мистецтві.

Зверніться до джерел

З постанови ЦК КП(б)У «Про журнал «Вітчизна», 4 жовтня 1946 р.:

«За останні півроку, поряд із вдалим і корисним творами радянської літератури, у журналі вміщено ряд шкідливих творів і статей, у яких простежуються ворожі радянському суспільству ідеї і концепції... Редакція «Вітчизни» не поставила в центрі своєї уваги висвітлення в журналі провідних тем сучасності і насамперед — перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні та героїчної боротьби радянських людей за виконання планів нової сталінської п'ятирічки, за поступовий перехід від соціалізму до комунізму.

На ряді творів, видрукованих у журналі, позначилась національна обмеженість: автори змальовують український народ ізольовано, у відриві від інших радянських народів, зокрема, від великого російського народу, радянським людям присвоюється не властиві їм архаїчні риси, ідеалізуються пережитки минулого в побуті та свідомості людей...»

? У чому звинувачує ЦК КП(б)У редакцію журналу «Вітчизна»? Як ви думаєте, була така постанова винятком чи типовим явищем того часу? Доведіть.

При ЦК КП(б)У було створено спеціальні комісії у справах преси та видавництва, літератури і мистецтва. Уряд закликав підвищити вимогливість цензорів до контрольованих видань і звертати особливу увагу на ідеологічний зміст «друкованої продукції». Цензори підписували сигнальний примірник друкованого твору, дозволяючи тим самим його випуск у світ. Жорстко контролювався зміст газет, журналів, радіопередач. Не залишилася поза увагою і література попередніх років. За підрахунками історика Ю. Шаповала, у 1947 — 1948 рр. було вилучено 47 419 книг, 51 402 — списано як макулатура, понад 10 тис. піддано виправленням (заклеювання цитат, закреслення посилань на «ворогів народу» тощо).

У 1947 р. ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про контроль за торгівлею букіністичною літературою». Того ж року уряд заборонив приватну торгівлю книжками. Під жорсткий прес *цензури* підпала вся літературна творчість. Письменники могли друкуватися тільки на замовлення правлячого режиму. Результатом була поява безлічі публікацій відповідного змісту.

Проте навіть за таких складних умов ідеологічного тиску з'явилися твори, які здобули визнання у суспільстві й увійшли до скарбниці вітчизняної літератури. Велику популярність мала творчість О. Гончара (трилогія «Прапорнощі»), повість «Земля гуде»), Ю. Яновського («Київські оповідання»), М. Стельмаха (роман «Велика рідня»), М. Рильського (поетична збірка «Троянди й виноград»), А. Малишка (збірки поезій «Чотири літа», «За синім морем»), Остапа Вишні (гумористичні оповідання) та інші.

Помітним явищем у літературному житті республіки стали історичні романи. У цьому напрямі значних здобутків досягли П. Панч (роман «Запорожці», де висвітлювалися події української історії 1639 — 1648 рр.), Н. Рибак (роман «Переяславська рада») та інші.

Зусиллями талановитих митців розвивалося у повоєнні роки і мистецтво. Відновлювалося театральне

На які події в житті людей повоєнного часу звернув увагу художник? Які психологічні переживання передав В. Костецький? Чи можна вважати, що митець по-новому висвітлює тему війни? Обґрунтуйте свою думку.

В. Костецький. Повернення. 1947р.

життя. В Україну поверталися евакуйовані під час війни творчі колективи. У другій половині 40-х років в Україні діяло 103 театри. Улюбленцями глядачів були такі майстри сцени, як Б. Гмиря, Г. Юра, Н. Ужвій, М. Романов, С. Козак та ін.

Значні здобутки мало музичне мистецтво. Успішно працювали композитори К. Данькевич, М. Вериківський, М. Колесса, Б. Лятошинський, Ю. Мейтус та інші. Хоча радянська влада постійно шукала ідеологічні відхилення у творчій діяльності митців, інтерес до музичного мистецтва зроставав. Популярними у глядачів і слухачів були Київська державна академічна капела «Думка» під керівництвом О. Сороки, Львівська державна хорова капела «Трембіта» під керівництвом П. Муравського, Державна капела бандуристів під керівництвом О. Мінківського, Державний український народний хор під керівництвом Г. Верьовки та інші творчі колективи.

Розвивалося образотворче мистецтво. Головною темою багатьох українських художників залишалася війна. Плідно працювали В. Овчинников (триптих «Бабин Яр»), Л. Мучник (картина «Ми ще повернемося»), С. Беседін (картина «Визволителі Києва») та інші.

Особлива увага приділялася у повоєнні роки кіномистецтву. В Україні на той час діяло три кіностудії: Київська, Одеська, Ялтинська. Більшість кінофільмів, що виходили на екрани республіки, присвячувалися героїзму радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни та відбудові народного господарства. Значний успіх мав пригодницький фільм «Подвиг розвідника» (режисер Б. Барнет). У фільмі розповідалося про героїзм радянських людей у тилу німецьких окупантів (в 1948 р. цей фільм було відзначено державною премією). Боротьба радянських людей зображувалася і в кінокартині «Третій удар» (режисер І. Савченко), удостоєній державної премії у 1949 році.

Темі мирної праці присвячено фільми «Сільська вчителька», «Весна на Зарічній вулиці», «Педагогічна поема», «У мирні дні» та інші. Помітним явищем у кіномистецтві повоєнних років став фільм «Тарас Шевченко» (режисер І. Савченко). У фільмі знялися талановиті актори С. Бондарчук, Г. Юра, Н. Ужвій та інші. Проте появі кінокартини на екранах республіки передували серйозні перешкоди.

Зверніться до джерел

З висновку редакції Міністерства кінематографії УРСР на кіносценарій І. Савченка «Тарас Шевченко». 24 листопада 1948 р.:

«Редакція Міністерства кінематографії УРСР вважає, що сценарій «Тарас Шевченко» не може бути прийнятий і потребує доопрацювання.

1. Необхідно... показати, як зі спостережень селянського життя та страждань кріпаків народжуються вірші Шевченка. 2. Показуючи заслання — бажано зберегти епізод, де відображено реакцію Шевченка на звістку про революцію у Франції. 3. Абсолютно правильно ... буде показати, як у період заслання Шевченка його вірші живуть в українському народі та сприяють революційним настроям... 8. ... доцільно завершити сценарій показом перевезення гробу з тілом Шевченка на Україну, поховання його у Каневі та народного руху у зв'язку з цими подіями. На необхідності такого завершення безпосередньо вказано у рішенні ЦК КП(б)У».

? Які зауваження висловлювались до фільму «Тарас Шевченко»? На що вони спрямовані, які ідеї несуть? Яким став би образ Т. Шевченка, якби автори виконали всі ці вимоги?

4. Становище творчої інтелігенції. Ідеологічні кампанії

Подумайте

Що треба розуміти під «ідеологічними кампаніями» кінця 40-х — початку 50-х років? Які завдання вони реалізовували? Проти кого були спрямовані? Як це мало позначитися на настроях у суспільстві?

Повоєнні роки виявилися для творчої інтелігенції надзвичайно складними. Правлячий режим посилював ідеологічний тиск, всіляко демонструючи необмеженість своєї влади. Ідеологічні кампанії проводилися одна за одною, створюючи в суспільстві постійну напруженість.

**ПОГРОМНІ
ІДЕОЛОГІЧНІ
КАМПАНІЇ
БУЛИ
ЗУМОВЛЕНІ**

Реакцією на розгортання «холодної війни»

Способом культурно-ідеологічної ізоляції радянської держави від «буржуазного Заходу»

Формою зміцнення тотального ідеологічного контролю над суспільними процесами

Засобом реанімації образу внутрішнього ворога

Методом нейтралізації національної патріотично налаштованої інтелігенції

Усе це повною мірою проявилось у новій ідеологічній кампанії боротьби з «космополітизмом», що ініціювала партійна верхівка у 1949 р. Назва кампанії пов'язана з терміном «космополітизм», який тоді тлумачився як теорія, що проповідує байдуже ставлення до історії свого народу, своєї Батьківщини, національної культури.

Зверніться до джерел

З виступу директора Інституту історії України АН УРСР О. Касименка на виїзній науковій сесії у м. Львові. 20 квітня 1950 р.:

«Зворотною стороною буржуазного націоналізму є безрідний космополітизм, який особливо проявляється в плазуванні перед буржуазною культурою і в низькопоклонстві перед іноземщиною. Безрідний космополітизм є прапором міжнародної реакції та ідейною зброєю в боротьбі проти сил демократії і соціалізму.

Виховання ... народу в дусі високого радянського патріотизму вимагає рішучої наступальної боротьби з буржуазним націоналізмом і космополітизмом».

? Про що йдеться в документі? Як пов'яже автор космополітизм і буржуазний націоналізм? Що розуміється під цими термінами?

Об'єктом критики знову стала творча інтелігенція. Цього разу її звинувачували у «відсутності патріотизму». Організаторів цієї акції не бентежило, що зовсім недавно вони звинувачували творчу інтелігенцію у прагненні звеличувати героїчне минуле свого народу. Усе це подавалося тоді як «буржуазний націоналізм».

Творча інтелігенція, штучно загнана у безвихідь, опинилась під перехресним вогнем нищівної критики: з одного боку, були звинувачення у «буржуазному націоналізмі», а з іншого — у «космополітизмі». Для митців у цій ситуації знайти «золоту середину» було безнадійною справою.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Показати на карті № 4 (с. 330):

основні регіони та міста УРСР, пов'язані із здобутками науковців, діячів культури та мистецтва цього часу.

2. Дати пояснення, застосувати на прикладах поняття:

«лисенківщина», «ждановщина», цензура, космополітизм.

3. Описати:

- діяльність освітніх закладів, наукових інститутів у повоєнні роки;
- основні здобутки української літератури і мистецтва;
- ідеологічні кампанії та утиски творчої інтелігенції у цей період.

4. Схарактеризувати:

- стан і здобутки української освіти у 1946 — 1950 рр.;
- стан української літератури, образотворчого і кіномистецтва, музичної творчості в умовах сталінського тоталітарного режиму;
- ставлення радянської влади до української культури.

5. Висловити й аргументувати свою точку зору з питань:

А. У посібнику з історії України для 11 класу, виданому в 2001 році, про боротьбу з «космополітизмом» говориться: «Ця кампанія мала на меті посилити культурно-ідеологічну ізоляцію радянського суспільства від західного світу, протиставити інтелігенцію іншим прошаркам суспільства, розпалити шовіністичні й антисемітські настрої, посилити процес русифікації, відновити образ „внутрішнього ворога“, такого необхідного для тоталітарного режиму».

Визначте основні цілі кампанії боротьби з «космополітизмом», про які говорять автори посібника. Чи погоджуєтесь ви з їхньою думкою? Чому? Як такі цілі реалізовувались на практиці? Наведіть приклади.

Б. Які цінності прагнула сформувати в суспільстві радянська влада, здійснюючи систематичний вплив і тиск на українську культуру? Наскільки їй це вдалося?

6. Оцінити:

- внесок діячів різних галузей культури у духовний розвиток українського народу;
- мотиви та цінності діячів української культури, які за дуже важких умов, а часто й з ризиком для життя, продовжували працювати в інтересах людей;
- вплив сталінського тоталітарного режиму на настрої та свідомість населення, який здійснювався засобами культури та мистецтва.

Перевірте свої знання з розділу 2

І. Виконайте тестові завдання, враховуючи, що кожне з них оцінюється 1 балом. На виконання цієї роботи відводиться 13 — 14 хв.

1. Вкажіть, коли в основному завершився перехід промисловості на випуск мирної продукції:

А кінець 1945 р.; **Б** кінець 1946 р.; **В** кінець 1947 р.; **Г** кінець 1948 р.

2. Вкажіть, яке (які) з тверджень щодо наслідків голоду 1946—1947 років для України є правильним(и):

1. УРСР втратила близько 1 млн населення.

2. Голод посилив суспільно-політичні протиріччя у республіці та негативно вплинув на моральний стан людей.

3. Голод ускладнив відбудову промисловості та сільського господарства.

А 1, 2; **Б** 2, 3; **В** 3; **Г** 1, 2, 3.

3. Вкажіть, яке явище у західних областях України подано у таблиці:

Роки	1946	1948	1949	1950
Кількість колгоспів	158	762	6098	7190

А форсована індустріалізація;

В культурна революція;

Б суцільна колективізація;

Г усі названі явища.

4. Коли в основному завершилася колективізація сільського господарства в західних областях України:

А кінець 40-х років;

В середина 50-х років;

Б початок 50-х років;

Г кінець 50-х років?

5. Яка з названих подій не пов'язана з іншими:

А польсько-радянський договір щодо кордонів УРСР;

Б чехословацько-радянський договір щодо кордонів УРСР;

В румунсько-радянський договір щодо кордонів УРСР;

Г договір між Україною, Росією та США щодо ядерного роззброєння України?

6. Вкажіть, коли Україна стала членом ООН як її співзасновниця:

А 1945 р.; **Б** 1946 р.; **В** 1947 р.; **Г** 1948 р.

7. Вкажіть дату, яку пропущено в цьому тексті: «Під час операції „Вісла” (квітень — липень ... р. польська влада здійснювала депортацію місцевого населення»:

А 1947 р.; **Б** 1948 р.; **В** 1949 р.; **Г** 1950 р.

8. Які з цих тверджень стосуються подій першого післявоєнного десятиліття:

А нова польська влада готувала депортацію українців за узгодженням з СРСР;

Б лібералізація сприяла поверненню із забуття імен безвинно репресованих митців та діячів культури;

В у радянському суспільстві зміцнюється та розвивається нова форма духовної опозиції — дисидентство;

Г для зміцнення трудової та виконавчої дисципліни партійне та державне керівництво СРСР розгорнуло так звану «антиалкогольну кампанію»?

9. Вкажіть, яке з наведених визначень розкриває сутність поняття «авторитаризм»:

А система влади, яка здійснює або намагається здійснювати цілковитий контроль над усіма сферами суспільної діяльності та над життям кожної людини зокрема;

Б форма необмеженої політичної влади, зосередженої в руках однієї або кількох осіб, що спирається на військово-каральний апарат із застосуванням репресій, терору;

В право самостійного здійснення державної влади або управління, яке надається конституцією окремій частині держави, одна з державно-правових форм розв'язання національного питання;

Г політика, спрямована на здійснення народовладдя.

10. Вкажіть, яка з названих подій не пов'язана з іншими:

А операція «Вісла»; **Б** розгром УПА; **В** розпуск УГКЦ; **Г** розгром УРСС.

11. Установіть відповідність між датами і подіями:

1) квітень 1945 р.

А IV п'ятирічка;

2) 1946 — 1950 рр.

Б голод в Україні;

3) 1946 — 1947 рр.

В польсько-радянський договір
щодо кордонів України;

4) 6 листопада 1943 р.

Г звільнення Києва;

Д Україна стає співзасновницею ООН.

12. Установіть послідовність названих подій:

А «саморозпуск» УГКЦ;

Б операція «Вісла»;

В Україна стає співзасновницею ООН на конференції у Сан-Франциско;

Г загибель Р. Шухевича.

II. Виконайте комплексні завдання, наведені нижче. Кожне завдання дає змогу перевірити якість засвоєння однієї з тем розділу 2. Завдання оцінюватимуться таким чином: I рівень — 1 бал; II рівень — 2 бали; III рівень — 3 бали; IV рівень — 6 балів. Загальна максимальна сума балів, яку ви можете одержати за кожне завдання, — 12.

Завдання 1

На основі аналізу матеріалів теми визначте сутність, чинники (політичні, економічні, соціальні) і наслідки розвитку України у другій половині 40-х — на початку 50-х років. Послідовно виконуючи завдання, дайте оцінку цього періоду.

I рівень. Назвіть історичні події, які ілюструють основні факти, що свідчать про радянізацію західних областей України в цей період. Назвіть основні дати, пов'язані з цими подіями. Покажіть на карті № 4 (с. 320) зміни адміністративно-територіального устрою України після війни.

II рівень. Поясніть на прикладах поняття, пов'язані з характеристикою цих подій: повоєнна відбудова, адміністративно-територіальні зміни, повоєнна модель розвитку народного господарства. Опишіть спосіб життя міського та сільського населення під час відбудови.

III рівень. Схарактеризуйте процеси, пов'язані з відбудовою та участю народу у відновленні промисловості; схарактеризуйте стан сільського господарства в УРСР. Порівняйте зовнішньополітичне та внутрішньополітичне становище УРСР у передвоєнні та післявоєнні роки.

IV рівень. Назвіть основні чинники (політичні, економічні, соціальні), що визначили розвиток України у післявоєнні роки та основні підсумки цього процесу. Оцініть зміни у способі життя людей в цей період. Відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2

У постанові Президії ЦК КПРС «Про політичне і господарське становище західних областей Української РСР» від 23 травня 1953 р. говорилося: «...Робота місцевих партійних і радянських органів призвела до того, що серед значної частини населення існує незадоволення господарчими, політичними та культурними заходами, які проводяться на місцях...». Як ви думаєте, про які саме заходи йшлося, у чому їх сутність, до яких наслідків для населення західних областей України вони призвели? Чому ці наслідки не задовольняли місцеве населення? Послідовно виконуючи завдання, дайте оцінку цим явищам.

I рівень. Назвіть історичні події, які ілюструють основні факти, що свідчать про розвиток України в цей період. Назвіть основні дати, пов'язані з цими подіями.

II рівень. Поясніть на прикладах поняття, пов'язані з характеристикою цих подій: радянська, індустріалізація, колективізація, культурна революція, УГКЦ, ОУН, УПА, депортація, операція «Вісла». Опишіть спосіб життя міського та сільського населення в умовах радянської та протистояння радянської влади і націоналістичного підпілля.

III рівень. Схарактеризуйте процеси радянської західних областей України у внутрішній політиці, промисловості та сільському господарстві. Порівняйте внутрішню політику радянської влади щодо західних областей України напередодні Другої світової війни та у післявоєнні роки.

IV рівень. Як впливало протистояння між радянською владою і націоналістичним підпіллям на життя населення західних областей? Відповідь обґрунтуйте. Оцініть політику радянської влади стосовно УГКЦ. Сформулюйте і аргументуйте вашу позицію щодо політики депортацій та переселення місцевого населення західних областей України у цей період.

Завдання 3

Проаналізуйте матеріал теми «Культурне життя в Україні у другій половині 40-х — на початку 50-х рр.». Визначте та схарактеризуйте основні явища в духовному житті українського народу в цей період. Послідовно виконуючи наведені завдання, дайте оцінку цим явищам:

I рівень. Назвіть українських діячів, які зробили свій внесок у розвиток культури цього періоду. Складіть таблицю «Здобутки діячів української культури у другій половині 40-х — на початку 50-х років».

Ім'я та прізвище	Галузь діяльності	Основні здобутки
------------------	-------------------	------------------

II рівень. Поясніть на прикладах поняття, пов'язані з характеристикою духовно-культурного життя того періоду: «лисенківщина», «ждановщина», цензура, «космополітизм». Опишіть стан освіти, науки та мистецтва України у другій половині 40-х — на початку 50-х рр., наведіть конкретні приклади.

III рівень. Схарактеризуйте основні процеси, що визначали розвиток культури України і становище української інтелігенції у повоєнні роки.

IV рівень. Визначте, який вплив здійснювали діячі культури на настрої та духовне життя населення у цей період. Свою думку обґрунтуйте. Визначте та проілюструйте прикладами суперечливі тенденції у розвитку культури в післявоєнні роки.

Україна в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (середина 50-х — середина 60-х рр.)

«Відлига» — неофіційна назва періоду другої половини 1950-х — середини 1960-х рр. історії Радянського Союзу, що розпочався після смерті Й. Сталіна. Характерними ознаками цього періоду були певний відхід від жорсткої сталінської тоталітарної системи, спроби її реформування в напрямі відносної демократизації, гуманізації політичного та громадського життя.

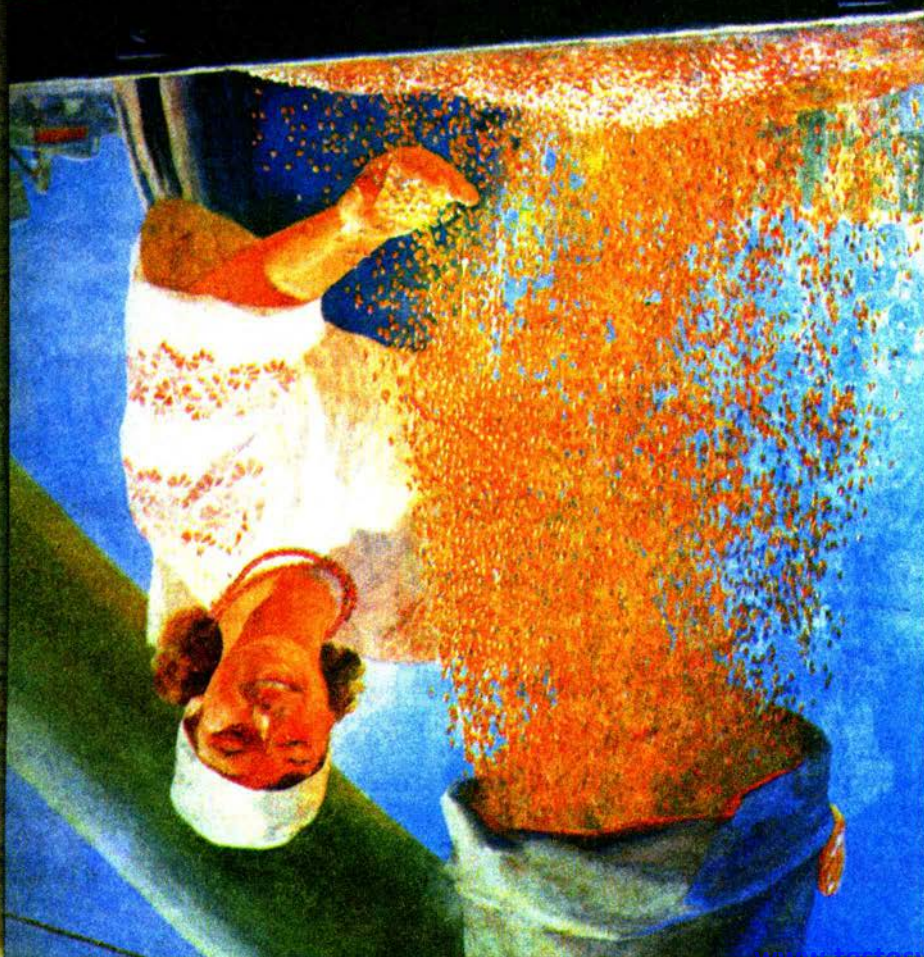
Процеси десталінізації супроводжувалися лібералізацією суспільного життя, припиненням терору та реабілітацією жертв політичних репресій, частковим подоланням сталінської «залізної завіси» та розширенням контактів із зовнішнім світом, спробами реформувати консервативну модель державної економіки, активізувати творчі сили народу. Такі процеси зумовили виникнення нової духовної атмосфери в суспільстві, відкривши ширші можливості для якісних змін у житті населення України.

Розвиток суспільства у другій половині 50-х — на початку 60-х років відбувався у складних умовах. З одного боку це були роки справжнього розвитку української економіки, соціальної і духовної сфер життя, пошуку шляхів руйнування командно-адміністративної системи управління, лібералізації і демократизації радянського суспільства, з іншого, — роки посилення негативних тенденцій в суспільно-політичному, економічному і духовному житті СРСР і УРСР, що поступово призвело до застою в усіх сферах життєдіяльності країни.

Через прагнення будь-що втримати суспільство під своїм контролем та проводити десталінізацію тільки у визначених межах, тоталітарний режим вступив у конфлікт з інтелігенцією. Результатом цього стала поява наприкінці 50-х — на початку 60-х років руху українських інтелектуалів — дисидентів. Чесні, талановиті письменники, поети, художники, юристи, представники інших категорій інтелігенції, робітники і селяни, гостро відчуваючи наростання неблагополуччя в суспільстві, засилля центру, його дискримінаційну політику щодо України, відкрито висловлювали свої погляди, вимагали від властей зміни політики.

ХЛІБ-СИНА І МИЦЬ ДЕРЖАВИ!

Тема 12. Україна на початку та у середині 50-х років

1. Внутрішньополітичне становище України. 2. Стан промисловості й сільського господарства. 3. Соціальне та економічне життя населення. 4. Вхідження Кримської області до складу УРСР.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

десталінізація, екстенсивний характер виробництва, укрупнення колгоспів.

Основні події:

19 лютого 1954 р. — вхідження Криму до складу УРСР.

1. Внутрішньополітичне становище України

Подумайте

Схарактеризуйте внутрішньополітичну ситуацію в Україні на початку 50-х років. Які зміни відбулися у керівництві УРСР після смерті Й. Сталіна? Якими були перші прояви десталінізації в СРСР і в Україні?

На початку 50-х років мало що змінилося у суспільно-політичному житті України порівняно з першими повоєнними роками.

Зверніться до джерел

З передової статті журналу «Радянська жінка». Березень 1950 р.

«12 березня 1950 р. радянський народ обрав своїх депутатів до Верховної Ради СРСР третього скликання. З ім'ям любимого вчителя і вождя у серці і на устах ішли громадяни великої країни до виборчих урн. Одноставно віддаючи свої голоси за кандидатів блоку комуністів і безпартійних, вони передусім голосували за першого з них, геніального зодчого комунізму — Йосипа Віссаріоновича Сталіна..., який веде нас від перемоги до перемоги».

? Про що свідчать документ і фото, яке ви бачите на цій сторінці? Чи підтверджують вони характеристику авторів підручника: «мало що змінилося у суспільно-політичному житті України порівняно з першими повоєнними роками»? Чому? Чи могла б ця стаття з'явитись на сторінках преси у демократичному суспільстві? Чому?

З якої нагоди люди вийшли на майдан? Який їхній емоційний стан? Чому?

Мітинг у зв'язку зі згодою Й. Сталіна балотуватись кандидатом у депутати Верховної Ради УРСР. Київ, 1951 р.

Утім реальність була інакшою. Вона певною мірою знайшла відображення в анекдотах та приказках, створених народом.

Зверніться до джерел

З народної творчості:

Очеретом хата вкрита. І ні курки, ні свині —
Зірка до дверей прибита, Тільки Сталін на стіні.

З анекдотів сталінських часів:

— Хто ваша мати? — Наша радянська Батьківщина.
— Хто ваш батько? — Наш великий вождь товариш Сталін.
— Яке ваше заповітне бажання? — Швидше стати круглим сиротою.

? Як, за свідченням цих документів, народ ставився до політичної ситуації в країні? Чому ці настрої проявлялися тільки у фольклорі?

У жовтні 1952 р. відбувся XIX з'їзд ВКП(б), на якому назву комуністичної партії змінили на КПРС (відповідно партія українських комуністів стала називатись КПУ). Рішення цього з'їзду готували нову хвилю репресій, спрямовану проти вищого та середнього партійного керівництва СРСР та союзних республік. Як зазначав публіцист Ф. Бурлацький: «Сталін піддав опалі Молотова та Мікояна, готуючи їм таку саму долю, як й іншим керівникам, знищеним за їх допомоги та підтримки. Створення на XIX з'їзді президії ЦК КПРС було кроком до „відстрілу“ наступної генерації поплічників, що „засиділися“ при владі».

Зверніться до джерел

Італійський історик Д. Боффа про рішення XIX з'їзду ВКП(б) та їхні наслідки:

«У роботі з'їзду проявились... тяжкі ознаки кризи. Знову заговорили полемічною антибюрократичною мовою. Маленков акцентував увагу на чотирьох пунктах: надати простір самокритиці і критиці „знизу“; „дисципліна партійна і державна“ ... повинна стати єдиною для всіх...; добір „кадрів“ повинен проводитися більш строго, щоб не було місця для кумівства і капризів; ... необхідно... посилити „ідеологічну роботу“, для того щоб не допустити відродження „буржуазної ідеології“ та „залишків антиленінських груп“...»

? Проаналізуйте документ і визначте, чи погоджуєтесь ви з думкою авторів підручника про те, що «рішення цього з'їзду готували нову хвилю репресій, спрямовану проти вищого та середнього партійного керівництва». Чому?

Проте задуманому не судилося збутися. 5 березня 1953 р. Й. Сталін помер. Відгуки у суспільстві на смерть вождя були різними.

Зверніться до джерел

Зі статті письменника О. Корнійчука «Великий друг українського народу»:

«Велике горе спіткало народ. Безмежна наша скорбота. В сльозах Україна біля труни рідного батька і вчителя товариша Сталіна. В ці тяжкі дні ми пригадуємо все велике і добре, що зробив для українського народу любий вождь трудящих усього світу...

Плаче мати-Україна. Але нехай не радіють наші вороги. Ми ще тісніше згуртуємось навколо нашого Ленінсько-Сталінського Центрального Комітету, ми не пошкодуємо своїх сил, а якщо доведеться, віддамо своє життя, до останньої краплі крові, за велику справу Сталіна, за комунізм. Ми клянемося, що будемо працювати не покладаючи рук на славу комунізму, щоб майбутні покоління назвали нас гідними учнями товариша Сталіна».

Із справи засудженої на 10 років В. Вербицької:

«Матеріалами справи встановлено, 4.03.53 р. робітниця одеського заводу „Запчастина“, який працював разом з Вербицькою, спитав останню, чи чула вона, що захворів вождь. На це запитання Вербицька відповіла: „Нехай хоч помирає, я така голодна, що мені світ не милий“».

? Як оцінюють смерть Й. Сталіна сучасники події? Чим можна пояснити такі різні оцінки?

Після смерті Й. Сталіна серед вищого партійного керівництва розпочалася боротьба за владу. Особливо активно діяв Л. Берія, який очолював органи держбезпеки. Він почав швидко розставляти на ключові пости людей, відданих особисто йому. Зокрема, міністром внутрішніх справ України було призначено П. Мешика, який почав вимагати від підлеглих збирати компромат на партійних керівників. Проте не всі виявилися слухняним знаряддям у руках беріївської команди. Начальник Львівського управління МВС Т. Строкач доповів про одержане завдання партійному керівництву області, а звідси інформація надійшла до першого секретаря ЦК Компартії України Л. Мельникова. За такої ситуації Л. Берія доклав зусиль, аби змінити керівництво республіки, яке знало про його наміри. Він подав до президії ЦК КПРС доповідну, де звинуватив ЦК КПУ у викривленні національної політики, гальмуванні висунення на керівні посади представників місцевого населення західних областей України.

Критичні зауваження Л. Берії, з одного боку, були актуальні в руслі лібералізації суспільства (згодом ця політика дістала назву десталінізації), а з іншого, слугували підставою для потрібних йому кадрових змін. Вже у червні 1953 р. росіянин Л. Мельников був звільнений з посади першого секретаря ЦК КПУ і комуністів республіки очолив українець О. Кириченко.

Проте реалізувати до кінця свої наміри і захопити владу в державі Л. Берії не вдалося. Генерал Т. Строкач передав М. Хрущову (першому секретарю ЦК КПРС) матеріали, які засвідчували мету Л. Берії та його прибічників. На початку липня 1953 р. він був звинувачений в антидержавних діях і за вироком суду страчений.

Після усунення Л. Берії в Києві заарештували П. Мешика. Новим міністром внутрішніх справ став Т. Строкач. Отже, боротьба за владу після смерті Й. Сталіна завершилася перемогою М. Хрущова, зокрема і завдяки підтримці українського керівництва. У подальшому це сприяло зростанню питомої ваги вихідців з України на різних керівних посадах в СРСР.

Після розгрому групи Л. Берії у радянському суспільстві розгорнувся процес десталінізації*, який супроводжувався подальшим загостренням боротьби за владу у верхівці керівництва країною. На цей час стало очевидно, що країна, знемагаючи під тягарем тоталітаризму, очікує радикальних змін. Як стверджував історик М. Коваль, «Першими ластівками нетерпіння в суспільстві були страйки і повстання в таборах ГУЛА-Гу. Провідну організаторську роль у них відіграли політ'язні-українці, учасники національно-визвольного руху в Західній Україні». Такими були страйки у таборах Воркути, у Кенгірському таборі в Казахстані, де значну частину засуджених становили вихідці із західних областей України. Незважаючи на придушення цих повстань і збереження влади за партійною командно-бюрократичною верхівкою, М. Хрущов та його соратники усвідомлювали безперспективність сталінської тоталітарної системи. Процеси десталінізації почали набирати обертів.

Прояви деєталінізації у суспільному житті

1. Початок реабілітації безвинно засуджених
2. Скасування військових трибуналів військ МВС та особливих нарад з правом карати без судового розгляду
3. Ліквідація концентраційних таборів
4. Скорочення кількості внутрішніх військ

? Які заходи передбачала деєталінізація на початковому етапі? Чи стосувались вони системи влади і сутності радянського режиму? Чому?

2. Стан промисловості й сільського господарства

Подумайте

Якими були особливості розвитку промисловості й сільського господарства на початку 50-х років? Чи можемо ми характеризувати цей період як час якісних зрушень в економічному розвитку України? Обґрунтуйте свою думку.

У першій половині 50-х років Україна знову посіла чільне місце серед радянських республік у паливно-енергетичній галузі, металургії, важкому машинобудуванні та військово-промисловому комплексі.

Паливно-енергетична галузь визначала стан промисловості загалом. Основні її потреби реалізовувалися за рахунок видобутку вугілля у Донбасі. На початку 50-х років питома вага українського вугілля у СРСР складала близько третини. За роки V п'ятирічки (1951 — 1955 рр.) в республіці було збудовано 98 нових шахт, у тому числі три шахти в новому Львівсько-Волинському вугільному басейні. За цей час видобуток вугілля в республіці зріс на 61 %. Проте навіть такі високі темпи видобутку вугілля не покривали потреб господарства.

Дефіцит вугілля у паливно-енергетичній галузі республіка намагалася компенсувати за рахунок нафти і газу. Одночасно зі старими нафтовими родовищами Прикарпаття розроблялися й нові у Полтавській та Харківській областях. Видобуток нафти упродовж 50-х років зріс у 7, а газу — у 9 раз. Але потреби республіки у цій сировині переважали обсяги її видобутку. Водночас значна кількість нафти і газу не використовувалася як хімічна сировина, а йшла на паливо.

Швидкими темпами зростала енергетична база республіки. Потужність електростанцій за V п'ятирічку зросла майже в 2 рази. У цей час будувалися великі теплові електростанції: Луганська, Миронівська, Придніпровська, Слов'янська, Старобешівська та інші. Переважна їх більшість працювала на вугіллі.

Окрім теплових, будувалися й гідроелектростанції: Каховська, Дніпродзержинська, Теребле-Рицька на Закарпатті. Зведення окремих з них супроводжувалося серйозними проблемами. Так, будівництво Дніпродзержинської та Каховської ГЕС потребувало затоплення великих чорноземних масивів і переселення

Що зафіксовано на фото? Яка техніка використовується на будівництві? В яких умовах працюють робітники?

На будівництві газопроводу «Шебелинка — Харків», 1956 р.

значної кількості людей з територій, що мали піти під воду. По завершенню будівництва Каховської гідроелектростанції суттєво піднявся рівень ґрунтових вод, що призвело до зміни клімату на значній території України і ускладнення умов праці на копальнях Криворізького залізорудного басейну.

Проте влада виходила з потреб енергозабезпечення промислових новобудов. За роки V п'ятирічки до ладу стало понад 500 нових великих підприємств, 27 мартенівських печей (на жаль, під час їхнього будівництва використовувалися застарілі технології). Водночас, незважаючи на **екстенсивний характер виробництва**, металурги республіки досягли значних показників. У 1951 — 1955 рр. виплавлення сталі зросло більш як удвічі, алюмінію — майже в 4 рази, виготовлення прокату — в 2 рази.

Прискореними темпами розвивалося машинобудування. За умов розгортання «холодної війни» особлива увага приділялася виконанню військових замовлень. Водночас зростали обсяги виробництва обладнання для електростанцій, техніки для вугільної промисловості, сільського господарства. Щодо легкої та харчової промисловості, то ці галузі розвивалися набагато повільніше.

На початку 50-х років українське село продовжувало залишатися у складній ситуації. Характерно, що уряд бачив вихід тільки в удосконаленні колгоспної системи. Влада використовувала ресурси села, не забезпечуючи його необхідним фінансуванням. Наслідком такого ставлення було те, що упродовж 1949 — 1952 рр. обсяг промислового виробництва зріс на 230 %, а сільського господарства тільки на 10 %. Уряд намагався виправити ситуацію за рахунок внутрішніх ресурсів села. З цією метою М. Хрущов повернувся до свого проекту **укрупнення колгоспів**, який уже провалився у 1946 — 1947 рр. в Україні. Тепер у результаті таких дій їхня кількість скоротилася майже наполовину. Планувалося, що ця акція не тільки зменшить кількість управлінців, а й дасть можливість ефективно використовувати сільськогосподарську техніку, земельні та трудові ресурси господарств. Проте укрупнення колгоспів не привело до суттєвих якісних зрушень, до того ж воно проводилося похапцем, без урахування можливостей і планів.

Збереження такої політики стосовно села ставило під сумнів можливість подальшого забезпечення сільськогосподарським виробництвом потреб населення в продуктах харчування, а промисловості — сировиною. Тому після смерті Й. Сталіна почалося реформування сільського господарства. Нове керівництво затвердило план заходів, спрямованих на виведення сільського господарства з кризового стану.

Зверніться до джерел

Історики В. Баран, В. Даниленко про зміни в аграрній політиці:

«...Істотно зросли заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію: протягом 1953 — 1958 рр. — на зерно майже в 7 разів, на картоплю майже у 8 разів, на продукти тваринництва — у 5,5 раза. Вже восени 1953 р. з колгоспів списали всю заборгованість за обов'язкові поставки продуктів тваринництва у минулі роки. Вирішено було не доводити до окремих районів і колгоспів завдань щодо поголів'я тих видів худоби і птиці, розведення яких у даних умовах виявилось економічно не вигідним. Для кращого стимулювання дозволили видавати колгоспникам грошовий аванс — 25 % коштів, що надходили від реалізації худоби та продуктів тваринництва».

? Які зміни в аграрній політиці передбачалися? До яких наслідків вони мали привести і чому?

Водночас влада докладала зусиль до зміцнення кадрового потенціалу колгоспів. У 1951 — 1955 рр. в село було направлено 40 тис. спеціалістів. Окрім того, у 2,5 раза зменшилося оподаткування колгоспів. Завдяки таким заходам сільське господарство вперше за довгі роки стало рентабельним. Середина 50-х років була періодом найбільшого піднесення в історії колгоспно-радгоспної системи СРСР. Валова продукція сільського господарства за 1954 — 1958 рр., порівняно з попередньою п'ятирічкою, зросла на 35,3 %.

Залучалася Україна і до освоєння цілинних земель у районах Казахстану, Сибіру, Уралу, Північного Кавказу. Ця програма була масштабно розгорнута 1954 р. Вона передбачала розширення посівних площ і у такий спосіб (екстенсивним шляхом) мала розв'язати продовольче питання в СРСР. У Казахстан і на Алтай з України виїхало понад 100 тис. осіб, переважно молоді. У новостворені радгоспи активно надсилалася техніка. Лише 1955 р. з України було відправлено близько 11,4 тис. тракторів і 8,5 тис. комбайнів. Фактично Україна стала постачальником матеріальних і людських ресурсів у реалізації загальносоюзної програми підняття цілинних земель, метою якої було забезпечити зерном потреби держави. Уряд намагався розв'язати цю проблему і шляхом збільшення посівів кукурудзи. В засобах масової інформації кукурудзу неодмінно називали «царицею полів» та постійно рекламували її універсальність. У 1953 р. в Україні налічувалося близько 2,2 млн гектарів посівів кукурудзи (у тому числі 1,8 млн гектарів відводилося на зерно). Проте вже у 1955 р. під кукурудзу відвели понад 5,2 млн гектарів (4,3 млн з них планувалося на зерно). Часто колгоспам високими партійними інстанціями давалися вказівки сіяти кукурудзу де тільки можна, скорочуючи натомість посіви озимої пшениці.

3. Соціальне та економічне життя населення

Подумайте

Які явища були характерні для життя різних соціальних груп у цей період?

Відбудоване народне господарство відкривало перспективи для певної стабілізації економіки держави та підвищення життєвого рівня населення.

Середньомісячна заробітна плата робітників у народному господарстві на початку 50-х років становила 646 руб., а у 1955 р. — вже 711 руб. Для порівняння: у першій половині 50-х років ціни на продуктів та промислові товари були такими: хліб пшеничний — 1 руб. 60 коп., крупа гречана — 4 руб. 90 коп., свинина — 24 руб. 10 коп., ковбаса напівкопченна — 30 руб. 70 коп., сир «Швейцарський» — 31 руб. 70 коп., цукерки (шоколадні) — від 30 до 68 руб., чоловічий вовняний костюм — 241 руб., жіночий вовняний костюм — 354 руб., шкіряне взуття (1 пара) — від 114 до 261 руб. Проте купити необхідні товари люди могли не завжди: попит перевищував пропозицію.

Зверніться до джерел

З анонімного листа на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова, Львів 1952 р.:

«...на ринках доводиться простоювати по 2 — 3 години в черзі на морозі і так ні з чим йти. У магазинах немає яєць, дешевої ковбаси, м'яса, з перебоями торгують цукром, немає білого хліба, а за чорним потрібно стояти в черзі. Горілка, печиво, тістечка — ось асортимент продуктів в магазинах. І це на Україні — житниці Радянського Союзу».

? З чим звертається до влади автор листа? Про які проблеми це свідчить?

Дуже гострою проблемою для багатьох трудящих було житло. На початку 50-х років значна кількість робітничої молоді мешкала у бараках та гуртожитках, що зазвичай були переповнені і часто не відповідали санітарним нормам. Ті ж, хто хотів мати кращі побутові умови чи створювали сім'ї, змушені були винаймати у хазяїв кімнати або так звані кутки. Більшість трудящих проживала в комунальних квартирах, де на сім'ю, як правило, надавалась одна кімната, а кухня, ванна, туалет були спільними. Іноді великі кімнати не мали перегородок, і окремі сім'ї змушені були розділяти їх за допомогою підручних засобів.

Темпи зростання житлового фонду значно відставали від зростання міського населення, а середня житлова площа на одну особу в 1955 р. становила лише 6 м² — такий показник був в 1,5 раза нижчим від встановленої санітарної норми. Хатня обстановка тих, кому пощастило одержати житло, була досить скромною. Не вистачало домашнього начиння (каструль, чайників, ложок, виделок тощо). Меблями, як правило, слугували дошки, ящики, різні будівельні матеріали — на них спали, їли, працювали.

Не кращою була ситуація з житлом і на селі. На початку 50-х років в УРСР у землянках залишалися жити 48,7 тис. сімей колгоспників, ще 51 тис. — на чужій житловій площі. Пропоновані для забудови селянам будинки були однокімнатними мазанками з дахом, вкритим соломною або очеретом, вузькими маленькими вікнами і піччю в кутку. А всі спроби колгоспів створювати власні підсобні господарства з виробництва цегли та інших будівельних матеріалів наштовхувались на категоричну заборону. Більше того, у звітній доповіді ЦК ВКП(б) XIX з'їздові партії цинічно підкреслювалося, що це відволікає увагу колгоспів від розв'язання їх головного завдання — збільшення виробництва продукції ланів і ферм.

До житлових проблем додавалася і відсутність побутової інфраструктури. У сільських магазинах асортимент товарів був мізерний. Не вистачало дитячих садків і ясел. Тільки поодинокі господарства мали змогу будувати і утримувати їх. 1949 р. у всій УРСР налічувалося лише 64 постійно діючі колгоспні дитячі заклади. Така мережа ясел та садків у порівнянні з потребами трудівників села виглядала мізерною. Наприклад, у ряді районів Дніпропетровщини через відсутність дошкільних закладів від 7% до 13% працездатних жінок змушені були не працювати. Матеріальний стан дошкільних закладів був низьким, в них навіть годували дітей здебільшого харчами, принесеними батьками.

Значно вищий рівень життя мала наукова та творча інтелігенція. У 1949 р. академікам і членам-кореспондентам Академії наук було встановлено оклад у розмірі 6 000 руб., професорам і докторам наук — 4 000 руб., доцентам і особам, які мали вчене звання старшого наукового співробітника або науковий ступінь кандидата наук, — 2 000 руб., особам, які цього не мали, — 1 000 руб. Для матеріального й морального заохочення науково-педагогічної інтелігенції поширеним явищем були різного роду звання, премії та нагороди для вчених, провідних професорів, викладачів та для тих, хто відрізнявся особливою політичною лояльністю.

Найвищий рівень життя мала партійно-державна номенклатура. У 1953 році Голова Ради Міністрів УРСР, Голова Президії Верховної Ради УРСР і Перший секретар ЦК КП(б)У отримували щомісячно 10 тис. руб., їх заступники і секретарі ЦК КП(б)У — по 7 500 — 5 000 руб., міністри — по 4 000 руб. Окрім зарплати, вони користувались багатьма пільгами.

Зверніться до джерел

З виступу члена партбюро О. Щербини на закритих партійних зборах Київського педагогічного інституту іноземних мов, 1956 р.:

«Культ особи розповсюдився на всіх керівних працівників, у тому числі і секретарів райкомів, міськкомів і обкомів. Вони відгороджені від народу охороною. Одержують не тільки заробітну плату, а і "платню" в конверті, кількістю в багато разів більшу, ніж зарплата, але за яку членських внесків і податків не платять. Вони одержують продукти по заготівельних цінах. Користуються особливими майстернями. Безкоштовно відвідують театри не лише самі, але і їх дружини, які, як правило, не працюють і мають хатніх робітниць. Всі вони мають дачі, оточені забороненою зоною, на охорону яких витрачаються великі кошти... Діти цих привілейованих людей не мають ні в чому відмовлення і цілком ясно, у них виховується барське відношення до оточуючих».

? Про які явища розповідає оратор? Чи пов'язані вони з культом особи?

4. Вхідження Кримської області до складу УРСР

Подумайте

З яких причин було передано Крим до складу УРСР? Якими мотивами керувалося радянське керівництво, здійснюючи передачу Кримської області? До яких наслідків це призвело?

По завершенні війни Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка, що була створена на початку 20-х років, одержала статус області Російської Федерації. Виселення з Криму татар, вірмен, греків, болгар суттєво ускладнило соціально-економічну та політичну ситуацію на півострові. Заселення й економічне освоєння півострова після збитків, завданих війною, планувалося провести переважно за рахунок переселенців з Російської Федерації. Однак брак коштів та матеріальних ресурсів держави гальмував процеси, заплановані радянською владою, яка не надавала переселенцям необхідної допомоги. До того ж вони, потрапивши у незвичайні природні умови, не були готові до ефективного господарювання. Не було робочих місць для переселенців і в містах Криму.

Восени 1953 р. М. Хрущов здійснив робочу поїздку до степової зони Криму. Побачене глибоко вразило його, особливо натовпи переселенців з розорених війною районів Росії, які вимагали їжі, питної води, матеріальної допомоги. Історик В. Чумак описував ситуацію: «Переселенці кричали: «Нас пригнали... Картопля тут не росте, капуста в'яне». «Чого ж їхали?» — питав М. Хрущов. І натовп видихав: «Обманули».

За таких умов **19 лютого 1954 р.** указом Президії Верховної Ради СРСР Крим було передано до складу УРСР.

Прийняття указу Президії Верховної Ради СРСР збіглося в часі з урочистостями святкування 300-річчя Переяславської ради. Звісна річ, що передача Кримської області до складу УРСР не могла залишитися поза увагою партійного агітаційно-пропагандистського апарату. У засобах масової інформації ця акція стала тлумачитися як «вияв дружби і довіри російського народу до українського».

Зверніться до джерел

Історик Ю. Шаповал про передачу Кримської області до складу УРСР:

«Влаштована довкола цього галаслива кампанія затемнювала, по-перше, той факт, що Крим навряд чи можна вважати „подарунком" Росії, оскільки історично він є батьківщиною кримських татар, з якими так брутально обійшовся сталінський режим. По-друге, утримання Криму для України породжувало велику кількість матеріальних, а також і політико-ідеологічних проблем, оскільки більшість там становили росіяни».

? Які матеріальні та політико-ідеологічні проблеми виникли для УРСР, на думку історика, у зв'язку з передачею Криму? Про які події розповідає документ? Коли було закладено можливості для протиріч, що виникають сьогодні? Чому деякі сучасні організації в Криму називають ці події «депортацією росіян»? Чи погоджуєтесь ви з такою думкою? Чому?

Незважаючи на розбіжності в оцінках входження Криму до УРСР, слід зазначити, що ця подія відбулася відповідно до норм чинних на той час Конституцій РРФСР та УРСР. З передачею Кримської області до складу УРСР завершилося формування території сучасної України.

Поступово ситуація в Криму виправлялася.

Зверніться до джерел

Історики В. Баран, В. Даниленко про соціально-економічну ситуацію в Криму в середині 50-х років:

«У середині 50-х рр. в області налічувалося близько 3,5 тис. підприємств, на яких було зайнято до 80 тис. робітників. Велике значення мала харчова промисловість із такими її галузями, як консервна, виноробна, плодоовочева та ін. В області працювали такі підприємства, як Керченський металургійний завод..., Камиш-Бурунський залізорудний комбінат. Значне місце у важкій індустрії посідала хімічна промисловість: Сакський і Красноперекопський хімічні заводи випускали продукцію для медичної, харчової, поліграфічної, текстильної та інших галузей. Більш як 17% валової продукції промисловості, що вироблялася в області, припадало на суднобудування, судноремонт, а також на харчове і сільськогосподарське машинобудування. На Південному березі Криму та в передгір'ї розвивалися садівництво і особливо виноградарство, а в степовій частині — тваринництво».

? Як змінилося економічне становище Криму в середині 50-х років?

Перевірте, чи зможете ви...

1. Показати на карті № 4 (с. 330):
територію Криму, що увійшла до складу УРСР.

2. Назвати подію за датою:
19 лютого 1954 р.

3. Дати пояснення, застосувати на прикладах поняття:
десталінізація, екстенсивний характер виробництва, укрупнення колгоспів.

4. Описати:

- причини боротьби у вищих ешелонах влади в країні після смерті Й. Сталіна;
- процес зміни керівництва в СРСР та УРСР;
- прояви початку destalinizatsii в Україні;
- повстання політичних в'язнів в умовах початку destalinizatsii;
- умови, в яких опинилися переселенці в Криму;
- внутрішньополітичне становище в Україні на початку 50-х років.

5. Схарактеризувати:

- основні шляхи десталінізації та пояснити їх на прикладах;
- зміни у промисловості та сільському господарстві;
- причини та наслідки входження Криму до складу УРСР.

6. Висловити й аргументувати свою точку зору з питань:

А. До яких наслідків мали привести рішення XIX з'їзду ВКП(б)? Свою думку доведіть на прикладах.

Б. Оцінюючи події початку 50-х років, канадський історик О. Субтельний зазначав: «Українські комуністи поширили свій вплив не лише у власній республіці, деякі з них швидко дісталися союзного рівня. Військові Р. Малиновський, А. Гречко... були міністрами оборони. В. Семичасний обійняв пост голови союзного КДБ, а чотири українці — О. Кириченко, М. Підгорний, Д. Полянський та П. Шелест — увійшли в одинадцятку Політбюро ЦК КПРС — найвищого органу влади в СРСР. Головною причиною їхнього піднесення були тісні зв'язки з Хрущовим, а не те, що вони були українцями... І все ж їхня присутність на вершині влади свідчила про зростаючу увагу до українців та їхньої республіки». Чи погоджуєтесь ви з цим висновком О. Субтельного? Чому? Які позитивні сторони у співіснуванні українського та російського народів ви можете визначити? Доведіть свою думку прикладами.

В. Український фахівець з проблем розвитку історичної науки пише: «У липні 1955 р. московський журнал «Вопросы истории» опублікував розлогу передову статтю «За глубокое научное изучение истории украинского народа» ... Вона показала, що концептуальні підходи до історичного процесу в Україні залишалися ті самі, що визначені... в тезах ЦК КПРС до 300-річчя "возз'єднання" України з Росією,... зокрема ставилося завдання висвітлювати роль російської держави в історичній долі України до її возз'єднання з Росією, а на перше місце висуvalась проблематика радянської доби». Чому в статті, про яку йдеться, рекомендувалося вивчати переважно історію радянської доби?

7. Оцінити:

- становище економіки України на початку 50-х років з точки зору задоволення потреб населення;
- перші кроки десталінізації в Україні;
- входження Криму до складу УРСР з правової та політичної точки зору.

Тема 13. Суспільно-політичне життя й політична боротьба в Україні в середині 50-х — першій половині 60-х років

1. XX з'їзд КПРС і початок лібералізації. 2. Реабілітація жертв сталінських репресій. 3. Ставлення в суспільстві до діяльності М. Хрущова. 4. Загострення боротьби серед вищого партійного керівництва України.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

культ особи, «відлига», політична реабілітація, лібералізація політичного режиму, саботаж.

Основні події:

лютий 1956 р. — XX з'їзд КПРС.

1. XX з'їзд КПРС і початок лібералізації

Подумайте

Які наслідки для України мав XX з'їзд КПРС? Чому?

Важливою подією у суспільно-політичному житті другої половини 50-х років став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.). Робота з'їзду спочатку розгорталася за традиційною схемою: делегати висловилися за підтримку курсу партії на розрядку міжнародної напруженості, розглянули економічні й соціальні проблеми. Лише потім відбулася найбільша подія — виступ (за дорученням Президії ЦК КПРС) Першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова на закритому засіданні. Доповідь Хрущова «Про культ особи та його наслідки» була структурована за такими основними розділами: Сталін і війна; депортація народів СРСР; післявоєнні репресивні акції; відносини з Югославією; культ Сталіна у його «Короткій біографії»; наслідки культу особи; висновки.

Зверніться до джерел

З доповіді Першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова XX з'їзду КПРС «Про культ особи та його наслідки»:

«...Комісія ознайомилася з великою кількістю матеріалів... і виявила численні факти фальсифікованих справ... Виявляється, що багато партійних, радянських, господарчих працівників... насправді ніколи ворогами, шпигунами, шкідниками... не були, що вони, по суті, завжди лишалися чесними комуністами, але були обмовлені, а іноді, не витримавши звирячих тортур, самі зводили на себе наклеп (під диктовку слідчих-фальсифікаторів) у всіляких тяжких і неймовірних звинуваченнях.

...Складалася порочна практика, коли в НКВС складалися списки людей ... і їм заздалегідь визначалася міра покарання. Ці списки передавалися Сталіну для санкціонування пропонованих мір покарання. Маючи необмежену владу, він припускався жорстокого свавілля, пригнічував людину морально і фізично.

Зі спогадів делегата XX з'їзду КПРС В. Семичасного:

«Спочатку панувала мертва тиша... розповідь про те, що робили Сталін і його оточення, викликала в залі галас. Але це не були заперечення, а, скоріше, природна людська реакція».

? Про які факти, пов'язані з діяльністю Й. Сталіна, йшлося у доповіді? Як реагували на це делегати з'їзду? Чому?

До цієї доповіді і майбутньої боротьби за лідерство у партії М. Хрущов ретельно готувався. Ще за рік до з'їзду він доручив тодішньому голові КДБ СРСР І. Серову, з яким мав давні зв'язки, вивчити роль Й. Сталіна та його оточення у розгортанні масових репресій. Водночас у процесі цієї роботи з архівних справ вилучалися документи, що підтверджували участь у репресіях самого М. Хрущова.

Через деякий час після з'їзду було оприлюднено постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків». Повний текст доповіді М. Хрущова на закритому засіданні не публікувався в радянських засобах масової інформації аж до 1989 р.

Попри велику інформаційну насиченість доповідь М. Хрущова не містила аналізу причин культу особи (все зводилось до гострої класової боротьби у суспільстві та особистих негативних рис Й. Сталіна). Насправді ж культ особи визрів у радянській державі як об'єктивне соціально-політичне явище. Воно стало неминучим за умов ліквідації ринкової економіки, будівництва казарменого соціалізму, формування командно-адміністративної однопартійної системи та відсутності розподілу влади. Водночас висловле-

на М. Хрущовим критика культу особи сприяла політичному і морально-психологічному оздоровленню суспільства. Відголосом цих процесів стала лібералізація політичного режиму в СРСР за часів перебування при владі М. Хрущова. Вона дістала назву «відлига» (термін походить від однойменної повісті І. Еренбурга, написаної у 1954 р. до річниці смерті Й. Сталіна).

Зверніться до джерел

Історик О. Субтельний про зміни у політичному житті радянського суспільства:

«... почали відбуватися помітні зміни в атмосфері життя країни. Було послаблено ідеологічні настанови, що стало початком «відлиги» у культурному житті. Послаблювалась політика самоізоляції — заохочувалися поїздки (хоч і ретельно контрольовані) до СРСР із-за кордону й туризм усередині країни. Русифікація неросійських народів стала більш скраденою. Почалася підготовка до проведення глибоких змін в економіці. Це не означало, що зникли тоталітарні риси режиму — вони лишалися недоторканими. Проте послабилися притаманні сталінському періодові всеохоплюючий страх і творчий параліч».

? На які зміни зауважує О. Субтельний? Як він їх оцінює? Чи погоджуєтесь ви з тим, що риси тоталітарного режиму залишались недоторканими? Свою думку обґрунтуйте.

Впродовж короткого часу в республіці були знищені тисячі сталінських бюстів і пам'ятників, ім'я Й. Сталіна було викреслено з найменувань майданів, вулиць, колгоспів, установ тощо. Офіційна пропаганда подавала десталінізацію, як свідчення «сили і боєздатності нашої Комуністичної партії, її тісного зв'язку з широкими народними масами».

2. Реабілітація жертв сталінських репресій

Подумайте

Як відбувався процес реабілітації жертв репресій? Хто і чому чинив спротив десталінізації? За яких обставин М. Хрущову вдалося їх перемогти?

Процес політичної реабілітації, що також розпочався після XX з'їзду, безвинно репресованих осіб здійснювався у три етапи. Перший (1953 р.) та другий (1954 — 1955 рр.) етапи не відзначалися великими масштабами і системністю реабілітаційних процесів. Після завершення роботи XX з'їзду КПРС розгорнувся третій етап (1956 — 1959 рр.). В областях України діяли спеціально створені комісії, до складу яких входили працівники ЦК КПРС та окремі реабілітовані комуністи. Упродовж 1956 — 1959 рр. за участі цих комісій було реабілітовано 250 тис. осіб (переважна більшість посмертно).

Зверніться до джерел

З Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про звільнення з-під адміністративного нагляду кримських татар, балкарців, турків — громадян СРСР, курдів, хемшилів і членів їхніх сімей, виселених в період Великої Вітчизняної війни» (28 квітня 1956 р.):

«Враховуючи, що існуючі обмеження у правовому становищі перебуваючих на спецпоселенні кримських татар, балкарців, турків..., виселених у 1943 — 1944 рр., ... у подальшому не є необхідними, Президія Верховної Ради СРСР ухвалює:

1. Зняти з обліку спецпоселень і звільнити з-під адміністративного нагляду кримських татар, балкарців, турків...

2. Встановити, що зняття обмежень по спецпоселенню з осіб... не передбачає повернення майна, конфіскованого під час виселення, і що вони не мають права повертатися до місць, звідки були виселені».

? Які заходи щодо депортованих груп населення передбачено у документі? Чи можемо ми вважати такі заходи послідовною політикою? Чому?

На початок весни 1957 р. з концентраційних таборів і спецпоселень були звільнені 65 тис. в'язнів — колишніх вояків ОУН і УПА та членів їхніх сімей.

Проте згодом тон і зміст офіційної критики сталінського тоталітарного режиму ставав стриманішим, водночас почав гальмуватися і процес реабілітації. Такої позиції дотримувалася частина громадських активістів, які вціліли від сталінських репресій і мали підстави вважати себе продовжувачами «справи Леніна — Сталіна». У вищих ешелонах партійного та державного апарату цю ідею теж підтримали і сформували опір розвінчання сталінізму. Наприклад, перший секретар Київського міськкому партії М. Синиця висловлював побоювання, що боротьба з культом особи ускладнить ідеологічну ситуацію в Україні і посилить небезпеку поширення «українського буржуазного націоналізму». О. Кириченко (перший секретар ЦК КПУ) надіслав до ЦК КПРС доповідну записку з добіркою висловлювань ветеранів партії про необхідність боротьби з націоналізмом.

Зрештою і сам М. Хрущов почав змінювати тональність своїх виступів, відійшовши від попередніх оцінок діяльності Й. Сталіна і називаючи його «великим марксистом-ленінцем». Нове керівництво не наважилося на системний перегляд справ жертв політичних процесів 20 — 30-х років. Залишилося невизначеним і питання з депортованими народами. З одного боку, депортація визнавалася незаконною, а з другого — повернення на землю батьків для кримських татар та окремих етнічних груп півдня України заборонялося.

Сталіністи врахували непослідовність реформаторської політики М. Хрущова і планували цим скористатися. У червні 1957 р. на засіданні Президії та під час пленуму ЦК КПРС лідери опозиції намагалися усунути М. Хрущова від влади і змінити склад керівних партійних органів. Проте здійснити переворот «сталінській гвардії» не вдалося. У вирішальний момент більшість членів ЦК КПРС і керівників силових структур (КДБ та армії) виступили проти заколотників.

Перемога додала впевненості М. Хрущову та його прибічникам. Вони продовжили кадрові зміни у вищих ешелонах влади, розправляючись з прихильниками «антипартійної групи». У 1960 р. було усунено з посади голови президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилова — останнього політичного противника М. Хрущова.

На XXII з'їзді КПРС (жовтень 1961 р.) М. Хрущов остаточно розгромив своїх політичних конкурентів. Водночас він намагався подавати цей процес як серйозні зрушення у демократизації радянського суспільства.

Зверніться до джерел

З виступу на XXII з'їзді КПРС Першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного:

«...не можна не розповісти про провокаційну діяльність на Україні Кагановича. Ставши секретарем ЦК КП України, він оточив себе зграєю безпринципних людей і підлабузників, переслідував віддані партії кадри, цькував і тероризував керівних працівників республіки. Будучи великим майстром інтриг і провокацій, не маючи буквально ніяких підстав, він обвинуватив у націоналізмі провідних письменників республіки, а також ряд керівних партійних працівників».

Історик С. Кульчицький про роботу XXII з'їзду КПРС:

«Про злочини Сталіна на цьому з'їзді почали говорити відкрито. Суспільство вже було іншим і сприймало цю інформацію без шоку. Промовці на конкретних фактах доводили безпосередню участь у злочинах сталінської доби Ворошилова, Кагановича, Маленкова і Молотова».

? Про які факти суспільного життя говорилося на з'їзді? Чому суспільство сприймало цю інформацію «без шоку»?

3. Ставлення в суспільстві до діяльності М. Хрущова

Подумайте

Які заходи були здійснені під керівництвом М. Хрущова в межах політичного реформування? Якими були характер і межі демократизації державного життя? Яким було ставлення у суспільстві до М. Хрущова та його перетворень? Чому?

Ідеї демократизації знайшли певне відображення у різних галузях політичного, державного та громадського життя.

На XXII з'їзді КПРС було затверджено новий статут партії, в якому передбачалося оновлювати на виборах не менше чверті складу ЦК і його президії. Окрім того, тепер стало можливим обирати керівників партійних органів на три терміни підряд, а секретарів первинних організацій — не більш як на два скликання. Такі нововведення, ініційовані М. Хрущовим, обмежували владу партійних чиновників і викликали серед них роздратування.

Державна влада взяла курс на скорочення адміністративно-управлінського апарату. За 1957 — 1959 рр. його штат скоротився на 130 тис. осіб. Проте реформи викликали обурення не тільки серед тих, хто втратили посади, а й загалом у середовищі чиновників, яким вдалося зберегти свої місця. Страх втратити посади підштовхував їх до прихованого чиновницького саботажу.

Водночас, оскільки нове керівництво намагалося проводити демократизацію, ретельно дозуючи її згори, авторитет М. Хрущова почав падати серед різних верств і соціальних груп населення. Історик О. Рубльов зазначає: «Розчарування наростало в середовищі народних мас, особливо інтелігенції, яка чекала глибинних демократичних перетворень, демонтажу тоталітарної системи, а стала свідком незграбної справи її модернізації».

Крім того, основи радянської системи, яка ніколи не існувала без вождя, змінено не було. Тож цілком закономірно, що розвінчуючи культ особи Й. Сталіна та викриваючи антидемократичні дії сталіністів, М. Хрущов поступово сам почав висуватися на роль нового вождя. Усе це відбувалося за потурання його оточення, у тому числі й керівництва України. Він швидко увірував у власну непогрішимість, дедалі більше почав захоплюватися власними вольовими рішеннями у галузі політики, господарського життя, культури, науки.

Зверніться до джерел

Зі спогадів колишнього головного інженера «Головкивміськбуду» В. Гусева:

«Приїхав товариш Хрущов у 1962 р. до Києва. Цього разу Микита Сергійович вирішив повчити київських будівельників, як правильно будувати житло. А треба сказати, що він вчив тоді всіх: художників — як картини писати, хліборобів — як кукурудзу вирощувати, вчених — як генетику розвивати... і при цьому він абсолютно не сприймав ніяких заперечень. Міг стерти в порошок кожного, хто наважиться не те що альтернативну думку висловити, а навіть узяти під сумнів непогрішимість і правоту вождя.

Зібрали нас, будівельників республіки, у цеківській резиденції «Межигір'ї». Микита Сергійович був у солом'яному капелюсі, українській сорочці — вишиванці, в руках вербовий прутик.

Під час свого повчального виступу він несподівано підійшов до мене, говорячи добрі слова на адресу київських будівельників, які швидко споруджують будинки. Але тут же зауважив, що можна було б і збільшити темпи, якби кладку стін і облицювання їх плиткою здійснювати одночасно. Я відчув, що промовчати через повагу до своєї професії не зможу, і почав говорити йому, що так будувати не можна. Новий будинок, як правило, осідає, і плитка буде відпадати... Усе присутнє українське керівництво завмерло. Хрущов кинув на мене свій лютий погляд і спитав: "Це ви по слухах чи самі бачили?" Він вчинив мені справжній допит: "Хто такий? Де вчився? Що збудував?" "Досить, — різко обірвав мене на півслові. — Розберемося!"

? Хто автор спогадів? За яких обставин він зустрівся з М. Хрущовим? Про які якості радянського керівника свідчить документ?

Реформаторська діяльність М. Хрущова відзначалася серйозними прорахунками. Відповідальність за невдалі реформи новий вождь переклав на тих, хто їх розробляв. Багато з цих людей щиро вірили у можливість вдосконалення радянської системи і спочатку активно підтримували новації М. Хрущова. Але згодом, ставши «хлопчиками для биття», почали переходити до опозиції.

На відміну від чиновництва (з його пасивним протестом), невдоволення політикою влади на чолі з М. Хрущовим почали активно виявляти робітники. Вони були незадоволені виробничими умовами праці і новою системою її оплати, що призводила до падіння життєвого рівня їхніх сімей (у протестних акціях брали участь робітники Києва, Краматорська, Харкова, Черкаса). Як правило, такі виступи мали стихійний характер і швидко згасали. Проте у Кривому Розі виступ робітників 1963 р. призвів до встановлення у місті воєнного стану на цілий тиждень.

Поступово загальна незадоволеність політикою М. Хрущова у суспільстві зростала. Зрештою проти нового вождя об'єдналися як прибічники, так і противники його курсу.

4. Загострення боротьби серед вищого партійного керівництва України

Подумайте

Яку участь брало українське керівництво в усуненні М. Хрущова від влади? Як відбулося його усунення?

Усунення М. Хрущова від влади ретельно готувалося найближчим його оточенням (Л. Брежнєв, О. Косигін, Р. Малиновський, М. Підгорний, В. Семичасний, М. Суслов та інші). Підготовка здійснювалася таємно і тривала близько року. Важливу роль у цій справі відігравали висуванці з України, яких М. Хрущов вважав своїми людьми.

Зустрічі з окремими урядовцями провели Л. Брежнєв та М. Підгорний. Особливу увагу змовники приділяли «обробці» членів ЦК КПРС. Кожному учаснику заклоту було поставлено чітке завдання. Зокрема, першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту доручили провести підготовчу роботу з 36 партійними функціонерами з України. Коли П. Шелест запропонував змовникам усунути від влади М. Хрущова, запросивши його до Києва на пленум республіканських комуністів, Л. Брежнєв, який на той час очо-

лював Президію Верховної Ради СРСР, відкинув цей план. Він не хотів повністю довірятися П. Шелесту і намагався власноруч контролювати ситуацію, що збільшувало його шанси стати першим секретарем ЦК КПРС після усунення М. Хрущова.

Коли підготовча робота заколотників дійшла кінця, Л. Брежнев зателефонував М. Хрущову, який перебував на відпочинку, і настійно запросив його негайно прибути до Москви. 13 жовтня 1964 р. М. Хрущов прилетів літаком до столиці, і того ж дня розпочалося засідання Президії ЦК КПРС. На засіданні заколотники виступили з різкою критикою діяльності першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова. В основній доповіді М. Суслова слушно вказувалося на ряд поспішних, недостатньо продуманих рішень, на безперервні перебудови та організаційну чехарду, на те, що перший секретар став зловживати владою й приписувати собі всі успіхи в країні, постійно повчав своїх колег і не зважав на думку членів Президії. Водночас М. Суслов не сказав, що більшість названих рішень проводилися М. Хрущовим через Президію та пленуми ЦК КПРС, не зустрічаючи жодного опору, під схвальні оплески присутніх.

Водночас Микита Сергійович відхилив звинувачення, і засідання затяглося. Наступного дня зранку воно продовжилося. Зрештою, після безсонної ночі М. Хрущов погодився на відставку. У його заключному слові відчувалися душевний біль, безвихідь та розпач. Промова сімдесятирічного партійного і державного лідера не раз переривалася його сльозами. Це був драматичний момент у житті М. Хрущова. 14 жовтня 1964 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який звільнив М. Хрущова від обов'язків першого секретаря ЦК КПРС, члена Президії ЦК і Голови Ради Міністрів СРСР. На посаду Голови Ради Міністрів пленум рекомендував О. Косигіна. Першим секретарем ЦК КПРС було обрано Л. Брежнева.

Зійшовши на вершину влади, Л. Брежнев виявив неабияку спритність, намагаючись позбутися конкурентів. Серед зайвих опинилися й деякі поплічники з України, які свого часу допомогли йому усунути від влади М. Хрущова.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Показати на карті № 4 (с. 330):

Кримську область, яка увійшла до складу УРСР у лютому 1954 р.

2. Дати пояснення, застосувати на прикладах поняття:

культ особи, «відлига», політичні реабілітації, лібералізація політичного режиму, саботаж.

3. Описати:

- реабілітаційні процеси;
- наростання опору деєсталінізації;
- усунення М. Хрущова від влади.

4. Схарактеризувати:

- масштаби демократизації;
- ставлення у суспільстві до діяльності М. Хрущова;
- позицію керівництва України під час зміни політичної влади в СРСР.

5. Висловити й аргументувати свою точку зору з питань:

А. У посібнику з історії України канадський історик О. Субтельний пише: «У 1961 р. Хрущов почав нову хвилю деєсталінізації, кульмінацією якої стало винесення труни диктатора з кремлівського мавзолею. Критика Сталіна завжди була для українців доброю новиною». Чому автор вважає, що «критика Сталіна завжди була для українців доброю новиною»? Чи погоджуєтесь ви з його думкою? Чому?

Б. Які цінності формувалися в суспільстві під час деєсталінізації? Чи влаштовувало це радянське керівництво? Чи можемо ми бачити прояви таких цінностей у сучасній Україні? Свою думку поясніть на прикладах.

В. Ф. Моргун, який понад 15 років очолював Полтавський обком КПУ та обіймав інші державні посади союзного значення, так оцінював діяльність М. Хрущова: «Хрущов щиро бажав добра народу і країні. Але він був обтяжений вантажем минулого і також помилявся, а особливо в останні роки роботи. Щоправда, наші історики ще поки не відповіли, чого тут більше: його помилок або того, що його спритно «помиляли»? Головна його помилка і вина перед народом, який він, поза сумнівом, любив, в тому, що не зумів своєчасно піти, дати можливість іншим тягти той страшний вантаж, який випадає на долю сумлінних лідерів». Чию думку відобразив Ф. Моргун? Чи погоджуєтесь ви з такою думкою? Чому?

6. Оцінити:

- вплив процесів деєсталінізації на тогочасне українське суспільство.

Теми 14 — 15. Соціально-економічний розвиток України у другій половині 50-х — першій половині 60-х років

1. Зміни в управлінні господарством. 2. Розвиток промисловості. 3. Аграрна політика у другій половині 50-х — першій половині 60-х рр. 4. Нові явища у соціальній сфері. 5. Зрушення у повсякденному житті населення.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

централізована система господарського управління, реформування економіки, раднаргоспи, МТС, РТС, радгоспи, обмеження підсобного господарства, «хрущовки», стиляги.

Основні події:

1957 р. — реформа управління економікою: створення раднаргоспів.

1. Зміни в управлінні господарством

Подумайте

У чому полягала сутність реформи в управлінні економікою? Що таке раднаргоспи? Чому, незважаючи на ефективність, реформа почала згортатись вже через кілька років?

У середині 50-х років УРСР відігравала одну з головних ролей у єдиному господарчому механізмі країни. Однак паралельно зі зростанням індустріальної могутності в Україні поглиблювалися і дедалі більше виявлялися негативні тенденції, які ставали хронічними. По-перше, мало місце помітне відставання від провідних капіталістичних країн у якісних показниках —

затратах матеріальних і трудових ресурсів тощо. По-друге, диспропорційне, безсистемне моделювання економіки України, перенасичення її промисловими підприємствами. По-третє, зниження темпів зростання продуктивності праці в промисловості тощо.

За таких умов як першочергове завдання поставало прискорення науково-технічного прогресу, здійснення структурних зрушень у технології, організації та управлінні виробництвом.

Однак вирішення цих завдань, насамперед впровадження досягнень науково-технічної революції, гальмувала **централізована система господарського управління.**

Зверніться до джерел

Історик О. Ворошилов про невідповідність радянської господарської системи 50-х років потребам науково-технічної революції:

«Одним із головних недоліків у структурі управління була багатоступінчастість у керівництві підприємствами, що зумовлювало утворення зайвих проміжних ланок між міністерствами і підприємствами.

Багато міністерств вважали впровадження передової техніки, механізацію та автоматизацію виробництва справою другорядною і не приділяли їй належної уваги, слабо контролюючи хід виконання плану впровадження нової техніки. Це призводило до систематичного невиконання планів із впровадження нової техніки, низького рівня механізації та автоматизації виробництва. Так, у місцевій промисловості республіки з 968 підприємств, що випускали широкий асортимент товарів, потокові лінії та конвеєри в 1955 р. були лише на 70 підприємствах.

Науково-дослідні заклади України були в багатьох аспектах відірвані від виробництва...

Надмірна централізація, багатоступінчастість апарату управління призводили до утвердження канцелярсько-бюрократичних методів керівництва підприємствами».

? У чому вбачає О. Ворошилов вади управління економікою? Як ви розумієте поняття документа: надмірна централізація, багатоступінчастість апарату управління, канцелярсько-бюрократичні методи керівництва? Чому багато міністерств та керівників підприємств вважали впровадження передової техніки, механізацію та автоматизацію виробництва справою другорядною?

Радянське керівництво на чолі з М. Хрущовим усвідомлювало, що без розв'язання нагальних проблем управління економікою та прискорення науково-технічного прогресу СРСР швидко втратить конкурентоздатність у світовій політиці. З цією метою було започатковано цілу низку реформ.

Найрадикальнішою серед них була **реформа 1957 р.**, суть якої полягала в певній демократизації управління, розширенні господарчих прав союзних республік, наближенні управління до виробництва, скороченні управлінського апарату.

За реформою було ліквідовано 10 союзних та 15 союзно-республіканських міністерств. Водночас в Україні скасували 11 промислових та будівельних міністерств, а замість них створювалися на місцях ради народного господарства — **раднаргоспи**. Стрижнем нової системи був територіальний принцип управління через раднаргоспи, що створювалися в економічних адміністративних районах і перебирали функції від більшості галузевих міністерств, розташованих у Москві. На території СРСР було утворено 105 таких районів, а в УРСР — 11. Під контроль раднаргоспів України було передано понад 10 тис. промислових підприємств, і наприкінці 1957 р. їм були підпорядковані 97 % заводів республіки (1953 р. — лише 34 %).

Значна увага надавалася об'єднанню споріднених виробництв і створенню системи головних підприємств. Таке комбінування було найбільш розвинуто у металургійній, гірничорудній, хімічній та вугільній промисловості. За 1957 — 1960 рр. об'єднано близько 800 фабрик і заводів республіки, замість яких виникло близько 400 великих підприємств. Внаслідок цього чисельність персоналу скоротилася на 5 тис. осіб, а економія фонду зарплати становила 4,8 млн руб.

Безумовно, нова система управління мала позитивні наслідки: сприяла поліпшенню розподілу праці та її кооперації в межах економічного регіону; швидше стали формуватися виробнича і соціальна інфраструктури; повніше використовувалися місцеві ресурси та ін. Крім цього, така система сприяла проведенню Україною, як і іншими республіками, чіткішої незалежної економічної політики. Водночас нова система мала серйозні вади: неспроможність забезпечити єдність технічної політики; гальмування впровадження нової техніки; фактичне збереження централізованого планування та ін.

Ситуацію не врятувало укрупнення 1962 р. раднаргоспів і створення республіканських раднаргоспів та Вищої ради народного господарства СРСР. Централізм як основний принцип діяльності командно-адміністративної системи знову набирала сили. У приватній розмові П. Шелест, який став 1963 р. першим секретарем ЦК КПУ, дорікав Л. Брежнєву: «...ви в центрі створили неймовірно непробивну центропробку. Нас у республіці так затиснуто, що ми й дихнути самі не в силі. Скажімо, деś треба перекинути греблю через річку — запитує у Москви... Дітям потрібен піонерський палац — без Кремля ані кроку... Доводиться переобладнати якесь виробництво — знову тільки дозвіл згори. Ось до чого ми дожилися».

Реформи в управлінні економікою тісно пов'язувалися з політичною боротьбою у вищих ешелонах влади. М. Хрущов використовував створення раднаргоспів на місцях як засіб підризу позицій московської бюрократії, серед якої мали підтримку його противники. Це викликало спротив багатьох працівників господарчого апарату, які не розуміли цілей перетворень, були незадоволені ламанням традицій, а також особистою долею, оскільки їм часто доводилося залишати свої кабінети у Москві та відправлятися у віддалені місця.

Згодом М. Хрущов почав відновлювати централізоване управління. Скорочувалася кількість раднаргоспів (у 1962 р. під контролем Української ради народного господарства залишилося тільки 7 раднаргоспів). У 1963 р. влада створила Вищу раду народного господарства СРСР, яка повністю перебрала на себе керівництво управлінням народного господарства усіх республік. У вересні 1965 р. було відновлено республіканські та загальносоюзні міністерства, а у жовтні цього ж року ліквідовано раднаргоспи.

Таким чином, спроба радянського керівництва реформувати систему управління господарством завершилась невдало. Територіальний принцип управління, який базувався на децентралізації, даючи певний економічний ефект, одразу вступав у серйозне протиріччя з домінуючим принципом централізму.

Хрущовські реформи не виправдали пов'язані з ними сподівання, але закладена в них демократизація економічного життя сприяла вивільненню творчої енергії народу, що зумовило хоча і короткочасне, але стрімке підвищення ефективності радянської економіки в 50-ті роки.

Погляд
зблизька

ШЕЛЕСТ Петро
(1908 — 1996)

Партійний і державний діяч. Народився на Харківщині. По закінченні Маріупольського металургійного інституту (1935) працював на заводах Маріуполя і Харкова. З 1940 р. — секретар Харківського міськкому КП(б)У. Під час Великої Вітчизняної війни працював у партійних органах Челябінська, Саратова. У 1948 — 1954 рр. — директор заводів у Ленінграді та Києві. З 1954 р. — на партійній роботі. У 1957 — 1962 рр. — перший секретар Київського обкому, у 1968 — 1972 рр. — перший секретар ЦК Компартії України. Сприяв самоствердженню української нації, домагався паритету в економічних відносинах республіки в межах союзної держави. Був запідозрений вищим керівництвом СРСР у недостатній лояльності, усунутий з посади першого секретаря ЦК КПУ. Водночас було розгорнуто різку критику його книги «Україна наша Радянська» за «недостатній інтернаціоналізм».

2. Розвиток промисловості

Подумайте

Які галузі промисловості розвинулися наприкінці 50-х — на початку 60-х років? Чим можна пояснити такий швидкий розвиток промисловості? Чи змінилося порівняно з 30 – 40-ми роками співвідношення в структурі промисловості між важкою та легкою промисловістю? Як це мало позначитися на житті населення?

Наприкінці 50-х — у першій половині 60-х років промисловість республіки мала серйозні здобутки. Особливо помітними були успіхи у паливно-енергетичній та металургійній галузях.

Швидкими темпами розвивався видобуток нафти і газу, їхня частка у паливному балансі республіки зросла за 1958 — 1965 роки у 3 рази. Повним ходом освоювалися родовища нафти і газу в Івано-Франківській, Львівській, Полтавській, Сумській, Чернігівській областях. У 1962 р. почав діяти нафтогін «Дружба», яким українська нафта поставлялася до Польщі, Німецької Демократичної Республіки, Чехословаччини, Угорщини. Використання нафтогону здешевлювало транспортування нафти порівняно із залізницею у 10 разів.

Протягом 1959 — 1965 рр. видобуток газу в Україні зріс у 4 рази, але основним видом палива і надалі залишалося вугілля (в 1958 р. у паливному балансі республіки вугілля становило 90%). Проте наприкінці 50-х років темпи видобутку вугілля у Донбасі почали знижуватися, оскільки значна кількість копалин працювала в зоні вичерпаних промислових запасів.

Гостро відчувалася нестача нової техніки. З метою виправлення цієї ситуації було розроблено комплексний план реконструкції та модернізації діючих шахт Донбасу. Протягом десятиріччя планувалося закрити близько півтори сотні старих нерентабельних шахт, інші — реконструювати. Водночас розпочалося будівництво нових шахт, які забезпечувалися новою потужною технікою. Ці шахти здійснювали видобуток вугілля з великих глибин. Найбільш масштабними новобудовами вважалися шахти «Ясинівська-Глибока», «Бутівка-Глибока», «Горлівська-Глибока», «Україна» та інші. Розгортання

такого будівництва потребувало не тільки великих капіталовкладень, а й значної кількості робочої сили. Майже з усіх областей України за рознарядкою партійних органів і комсомолу на підземні роботи до шахт Донбасу було направлено десятки тисяч молодих людей.

Середньодобовий видобуток вугілля наприкінці 50-х років у перерахунку на одну шахту

? Який висновок можна зробити, порівнюючи видобуток вугілля у Донбасі з іншими регіонами СРСР?

Важливе значення у народному господарстві республіки мала енергетика. З 1958 по 1965 рік виробництво електроенергії в Україні зросло у 2 рази. За цей період завершилися спорудження Кременчуцької, Дніпродзержинської, Київської ГЕС. Однак попри збільшення електроенергетичних потужностей, ГЕС ускладнили штучними «морями» попередню екологічну збалансованість. Було затоплено водою майже 1 млн га сільськогосподарських угідь.

Водночас в Україні будувалися й ставали до ладу державні районні електростанції (ДРЕС). Вони працювали переважно на вугіллі. Одна з найбільших ДРЕС у цей час будувалася у м. Щастя, що розташовувалося за 20 км від Луганська. У 1956 р. вона дала перший струм у мережу «Донбасенерго». У цей час будувалися Старобешівська, Слов'янська, Зміївська ДРЕС та інші.

Розбудовувалася й металургія. Споруджувалися доменні й мартенівські печі, вводилися в дію прокатні й трубні стани. Протягом 1955 — 1965 рр. виплавка чавуну і сталі зросла у республіці у півтора рази. На металургійних підприємствах здійснювалася масштабна реконструкція. В 1959 — 1965 рр. лише у чорній металургії переобладнано 6 доменних печей, 34 мартенівських, 4 кисневих конвертори, 9 прокатних станів. Проте, незважаючи на модернізацію, вітчизняна металургія давала велику кількість низькоякісного металу.

Особлива увага приділялася розвитку хімічної промисловості. За період з 1959 по 1963 р. на розбудову хімічної промисловості республіки уряд

Як ви думаєте, чи примусово їде молодь на роботу? Чому? Який у молодих людей настрій? Чи були такі акції постійними і запланованими? Чому ви так вважаєте?

Молодь Київщини вирушає на будівництво копальні «Чистяковантрацит». 1966 р.

виділив у півтора раза більше коштів, ніж за попередні 40 років. За цей час в Україні було збудовано 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних підприємств. Серед гігантів хімічної промисловості були Лисичанський і Рубіжанський хімкомбінати на Луганщині, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон та інші. Спорудження нових підприємств та реконструкція старих дали можливість значно збільшити випуск різних видів продукції хімічної галузі. Зокрема, протягом 50-х років випуск мінеральних добрив зріс у 2,5 раза, хімічних волокон у 4,8 раза.

Значних здобутків досягло машинобудування. З 1958 по 1965 р. обсяги продукції машинобудування зросли у 2,5 раза. Підприємства разом з науково-дослідними інститутами розробили та випустили велику кількість нової техніки: вугільних комбайнів, екскаваторів, прокатних станів, верстатів з програмним керуванням тощо.

Подальший розвиток народного господарства за умов науково-технічної революції не був би можливий без створення сучасної транспортної мережі. Вона охоплювала залізничний, автомобільний, морський, річковий, повітряний і трубопровідний транспорт. З урахуванням таких потреб здійснювалася модернізація Ворошиловградського та Харківського паровозобудівних заводів. З 1956 р. ці підприємства почали виготовляти тепловози. Залізничний транспорт замість паровозів почав використовувати тепловози й електровози.

На Харківському і Київському авіазаводах наприкінці 50-х — на початку 60-х років було налагоджено випуск турбогвинтового літака АН-24 та першого у світі турбогенераторного літака Ту-104. Упродовж наступних років ці літаки переважали на авіалініях СРСР і повністю виправдали довіру населення.

Тоді ж в Україні почала формуватися нова галузь — автомобілебудування. Влітку 1959 р. на запорізькому заводі «Комунар», перепрофільованому з виробництва комбайнів, розпочався серійний випуск малолітражок «Запорожець». У республіці було освоєно виробництво великовантажних автомашин, малолітражок, автобусів, авторефрижераторів, автовантажувачів, автопричепів.

На початку 60-х років суттєві зміни сталися у міському транспорті України. Традиційний трамвай поступово витіснявся зручнішим — тролейбусом. У 1960 р. тролейбусні лінії діяли у 13 містах республіки. Того ж року в Києві до ладу стала перша лінія метро.

Помітними стали здобутки у легкій і харчовій промисловості, де інтенсивно впроваджувалася нова техніка. З 1959 по 1965 р. у цих галузях було споруджено понад 300 нових і реконструйовано понад 400 підприємств. У результаті випуск продукції легкої промисловості збільшився за цей час у 1,5 раза, продовольчих товарів у 1,7 раза, а товарів культурно-побутового призначення і господарського вжитку в 2 рази.

На початку 60-х років відбувалося злиття виробництв. Зокрема, 1961 р. у Львові виникли перші виробничі об'єднання — фірми «Прогрес» (взуттєва) і «Світанок» (шкіряна). На середину 60-х років у легкій промисловості України діяло 27 виробничих об'єднань.

Водночас розгортали виробничі потужності новозбудовані Луганська взуттєва фабрика, Донецька трикотажна фабрика, швейні фабрики в

Про які явища у промисловості України свідчать ці фотодокументи?

Гребля Кременчуцької ГЕС. 1960 р.

Складання автомобілів. Кременчук, 1960 р.

Артемівську, Дрогобичі, Кіровограді, Миколаєві та інших містах. У цей період стали до ладу Житомирський і Ровенський льонокомбінати, що працювали на місцевій сировині.

3. Аграрна політика у другій половині 50-х — першій половині 60-х років

Подумайте

Які заходи із підвищення ефективності сільського господарства були втілені в життя у середині 1950-х рр.? Якими були основні напрями аграрної політики М. Хрущова? До яких наслідків в Україні вона призвела? Чому?

Головним завданням на початку 50-х років стало вирішення продовольчої проблеми, яка вимагала радикальних реформ усього процесу сільсько-господарського виробництва. Саме завдяки надання пріоритетності його розвитку сільське господарство вперше за довгі роки стало рентабельним. Валова продукція сільського господарства за 1954 — 1958 рр. порівняно з попередньою п'ятирічкою зросла на 35,3%. Вагому роль у цьому відіграло насамперед підвищення продуктивності праці та врожайності. Валовий збір зерна в Україні за 1954 — 1958 рр. зріс майже на 20%, цукрових буряків — удвічі, виробництва м'яса — більш як у два рази, молока — втричі.

Піднесення сільськогосподарського виробництва було зумовлене сукупним впливом багатьох чинників, з-поміж яких:

1. Посилення матеріальної зацікавленості колгоспників у суспільному виробництві. Протягом 1952 — 1958 рр. закупівельні ціни на зерно зросли майже в 7 разів, на картоплю — у 8, на продукти тваринництва — у 5,5 рази;

2. Створення умов для розвитку особистого господарства колгоспників (зниження податків, адекватне оподаткування відповідно до розмірів присадибних ділянок та ін.);

3. Перехід (хоча і непослідовний) від жорсткого планування до поєднання централізованого планування з господарською самостійністю колгоспів та радгоспів;

4. Зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства. Якщо 1951 р. для забезпечення МТС УРСР тракторами та іншими машинами держава витратила 686 млн руб., то 1957 — 1678 млн руб. Було значно

збільшено асигнування на потреби колгоспів і радгоспів (у 6 разів порівняно з роками IV п'ятирічки);

5. Підвищення фахового рівня керівників сільськогосподарського виробництва. Якщо 1953 р. серед керівників колгоспів України вищу та середню спеціальну освіту мали лише 22 %, то 1960 р. 65,5 %.

Позитивну роль відіграло також застосування нових технологій, заохочення використання зарубіжного досвіду та ін.

Проте вже у другій половині 50-х — на початку 60-х рр. сільське господарство республіки перетворилося на експериментальний майданчик упровадження хрущовських реформ. Першою із масштабних програм М. Хрущова стала розробка цілинних земель. Суть її полягала в освоєнні майже 13 млн га (пізніше цю цифру збільшили до 28 — 30 млн га незайманих земель Казахстану і Сибіру). Вагому частину матеріальних та людських ресурсів для виконання цілинних проектів забезпечила Україна. Вже у лютому 1954 р. на цілину було відправлено першу групу українських механізаторів. Тільки 1954 — 1956 рр. за комсомольськими путівками з республіки на постійну роботу в цілинні райони виїхало 80 тис. осіб. У 1961 р. колгоспи і радгоспи цілинних районів Казахстану одержали 90 тис. тракторів та інших сільськогосподарських машин, виготовлених на Україні.

Наступною важливою подією серед експериментів стала ліквідація у 1958 р. **машинно-тракторних станцій (МТС)**. Колгоспам дали можливість на пільгових умовах купити сільськогосподарську техніку з розформованих МТС. Того ж року колгоспи придбали 108 тис. тракторів, 43 тис. зернових комбайнів та іншу техніку. Уряд вважав, що ця реформа, по-перше, сприятиме зміцненню матеріальної бази колгоспів, а по-друге, державна скарбниця поповниться грошима за продану техніку. Однак задум не виправдав сподівань, оскільки колгоспи у більшості випадків одержали зношену техніку, для обслуговування якої не мали необхідної бази і досвідчених механізаторів. Техніка швидко виходила з ладу, а колгоспи не поспішали перераховувати державі гроші за неї. До того ж **ремонтно-тракторні станції**, створені на базі ліквідованих МТС, отримували прибуток з урахуванням кількості відремонтованої техніки і не були зацікавлені у якісному ремонті.

Не викликало оптимізму й ініційоване М. Хрущовим збільшення посівів кукурудзи. Внаслідок цього площі озимої пшениці з 37,5 млн га у 1958 р. зменшилися до 5,2 млн га в 1963 р., тобто у 7,2 раза. Посіви ярової пшениці за цей час скоротилися більше, ніж утричі. У результаті порушився зерновий баланс і гостро відчувалася нестача хліба.

Аналізуючи ситуацію, що склалася на початку 60-х років, уряд вирішив збільшити фінансування сільського господарства. За 1961 — 1965 рр. воно сягнуло 20 % від усіх капіталовкладень у народне господарство. У 1961 р. знизилась у

З чого радіє М. Хрущов? Як реагує на його радість оточення?

М. Хрущов у передовому колгоспі. 1961 р.

середньому до 40 % ціни на сільськогосподарську техніку для колгоспів, запасні частини до неї та пальне. У 1962 р. держава знизила селянам ціни на будівельні матеріали і водночас підвищила закупівельні ціни на м'ясо та молочну продукцію в середньому на 35 %. За 1959 — 1965 рр. в республіці збільшився парк сільськогосподарської техніки. Проте й тут не обійшлося без перекручень. Зокрема, кількість зернозбиральних комбайнів скоротилася на 20,7 %, але було із запасом перекрито попит на машини для вирощування та збирання кукурудзи і гороху. Особливо гостро відчувався дефіцит техніки для зернових.

Водночас радянське керівництво намагалось вдосконалити внутрішній механізм колгоспної системи. Наприкінці 50-х років було здійснено третю спробу укрупнення колгоспів: на 1960 р. їхня кількість скоротилася удвічі порівняно з 1950 р. Під час цієї кампанії ліквідовувались так звані неперспективні села, колгоспи перетворювались на **радгоспи**, тобто на господарства, що перебували у власності держави. Селяни ставали незацікавленими найманими працівниками таких сільськогосподарських «підприємств». Втрати сільськогосподарської продукції під час збирання і переробки, наприклад зерна, становили до 40 %, помідорів — до 80 %.

Зверніться до джерел

Зі спогадів академіка АН СРСР Є. Варги:

«...Колгоспне селянство саботує працю на суспільній землі і найперше обробляє свої невеличкі ділянки (присадибне господарство). Селяни крадуть в колгоспі все, що можуть, для власного приватного господарства: корми, дрова, добрива. Вони свідомо залишають частину врожаю колгоспного зерна, картоплі, буряків, кукурудзи не зібраною, сподіваючись пізніше використати їх для своєї худоби. Система така, що у трудящих нема ніякої — ні матеріальної, ні моральної — зацікавленості у зростанні продуктивності громадського господарства».

? У чому бачить автор прояви неефективності колгоспної системи? Де колгоспники працювали краще — на колгоспній землі чи у своєму господарстві? Чому?

Для зміцнення колгоспно-радгоспної системи влада почала обмежувати особисте господарство селян. У 1955 р. було зменшено вдвічі розмір присадибних ділянок. У 1959 р. прийнято Указ Президії Верховної Ради УРСР про заборону утримання худоби в містах та робітничих селищах, а 1963 р. — про обмеження норм утримання худоби для не членів колгоспів. На одну сім'ю дозволялось мати не більше однієї корови і теляти або однієї кози, однієї свині для відгодівлі або трьох овець.

Внаслідок такої політики в 1964 р. (порівняно з 1954 р.) в особистих господарствах селян кількість корів скоротилася на 9 %, свиней на 20 %, овець і кіз на 53 %.

Починаючи з 1958 р., у сільськогосподарському виробництві почався спад. Якщо в період від 1950 до 1958 р. обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65 %, то з 1958 до 1964 р. — лише на 3 %.

Що роблять ці люди на колгоспному полі? Які у них наміри, чому?

Члени народної дружини колгоспу ім. Леніна на Вінниччині. 1961 р.

Зверніться до джерел

Історик О. Рубльов про стан сільського господарства республіки на початку 60-х років:

«Непоправної шкоди сільському господарству України завдали заходи щодо впровадження у життя гасла Хрущова: «Найближчими роками наздогнати США по виробництву м'яса, молока і масла на душу населення». Це спричинило небувалі приписки у звітності колгоспів. У 1963 р. порівняно з 1958 р. продукція землеробства становила лише 86 %, а тваринництва — 93 %. Сільське господарство, перебуваючи під жорстким тиском директивного управління, не могло забезпечити населення продуктами. Держава була змушена закуповувати хліб за кордоном, і це при тому, що в Україні знаходилося 40 % світових чорноземів. Врожайність зернових в Україні на початку 60-х рр. становила 20 центнерів з гектара, в той час, як на гірших землях Західної Європи врожайність досягала 50 — 70 центнерів».

? Про які проблеми сільського господарства йдеться у документі? З чим пов'язує історик їх виникнення? Поясніть.

4. Нові явища у соціальній сфері

Подумайте

Які зміни відбулися у соціальній структурі суспільства та рівні життя різних соціальних груп?

У другій половині 50-х років відбулися суттєві зміни в соціальній структурі суспільства. Майже до довоєнного рівня зросла загальна кількість населення країни. У порівнянні з довоєнним періодом збільшилася кількість робітників в загальному складі населення, скоротився відсоток сільських жителів і колгоспного селянства.

Зрушення у складі населення України за даними перепису 1959 р.

Кількість населення в сучасних кордонах України	Міське (у % до загальної кількості)	Сільське (у % до загальної кількості)	Чоловіків (у % до загальної кількості)	Жінок (у % до загальної кількості)
41,7 млн осіб (проти 41,9 млн осіб у 1941 р.)	45,5	54,5	44,4	55,6

? З якими явищами і процесами в економічному та політичному житті України пов'язані ці зрушення?

За етнічним складом Україна залишалася багатонаціональною територією. У 1959 р. кількість українців складала 76 %, росіян 17, євреїв 2, поляків менше 1 %.

Реорганізація державного життя супроводжувалася змінами у соціальній сфері. М. Хрущов, намагаючись заручитися підтримкою широких верств населення, ініціював масштабну програму соціальних заходів.

Протягом 1951 — 1958 рр. прибутки середнього робітника зросли на 230 %. Про зростання грошових доходів жителів України свідчило і те, що сума вкладів в ощадних касах республіки зросла з 2,6 млрд руб. 1950 р. до майже 19,7 млрд руб. у 1960 р.

Доходи колгоспників від громадського та особистого господарства збільшилися в 1951 — 1955 рр. на 50 %. Із запровадженням у 1956 р. щомісячного авансування грошова оплата праці колгоспників поступово ставала переважаючою. У 1960 р. її середньомісячний розмір становив 24,3 руб., або близько 45 % загальної оплати трудовдя. У липні 1964 р. було

прийнято закон про пенсії і допомогу членам колгоспів. Мінімальний розмір пенсії встановлювався в розмірі 12 руб. на місяць.

Певне значення для піднесення добробуту населення мало скасування або зменшення податків, погашення державних позик (тимчасово припинене у 1958 р. і відновлене у 1974 р.).

Проте радянське керівництво контролювало фінансовий стан населення і намагалася не допустити подальшого стрімкого зростання його прибутків. У 1961 р. було проведено грошову реформу. Гроші, що перебували в обігу, обмінювалися у відношенні 10:1. Для обміну старих грошей було відкрито 28,5 тис. обмінних пунктів, через які пройшла третина старої грошової маси. В магазинах упродовж трьох місяців водночас з новими грошима приймали й старі у розрахунку однієї десятої їх вартості. Гроші громадян, що зберігалися на рахунках в ощадних касах, перераховувались автоматично в еквіваленті 10:1 без звернення вкладників. У результаті реформи приблизно втричі скоротилася кількість грошових знаків та витрати на їх виготовлення, спростилися розрахункові операції. Реформою влада намагалася приховати девальвацію. Спочатку ціни зросли на базарах та колгоспних ринках, а згодом і в державній торгівлі. У 1962 р. масло та м'ясні продукти здорожчали на 30 %, а заробітна плата залишилася незмінною.

У 1956 р. уряд ухвалив низку документів, спрямованих на поліпшення умов праці трудящих. Зокрема, скорочувалася тривалість робочого дня у передвихідні та святкові дні, збільшилися відпустки для вагітних жінок, встановлено 6-годинний робочий день для підлітків віком 16 — 18 років. Того самого року було прийнято закон про державні пенсії, за яким знижувалася межа пенсійного віку і підвищувалися розміри пенсій.

Зростала роль суспільних фондів споживання. Так, в 1963 р. в СРСР вони становили 17 % національного доходу. За їх рахунок забезпечувалися безоплатне навчання, охорона здоров'я. Рациональнішою стала структура споживання. Однак витрати на харчування залишалися високими і складали до 47,4 % заробітної плати робітника промисловості. Виплати і допомоги залишалися низькими — 717 руб. на рік на душу населення.

Як відбувається обмін грошей?
Як поводити себе клієнти і працівники
ощадної каси? Яку техніку використовують
працівники каси?

Кияни обмінюють старі гроші на нові. 1961 р.

Значна кількість сільського населення, особливо молодь, намагалася перебратися до міста, де були кращі умови праці та рівень заробітної плати був вищим. Особливої активності цей процес набув після 1958 р. Саме тоді селяни почали одержувати паспорти.

Урбанізація* посилювала післявоєнну житлову кризу. У 1957 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про розвиток житлового будівництва в СРСР». У цьому документі ставилося завдання найближчим часом (10 — 12 років) забезпечити кожну сім'ю окремою квартирою. Розгортання

масштабного будівництва житла потребувало великих коштів. Влада стала вводити жорсткий режим економії будівельних матеріалів. Почалася переорієнтація у житловому будівництві на спорудження будівель за типовими проектами, «без надмірностей». У народі їх стали називати «хрущовками». Це дало змогу значно збільшити темпи будівництва. Так, якщо за 1918 — 1955 рр. загальна площа введених у дію житлових будинків в Україні становила 62,78 млн кв. м, то за 1956 — 1964 рр. — 66,49 млн кв. м. Нестачу житла повністю ліквідовано не було, проте гостроту житлової проблеми значною мірою вдалося зняти.

Проте загалом рівень життя населення в Україні підвищувався повільно.

5. Зрушення у повсякденному житті населення

Подумайте

Як змінилось життя населення у цей період? Чому?

Зростання економічного потенціалу республіки відкривало нові можливості для позитивних змін у побуті.

У цей період значна кількість людей поміняла своє житло, переїхавши з перенаселеної комунальної квартири, гуртожитку чи тимчасового бараку хай у невеличку, але окрему власну квартиру.

Зверніться до джерел

Зі спогадів артиста С. Альтова про життя в комунальних квартирах:

«Ліворуч, за стіною — весілля, праворуч — похорони. 29 мешканців, настрій різний. Ми навіть і не знали, що у світі є щось інше. Якось у третьому класі я пішов на день народження до хлопця в іншому будинку. Нас нагодували і, коли ми вийшли в коридор погратися, я побачив ще двоє дверей. Питаю: «Хто тут живе?». «Ми» — відповідає товариш. «А в третій кімнаті?» — «Також ми». Я прийшов додому і розповідаю: «Мамо, в нашому класі вчиться ненормальний хлопчик. В коридорі квартири, де живе його сім'я, — троє дверей, і він каже, що всюди живуть вони». Для нас одні двері — це одна сім'я. На всіх був один телевізор — «КВН», з лінзою, наповненою дистильованою водою. Вечорами вся комуналка брала стільці і сунулася до дядька Миколи дивитися телепередачі, його терпінню можна було позаздрити».

? Про що йдеться у документі? Що викликало у хлопця здивування? Чим відрізняється життя у комунальній та власній квартирі? Які якості формувались у людей, що жили у комунальній квартирі?

Із інтерв'ю Голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького:

«Житлове будівництво на Україні нині набуло дійсно грандіозного розмаху. У кожному з 339 міст і понад 800 робітничих селищ щороку з'являються нові житлові масиви, нові вулиці, нові й нові будинки... Двоє міст — щороку! Кожного дня в нові квартири вселяється приблизно тисяча родин... Тепер для сільського селища типовим є чистий, акуратний, вкритий шифером дім з великими вікнами... Є у нас по селах ще й солом'яна стріха, але скоро її не стане».

? Про що йдеться у документі? Як змінилися житлові умови мешканців міста і села? Як оцінює житлове будівництво автор документа? Чи простежується його особисте ставлення до інформації, що викладена?

Велику увагу приділяли поліпшенню водопостачання, побутовому споживанню газу. У структурі споживання населення зростала частка непродовольчих товарів.

Попри видимі позитивні зміни, сфера послуг і громадського харчування продовжували відставати від потреб населення. У 1958 р. підприємства

Опишіть умови життя людей. Як вони змінились порівняно з повоєнними роками? Чи всі жили в таких умовах?

Перепис населення в одній з київських квартир. 1959 р.

Якими були масштаби житлового будівництва? Чи є у вашому місті будівлі такого типу? Про що це свідчить?

Будівництво «хрущовок». Київ, початок 60-х років.

Зверніться до джерел

Історик О. Субтельний про зміни у житті населення України:

«Завдяки тому, що в сільськогосподарське виробництво було включено мільйони гектарів додаткових земель, зросли кількість і асортимент продуктів харчування. Нарешті раціон середньої радянської сім'ї, що звичайно складався з таких основних продуктів, як хліб і картопля, розширився до більш-менш регулярного споживання овочів і м'яса. В крамницях з'явилися навіть такі екзотичні делікатеси, як цитрусові. Проте хоча життєвий рівень ще далеко відставав від західного, для радянських людей, які не мали великих сподівань і порівнювали свій сучасний стан з недавнім і жакливим минулим, ці зміни були значним кроком уперед».

Італійський історик Д. Боффа про зміни у житті та побуті радянських людей:

«Прогрес все ж таки був, і навіть скромне підвищення добробуту порівняно з минулим було відчутним. Набували поширення недоступні раніше блага — наручні годинники, фотоапарати, товари для дому, радіо, а потім і телевізори. Водночас спосіб життя радянських людей залишався спартанським ... магазини були у занепаді, з довжелезними чергами людей. Нестача товарів поглиблювалася невідповідністю промисловості до змін попиту на ринку, який ніхто ніколи не вивчав».

? Про які зміни у житті населення України говорять історики? Як це впливало на настрої населення?

Які вироби виставлені на полицях магазину? Про які зміни у житті людей порівняно з повоєнними роками вони свідчать?

Магазин початку 60-х років.

Який вигляд має оселя колгоспника? Які побутові речі стали символами достатку того часу?

Сім'я колгоспника сільгоспартілі «Червона Україна» біля телевізора. Київська область. 1955 р.

громадського харчування охоплювали лише 14% населення республіки. У сільській місцевості ця ситуація була ще гіршою. Громадським харчуванням тут було охоплено тільки 4% мешканців.

Відбулися зміни й у способі повсякденного життя людей. Влада намагалася формувати у суспільстві цінності радянського способу життя. У трудових колективах практикувалося соціалістичне змагання, яке передбачало не тільки досягнення високих виробничих результатів, а й участь у культурно-масовій роботі, спорті тощо. Зверталась увага й на те, як трудящі мають проводити свята, вихідні дні, як має бути організований їх відпочинок. До проведення урочистостей, масових гулянь та інших заходів залучалися партійні органи, комсомол, профспілки.

Більш демократичною в цей час стає мода. З'явилися нові штучні тканини. Вони були яскравих кольорів і не м'ялися. Все більше жінок користувалися косметикою. Влада намагалася впливати на моду та естетичні смаки, але ця сфера виявилась надто тонкою для радянських чиновників і їхні дії виглядали кострубато та недолуго.

Зверніться до джерел

Із статті директора косметичної фабрики «Свобода» П. Серебрянникова «Наукову базу — косметичній промисловості» в журналі «Работница» за 1953 рік:

«Уже давно в нас косметичні вироби увійшли в побут громадян. Косметику в минулому сприймали як мистецтво прикрашати лице й тіло людини. Радянська косметика орієнтується не на споживачів так званої «декоративної косметики». Вона орієнтована на здоров'я трудящих. Лісоруби просять випускати засоби для захисту шкіри від комарів. Шахтарі цікавляться засобами, які б убезпечили їхнє обличчя та руки від вугільного пилу. Доярки просять не допускати перебоїв у постачанні вазеліну».

? Яке розуміння косметики обстоює директор і з яким він не згоден? Чиїми інтересами він прикривається? Чому його позиції є саме такими?

Цікаво, що у 50-х роках на вулицях радянських міст з'явилися так звані **стиляги**. Саме так називали молодих людей, які намагалися відрізнятись від інших стилем свого одягу, зачісками та уподобаннями. Стиляги носили

Якого віку люди, які беруть участь у недільному гулянні? Чи є цей захід організованим? Чому серед танцюючих пар переважають жінки? Як одягнуті люди і який у них настрій?

Недільне гуляння
в с. Диканька
на Полтавщині. 1958 р.

вузькі штани, яскравий одяг, змащували волосся бріоліном, захоплювались західною музикою. Влада розгорнула боротьбу проти носіїв такої моди. Стиляг виключали з комсомолу, виганяли з інститутів, висміювали в засобах масової інформації. Причина такої реакції була у тому, що новизна, яку демонструвала молодь, корінилася не на рівні ідей, а на рівні побуту, який вважався сферою особистого життя, і контролювати його було складно.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Показати на карті №5 (с. 331):

індустріальні об'єкти, які були побудовані у другій половині 50-х — на початку 60-х років.

2. Застосувати на прикладах поняття:

централізована система господарського управління, реформування економіки, раднагоспи, МТС, РТС, радгоспи, обмеження особистого господарства, «хрущовки», стиляги.

3. Описати:

- зрушення у промисловості та сільському господарстві;
- ставлення населення та чиновників до реформ М. Хрущова;
- зміни у житті населення України у другій половині 50-х — на початку 60-х рр.

4. Схарактеризувати:

- процес реформування управління економікою;
- аграрну політику;
- зміни у соціальній сфері суспільства;
- спосіб життя населення наприкінці 50-х — у першій половині 60-х років та порівняти його із життям населення України у 30 — 40-і роки.

5. Висловити й аргументувати свою думку з питань:

А. Журнал «Радянська жінка» у № 4 за 1961 рік надрукував уривок з листа до редакції Я. Бронюк, члена ревізійної комісії колгоспу імені Кірова з села Терешпіль Хмельницького району Вінницької області: «З обуренням говорить доярка М. Ткачук про те, що в колгоспі розвелись нероби, дармоїди, які цілими днями тиняються без діла, пиячать та бешкетують... Часто на полі лежить невивезений урожай кукурудзи... І все це розбазарюють раніше, ніж облікують... Вже кілька місяців дояркам не виплачували грошей... Звичайно, голові колгоспу було не до того, бо він споруджував собі будинок у райцентрі за 2 кілометри від колгоспу». Яким було ставлення селян до колгоспної праці? Чому воно виникало? Чи збереглося воно сьогодні? Чому?

Б. Чи були пов'язані економічні реформи та зміни у способі життя населення цього періоду? Чому?

В. Чому чиновництво чинило опір реформам М. Хрущова? Чи завжди воно виступало як консервативна сила у житті суспільства?

6. Оцінити:

- причини, сильні та слабкі сторони і наслідки економічних перетворень «хрущовської» доби;
- вплив процесів, які відбувалися в економіці, на життя і настрої тогочасного українського населення.

Теми 16 — 17. **Культура і духовне життя в Україні у другій половині 50-х — першій половині 60-х років**

1. Науково-технічна революція і здобутки науки. 2. Реформи освіти. Посилення русифікації. 3. «Відлига» в українській літературі та мистецтві. Шістдесятництво в українській культурі.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

лібералізація суспільно-політичного та культурного життя, русифікація, кібернетика, шістдесятники.

1. Науково-технічна революція і здобутки науки

Подумайте

Які факти свідчать про розвиток української науки та науково-технічну революцію у цей період? Які галузі науки розвивалися випереджувальними темпами, чому? Якими були прояви ідеологізації у суспільствознавчих науках?

У багатьох напрямках науково-технічного прогресу радянська держава поступалася досягненням країн Заходу. *Науково-технічна революція*^{*}, що охопила увесь світ, висувала перед ученими України складні завдання. Враховуючи, що наука в умовах НТР безпосередньо інтегрувалася у виробничу сферу, радянське керівництво збільшило її фінансування. Зокрема, в УРСР з 1950 р. по 1960 р. бюджетні витрати на науку зросли у 3 рази.

Координуючим центром розвитку науки в Україні, як і раніше, залишалася Академія наук УРСР (з 1946 р. по 1962 р. її очолював О. Палладін, а з 1962 р. очолив видатний український вчений Б. Патон). На початку 60-х років АН УРСР об'єднувала понад 50 науково-дослідних установ, де працювала 21 тис. осіб, у тому числі 6,8 тис. науковців. Головними осередками розвитку науки в Україні стали науково-дослідні інститути. У республіці проводилися дослідження з ряду ключових, визначальних напрямів науково-технічного прогресу. 1964 р. у Фізико-технічному інституті АН УРСР було побудовано найбільший у світі на той час прискорювач електронів. Розширилася пошукова діяльність у галузях фізики твердого тіла, матеріалознавства, біофізики, астрофізики тощо. Колектив Науково-дослідного конструкторсько-технологічного інституту синтетичних надтвердих матеріалів АН УРСР 1961 р. одержав перші штучні алмази. Україна залишилася центром досліджень у галузі електрозварювання, яку очолював академік, президент АН УРСР Б. Патон.

Світове визнання здобули роботи українських учених у галузі точних наук. Серед них — розроблені наприкінці 50-х років академіком М. Боголюбовим нові методи квантової теорії поля та статичної фізики. Це дало можливість обґрунтувати теорію надтекучості та надпровідності.

Одночасно створювалися інститути з нових напрямів науково-технічного прогресу: металокераміки, радіофізики, напівпровідників, хімії полімерів, кібернетики, проблем міцності та ін.

Позитивні зрушення відбулися в сільськогосподарських науках. Проектувалися і впроваджувалися у виробництво машини для хімічного захисту рослин, зокрема, садів та виноградників. Велася активна робота по селекції нових сортів озимої пшениці, ячменю, картоплі, овочів, фруктів. Були виведені нові сорти винограду, смородини, персиків.

Однак особлива увага приділялась науковим установам, які обслуговували потреби військово-промислового комплексу, що відповідало прагненню радянського керівництва перемогти США у боротьбі за військове панування у світі.

Зверніться до джерел

Історик С. Кульчицький про внесок українських науковців у розгортання військово-промислового комплексу СРСР:

«У 1957 р. у складі АН УРСР виник Обчислювальний центр... вчені створювали машини для наведення на ціль винищувальної авіації та зенітних ракет, а також для виявлення координат точки запуску ворожих ракет. Винятково швидкий розвиток найстарішої установи АН УРСР — Інституту механіки також був зумовлений його оборонною тематикою. Учені Інституту підготували ефективні рекомендації щодо гасіння вібрацій в елементах міжконтинентальних ракет, створили теорію конструктивної міцності пластмас, що застосовувалася в ракетній техніці. У 1955 р. виник Інститут проблем матеріалознавства... Тоді ж було організовано Інститут металофізики. Його вчені створили жароміцні сплави на основі титану для реактивної техніки».

? Яким був внесок українських науковців у розвиток військово-оборонного комплексу? На розвиток яких галузей науки влада насамперед спрямовувала кошти? Чому?

Значних здобутків досягла вітчизняна медицина. Відомий хірург М. Амосов разом зі своїми послідовниками успішно здійснював розробку нових методів лікування серцевих захворювань.

На початку 60-х років у науково-дослідних установах республіки була розгорнута активна робота з розвитку обчислювальної техніки. Цей процес сприяв швидкому становленню **кібернетики** — науки про загальні закони одержання, зберігання, передачі та обробки інформації. Вона стала визначальним напрямом розвитку науково-технічної революції, з яким пов'язувалися перспективи розбудови атомної енергетики, реактивної авіації, гідротехніки, електромеханіки та інших галузей. У 1962 р. у структурі АН УРСР було створено Інститут кібернетики. Упродовж 20 років його очолював академік В. Глушков. Під його керівництвом науковці створили першу в світі обчислювальну машину широкого профілю «Дніпро», машини «Промінь», «Мир», «Київ». Україна стала одним із провідних центрів розвитку кібернетики.

У 50-і роки в Україні активно розвивалася цивільна авіація. З 1956 р. на авіалініях України з'явився новий літак ТУ-104, що стало початком нового етапу розвитку цивільної авіації (швидкість — 800 км/год, дальність польоту — 3 100 км). З'явився новий літак АН-24, створений українськими авіаконструкторами на чолі з О. Антоновим.

Розвиток цивільної авіації в 60-х роках характеризувався освоєнням і широким впровадженням реактивної техніки, що дало змогу за першу половину 60-х років збільшити перевезення пасажирів у 6 раз, пошти — в 3 — 4 рази, вантажів — у 2,5 раза.

З 60-х років розпочався період активного застосування авіації в народному господарстві України: на сільськогосподарських роботах, аерофотозйомці, в системі охорони здоров'я, гідрометеорології, в контролі й дослідженнях лісових ресурсів, запасів риби, перевезенні пошти та вантажів.

Лібералізація суспільно-політичного та культурного життя позитивно позначилася на гуманітарних науках. У другій половині 50-х років розпочалася

підготовка до друку «Української Радянської Енциклопедії», у 16-ти томах, де не тільки розгорнуто подавалася інформація про Україну, а й повертали-ся із забуття викреслені сталінським тоталітарним режимом імена багатьох видатних наших співвітчизників. Почали видаватися журнали «Економіка Радянської України», «Народна творчість та етнографія», «Радянське право», «Український історичний журнал» та інші. Розширилася тематика суспіль-ствознавчих досліджень. Водночас влада посилювала ідеологічний контроль і цензуру за друкованою продукцією суспільствознавців.

2. Реформи освіти. Посилення русифікації

Подумайте

Які факти свідчать про розвиток освіти у цей період? Якими були прояви ідеологізації та русифікації освіти?

Культурне та духовне життя в Україні у другій половині 50-х— першій половині 60-х років відзначалося боротьбою двох тенденцій. З одного боку, період «відлиги» характеризувався лібералізацією культурного життя, а з іншого боку, будь-які прояви поживавлення національно-культурного життя одразу викликали незадоволення влади і відповідні утиски.

В умовах розгортання науково-технічної революції радянське керівни-цтво вважало за доцільне виділяти більше коштів на освіту, ніж у попередні роки. У 50-ті роки ці витрати в СРСР становили 10 % національного доходу і були найвищими у світі. Для населення створювалися сприятливі умови у галузі освіти. Зокрема, в 1956 р. уряд скасував оплату навчання у середній та вищій школі.

Наприкінці 1958 р. в СРСР було прийнято Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти», який Верховна Рада УРСР продублювала у квітні 1959 р. Згідно з цим законом передбачалося впровадити обов'язкову восьмирічну освіту та перетворити десятирічні школи на одинадцятирічні, створивши в них відповідну мате-ріальну базу для оволодіння випускниками масовими професіями. Кожна школа тепер спеціалізувалася на підготовці робітників для свого регіону. Випускники середніх шкіл, за винятком 20 % кращих учнів, мали від-працювати у народному господарстві принаймні два роки перед вступом до вищого навчального закладу.

Водночас розбудова шкільництва передбачала створення шкіл-інтернатів.

Динаміка зростання чисельності шкіл-інтернатів та кількості учнів, які там навчалися

Рік	Кількість шкіл-інтернатів	Загальна кількість учнів, які навчалися в школах-інтернатах	Середня кількість учнів на одну школу-інтернат
1956	50	10 тис.	200
1965	533	200 тис.	375

? Про що свідчать наведені у таблиці статистичні дані?

Школи-інтернати виявилися особливо зручними для сільської місцевості, оскільки кожна з них обслуговувала потреби кількох сіл. Проте для багатьох батьків віддати дитину до школи-інтернату було серйозним випробуванням. З одного боку, селяни розуміли, що без освіти їхні діти будуть обмежені у можливостях вирватися з колгоспного життя, а з іншого, підлітки своєю

працею допомагали батькам вести господарство. Водночас деякі чиновники від освіти вбачали в школах-інтернатах універсальний тип навчального закладу. Вони вважали, що саме тут можна оптимально реалізувати ідеї комуністичного виховання, оскільки діти в школах-інтернатах були певною мірою відокремлені від сім'ї та широкого соціального оточення. У педагогічній пресі розгорнулися дебати стосовно ролі і місця шкіл-інтернатів у радянському суспільстві.

Зверніться до джерел

Зі статті В. Сухомлинського — директора середньої школи с. Павлиш на Кіровоградщині:

«Відомо, що принаймні у сільських школах участі старших дітей (VIII — X класів) в економічному житті сім'ї відводиться винятково важлива роль. Діти VIII — X класів працюють у колгоспах не тому, що це відповідає теоретичним побудовам педагогіки, а тому, що це необхідно для підвищення добробуту сім'ї. Важко уявити собі, що на сьогоднішньому етапі економічного розвитку нашого колгоспного села батьки залюбки погоджуватимуться на життя своїх дітей старшого віку в школі-інтернаті... Ідея створення шкіл-інтернатів дуже хороша, але їх треба створювати не для всіх дітей, а тільки для тих, які позбавлені нормального виховання в сім'ї».

? Чому, на думку В. Сухомлинського, сільські батьки не підтримують ідею інтернатів? Чи погоджуєтесь ви з його думкою, що школи-інтернати треба створювати не для всіх дітей, а тільки для тих, які позбавлені нормального виховання в сім'ї?

Зрештою проекти масового створення шкіл-інтернатів залишилися нереалізованими.

Особливого значення під час реформування народної освіти набувала підготовка учителів. У 1955 р. в школах республіки працювало 343 тис. учителів. Проте впровадження восьмирічних шкіл і подальше розгортання середніх виявили дефіцит учительських кадрів. Щоб виправити становище, було розширено мережу заочної педагогічної освіти. З середини 50-х років університети республіки направляли переважну більшість своїх випускників на роботу до школи. В результаті на 1960 рік у школах УРСР працювало вже 408 тис. учителів, але майже дві третини з них не мали вищої освіти.

Значна роль у підвищенні кваліфікаційного рівня шкільних педагогів відводилася інститутам удосконалення вчителів. Вони стали осередками поширення передового педагогічного досвіду в республіці.

Реформи в економіці та розгортання науково-технічної революції потребували розширення масштабів професійної освіти.

Випуск спеціалістів вищими та середніми спеціальними навчальними закладами

Роки	Вищі навчальні заклади	Середні спеціальні навчальні заклади
1956 — 1960	290,4 тис. осіб	513,5 тис. осіб
1961 — 1965	319,9 тис. осіб	1080,3 тис. осіб

? Про що свідчать наведені у таблиці статистичні дані?

Проте, дбаючи про розвиток освіти, радянська влада і надалі розглядала освіту як засіб ідеологічного впливу на суспільство. Вже 1958 р. під час обговорення проекту реформи школи знов активізувався процес русифікації освіти. Влада дала батькам право самим вирішувати, якою мовою мають навчатися їхні діти. Проти цього рішуче виступили представники творчої

інтелігенції. 22 грудня 1958 р. у газеті «Правда» було опубліковано лист М. Рильського і М. Бажана, в якому зазначалося: «...єдино правильним розв'язанням питання про вивчення мов у середній школі є рішення (якщо говорити, зокрема, про школи Української РСР) про обов'язкове і рівноправне вивчення і української, і російської мов у всіх школах УРСР».

Проте влада обрала інший шлях. Результати такого «демократичного» підходу до визначення мови навчання неважко було прогнозувати, оскільки в СРСР вже склалися проросійські великодержавні традиції. Через рік наказом Міністерства освіти УРСР російська мова проголошувалася у школі обов'язковою, а українська вивчалася лише за бажанням. Внаслідок такої політики в республіці почала скорочуватися кількість українських шкіл. Протягом 1959 — 1966 р. вона скоротилася більше як на 2 тис. У середньому на одну українську школу припадало 190 учнів, а на кожну російську — 524.

3. «Відлига» в українській літературі та мистецтві. Шістдесятництво в українській культурі

Подумайте

Які факти свідчать про розвиток літератури та мистецтва у цей період? Хто такі шістдесятники і чого вони домагалися? Чому влада боролася з ними? Якими були прояви ідеологізації та русифікації у літературі й мистецтві?

Духовне життя в період «хрущовської відлиги» характеризувалось взаємодією різних тенденцій, непослідовністю, суперечливістю реформ: демократичні прориви в окремих сферах культури фактично блокувалися збереженням позицій сталінізму на інших. З одного боку, це невдалі спроби реформування освіти, русифікація, адміністративна цензура, з іншого, певне ослаблення тиску системи на культуру, розширення меж для творчої та наукової самореалізації, поява перших паростків громадського пробудження і національного відродження; вихід на літературні та суспільні обрії творчої молоді.

Одним з перших проявів лібералізації духовного життя стала відома стаття О. Довженка «Мистецтво живопису і сучасність» (1955), у якій він закликав «розширити творчі межі соціалістичного реалізму». Вона була пов'язана з посиленням уваги до використання української мови та повернення до національних цінностей.

В умовах «відлиги» було опубліковано велику кількість творів різних жанрів. Значним здобутком у прозі стали романи О. Гончара «Тронка», Л. Первомайського «Дикий мед», М. Стельмаха «Кров людська — не водиця» та «Хліб і сіль», Г. Тютюнника «Вир», автобіографічна повість О. Довженка «Зачарована Десна». Відмінність цих творів від традиційних, написаних у дусі «соцреалізму» сталінської доби очевидна. Їм було притаманне намагання вийти за рамки літературних шаблонів, звернення до внутрішнього світу людини, гуманізм, віра в оновлення суспільства.

Гостро зреагували на соціально-політичні зміни українські поети. Яскравим явищем періоду лібералізації стали збірки М. Бажана «Італійські зустрічі», А. Малишка «Полудень віку» і «Листи на світанні», П. Тичини «Ми — свідомість людства», поезії П. Воронька, І. Муратова, М. Нагнибіди, Д. Павличка, Л. Первомайського та інших.

«Відлига» повернула в літературу імена багатьох репресованих літераторів. Значну роботу розгорнули створені у 1956 р. комісії з упорядкування посмертної спадщини письменників, поетів, літературознавців. Їм вдалося опрацювати твори В. Еллана-Блакитного, В. Чумака, а також репресованих В. Бобинського, О. Досвітнього, М. Ірчана, Г. Косинки, М. Куліша, Д. Фальківського та інших. Були поновлені в рядах членів Спілки письменників В. Гжицький, Г. Епик, Н. Забіла, Б. Коваленко, В. Поліщук, З. Тулуб, Г. Хоткевич, Є. Шабліовський та інші.

Проте влада тримала під своїм контролем процес реабілітації і намагалася дозувати його.

«Відлига» сприяла зростанню громадянської активності інтелігенції. В Україні формується культурницький опозиційний рух. Його учасники — молоді інтелігенти — прагнули рішучого поступу до демократії.

Причини виникнення і формування культурницького опозиційного руху:

- монопольна влада компартійної верхівки;
- обмеження керівництвом СРСР державного статусу УРСР;
- гальмування державним чиновництвом національно-культурного розвитку;
- сподівання, що реалізація рішень XX з'їзду КПРС дасть можливість оновити радянське суспільство і сприятиме побудові гуманного соціалізму.

Цей рух одержав назву **шістдесятників**. Шістдесятники зосередили свою увагу на відродженні національної культури українського народу. Вони пропагували твори українських митців, досліджували «білі плями» вітчизняної історії, ставали на захист рідної мови.

Шістдесятники відійшли від шаблонної тематики попередніх часів і помітно впливали на літературно-мистецьке життя. Зокрема, вони не закликали до боротьби за мир, не писали про передовиків колгоспників і робітників заводів, а виходили з того, що «поезія має бути поезією, а не агітацією у віршованій формі». Серед активних учасників цього руху були Л. Костенко, В. Симоненко, Є. Сверстюк, І. Світличний, І. Драч та інші. Вони виступали проти фальші, помпезності та заідеологізованості у зображенні дійсності, відстоювали національно-культурне відродження України.

Зверніться до джерел

Є. Сверстюк про шістдесятників:

«...Серед ознак шістдесятників я б поставив на перше місце юний ідеалізм, який просвітлює, підносить і еднає... Другою ознакою, ...я б назвав шукання правди і чесної позиції... Як третю ознаку я б виділив неприйняття, опір, протистояння офіційній літературі і всьому апаратові будівничих казарм».

? Які ознаки руху шістдесятників виділяє Є. Сверстюк? Поясніть кожну з них.

Значний інтерес у суспільстві викликали поетичні збірки активної учасниці руху шістдесятників Л. Костенко «Проміння землі» (1957), «Вітрила» (1958), «Мандрівки серця» (1961). В її творах прославлялися ідеали добра, істини, справедливості, гуманізму.

Глибоке враження справила на читачів поетична збірка В. Симоненка «Тиша і грім» (1962). Вона стала першою й останньою книгою молодого поета, виданою за життя. Невдовзі він був жорстоко побитий міліціонерами, що спричинило тяжку хворобу, внаслідок якої поет помер. Вже після смерті поета з'явилися його збірки «Вино з троянд», «Земне тяжіння», «Берег чекань». Усі вони були просякнуті безмежною любов'ю до рідної землі.

Великий резонанс у республіці викликала творча діяльність поета, перекладача, літературного критика І. Світличного. Гостро відчуваючи деформацію радянського суспільства, він критично виступив із серією статей і рецензій. У 1962 р. вийшла його книжка «Художній метод. Бесіди про літературу». За публіцистичну діяльність І. Світличного вперше заарештували у 1965 р., але завдяки акціям протесту літературної громадськості як в Україні, так і за кордоном, поета звільнили. Проте влада намагалася контролювати його діяльність і заборонила публічні виступи та друкування творів.

Схвальні відгуки шанувальників поетичного слова мала перша збірка І. Драча «Соняшник», де поет розкрив своє розуміння ідеалу добра і краси. Однак влада вбачала у його творчості «небезпечний матеріал», який можуть використати «українські буржуазні націоналісти». Особливо гострі нападки розгорнулися у пресі проти І. Драча після опублікованого ним вірша «Ода чесному боягузові».

Суперечливі тенденції «відлиги» позначилися на всіх сферах культурного життя. Яскравим показником розвитку української музики стали симфонічні твори. Композитори, демократизуючи музичну мову творів, подавали тогочасні проблеми суспільства. Особливу популярність здобула Друга симфонія Б. Яровинського, сюїта «Король Лір» Г. Майбороди, симфонічні композиції В. Губаренка, Я. Лапинського та ін. Значного успіху у громадськості мала творчість композиторів-піснярів О. Білаша, А. Філіпенка, П. Майбороди, І. Шамо та інших.

Діяльність митців старшого покоління збагачувалася авангардними підходами композиторів-шістдесятників — В. Годзяцького, Л. Грабовського, В. Сильвестрова та інших. Велику популярність у шанувальників музичного мистецтва мали опери «Назар Стодоля» К. Домінчена, «Тарас Шевченко» Г. Майбороди, «Украдене щастя» Ю. Мейтуса та інші.

В умовах лібералізації суспільно-культурного життя на якісно новий рівень піднялося театральне мистецтво. На середину 60-х років у республіці діяло 60 театрів. За 1958 — 1965 рр. кількість глядачів у театрах зросла з 14,3 до 15,5 млн на рік. У співдружності з театральними колективами активно працювали українські драматурги. За цей період було поставлено понад 100 п'єс. Популярність серед глядачів мали вистави «Нащадки запорожців» О. Довженка, «Веселка» М. Зарудного, «Де твоє серце» О. Коломійця, «Фауст і смерть» О. Левади та ін. Неперевершеними майстрами сцени були Ю. Лавров, Є. Пономаренко, М. Романов, Н. Ужвій, К. Хохлов. Серед молодих акторів виділялися своїм талантом Ф. Верещагін, П. Куманченко, В. Ступка.

Особливу популярність у населення мало кіно. У 1958 р. кількість кіноглядачів у республіці перевищувала 600 млн осіб (тобто в 50 раз більше, ніж у театрах). Продукцію трьох кіностудій (Київської, Одеської, Ялтинської) складали щорічно близько двох десятків фільмів.

В образотворчому мистецтві активно діяла плеяда талановитих художників старшого покоління: М. Божій, М. Дерегус, В. Касіян, К. Трохименко. Творчими здобутками заявила про себе Т. Яблонська, яка стала засновницею фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві.

Серед українських художників були й такі, що чинили опір компартійній системі. Проти низькопоклонства перед владою виступали А. Горська, П. Заливаха, В. Зарецький, В. Кушнір, Г. Севрук, Л. Семикіна та інші.

До рішучих дій проти митців, які шукали оригінальні художні форми, чиновництво активно вдалося після зустрічі М. Хрущова з представниками мистецтва.

Зверніться до джерел

Зі спогадів художника Б. Жутовського про зустріч М. Хрущова з творчою інтелігенцією 17 грудня 1962 р.:

«Величезна зала, столи зі стравами...

...Став говорити М. Хрущов: «Я політик, а не художник. Погляньте на автопортрет Б. Жутовського. Якщо вирізати у фанері дірку і прикласти її до портрета, думаю, що 95 відсотків присутніх не поміляться, яка частина тіла буде в дірці на картині Жутовського. У вас, Б. Жутовський, була іскра божя, ви її закопуєте, — це формалізм... Хто дав вам право так зневажати народ? ... Підтримувати цей напрям не будемо...»

? *Вияви якої тенденції в культурному житті ілюструє цей документ? Відповідь поясніть.*

Активну культурницьку діяльність на початку 60-х років розгорнули клуби творчої молоді. Перший такий клуб під назвою «Супутник» виник у Києві. Очолив його Л. Танюк.

Серед активних діячів клубу були М. Вінграновський, А. Горська, І. Драч, І. Світличний та інші. Тут відбувалися літературні зустрічі, театральні вистави, вечори пам'яті, де творча молодь формувала не тільки власний світогляд, а й світобачення своїх прибічників та шанувальників.

Така активність інтелігенції виявилася несподіваною для влади, яка мобілізувала адміністративні ресурси, аби утримати контроль над ситуацією. Вбачаючи в пошуках творчої молоді зародки опозиційності, відступ від офіційних настанов, консерватори перейшли у наступ. З кінця 1962 р. розпочинається масований послідовний ідеологічний тиск на інтелігенцію. Ідеологічною основою цієї кампанії став відомий вислів М. Хрущова: «Ми проти мирного співіснування у сфері ідеології».

У 1963 р. у Києві відбулася наукова конференція з питань культури української мови. Вона вилилася в акцію протесту проти свавілля русифікаторів. Доповідачі на конференції заявляли, що «Противники української мови так зараз розперезалися, що вирішили навіть в Київській музкомедії припинити ставити вистави українською мовою... Лише 5 % технічної літератури на Україні видається українською мовою, а 95 % російською». Учасники конференції ухвалили резолюції із закликами боронити українську мову.

Проте влада, спираючись на нову Програму Комуністичної партії, ухвалену на XXII з'їзді КПРС, де прогнозувалася перспектива поступового й неухильного стирання в СРСР національних відмінностей, зокрема й мовних, посилила політику русифікації під гаслами «зближення і злиття націй» та «інтернаціоналізму».

Проти шістдесятників діяли вивіреними репресивними методами. У тому самому 1963 р. на республіканській нараді активу творчої інтелігенції та ідеологічних працівників партійне керівництво піддало творчість І. Драча, Л. Костенко та інших нищівній критиці.

Як наслідок, одні з шістдесятників «переорієнтувались» (серед таких були й дуже талановиті люди) і стали робити те, що від них вимагалось, інші відійшли від громадської діяльності. А ще інші не змогли відмовитися від своїх поглядів і пішли на приховану або відкриту конфронтацію з владою.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Дати пояснення, застосовувати на прикладах поняття: лібералізація суспільно-політичного та культурного життя, русифікація, кібернетика, шістдесятники.

2. Описати:

- розвиток освіти;
- здобутки українських вчених;
- здобутки української літератури та мистецтва;
- прояви русифікації;
- прояви боротьби влади проти шістдесятників.

3. Схарактеризувати:

- процеси ідеологізації та русифікації культури;
- рух шістдесятників;
- основні тенденції в культурному житті України у цей період.

4. Висловити й аргументувати свою думку з питань:

А. Аналізуючи підсумки доби М. Хрущова, історик О. Субтельний ставить перед читачами запитання: «Які ж зміни відбулися в хрущовські роки і — що не менш важливо — які не відбулися?». Спробуйте дати відповідь на це питання, виходячи з інформації уроку.

Б. В інтерв'ю журналу «Вітчизна» 1961 р. В. Щербицький, Голова Ради Міністрів УРСР, говорив: «Література, музика, образотворче мистецтво, театр і кіно — всі скарби культури стали набутком широких мас трудящих». Які скарби культури радянська влада могла вважати набутком широких мас трудящих? Чи належали до них твори шістдесятників? Поясніть.

5. Оцінити:

- розвиток науки, освіти і мистецтва у цей період;
- масштаби процесів лібералізації культурного та духовного життя;
- заходи радянської влади щодо ідеологізації та русифікації культурного життя.

Тема 18. Дисидентський рух 60-х років

1. Зародження дисидентського руху. 2. Релігійна політика.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

дисидентство, УРСР.

Основні події:

1959 р. — сформувалася Українська робітничо-селянська спілка;

1965 р. — праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

1. Зародження дисидентського руху

Подумайте

Хто такі дисиденти і коли виник цей рух? Якими були причини його виникнення? Чого дисиденти домагалися? Чому і якими методами влада боролась проти них?

Наприкінці 50-х — на початку 60-х років заявило про себе дисидентство. У загальному розумінні «дисидент» означає інакодумець, відступник від панівної ідеології, розкольник. На відміну від легального культурологічного «шістдесятництва», яке діяло в межах радянської системи, дисидентство

почало поєднувати підпільну роботу з легальними методами боротьби за незалежність України.

Наприкінці 1959 р. сформувалася **Українська робітничо-селянська спілка (УРСС)** на чолі з Л. Лук'яненком, започаткувавши створення низки правозахисних організацій у Радянському Союзі. Члени УРСС мали на меті створити політичну партію, альтернативну КПРС.

Зверніться до джерел

Із програми Української робітничо-селянської спілки, 1959 р.:

«Ми боремося за самостійну Україну... Методи досягання цієї мети — мирні, конституційні.

5. УРСС стоїть на ґрунті міжнародного комунізму і поділяє теорію революційного марксизму-ленінізму.

6. Ідея створення самостійної України зі своєю міцною економікою і високорозвиненою національною культурою здавна захоплює... скривджений український люд... який відчайдушно воював за самостійність... Перший етап цього періоду боротьби — боротьба за демократичні свободи, за політичні права. Другим етапом нашої боротьби буде боротьба за вихід України з Союзу і утворення самостійної держави...

8. УРСС розцінює сучасне економічне і політичне становище України як колоніальне.

11. Ми, партія УРСС, є партія інтернаціоналістів. Боротьбу за самостійну Україну ми розвиватимемо разом із громадянами інших національностей, які населяють Україну...

Завдання УРСС полягає в тому, щоб домогтися: встановлення режиму законності; відновлення і дотримання демократичних норм Конституції; скасування антиконституційного закону, за яким комуніста не можна судити, доки райком партії не виключить його з КПРС — суд для всіх громадян, незалежно від їхньої посади, партійності і т. ін., повинен бути єдиний...»

? У чому полягали мета і завдання діяльності УРСС? Якими були методи боротьби, що зафіксовані у програмі? Які ідеї обстоювала УРСС?

Фактично програма УРСС стала теоретичним обґрунтуванням нового (безкровного) етапу українського національно-визвольного руху.

Помітний вплив на формування інакодумства в Україні справляли зовнішні чинники. Передусім це стосується антикомуністичних виступів у країнах так званого соціалістичного табору, зокрема 1956 р. в Угорщині, потім Польщі, Східній Німеччині, Чехословаччині, розпаду світової колоніальної системи на рубежі 50 — 60-х років, розгортання світового правозахисного руху, стимульованого прийнятою 1948 р. та з 1963 р. розповсюдженою в Україні «Загальною декларацією прав людини». *Дисидентський рух** в Україні неминуче набув національно-демократичного забарвлення. Він заявив про себе ще в середині 50-х — на початку 60-х років.

Радянська влада з усією серйозністю поставилася до дисидентства, вбачаючи у ньому небезпеку для себе. Проте в умовах лібералізації правоохоронні органи не могли діяти за старими сценаріями, що ґрунтувалися на прямих репресивних діях. Застосовувались більш гнучкі «профілактичні» методи виховання громадян, схильних до інакодумства. Їх викликали на «задушевні розмови», і, як правило, погрожували звільненням з роботи чи обмеженням можливостей здобути освіту їхнім дітям. У деяких випадках влада фабрикувала карні справи для притягнення дисидентів до суду за злочини, яких вони не вчиняли.

Після того, як на початку 60-х років були прийняті нові карні кодекси СРСР та союзних республік з відповідними статтями, де передбачалося

Політик і громадський діяч. Закінчив Московський університет (1958). У 1958 — 1961 рр. — адвокат на Львівщині. Один із засновників УРСС. У 1961 р. заарештований і засуджений до страти, яку замінено 15-річним ув'язненням. Після відбуття (1976 р.) ув'язнення оселився в Чернігові. Один із засновників УГГ. У грудні 1977 р. заарештований і у червні 1978 р. засуджений до 10 років в'язниці і п'яти років заслання. В січні 1989 р. повернувся в Україну і керував УГС. В 1990 — 1992 рр. — народний депутат України. З 1990 р. — голова, з 1993 р. — почесний голова УРП. У 1992 — 1993 рр. — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Канаді. З 1994 р. — народний депутат України.

покарання за «шкідництво» та «антирадянську агітацію і пропаганду», влада перейшла до перевірених репресивних методів. Першими відчували суворість нового Карного кодексу УРСР члени УРСС. У січні 1961 р. за доносом провокатора розпочалися арешти членів організації. Під час допиту голова спілки Л. Лук'яненко заявив слідчому, що діяльність УРСС відбувалася в межах конституційних норм, але той відповів «Конституція існує лише для закордоння!». У травні 1961 р. на закритому судовому процесі Л. Лук'яненка засудили до розстрілу, інших членів партії — до різних термінів позбавлення волі. Пізніше Верховний суд УРСР замінив смертний вирок Л. Лук'яненку на 15 років ув'язнення.

Покарання організаторів та активістів Української робітничо-селянської спілки не зупинило розгортання дисидентства. На початку 60-х років кількість антирадянських виступів зросла.

Правоохоронні органи продовжували переслідування дисидентів. Судові процеси над відступниками від панівної ідеології стали звичайним явищем практично в усіх регіонах України. Так, у 1961 р. відбувся суд над групою опозиціонерів у Донецьку, наступного року в Запоріжжі. Аналогічні процеси відбулися згодом у Луганську, Києві, Рівному, Тернополі, Чернівцях.

На початку 60-х років почала виходити за межі культурницької роботи діяльність клубів творчої молоді, а заходи, що проводилися молоддю, набували політичного забарвлення. Члени київського клубу почали організовувати розвідки місць масових поховань жертв сталінського тоталітарного режиму. Вони ініціювали звернення громадськості до міської ради столиці про встановлення пам'ятника жертвам масових сталінських репресій у с. Биківня під Києвом.

1962 р. у Львові виник клуб творчої молоді «Пролісок» (голова М. Косів). За характером діяльності цей клуб був подібний до київського, але львів'яни надавали перевагу політичній діяльності понад культурницькою. Саме тут набували досвіду громадської та політичної діяльності Михайло і Богдан Горині, Ігор та Ірина Калинці та інші представники творчої молоді. Особлива увага приділялася у Львівському клубі національним питанням. Згодом клуби творчої молоді, яка прагнула політизувати свою діяльність, виникли у Дніпропетровську, Запоріжжі, Одесі, Черкасах та інших містах України.

Розрізнені дисидентські групи почали об'єднуватися в організовані рухи. Зокрема, в 1964 р. у західних областях республіки сформувався Український національний фронт (УНФ), який налічував майже 150 осіб і видав низку

програмних документів. Своєю головною метою організація вбачала вихід України зі складу СРСР і утвердження самостійної держави.

На середину 60-х років опозиційний рух накопичив значний практичний досвід. По всій Україні діяли гуртки, спілки, комітети, об'єднання, що мали статuti, програми і були добре структуровані. Лідери й активісти руху, на відміну від «шістдесятників», чітко уявляли не тільки шляхи реалізації визначеної мети, а й теоретично обґрунтовували національно-визвольну боротьбу в Україні.

Першим ґрунтовним узагальненням ідей українського опозиційного руху стала праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965 р.). Автор доводив, що радянське керівництво здійснювало згубну для України національну політику, а фактичне національно-політичне становище республіки не відповідає її формально-конституційному статусу. І. Дзюба виклав свої погляди досить помірковано, закликаючи компартійну верхівку насправді «дотримуватися ленінської національної політики». Книга буквально рясніла цитатами з творів В. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса. Спираючись на них, автор ілюстрував невідповідність радянської держави і реальної практики життя суспільства у розв'язанні національного питання теоретичним принципам марксизму-ленізму.

2. Релігійна політика

Подумайте

Яку політику проводила радянська влада у галузі релігії? Якими були її основні заходи?

Політика деґалінізації, яка проводилася в СРСР, не передбачала гармонізації відносин держави з церквою. Панівна ідеологія, що базувалася на грубо матеріалістичному світогляді, неминуче вступала в суперечність з релігійною свідомістю. Саме це стало причиною чергової антирелігійної кампанії, яка проходила на зламі 50 — 60-х років.

У роки «відлиги» релігійна політика суттєво змінилася на відміну від воєнного часу, коли влада намагалася консолідувати населення країни на відсіч нацистській агресії. Утиски влади відносно релігійно налаштованої частини людей розходились із задекларованим державою курсом на демократизацію радянського суспільства, оскільки релігія заважала владі монополювати впливати на духовне життя населення.

У 1954 р. ЦК КПРС приймає постанову «Про проведення науково-атеїстичної пропаганди», у якій партійні органи зобов'язувалися вести атеїстичну роботу, не ображаючи почуттів віруючих та церковників, а також адміністративно не втручатись у діяльність церкви. Проте наприкінці 50-х років ці слова залишилися лише на папері. У цей час адміністрування йшло далеко попереду атеїстичної пропаганди, а часто-густо і просто підміняло її.

Найбільш численною в УРСР була Руська православна церква (РПЦ). Решта конфесій і релігійних християнських течій були розігнані владою, або діяли підпільно. Діяльність РПЦ повністю контролювалась владою. У 1957 р. за дорученням Ради Міністрів УРСР була створена робоча група, яка підготувала пропозиції щодо обмеження діяльності духовенства. Вони були схвалені урядом УРСР і рекомендовані до виконання.

Зверніться до джерел

Пропозиції групи від Ради Міністрів УРСР про обмеження релігійної діяльності:

«1. Вважаємо доцільним вийти з клопотанням до Союзного уряду про вилучення зайвого земельного наділу в монастирях...

2. Для обмеження намагань монастирів збільшувати кількість монахів застосовувати такі заходи:

- а) заборонити приймати в монастирі осіб при відсутності максимальної норми під житло;
- б) рекомендувати єпископу не приймати до монастирів осіб молодого віку;
- в) заборонити монастирям розширювати свою житлову площу шляхом нового будівництва.

3. З метою обмеження прибутків заборонити релігійним громадянам проводити збирання пожертвувань за межами церкви...»

? Яку релігійну політику проводив уряд УРСР? Спрогнозуйте перспективи монастирів на основі пунктів документа 1, 2а, 2в. Чому влада обмежувала поповнення духовенства з молоді? У який спосіб влада обмежувала прибутки духовенства? Чому вона так діяла?

Водночас влада намагалась посилити антирелігійну пропаганду. Як зауважував М. Хрущов на зустрічі з делегацією французьких парламентарів: «Ми продовжуємо бути атеїстами. Ми будемо прагнути звільнити від дурману релігійного опіуму, який ще існує, більшу частину народу». У жовтні 1958 р. ЦК КПРС затвердив спеціальну секретну постанову про недоліки атеїстичної пропаганди, за якою партійні та громадські організації зобов'язувались «активізувати боротьбу з релігійними пережитками у житті радянських людей».

Наприкінці 50-х — на початку 60-х років, у редакціях газет, на радіо організуються відділи атеїзму. Товариство «Знання», окрім спеціальних університетів на громадських засадах, створює науково-методичні ради, секції пропаганди науково-атеїстичних знань. У багатьох обласних і районних центрах створюються атеїстичні музеї та планетарії.

Влада запланувала на 1959 — 1960 рр. закрити майже половину діючих монастирів. На початку 1962 р. істотні зміни було внесено і до законодавства. Обмежувалося відкриття церков та молитовних будинків. Упродовж 1961 — 1966 рр. в Україні скоротилася кількість церков і молитовних будинків з 6,4 тис. до 4,5 тис. Священиків позбавляли можливості контролювати фінанси релігійних громад, вони не мали права керувати їх практичною діяльністю. Державні податки на релігійні громади сягали понад 80%.

Влада намагалась підмінити релігійні звичаї і ритуали новими радянськими обрядами. Народ намагалися переконати, що у вік космічних польотів і блискучих наукових досягнень ХХ століття релігійне мислення є проявом відсталості, реакційності і суперечить природі радянської людини — будівника комунізму. Все це вносило дискомфорт у життя мільйонів людей, особливо старшого віку.

У вищих навчальних закладах було введено обов'язковий предмет «основи наукового атеїзму», а згодом відкривалися кафедри наукового атеїзму. Поступово курс лекцій з наукового атеїзму запроваджується й у середніх спеціальних навчальних закладах, у старших класах загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищах, на курсах перепідготовки кадрів різних ланок. У мережі політичної освіти для дорослих і для працюючої молоді організуються теоретичні семінари, гуртки, масові школи з антирелігійною тематикою. Викладачів зобов'язували виступати в трудових колективах

підприємств та колгоспів з лекціями атеїстичного спрямування.

Антирелігійна кампанія супроводжувалася порушеннями законодавства. Віруючих звільняли з роботи через їхні релігійні погляди, у помешканнях прихожан проводились обшуки, священикам відмовляли у прописці за місцем їхнього проживання.

У 1964 р. ЦК КПРС ухвалив постанову: «Заходи щодо посилення атеїстичного виховання населення», в якій перед партійними організаціями ставилося завдання упродовж 12 — 17 років повністю звільнити свідомість радянського суспільства від релігійних забобонів. Проте, попри всі старання влади, церква не відмирала, не згасли й релігійні почуття серед населення, а переслідування духовенства призвели до посилення набожності та зростання кількості людей, які долучалися до релігійної обрядовості.

Як поставлена антирелігійна пропаганда серед колгоспників? Хто задіяний у проведенні цього заходу? Яка його мета? Чому серед слухачів переважають люди старшого віку? Чи їхня участь у заході добровільна?

Антирелігійна бесіда в колгоспі ім. М. Ватутіна. Київщина, 1958 р.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Показати на карті № 5 (с. 331):
місця поширення дисидентського руху.

2. Назвати події за датами:
1959 р., 1965 р.

3. Дати пояснення, застосувати на прикладах поняття:
дисидентство, УРСС.

4. Описати:

- діяльність дисидентів;
- прояви боротьби влади проти дисидентів;
- антирелігійні заходи радянської влади.

5. Схарактеризувати:

- дисидентський рух;
- діяльність УРСС та інших організацій дисидентів;
- основні напрями релігійної політики.

6. Висловити й аргументувати власну думку з питань:

А. Чому рухи шістдесятників і дисидентів залишилися рухами інтелігенції і не були підтримані іншими верствами населення?

Б. Чому радянська влада так жорстко боролась проти релігії та церкви?

7. Оцінити:

- діяльність дисидентів цього періоду;
- політику радянської влади в сфері релігійного життя населення.

Перевірте свої знання з розділу ③

I. Виконайте тестові завдання, враховуючи, що кожне з них оцінюється 1 балом. На виконання цієї роботи відводиться 13 – 14 хв.

1. Вкажіть, з якою метою було започатковано низку економічних реформ у середині 50-х — середині 60-х років:

А розвитку ринкових відносин;

Б поліпшення управління економікою та прискорення науково-технічного прогресу;

В розвитку малого і середнього бізнесу; **Г** ліквідації підсобного господарства на селі.

2. Вкажіть, з якого документа взято цей фрагмент: «Комісія ознайомилася з великою кількістю матеріалів... і виявила численні факти фальсифікованих справ... Виявляється, що багато партійних, радянських, господарчих працівників... насправді ніколи ворогами, шпигунами, шкідниками... не були, що вони, по суті, завжди лишалися чесними комуністами, але були обмовлені, а іноді, не витримавши звирячих тортур, самі зводили на себе наклеп (під диктовку слідчих-фальсифікаторів) у всіляких тяжких і неймовірних звинуваченнях... Склалася порочна практика, коли в НКВС складалися списки людей... і їм заздалегідь визначалася міра покарання. Ці списки передавалися ... Сталіну для санкціонування пропонованих мір покарання. Маючи необмежену владу, він припускався жорстокого свавілля, пригнічував людину морально і фізично».

А доповідь М. Хрущова на XIX з'їзді КПРС; **В** доповідь М. Хрущова на XXI з'їзді КПРС;

Б доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС; **Г** доповідь М. Хрущова на XXII з'їзді КПРС.

3. Вкажіть, чим викликана заява першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного: «Не можна не розповісти про провокаційну діяльність в Україні Кагановича. Ставши... секретарем ЦК КП України, він оточив себе зграєю безпринципних людей і підлабузників, переслідував віддані партії кадри, цькував і тероризував керівних працівників республіки. Будучи великим майстром інтриг і провокацій, не маючи буквально ніяких підстав, він обвинуватив у націоналізмі провідних письменників республіки, а також деяких керівних партійних працівників».

А політикою подолання «культу особи» під час відлиги, яку проводило московське керівництво;

Б політикою радянзації західноукраїнських земель під час післявоєнної відбудови;

В політикою демократизації і гласності під час перебудови;

Г політикою боротьби проти «антирадянської агітації» під час застою.

4. Визначте, яке з наведених тверджень щодо причини виникнення і формування культурницького опозиційного руху є правильним:

А збереження сталінського тоталітарного режиму, гальмування чиновництвом національно-культурного розвитку;

Б монопольна влада компартійної верхівки, гальмування чиновництвом національно-культурного розвитку, сподівання на лібералізацію суспільного життя;

В політика «культурної революції», спрямована на розвиток української мови і культури;

Г бюрократизація державного та партійного апарату, формування компартійної номенклатури.

5. Вкажіть на основі тексту, про діяльність яких сил в українському суспільстві під час «відлиги» йде мова: «На середину 60-х років в країні діяли гуртки, спілки, комітети, об'єднання, що мали статuti, програми і були добре структуровані. Лідери й активісти руху чітко уявляли не тільки шляхи реалізації визначеної мети, а й теоретично обґрунтовували національно-визвольну боротьбу в Україні»:

А комуністів;

Б дисидентів;

В колабораціоністів;

Г шовіністів.

6. Яке прізвище є зайвим у цьому переліку: М. Бажан, О. Гончар, О. Корнійчук, П. Шелест:
А М. Бажан; **Б** О. Гончар; **В** О. Корнійчук; **Г** П. Шелест?
7. Визначте, які з цих тверджень стосуються подій періоду «відлиги»:
А нова польська влада почала розпалювати національну ворожнечу між поляками та українцями і готувати депортацію останніх;
Б лібералізація сприяла поверненню із забуття імен безвинно репресованих митців та діячів культури;
В у радянському суспільстві зміцнюється та розвивається нова форма духовної опозиції — дисидентство;
Г щоб підняти трудову та виконавчу дисципліни партійне та державне керівництво СРСР розгорнуло так звану антиалкогольну кампанію.
8. Вкажіть дату, яку пропущено в цьому тексті: «За таких умов 19 лютого... указом Президії Верховної Ради СРСР Крим було передано до складу УРСР»:
А 1954 р.; **Б** 1955 р.; **В** 1956 р.; **Г** 1957 р.
9. Вкажіть, яке слово є зайвим у цьому логічному ланцюжку: десталінізація, дисидентство, репресії, шістдесятники:
А десталінізація; **Б** дисидентство; **В** репресії; **Г** шістдесятники.
10. Вкажіть, що передбачала економічна реформа 1957 р.:
А створення союзно-республіканських міністерств; **В** створення раднаргоспів;
Б створення МТС; **Г** укрупнення колгоспів.
11. Установіть послідовність названих подій:
А V п'ятирічка;
Б праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»;
В грошова реформа за часів «відлиги»;
Г формування української робітничо-селянської спілки.
12. Встановіть відповідність між датами та подіями:
 1) 19 лютого 1954 р. **А** праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»;
 2) лютий 1956 р. **Б** реформа управління економікою, створення раднаргоспів;
 3) 1957 р. **В** сформувалася Українська робітничо-селянська спілка;
 4) 1965 р. **Г** XX з'їзд КПРС;
Д входження Криму до складу УРСР.
- II. Виконайте комплексні завдання, наведені нижче. Кожне завдання дає змогу перевірити якість засвоєння однієї з тем розділу 3. Завдання оцінюватимуться таким чином: I рівень — 1 бал; II рівень — 2 бали; III рівень — 3 бали; IV рівень — 6 балів. Загальна максимальна сума балів, яку ви можете одержати за кожне завдання — 12.**
- Завдання 1**
- На основі аналізу матеріалів теми визначте умови та сутність процесів лібералізації громадсько-політичного та культурного життя України в середині 50-х — у першій половині 60-х років. Оцініть їх наслідки, послідовно виконуючи завдання.
- I рівень.** Назвіть факти, що свідчать про лібералізацію суспільно-політичного життя України в цей період. Назвіть основні дати, пов'язані з цими подіями.
- II рівень.** Поясніть на прикладах поняття, пов'язані з характеристикою цих подій: культ особи, «відлига», політичні реабілітації, лібералізація політичного режиму.
- Опишіть процеси реабілітації репресованих і реформування політичного життя України.
- III рівень.** Схарактеризуйте масштаби демократизації суспільного життя, ставлення суспільства й керівництва України до діяльності М. Хрущова. Порівняйте основні риси політичного режиму, який складався за часів «відлиги», з політичним режимом в УРСР за часів Й. Сталіна.

IV рівень. Визначте основні умови і рушійні сили процесів лібералізації суспільного життя в Україні та основні їх підсумки. Оцініть наслідки і вплив періоду «відлиги» на подальший розвиток УРСР.

Завдання 2

Історик В. Баран, оцінюючи процеси соціально-економічних реформ в Україні за часів «відлиги», писав: «Зміни в соціальній політиці можна розглядати як один з найбільш дієвих засобів пристосування системи до нових умов, до вимог реальності». Чи погоджуєтесь ви з оцінкою історика? Обґрунтуйте свою відповідь, послідовно виконуючи завдання.

I рівень. Назвіть історичні події, що свідчать про зміни в економіці та соціальному житті України наприкінці 50-х — у першій половині 60-х років. Назвіть основні дати, пов'язані з цими подіями.

II рівень. Поясніть на прикладах поняття, пов'язані з характеристикою цих подій: централізована система господарського управління, реформування економіки, раднар-госпи, МТС, РТС, радгоспи, обмеження особистого господарства селян. Опишіть зміни у способі життя міського та сільського населення наприкінці 50-х — у першій половині 60-х років.

III рівень. Схарактеризуйте процеси реформування управління економікою, зміни у промисловості та сільському господарстві наприкінці 50-х — у першій половині 60-х років.

Порівняйте спосіб життя населення УРСР наприкінці 50-х — у першій половині 60-х років з життям населення України у 30-х — 40-х роках.

IV рівень. Визначте, які «нові умови» та «вимоги реальності» називає історик В. Баран причинами змін соціальної політики радянського уряду. Чи вдалося радянській владі пристосуватися до цих нових умов та вимог економічного і соціального розвитку наприкінці 50-х — у першій половині 60-х років? Відповідь обґрунтуйте.

Завдання 3

Проаналізуйте матеріал теми «Культура і духовне життя в Україні у 50-х — першій половині 60-х років», визначте та схарактеризуйте основні явища в культурі і духовному житті українського народу у цей період. Послідовно виконуючи наведені завдання, дайте оцінку цим явищам.

I рівень. Назвіть українських діячів, які зробили значний внесок у розвиток культури цього періоду, представників шістдесятників та дисидентського руху. Назвіть основні дати, пов'язані з діяльністю дисидентів.

II рівень. Поясніть на прикладах поняття, пов'язані з характеристикою духовно-культурного життя цього періоду: лібералізація культурного та громадсько-політичного життя, русифікація, кібернетика, шістдесятники, дисидентство, УРСС.

Опишіть стан освіти, науки та мистецтва України у 50-х — першій половині 60-х років, наведіть конкретні приклади.

III рівень. Схарактеризуйте основні процеси, що визначали розвиток культури України у цей період, рух шістдесятників і процес зародження дисидентства.

IV рівень. Визначте, як впливали діячі культури, шістдесятники та дисиденти на настрої й духовне життя населення у цей період. Свою думку аргументуйте.

Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 60-х — середина 80-х рр.)

Період другої половини 60-х — першої половини 80-х років у житті народів СРСР, зокрема й України, увійшов в історію як період «застою», («розвинутого соціалізму» — за партійною фразеологією), що знайшло свій вияв в економіці, суспільно-політичному та культурному житті країни. Цей період характеризувався надмірною ідеологізацією суспільної свідомості, посиленням тоталітарних тенденцій в адміністративно-державному управлінні, боротьбою з інакодумством. Було згорнуто хрущовські реформи, які, попри непослідовність, все ж сприяли лібералізації та гуманізації суспільства. Розпочався тотальний наступ на шістдесятників, практично припинилася реабілітація репресованих сталінським режимом, пройшла хвиля арештів і судових процесів, посилилася русифікація України. Десталінізація поступилася місцем неосталінізму.

Щоправда, політичний режим вже не був таким авторитарно-тиранічним, як за часів Й. Сталіна, однак усунення деспотизму не привело до розгортання демократичної системи народовладдя. Відбувся перехід від одних форм авторитарності, кривавих і нещадних, до інших, менш одіозних, але так само антидемократичних. Унаслідок цього збереглася відчуженість людини як від власності, так і від влади. Водночас радянська економічна система продемонструвала свою нездатність витримати конкуренцію із західною моделлю, основою на ринковій економіці та демократії, що зумовило неухильне сповзання країни у тривалу економічну та соціальну кризу.

КОЖНИЙ
ДЕНЬ
П'ЯТИРІЧКИ-
УДАРНИЙ !

>> 002

>> 003

>> 004

Теми 19 — 20. Політичне та економічне становище УРСР у другій половині 60-х — першій половині 80-х років

1. Ідеологічні орієнтири партійно-радянського керівництва та зміни у його структурі.
2. Конституція УРСР 1978 р.
3. Спроби реформування економіки в другій половині 60-х років.
4. Економічне становище УРСР у 70-ті — на початку 80-х років.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

«розвинутий соціалізм», «радянський народ», «застій», конституція, керівна роль комуністичної партії, суверенна соціалістична держава, економічна реформа, самостійність підприємств, економічно обґрунтовані ціни, матеріальне стимулювання трудових колективів, рентабельність, прибуток, продуктивність праці, екстенсивне виробництво, агропромислові об'єднання, деструктивні процеси на селі.

Основні події:

- 1965 р. — реформування сільського господарства та промисловості;
- 1972 р. — зміна політичного керівництва республіки;
- 1978 р. — Конституція УРСР.

1. Ідеологічні орієнтири партійно-радянського керівництва та зміни у його структурі

Подумайте

Які нові гасла та ідеологічні орієнтири висунуло партійне та державне керівництво у другій половині 60-х років? Як змінилась структура партійного та державного управління в УРСР? Як ці процеси впливали на політичну атмосферу в суспільстві?

Період «відлиги» завершився перестановкою кадрів у вищому партійно-му керівництві. У жовтні 1964 р. на пленумі ЦК КПРС замість М. Хрущова першим секретарем ЦК КПРС був обраний Л. Брежнєв.

Закінчення періоду «відлиги» ознаменувалося нагромадженням значної кількості соціальних, економічних та політичних проблем. На той час стало цілком очевидно, що розрекламований попереднім керівництвом комунізм в СРСР до 1980 р. не відбудеться. За цих умов нові партійні лідери висунули інший ідеологічний орієнтир: радянське суспільство перебуває на стадії побудови «розвинутого соціалізму» — першої фази комунізму. Це поняття стало домінуючим в характеристиці радянського суспільства протягом двох десятиліть періоду «застою» — 1965 — 1985 рр.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ «РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ»

Створення на теренах СРСР нової спільноти людей — «радянський народ»

? Якими були основні складові курсу КПРС на «розвинутий соціалізм»? Дайте оцінку кожному з них та курсу в цілому. Уявіть себе представником цієї нової спільноти населення — «радянський народ». Поговоріть про це зі своїми старшими родичами.

Народився на Катеринославщині (нині м. Дніпродзержинськ). У 1935 р. закінчив Дніпродзержинський металургійний інститут. Член КПРС з 1931 р. З 1937 р. на партійній роботі. У роки Великої Вітчизняної війни — на політичній роботі в діючій армії. В 1946 — 1952 рр. — перший секретар Запорізького, Дніпропетровського обкомів КП(б)України, перший секретар ЦК Компартії Молдавії; з 1953 р. — заступник начальника головного політуправління Радянської армії та ВМФ; з 1954 р. — другий, з 1955 р. — перший секретар ЦК Компартії Казахстану. З 1956 р. — секретар ЦК і член Президії ЦК КПРС. З жовтня 1964 р. — перший, з 1966 р. і до кінця життя — Генеральний секретар ЦК КПРС.

Проте нові ідеологічні орієнтири не змінювали суті старої радянської системи. На практиці такий підхід означав свідоме ухиляння від розв'язання назрілих проблем суспільства і поступове посилення кризових явищ, що призвели до «застою».

Зверніться до джерел

З книги відомого західного політолога З. Бжезінського:

«...Брежнєвська епоха ... розпочалася як спрямоване на модернізацію правління, покликане внести раціональність у шквал реформ, звалених на країну Хрущовим. Проте брежнєвський режим невдовзі став рівнозначним квазісталінській реставрації. Було увічнено основні риси сталінської системи. Насамперед її централізований і спрямований на придушення контроль, привілейовану номенклатуру. Все це відбувалося на тлі дедалі глибшого соціального, економічного і навіть політичного занепаду».

? Як оцінював ідеологічні орієнтири радянського керівництва З. Бжезінський? Чому, на думку політолога, нові ідеологічні орієнтири не призвели до реальних змін у житті суспільства?

З кінця 60-х років різко посилилась тенденція до централізації влади і зосередженні її в руках партійного керівництва. Перші секретарі обласних комітетів і ЦК компартій союзних республік діяли шляхом безпосереднього спілкування і узгодження питань з відповідними відділами ЦК. Таким чином, фактично змінився не тільки статус ЦК як колективного органу, так і окремих його членів як представників партійно-державного апарату. Доля окремих областей республіки в цілому залежала від позиції конкретних партійних керівників.

За таких умов партійні органи остаточно підпорядковували собі інші органи влади, в тому числі і представницькі. Вибори в органи радянської влади виконували декоративну роль і відбувалися на безальтернативній основі. За таких обставин реальну владу місцевих рад було зведено нанівець. Зокрема, вони відали підприємствами, які давали лише 3 — 4 % продукції промислового виробництва. Паралельно зростала кількість чиновників. Протягом 1975 — 1985 рр. кількість міністерств, відомств і державних комітетів в УРСР зросла майже на 20 %.

Новим керівництвом було здійснено й реорганізацію апарату управління господарством та державою. Зміни, що запроваджувались, були спрямовані на посилення централізації та бюрократизації управлінських структур.

Зверніться до джерел

Із Закону Української РСР «Про зміну системи органів управління промисловістю і перетворення деяких інших органів державного управління УРСР», 23 жовтня 1965 р.:

«Стаття 1. Утворити такі союзно-республіканські Міністерства Української РСР: ...чорної металургії; вугільної промисловості; хімічної промисловості; лісової, целюлозно-паперової і деревообробної промисловості; промисловості будівельних матеріалів; сільського господарства; легкої промисловості; харчової промисловості; м'ясної і молочної промисловості...»

Стаття 4. Перетворити Державну планову комісію Української РСР у союзно-республіканський Державний комітет Ради Міністрів УРСР...

Стаття 8. ...ліквідувати Українську Раду народного господарства. Визнати за необхідне ліквідувати Ради народного господарства економічних районів Української РСР.

Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про об'єднання обласних промислових і обласних сільських Рад депутатів трудящих Української РСР», 1 грудня 1964 р.:

«1. З метою більш успішного керівництва господарським і культурним будівництвом утворити замість існуючих обласних промислових і обласних сільських Рад депутатів трудящих, єдині обласні Ради депутатів трудящих... 2. Виконавчим комітетам обласних Рад депутатів трудящих подати Президії Верховної Ради УРСР пропозиції про утворення, замість промислових і сільських районів, єдиних районів і про заміну у зв'язку з цим підпорядкованості окремих міст та інших населених пунктів...»

? Які реформи відбулися в управлінні державою? Як це було пов'язано з централізацією партійних структур? Як ви думаєте, чи сприяли такі реформи демократизації суспільства? Чому?

Такі зміни вели до зміцнення одноосібної влади керівників як в центрі, так і на місцях, що часто супроводжувалось свавіллям та утисками. Розгорнулася нова хвиля репресій проти тих, хто критикував радянську владу. В серпні 1965 р. було заарештовано 30 чоловік. Більшість з них звинуватили в «антирадянській агітації і пропаганді».

У 1972 р. П. Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КПУ змінив В. Щербицький — найбільш послідовний провідник брежнєвської політики в республіці. Він доклав значних зусиль у встановленні і збереженні консервативного режиму в Україні, що базувався на принципах централізації влади, підпорядкування економічної та інших сфер життя союзним потребам і русифікації.

Зверніться до джерел

Із доповіді В. Щербицького «Про завдання партійних організацій республіки щодо подальшого покращення роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС» на пленумі ЦК Компартії України, 17 квітня 1973 року:

«Частина наших кадрів виявилася не повною мірою підготовлена до розв'язання якісно нових завдань. Деякі керівники в управлінні господарством все ще живуть старим багажем, недостатньо працюють на перспективу...»

Історик О. Бойко про кадрову політику В. Щербицького:

«В 1976 році В. Щербицький зміцнює свої позиції, усунувши останніх своїх противників на головних посадах. Із 10 членів Політбюро ЦК КПУ, обраних у 1971 р., залишилося у новообраному складі на XXV з'їзді КПУ лише п'ять...Така ротація була нечуваною для брежнєвських часів. Але вона закономірна...»

? Як В. Щербицький обґрунтовував необхідність кадрових змін? Чи погоджуєтесь ви з такою аргументацією? Чому? Чому історик О. Бойко вважав такі кадрові зміни закономірними?

Народився у м. Верхньодніпровську (Дніпропетровська обл.). У 1941 р. закінчив Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут і став членом КПРС. У роки війни навчався у Військовій академії хімічного захисту. З 1948 р. — на партійній роботі. У 1952 — 1957 рр. — перший секретар Дніпродзержинського міськкому партії, Дніпропетровського обкому партії, в 1957 — 1961 рр. — секретар ЦК КП України. У 1961 — 1963, 1965 — 1972 рр. — Голова Ради Міністрів України. У 1972 — 1989 рр. — Перший секретар ЦК КП України.

Водночас В. Щербицький чимало зробив для розвитку УРСР та покращення життя населення республіки. Відомий український історик І. Курас писав про В. Щербицького та його епоху: «Загальна оцінка не може бути однозначною. З одного боку, особиста енергія, наполегливість, працездатність і цілеспрямованість внесли свіжий струмінь... Наслідком цього був подальший розвиток економіки, соціальної сфери і культурного будівництва... Разом з тим кількісні показники зростання були досягнуті переважно за рахунок екстенсивних факторів».

2. Конституція УРСР 1978 року

Подумайте

Схарактеризуйте політико-правовий статус УРСР за Конституцією 1978 року. Якими були основні риси державного ладу та державного устрою за Конституцією 1978 р.?

Для остаточного політико-правового закріплення нових орієнтирів розвитку радянського суспільства влада організувала «всенародне» обговорення та прийняття нової Конституції, спочатку в СРСР, а потім — в УРСР та інших союзних республіках.

20 квітня 1978 р. Верховна Рада республіки затвердила Конституцію УРСР.

У преамбулі Конституції наголошувалось, що в УРСР побудовано розвинуте соціалістичне суспільство — «суспільство справжньої свободи людей праці, в якому створені могутні продуктивні сили, утвердились зрілі соціалістичні виробничі відносини, неухильно підвищується добробут і культура народу, зміцнюється непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, склалася нова історична спільнота людей — радянський народ».

Політико-правовий статус України за новою Конституцією не змінився. УРСР залишалася союзною республікою у складі СРСР. Незважаючи на проголошення «суверенною радянською соціалістичною державою», її суверенітет був суцільною декларацією. УРСР мала право на вихід з СРСР, але не було визначено законодавчого забезпечення такого права.

Закріплення в Конституції керівної ролі КПРС у радянському суспільстві дало партійній верхівці можливість зосередити у своїх руках важелі влади та управління у всіх сферах суспільного життя. Партійна номенклатура* намагалася закріпити своє панівне становище зокрема і

Зверніться до джерел

З Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки, 1978 р.:

«...Стаття 2. Вся влада в Українській РСР належить народові. Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу Української РСР. Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів.

...Стаття 6. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові... Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу...

...Стаття 37. Громадяни Української РСР мають усю повноту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод, проголошених і гарантованих Конституцією СРСР, Конституцією Української РСР та радянськими законами... Використання громадянських прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і держави, правам інших громадян.

...Стаття 48. Відповідно до інтересів народу і з метою зміцнення та розвитку соціалістичного ладу громадянам Української РСР гарантується свобода: слова, друку, зборів, мітингів, вуличних процесій і демонстрацій...».

? Проаналізуйте зміст статей 2 та 6. Чи не суперечать вони одна одній? Чому? Чому саме в Конституції 1978 року з'явилася стаття 6? Які з наведених статей Конституції, на вашу думку, мали декларативний характер, а які реально втілювалися в життя? Свою думку аргументуйте.

зростанням кількості членів КПУ. Водночас членство в КПУ відкривало людині можливості кар'єрного зростання та підвищення матеріального добробуту. Тому, якщо на початку 60-х років КПУ нараховувала 1,2 млн, то наприкінці 70-х років — 2,7 млн, членом КПУ став кожний дев'ятий робітник у республіці й кожний дванадцятий громадянин УРСР віком від 18 років.

3. Спроби реформування економіки у другій половині 60-х років

Подумайте

У чому полягали причини та сутність економічних реформ середини 60-х років? Якими були їх перші результати?

У середині 60-х років у народному господарстві СРСР та України склалася важка ситуація.

Зверніться до джерел

З доповіді¹ члена-кореспондента АН СРСР А. Аганбегяна «Сучасний стан радянської економіки» (1965 р.):

«За останні шість років темпи розвитку нашої економіки знизилися приблизно в два рази.

...Зовнішні причини. Ми значну частину засобів відпускаємо на оборону... Із приблизно 100 млн працюючих в СРСР 30 — 40 млн зайнято в оборонній промисловості. У нас нееквівалентний обмін з іншими країнами. Ми торгуємо в основному сировиною, бо багато країн, у тому числі й соціалістичні, не хочуть купувати у нас готової продукції через її низьку якість...

¹ Доповідь не була опублікована.

Головні причини внутрішні: 1. Неправильний напрям господарського розвитку країни; 2. Невідповідність системи планування, стимулювання і керування радянської економіки сучасним вимогам. Багато років ми вперто дотримувалися курсу надіндустріалізації. Усе це відбувалося при штучному гальмуванні галузей, які не належать до важкої промисловості.

...Система планування, стимулювання і керування промисловістю склалася в 30-ті роки. Після цього мінялися тільки вивіски, а все залишалося заснованим на адміністративних методах планування і керівництва. Дуже важко позначається на економіці надмірний централізм і відсутність демократії в господарстві... У нас фактично відсутні товарно-грошові відносини, а ціни не грають ролі. Головне — централізований розподіл».

? *Про що йдеться в документах? У чому полягала складність ситуації в народному господарстві, на думку автора документа? Якими були причини цих складностей? В яких напрямках, на ваш погляд, треба було змінювати економіку?*

За таких умов радянське керівництво розпочало чергову спробу реформування економіки.

Суть нових підходів полягала у:

- **розширенні самостійності підприємств** і посиленні прямих *договірних зв'язків між підприємствами*;
- **встановленні економічно обґрунтованих цін**;
- **матеріальному стимулюванні трудових колективів** залежно від результатів їхньої праці;
- **оцінці діяльності підприємств** такими «капіталістичними» показниками, як **рентабельність і прибуток**.

Ці завдання були поставлені на пленумі ЦК КПРС у вересні 1965 р., де було вирішено організувати управління промисловістю за галузевим принципом, створити союзно-республіканські і загальносоюзні міністерства за галузями промисловості..., усунути надмірну регламентацію діяльності підприємств, скоротити кількість планових показників, що затверджуються підприємствам згори, надати їм необхідні засоби для розвитку і вдосконалення виробництва, краще використовувати такі важливі економічні важелі, як прибуток, ціна, премія, кредит.

Отже, радянське керівництво, з одного боку, наполягало на відновленні та поглибленні процесів централізації в управлінні, з другого, збиралося запровадити механізми економічного стимулювання та розширення самостійності підприємств.

За свідченням історика С. Кульчицького, підприємства переводилися на нові методи планування та економічного стимулювання поступово. У 1966 р. їх запровадили на 100 підприємствах (1,5 % загальної кількості), які виробляли 8,0 % валової продукції промисловості. У 1970 р. кількість таких фабрик і заводів зросла до 8,2 тис. (83 % загальної кількості), на них припадало 92 % обсягу промислової продукції. Проте розвиток окремих підприємств був суперечливим.

Під час **економічної реформи** прискорюється розвиток паливно-енергетичного комплексу республіки. Стали до ладу Запорізька, Вуглегірська, Криворізька, Придніпровська та ряд інших потужних теплових електростанцій. У 1980 р. були введені в експлуатацію два останні агрегати Дніпрогесу-2 в Запоріжжі. Помітних успіхів досягли нафтовики та газтовики, завдяки чому в середині 70-х років на території України почалася експлуатація 26 нових нафтових і газових родовищ. Позитивні зрушення відбулися також і в гірничорудній, вугільній та металургійній галузях

промисловості. Швидкими темпами розвивалися машинобудівна, метало-обробна, хімічна та нафтохімічна галузі. На Харківському турбінному заводі освоєно серійне виробництво турбін потужністю 500 тис. кіловат. У республіці розпочалося виробництво досконалих тепловозів, потужних тракторів Т-150, буряко- та кукурудзозбиральних комбайнів, новітніх літаків і морських суден, які не поступалися найкращим зарубіжним аналогам 60 — 70-х років.

Отже, результатом запровадження реформ стали деякі позитивні зміни у показниках економічного і соціального розвитку республіки, хоча оцінюються вони по-різному.

Зверніться до джерел

Історик О. Рубльов про перші результати економічних реформ другої половини 60-х років:

«Економісти називають VIII п'ятирічку (1966 — 1970) „золотою”: її результати були найкращими за попередні 35 років. Приріст національного доходу склав 39% за п'ятирічку. На деякий час підприємства одержали відносну самостійність, робітники, інженерно-технічні працівники і службовці стали відчувати зв'язок між своїм вкладом у виробництво і заробітною платою.

У ці роки завершилося спорудження найбільших у Європі Придніпровської, Зміївської, Бурштинської, Старобешівської і Луганської теплових електростанцій. Було створено єдину енергосистему республіки з підключенням до неї промислових підприємств, радгоспів і колгоспів. Завдяки цьому на початку 70-х років було повністю завершено електрифікацію сіл України.

Прискорення темпів розвитку народного господарства було безпосереднім наслідком економічної реформи 1965 р. і тривало доти, доки діяли основні її принципи».

Історик О. Бойко про темпи розвитку народного господарства у другій половині 60-х років:

«І хоча економісти називають VIII п'ятирічку „золотою”, стверджуючи, що „період 1966 — 1970 рр. був найкращим за останні 30 років”, а історики вказують на „тимчасове прискорення розвитку господарства”, викликане реформою 1965 р., все ж ці твердження потребують певної корекції при аналізі розвитку народного господарства УРСР. За офіційною статистикою, середньорічні темпи приросту головних показників економічного розвитку України в період 1966 — 1970 рр. порівняно з 1961 — 1966 рр. не зростають, а, навпаки, знижуються... зростають тільки капітальні вкладення, що на тлі зниження продуктивності праці свідчить не про поліпшення, а про погіршення управління господарством. Наведені дані значною мірою підтверджують висновок про те, що реформа швидше розладнала старий господарський механізм, ніж створила новий».

? *Про що розповідають документи? Як оцінюють історики О. Рубльов та О. Бойко підсумки реформ в економіці в другій половині 60-х років? Чим, на вашу думку, може бути викликана така неоднозначність оцінок? Як оцінили б ви ці результати? Чому?*

4. Економічне становище УРСР у 70-ті — на початку 80-х років

Подумайте

Які тенденції намітились у розвитку промисловості у 70-ті — 80-ті роки? Що їх спричинило? Які тенденції намітились у сільському господарстві у 70-ті — 80-ті роки? Що їх спричинило? У чому полягали деструктивні процеси на селі?

Уже на початку 70-х років ХХ століття колишня централізаторська модель управління фактично була відновлена. Економіка України, як і всіх союзних республік, розвивалася в єдиному народногосподарському комплексі. Поширювали свої повноваження союзно-республіканські міністерства, їхні

обласні структури. Екстенсивні чинники виробництва вичерпувалися. І, незважаючи на усі зусилля, темпи економічного зростання почали падати.

Внаслідок цього, економічний стан республіки стає відверто кризовим. Він характеризується прямою залежністю від центру, повним ігноруванням національних інтересів України. У республіці насаджується **екстенсивне виробництво** та «валова економіка», тотальне підпорядкування інтересів людини інтересам виробництва. Прикладами такої економічної політики були малорентабельні «рукотворні» моря на Дніпрі, «найбільші в Європі» теплові електростанції та інші гігантські новобудови, які були шкідливими й небезпечними для навколишнього середовища. Така «гігантоманія» в поєднанні з прихованою інфляцією збільшувала вартість таких об'єктів у середньому на 25 — 50 %. Це примушувало спрямовувати значні сили й кошти на завершення будівництва найважливіших об'єктів, залишаючи при цьому цілу низку незавершених довгобудів.

Індустріальна галузь України, створювана спільними зусиллями країни в 30-ті роки, а потім відновлена в післявоєнний період, зрештою, виявилася відсталою. Внаслідок інвестиційної політики центру, що не передбачала оновлення обладнання на підприємствах, зношування основних фондів досягло 50 — 60 %. Перевага групи «А» приводила до того, що тільки 29 % промисловості працювало на споживчий ринок. Важка промисловість усе більше перетворювалася на структуру, що поглинала капіталовкладення й працювала насамперед на саму себе.

Окрім того, за рішенням центру в Україні споруджувалися гіганти індустрії, що були зорієнтовані на випуск продукції для військово-промислового комплексу (ВПК). Як наслідок, у країні розвивалися паралельно дві економіки — цивільна й оборонна. Мілітаризація неминуче вела до диспропорцій, дисбалансу, стагнації у цілому.

Експлуатація промислових гігантів надзвичайно погіршувала екологію довкілля, а за забрудненістю повітря, зокрема в Донбасі, середньому Подніпров'ї тощо, Україна була одним з найбільш небезпечних регіонів СРСР.

Високими темпами розвивалася атомна енергетика, зокрема розгорнулося будівництво потужних АЕС у густонаселених та маловодних Південно-Західному й Південному економічних регіонах. У межиріччі Дніпра й Прип'яті поряд з Києвом, усупереч думкам українських науковців, швидкими темпами споруджувалася Чорнобильська атомна електростанція. У республіці, що займала лише 2,6 % території СРСР, було побудовано 40 % його атомних енергоблоків. При цьому вироблена ними електроенергія використовувалася не для власних потреб, а постачалася, як правило, за кордон.

Значна частина фінансових, матеріальних і людських ресурсів викачувалася з України і спрямовувалася на освоєння величезних просторів Сибіру та Далекого Сходу.

Результатом такої економічної політики стало хронічне невиконання п'ятирічних завдань з більшості показників.

У 70-х — 80-х роках найменш ефективною залишалася галузь сільськогосподарства, хоча для його зростання в 70-х — 80-х роках було зроблено багато: запроваджувалися масштабні програми механізації і хімізації, здійснювалися роботи з меліорації та ін. За 1971 — 1980 рр. в сільське господарство було вкладено 27 % усіх капіталовкладень в українську економіку.

Але все це виявилось малоефективним, а іноді давало протилежний результат: меліорація призводила до засолення родючих ґрунтів, перетворення їх у непридатні для сільського господарства, порушувала екологічний баланс. Для «витягування» сільськогосподарського виробництва щорічно в нього «мобілізували» величезну кількість працівників інших секторів народного господарства, освіти, науки, військовослужбовців, що призводило до перевитрат фінансових та матеріальних засобів. До цього додавалася відстала система переробки та зберігання продукції. Склалася парадоксальна ситуація: капіталовкладення зростали, збільшувалася зарплата колгоспників, а віддача падала, плани не виконувалися.

Зверніться до джерел

З доповіді В. Щербицького, 20 — 21 липня 1978 р.:

«На темпах зростання виробництва негативно позначалося те, що не всюди ефективно використовуються можливості колгоспів і радгоспів. У результаті виділені державою кошти не дають належної віддачі... Треба скерувати наші зусилля на розвиток матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва і всього агропромислового комплексу. Вартість рілних агрегатів у дев'ятих п'ятиріччі порівняно з восьмою зросла на 55 %, а їх продуктивність підвищилася менше, ніж на 20 %. Ціни на сільськогосподарські машини за останні сім років зросли на 30 — 70 %, але ефект від їхнього використання суттєво не збільшився».

? Про що йдеться у документі? У чому вбачає В. Щербицький причини кризових явищ у сільському господарстві? Чи погоджуєтесь ви з такими поясненнями? Чому?

Динаміка середньорічного приросту аграрного сектору економіки

	П'ятирічка		
	ІХ (1971 — 1975 рр.)	X (1976 — 1980 рр.)	XI (1981 — 1985 рр.)
Середньорічний приріст, %	3,1	1,0	0,47

? Проаналізуйте дані таблиці та схарактеризуйте динаміку середньорічного приросту аграрного сектору економіки. Про які тенденції в розвитку сільського господарства це свідчить?

Почали наростати кризові явища: зниження темпів приросту продукції, постійне падіння продуктивності праці, масове розкрадання колгоспного майна тощо.

Однією з головних причин такої ситуації була адміністративно-командна система управління сільським господарством. Партійне керівництво України визнавало, що у деяких районах склалася «хибна практика адміністрування, некомпетентного втручання. Такі питання, як терміни сіви, чергування культур у сівозмінах, вибір сортів, пересівання озимих — часто вирішувалися не спеціалістами і правліннями колгоспів, а представниками району та області». Селянин-колгоспник був лише покірним виконавцем чужих рішень. Це породжувало незацікавленість сільських трудівників у кінцевих результатах своєї праці.

Криза у сільському господарстві на початку 80-х років призвела до зникнення значної частини продуктів харчування з прилавків міських магазинів. З'явилися черги, дефіцит, нормований продаж певних видів товарів широкого вжитку (цукор, гречка, ковбаси тощо). У більшості магазинів у селах хліб завозили та продавали один-два рази на тиждень. Розповсюджене

ним явищем стало приховування дефіцитних товарів продавцями, їх продаж родичам, друзям і знайомим.

Реагуючи на таку ситуацію, ЦК КПРС прийняв у 1982 р. «Продовольчу програму», де ставилося завдання: за 8 років забезпечити населення країни основними видами продовольства. Згодом аналогічну програму було прийнято і в УРСР. Сам факт прийняття програм означав визнання партійним та державним керівництвом проблем, які нагромадились у сільському господарстві. Однак шляхи їх вирішення залишалися традиційно-екстенсивними, наприклад, передбачалося різке зростання капіталовкладень у сільське господарство без врахування їх ефективності. Для подолання вад централізованого управління і міжвідомчих бар'єрів утворювалася одна відомча структура — Держагропром СРСР, якому підпорядковувалися республіканські агропроми, обласні та районні **агропромислові об'єднання**. До них входили колгоспи та промислові підприємства (харчової, переробної галузей промисловості, а також підприємства, що випускали сільськогосподарську техніку тощо). Водночас відбулося й збільшення управлінського апарату в сільському господарстві (тільки в РАПО працювали в середньому по 60 осіб).

Однак такими заходами не вдалося подолати **деструктивні процеси на селі**.

Проте резерви розвитку сільського господарства України ще не були вичерпані остаточно. УРСР забезпечувала власне населення продуктами харчування і залишалася головним регіоном сільськогосподарського виробництва в СРСР. У республіці вироблялося 60,0 % союзного обсягу цукру, 44,0 % — соняшнику, 36,0 % — плодів і ягід, 30,0 % — овочів, понад 27,0 % — плодово-овочевих консервів, значна частина зерна. Тут вироблялося 23,0 % союзного обсягу м'яса, зокрема 25,0 % свинини, 24,0 % яловичини й телятини, близько 24,0 % птиці, 26,0 % тваринного масла, майже 20,0 % сиру та бринзи тощо.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Назвати події за датами:

1965 р., 1966 — 1970 рр., 1972 р., 1978 р.

2. Визначити, застосувати та пояснити на прикладах поняття і терміни:

«розвинутий соціалізм», «радянський народ», «застій», конституція, керівна роль комуністичної партії, суверенна соціалістична держава, економічна реформа, самостійність підприємств, економічно обґрунтовані ціни, матеріальне стимулювання трудових колективів, рентабельність, прибуток, продуктивність праці, екстенсивне виробництво, агропромислові об'єднання, деструктивні процеси на селі.

3. Описати:

- зміни в структурі партійних та державних органів за часів «застою»;
- прояви посилення керівної ролі КПУ в українському суспільстві;
- прояви економічних реформ;
- ознаки кризових явищ у промисловості та сільському господарстві.

4. Схарактеризувати:

- концепцію «розвинутого соціалізму»;
- основні положення Конституції УРСР 1978 р.;
- сутність та основні заходи економічних реформ;

- стан промисловості та сільського господарства у 70-ті — першій половині 80-х років;
- економічну політику партійно-державного керівництва;
- причини та наслідки кризових явищ в економіці УРСР того часу.

5. Висловити й аргументувати власну думку з питань:

А. Чи погоджуєтесь ви з думкою авторів підручника «... можна вважати, що період історії СРСР та УРСР з середини 60-х — до початку 80-х років характеризувався частковим відновленням колишньої сталінської адміністративно-командної системи». Свою думку аргументуйте.

Б. Характеризуючи ефективність управління державою та господарством за часів «застою» історик О. Бойко пише: «Наприкінці 70-х років в управлінні господарством накопичилося до 200 тисяч інструкцій, наказів та інших підзаконних актів. Досить часто ці документи суперечили один одному, не давали змоги працювати господарським керівникам, утворюючи клубок міжвідомчих, міжрегіональних суспільних протиріч». Які процеси ілюструють наведені в документі факти? Чи можна такі підходи до управління вважати ефективними? Наслідком яких процесів у суспільстві стала така практика управління?

В. Пояснюючи причини згортання економічних реформ у 60-х роках історик С. Кульчицький пише: «Чехословацькі події (маються на увазі події 1968 р.) допомогли зрозуміти: або план переможе ринок, або ринок переможе план, директиву, радянську владу. Після «Празької весни» розмови про ринковий соціалізм, колективну власність, безпосередні зв'язки з іноземними фірмами, орендні відносини стали вважатися політично шкідливими». Як ви думаєте, якби не події 1968 р. у Чехословаччині, чи можливо було побудувати в СРСР та Україні ринковий соціалізм? Свою думку обґрунтуйте.

6. Оцінити:

- нові ідеологічні орієнтири партійно-державного керівництва;
- зміни в структурі партійного та державного апарату СРСР та України;
- політико-правовий статус України у складі СРСР;
- зміст Конституції УРСР 1978 р.;
- результати економічних реформ другої половини 60-х років;
- шляхи розвитку української економіки у 60-х — 80-х роках.

Теми 21 — 22. Етносоціальні процеси в суспільстві та рівень життя людей

1. Зміни в соціальній та національній структурі населення. 2. Матеріальний рівень життя і тенденції розвитку соціальної сфери. 3. Повсякденне життя населення. 4. Привілейоване становище партійно-радянської номенклатури. 5. Моральний стан радянського суспільства.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

етносоціальні процеси, склад населення, соціальна структура, спосіб життя, дефіцит, номенклатура, мафіозна структура.

1. Зміни в соціальній та національній структурі населення

Подумайте

Якими були основні тенденції у соціальному та національному складі населення у 1965 — 1985 рр.? Якими були їх причини та наслідки?

У 60—80-ті роки відбувалися зміни у складі населення УРСР. За переписом 1989 р. порівняно з 1959 р. населення республіки збільшилося на 9,6 млн.

На той час за кількістю населення Україна посідала 6 місце в Європі. Динаміка зростання населення за даними переписів розкриває основні тенденції демографічних процесів, які відбувалися в Україні. Так, у 1959 — 1970 рр. приріст населення становив 5258 тис. осіб, у 1979 — 1989 рр. — 1862 тис.

Водночас питома вага українців зменшилася з 76,8 % до 72,7 %, а частка росіян зросла з 16,7 % до 22,1 %. У південних районах України до 1989 р. частка росіян перевищила третину тих, хто там проживав. Такі зміни були результатом не демографічних процесів, а переселенської та русифікаторської політики радянської влади. Керівництво СРСР намагалося створювати всі умови для міграції населення і зростання багатонаціональності у складі радянських республік.

Зверніться до джерел

Л. Олексієва, російська дисидентка, одна з фундаторів Гельсінкської групи про русифікацію України:

«Переселення українців на східні, рідко заселені землі Радянського Союзу — в Казахстан, у Сибір, на Урал, на Далекий Схід — заохочується економічними методами. В той же час заохочується переселення росіян на Україну. Внаслідок цього з 1959 по 1970 роки чисельність українського населення на Україні збільшилася лише на 10 %, а російського — на 30 %.

Звичайно, це трапилось не внаслідок природного занепаду українського населення та приросту російського, а в результаті переселень, які регулюються державою. В 1970 році російське населення України мало більше 9 мільйонів осіб проти 35 мільйонів українців. А в 1979 році в Україні проживало вже 10,4 мільйонів росіян».

? До яких наслідків, на думку автора документа, призводило переселення? Як ви вважаєте, кому було це вигідно і чому?

На соціальну структуру населення впливали особливості економічних процесів республіки. Форсований розвиток індустріальних галузей в умовах екстенсивної економіки і притік населення в міста, де рівень життя був значно вищим, зумовлював зростання чисельності робітничого класу й міського населення. Якщо на початку 60-х років робітники становили 50 % задіяної у народному господарстві робочої сили, то в середині 80-х років їх було вже 60 %. Упродовж 1960 — 1985 рр. кількість городян збільшилася з 19,9 до 33,2 млн осіб. Сільське населення за ці ж роки скоротилося з 22,6 до 17,6 млн осіб.

В українському суспільстві зростала кількість людей, зайнятих інтелектуальною працею. Основну частину цієї групи складали спеціалісти з вищою та середньою спеціальною освітою. Поступово закріплювалася тенденція випереджального зростання чисельності спеціалістів у порівнянні із загальною кількістю робітників та службовців. Наприкінці 70-х років кожний четвертий мешканець міста був пов'язаний з інтелектуальною працею. На селі також відбувалися подібні зміни. На початку 80-х років кількість спеціалістів та службовців тут фактично зрівнялася з кількістю колгоспників.

Визначальною тенденцією змін у соціальному складі населення України була урбанізація, тобто збільшення кількості жителів міст, індустріальних центрів, зосередження економічного і культурного життя в них з одночасним зменшенням абсолютної кількості сільського населення. Стосовно селянства динаміка скорочення його чисельності мала певні відмінності у часі. Найвищим воно було наприкінці 60-х — у 70-ті роки (майже 250 тис. осіб).

Які явища в українському суспільстві відображено на фотографії? Яке враження вона на вас справляє? Уявіть себе мешканцем такого села: чи залишились би ви там працювати? Чому?

Які явища в українському суспільстві відбиває фотографія? Чому ці жінки на той час стали основною робочою силою на селі? До яких наслідків для суспільства це призводило?

Покинуті села.

Літні колгоспниці — основна робоча сила на селі.

Найбільше скоротилася кількість сільського населення в Чернігівській, Вінницькій, Полтавській, Кіровоградській, Сумській областях.

До міст переважно виїздила молодь. Село втрачало працівників. Офіційні дані свідчать, що протягом 1972 — 1986 рр. в Україні зникли 1 502 села. Наприклад, на Харківщині кількість покинутих сіл за цей період складала — 236, на Сумщині — 151, Дніпропетровщині — 131, Полтавщині — 115.

2. Матеріальний рівень життя і тенденції розвитку соціальної сфери

Подумайте

Які були основні ознаки змін матеріального рівня життя людей? Якими були основні тенденції у соціальній сфері 1965—1985 рр.? Якими були їх причини й наслідки?

У другій половині 60-х — першій половині 80-х років економічний розвиток Радянського Союзу та його складової — УРСР, відбивався на життєвому рівні населення, стані його забезпеченості товарами, послугами, на розгортанні житлового будівництва.

Починаючи з XXIII з'їзду КПРС (1966 р.), на всіх високих партійних форумах завдання підвищення життєвого рівня населення декларувалося як одне з основних завдань партії та держави. Навіть у Конституції СРСР 1977 р. (Конституції УРСР 1978 р.) були зафіксовані права на гарантовану, гідну оплату праці, на забезпечення житлом, кваліфікованою медичною допомогою.

Деякі позитивні зміни справді відбувалися, хоча їх масштаби явно поступалися обіцянним. Зокрема, остаточно відійшов у минуле страх голоду. Колгоспники нарешті стали регулярно отримувати заробітну плату і пенсії. Зросла купівельна спроможність населення. Так, середня заробітна плата з 78 руб., у 1960 р. зросла до 155 руб. у 1980 р. Люди стали користуватися тими речами, які ще з 30-х років були звичними на Заході: пральні машини, холодильники та інша побутова техніка. Зріс асортимент товарів і послуг.

Пересічні громадяни мали можливість придбати або вітчизняні товари, або продукцію держав, як їх називали, соціалістичної співдружності. Для

того щоб задовольнити потреби більшості населення у споживчих товарах, радянська влада розширювала кредитні послуги.

Зверніться до джерел

Історик О. Рубльов про рівень життя переважної більшості українців:

«Населення, грошові надходження якого зросли тільки протягом 1971 — 1975 рр. в 3,1 раза, вже не хотіло купувати вітчизняні товари... Черги за престижними імпортними товарами сягали вже не годин, а днів... «Золота епоха» Брежнєва з її регулярною виплатою заробітної плати, пенсій, стипендій, щомісячними преміальними, безкоштовним медичним обслуговуванням, освітою, дешевими товарами і послугами і до сьогодні для великої частини українського суспільства є недосяжним ідеалом».

? Про що йдеться у документі? Як змінилися доходи населення? Як змінився побут людей? Про що свідчить виникнення черг в магазинах за імпортними товарами? Чому О. Рубльов вважає брежнєвські часи «золотою епохою»?

У 60-х — 70-х роках у радянському суспільстві панували оптимістичні настрої щодо здатності СРСР наздогнати Захід за рівнем життя та побуту. Про зростання рівня життя населення повідомляли центральні й місцеві газети. У засобах масової інформації кожного дня можна було побачити й почути сюжети, що розповідали про постійне піклування комуністичної партії і уряду про добробут трудящих.

Зверніться до джерел

Із статті в газеті «Известия», 1979 р.:

«На прапорі нашої партії, яка існує для народу і служить йому, накреслено: «Все для блага людини, все в ім'я людини». ... І кожен з нас відчуває це на собі.

Здоров'я людей... Бюджет охорони здоров'я республіки перевищив два мільярди рублів. Понад 171 тисяча лікарів і майже півмільйона середнього медичного персоналу обслуговує населення. Курорти Південного берега Криму, численні санаторії, будинки відпочинку, пансіонати Закарпаття і Одеси, Трускавця, Бердянська, Жданова, Миргорода кожний рік приймають на відпочинок та лікування мільйони людей.

...Підвищилася зарплата робітників і службовців, зросла оплата праці колгоспників, значно розширилися суспільні фонди споживання. Отже, людям живеться краще...»

? Про що повідомляла тогочасна преса? Яке враження на вас справляють ці відомості? Чи хотіли б ви жити в ці часи?

Зростання матеріального добробуту здійснювалося й за рахунок суспільних фондів споживання, що забезпечували розвиток народної освіти, підвищення кваліфікації трудівників, медичне обслуговування населення, оплату відпусток, пільгових путівок тощо. Значні державні асигнування виділялися на охорону материнства й дитинства, виплату пенсій, стипендій учням технікумів і студентам вищих навчальних закладів.

Запровадження п'ятиденного робочого тижня, збільшення відпусток працюючим, зростання кількості неробочих і святкових днів сприяло урізноманітненню дозвілля трудящих. Частина громадян займалася туризмом, рибальством, брала участь в екскурсіях. Однак ефективність активного відпочинку тією чи іншою мірою затьмарювали недорозвиненість туристичної індустрії та нестача відповідного спорядження в торгівлі та прокатних бюро. Через недостатнє фінансування культурних програм державою багато будинків культури, клубів усю роботу зводили до демонстрування кінофільмів та організації танців. Мала місце слабка матеріально-технічна база та нестача кваліфікованих працівників, 64 % з них на початку 1980-х рр. не мали

фахової підготовки. Матеріально-технічна база музеїв та бібліотек відставала від потреб і запитів населення, що зростали.

Попри зростання життєвого рівня населення, його добробут порівняно з іншими країнами світу залишався низьким. Так, Україна на початок 80-х років за показниками рівня життя посідала 50 — 60 місце в світі. Сьогодні багато людей сучасників періоду «застою» згадують його як найкращі часи, коли українці мали пристойний рівень життя. Однак все пізнається у порівнянні.

Як ви думаєте, чи був такий відпочинок типовим для радянських людей у цей період? Чи змінилось щось у відпочинку трудящих порівняно із 40 — 50-ми роками?

На відпочинку в санаторії у Криму.

Зверніться до джерел

Історик О. Субтельний про рівень життя українського населення:

«Те, що радянський українець не добирає в автомобілях, відеомагнітофонах, модному одязі, він, можливо, надолужує, користуючись безплатною вищою освітою й медичним обслуговуванням, незанимаючи ... американцями. І все ж таки... очевидно, що радянська економічна система не в змозі задовольнити потреби людей у такій мірі, як це робить західна економіка. Так, у 1970 р. рівень споживання на душу населення в Радянському Союзі складав лише близько половини рівня споживання американця. У 1982 р. коштів звичайних щотижневих закупок, для оплати якого у Вашингтоні потрібно було працювати 18 годин, у Києві коштував близько 53 годин праці».

? Про що йдеться в документі? Які суперечливі явища у способі життя населення в ньому розкриваються? У чому причини цих суперечностей? Свою думку обґрунтуйте.

3. Повсякденне життя населення

Підсумуйте

Якими були основні ознаки та тенденції у повсякденному житті населення цього періоду? Як вони пов'язувалися із особливостями соціального та економічного розвитку України?

Такі ж суперечливі процеси спостерігалися й у повсякденному житті населення. З одного боку, побут стає більш комфортним за рахунок розвитку мережі торговельних і побутових підприємств. Будуються нові магазини, їдальні, хлібопекарні. Збільшення кількості товарів зумовлює появу нових, досконаліших та ефективніших форм торгівлі як магазини самообслуговування, універмаги, універсами з широким асортиментом товарів. Сільських трудівників стали регулярно обслуговувати безпосередньо на робочих місцях: польових станах, фермах, тракторних бригадах. У містах створюються будинки побуту, комбінати, фірми побутових послуг.

Наприклад, відома київська фірма «Світанок» розв'язувала проблеми ремонту квартир, догляду за дітьми та хворими, навчання музики та іноземних мов, машинного передруку тощо. Якщо на початку 60-х років вона надавала 80 — 90 видів різних послуг, то в середині 70-х років їх кількість зросла до 600 і більше.

З другого боку, в 70 — 80-х роках у торговельному й побутовому обслуговуванні населення республіки починають наростати негативні тенденції. Підвищуються державні роздрібні ціни на окремі види товарів народного

споживання. Відчутно подорожчали м'ясо, птиця, олія, цукор, кондитерські вироби, овочі, одяг, білизна, велосипеди, мотоцикли.

Справжнім лихом стає товарний **дефіцит**. З кожним роком у розряд дефіцитних товарів потрапляє все більше і більше товарів. Тому «диставання» дефіцитних товарів стає ледь не сенсом життя частини громадян. Особливо дефіцитними були товари якісні та імпорتنі. Коли вони з'являлися на полицях, за ними вишикувалися довгі черги. Черги стали символами і ознаками великих міст, постачання яких було порівняно кращим. У зв'язку з товарним дефіцитом професії, що мали відношення до виробництва або розподілу дефіциту, а також привілеї у придбанні дефіцитних товарів, стали престижними.

Особливе місце у сфері обслуговування посідали працівники торгівлі, оскільки за умов дефіциту вони мали право розподілу товарів на власний розсуд серед родичів і знайомих «з-під прилавка». Часто для того щоб влаштуватися звичайним продавцем, треба було платити хабара державним чиновникам, хоча зарплату продавець отримував дуже низьку і незалежно від кількості проданої продукції. Тому обслуговування покупців у магазинах було неякісним. Часто купівля товарів перетворювалась на конфлікт між продавцем та покупцем. Низький рівень культури, зневага до покупців і клієнтів були характерними для торгівлі та побутового обслуговування.

Зверніться до джерел

Із статті «Обшук». Газета «Ворошиловоградська правда», 1976 р.:

«Потрібні для фотолюбителів товари акуратно розкладені на полицях магазину. Юний покупець взяв хімікати для проявлення плівки, підійшов до каси, щоб розрахуватися. Касир піднялася, швидким професійним рухом обшарила його кишені, потім скомандувала:

— Роздягайся!

Підліток зняв пальто. Біля нього скупчилися здивовані люди. Хлопчина заплакав. Касир, нічого не знайшовши, скомандувала:

— Одягайся!

— Хоча б вибачилася, — промовив хтось із покупців.

— Язик заболить, якщо перед кожним... — гнівно відповіла Н. Н. Чуприна, касир магазину № 71 „Фототовари“...»

? Про що розповідає документ? Чому виникали такі явища? Уявіть себе на місці підлітка: що ви відчуваєте? До яких наслідків у культурі суспільства це приводило?

В означені роки харчування жителів міст поліпшувалося, однак у державній торгівлі мали місце перебої з постачанням багатьох харчових продуктів, зокрема м'яса, молока, кондитерських виробів тощо, що було наслідком кризи колективного сільського господарства. Проте у республіці вироблялося і продавалося населенню вдосталь спиртного, а антиалкогольні кампанії через їх половинчастість та непослідовність були безрезультатними і сприяли зростанню самогоноваріння.

У другій половині 60-х років в УРСР, як і на інших територіях СРСР, виникають підпільні виробництва у вигляді цехів, майстерень, що пропонували населенню «ліві» (не враховані державою) товари. Ці товари вироблялись з державної сировини і часто на державних підприємствах. Причому інколи сировина присвоювалась керівниками підприємств незаконно — шляхом махінацій, а інколи була зекономлена завдяки застосуванню прогресивних технологій виробництва або прихована від державного контролю. Ці підприємства намагалися випускати якісну продукцію, часто з фальшивими етикетками провідних виробників світу,

Яким був ідеал жіночої краси цього періоду? Чи відповідає він вашому ідеалу? Чому?

Радянська жінка.
Кінець 70-х років.

що забезпечувало швидку реалізацію й високий власний прибуток.

У 70-х — 80-х роках організатори підпільних цехів почали об'єднуватися у межах СРСР. Вони налагодили співробітництво між регіонами і розгорнули торгівельну мережу, що займалася реалізацією лівої продукції. Саме тоді «цеховики» започаткували створення тіньової економіки. Вони були найзаможнішими людьми в країні. Окремі правоохоронці за відповідну винагороду прикривали «цеховиків».

Водночас правоохоронним органам все ж таки вдавалося розкривати частину цехових підпільних структур. Підпільні мільйонери опинялися у в'язницях, де стикалися зі «злочинцями в законі». Ділові люди зрозуміли, як можна використовувати цю силу. Доволі швидко деякі злочинні авторитети почали одержувати відповідний відсоток з прибутку «цеховиків», прикриваючи підпільне виробництво не тільки своїм особистим впливом, а в разі необхідності й діями бойовиків. Таким чином у країні формувалися **мафіозні структури**.

Підвищення добробуту населення у другій половині 60-х — 80-х років вплинуло і на долю жінки у радянському суспільстві. Збільшилась кількість жінок, які поряд з чоловіками, стали здобувати вищу освіту, посідати керівні посади, займатися інтелектуальною працею. На початку 80-х років близько 90% жінок мали середню спеціальну або вищу освіту. Половину всіх працюючих у народному господарстві й 60% спеціалістів складали жінки.

Водночас у промисловості, на будівництві працювала значна кількість жінок, які виконували роботи, що не потребували високої кваліфікації. Особливо величезною була частка ручної праці жінок у сільському господарстві. У цій галузі 98% працюючих складали жінки. Зміни у побуті населення, зокрема збільшення у сім'ях кількості побутової техніки, полегшили домашню працю жінок. Проте зазначимо, що ці зміни відбувалися досить повільно.

Зверніться до джерел

З книги для домогосподарок «Хімія у побуті», 1979 р.:

«Корито та пральна дошка відходять у минуле... В СРСР розповсюджуються пральні машини з вертикальним бачком та мішалкою, що мають вальці для ручного віджиму білизни... Однак треба подбати й про тих господарок, які все ще перуть бавовняну білизну господарським милом. Їм можна рекомендувати завчасно замочувати намілену білизну на 8 — 10 годин при температурі 30 — 40°C у розчині, що містить столову ложку соди на 10 літрів води. Якщо білизна сильно заношена або забруднена, то замочувати її треба двічі, додавши у розчин для другого замочування дві ложки скипидару».

❓ Які зміни у домашньому господарстві відбулися у 70-х роках? Чи могли звільнити жінку такі машини від фізичної праці? Про що свідчать рекомендації для господарок, які ще не використовують пральні машини? Чи хотіли б ви, щоб ваша мама користувалась такою технікою? Чому?

За даними ЦСУ СРСР про зайнятість жінок 1981 р. на домашнє господарство жінки-робітниці та службовки відводили 3 год 19 хв в робочий день і 6 год 28 хв — у вихідні. Колгоспниці відповідно — 3 год 38 хв і 6 год 17 хв... У міських родинах, які мають неповнолітніх дітей сукупне трудове навантаження жінки складає близько 75 год на тиждень (41 год на виробництві та 30 — 35 год — домашня праця). При цьому побутове навантаження чоловіків у середньому відповідає раціональній нормі — 12 год на тиждень, у жінок воно вище приблизно утричі.

4. Привілейоване становище партійно-радянської номенклатури

Подумайте

Що таке номенклатура? Яким було її становище? Як це впливало на настрої у суспільстві?

Хоча в СРСР декларувалася рівність громадян, партійно-державна **номенклатура*** широко користувалася привілеями у розподілі матеріальних благ. Номенклатурні верхи утворили власну закриту систему виробництва і постачання продовольством, промисловими товарами, що не знала дефіциту, черг тощо.

Номенклатура мала пільги, користувалася послугами спеціальних магазинів, лікарень, майстерень, господарств, що були недоступні для інших верств населення. Представники партійно-державної еліти фактично перебували поза законом і поза критикою. Їхня недоторканність створювала сприятливі умови для процвітання корупції, користоловства, злочинства, підлабузництва на всіх рівнях влади.

У столиці та великих містах з'явилася мережа елітних магазинів імпортованих товарів (переважно з капіталістичних країн) «Берізка». В них можна було придбати різні речі тільки за іноземну валюту. Оскільки вільний обмін валюти був заборонений (за це в кримінальному кодексі передбачалося 10 років ув'язнення), долари обмінювалися за спеціальним розпорядженням відповідних фінансових органів за офіційним курсом 0,58 руб. за 1 доллар. Цим правом користувалися, насамперед, партійні та державні чиновники, керівники великих підприємств, магазинів, торговельних баз, станцій технічного обслуговування автотранспорту та ін. У 70 — 80-х роках стала поширюватися практика закупівлі за кордоном партій високоякісних товарів, призначених виключно для номенклатури.

Крім того, «верхи» створили закриту систему медичного обслуговування і відпочинку. Їхні діти навчалися у престижних школах і ВНЗ, як правило, відправлялися на роботу за кордон. Навіть медустанови, що обслуговували номенклатуру, розміщувалися у нових, спеціально спроектованих для цієї мети будівлях, які зводилися у парковій зоні, оснащувалися найновішим імпортованим устаткуванням, комплектувалися висококваліфікованим і високооплачуваним персоналом.

Зверніться до джерел

Зі спогадів першого Президента України (1991 — 1994) Л. Кравчука:

«...Керівництво — це еліта. Вершина республіки. Члени політбюро і секретарі... Між собою вони жили дружно, принаймні спілкувалися щодня. ...Щодня влаштовувалися так звані обіди політбюро... Страви подавалися вишукані. Членам політбюро видавалися якісь

додаткові гроші, крім зарплати, за ті гроші, зберігаючи зарплату вони й харчувалися, а ще й додому замовляли харчі. Скільки саме видавали грошей, я не пам'ятаю, але достатньо... Розкішні обіди були неспішними, тривали довго, інколи по півтори — дві години. Тут, за столом, можна було й справи різні вирішувати — партійні, державні, бо ж найвище керівництво партії і держави збиралося... Щодо лікування, то перший і члени політбюро ходили на те лікування аж... через дорогу... Це амбулаторно, а коли що серйозно, то — кремлівська лікарня. Апарат же — всі, хто нижче секретарів, лікувалися на Пушкінській, в четвертому управлінні. Або в Феофанії... (Дачна місцевість під Києвом)».

? Яке становище, за свідченням автора документа, посідала номенклатура у радянській Україні? Чому?

З кожним роком розрив у рівні життя між номенклатурою і простими громадянами зростав.

5. Моральний стан радянського суспільства

Подумайте

Як можна схарактеризувати моральний клімат у суспільстві у 1965 — 1985 рр.? Якими були причини й наслідки явищ, про які ви прочитали?

Більшість громадян УРСР приймала радянський режим як природний і ототожнювалася з ним. Проте через монополію уряду на інформацію та інтенсивну пропаганду вони мали в кращому разі лише туманне уявлення про масштаби репресій, яких зазнали українці від радянської влади у не такому далекому минулому. Куди більший вплив на формування їхніх оцінок справляло те, що радянська система принесла їм пристойний рівень життя, установила відносну рівність між соціальними групами, значно покращила соціальний захист, надала доступ до освіти, створила можливості зробити кар'єру. Багато радянських українців пишалися могутністю й престижем СРСР, важливою частиною якого вони себе відчували.

З цим в основному позитивним ставленням до радянської системи перепліталися елементи реального чи потенційного невдоволення. Сповільнення розвитку економіки привертало увагу людей до таких дразливих питань, як сприяння розвитку Сибіру та Середньої Азії за рахунок України. Скоротилися також можливості соціального прогресу. Серед партійних лідерів та господарського керівництва України зростало невдоволення монополією Москви на ухвалу рішень. Водночас українська культурна еліта знову почала виступати проти русифікації. Згідно з соціологічними дослідженнями 1984 р., в Україні рівень невдоволення був вищим, ніж у Союзі в цілому.

Згасав і вплив марксистсько-ленінської ідеології на радянських українців. Оскільки ідейність людей є основною вимогою радянської системи, то її ослаблення призвело до відчутної втрати критично мислячими громадянами відчуття оптимізму. Щоб компенсувати прогалини, уряд нарощував зусилля, скеровані на виховання радянського патріотизму. Але для багатьох більш прийнятним заповненням ідеологічної порожнечі ставала релігія.

Серед значної кількості людей набирало сили те, що на Заході називали цінностями середніх класів, а в СРСР — буржуазним споживацтвом. За свідченнями джерел, молодь часто цікавило не будівництво нового суспільства, а вигідна й престижна робота, побутовий комфорт тощо. Молоді люди не хотіли бути робітниками на підприємстві чи колгоспниками. Переважна більшість із них спрямовувала свої зусилля на те, щоб мати високий рівень життя, одяг західного виробництва, імпортну побутову техніку.

Яке явище в житті суспільства доби «розвинутого соціалізму» відображає карикатура? Як ви вважаєте, «несунами» були лише рядові працівники? Поясніть свою відповідь.

Карикатура В. Чмирьова.
Журнал «Перець», № 2, 1984 р.

Негативним наслідком процесів, які відбувалися в Радянському Союзі і, зокрема, в УРСР у 60-ті — 80-ті роки, став і моральний занепад суспільства.

Не маючи змоги забезпечити високий життєвий рівень людей, Л. Брежнєв і його найближче оточення не чинили перешкод охочим забезпечити собі «солодке життя» власними силами.

За цих умов найбільш впевнено і комфортно почували себе, насамперед, члени адміністративно-бюрократичного апарату, яким були підвладні всі сторони життя радянського суспільства. Вони і раніше користувалися різними привілеями та послугами спеціальних магазинів, лікарень, майстерень, господарств, недоступних для інших. Представники партійно-державної номенклатури фактично перебували поза законом і поза критикою. Зрозуміло, що така ситуація створювала сприятливі умови для процвітання *корупції*^{*}, користолюбства та підлабузництва.

Це призводило і до поширення у суспільстві подвійної моралі: офіційної, що вчила, як жити у «розвинутому соціалізмі», та неофіційної, орієнтованої на незаконні способи задоволення потреб людей.

Нечуваного розмаху на той час набули крадіжки на підприємствах. Навіть виник такий термін — «несуни» (тобто ті, хто ніс щось з роботи додому). Якщо рядовий «несун» задовольнявся кількома десятками незаконно одержаних рублів, то корумпована верхівка рахувала свої «прибутки» мільйонами.

Боротьбу з корупцією та тіньовою економікою в основному було згорнуто, хоча час від часу, відбувалися гучні процеси над «розкрадачами народної власності». Було навіть поновлено смертну кару за «розкрадання соціалістичного майна в особливо небезпечних розмірах». Але ці заходи лише імітували захист закону, породжували правовий нігілізм і аморальність.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Проаналізувати за картою № 6 (с. 332) етнічний склад населення України.

2. Дати пояснення, застосувати на прикладах поняття: етносоціальні процеси, склад населення, соціальна структура, спосіб життя, дефіцит, номенклатура, мафіозна структура, «несуни».

3. Описати:

- досягнення у розвитку соціальної сфери цього періоду;
- спосіб життя міського і сільського населення;
- деформації у моралі людей того часу.

4. Схарактеризувати:

- етнічні та соціальні зміни у структурі суспільства;
- рівень життя населення у радянській Україні 60 — 80-х років;
- способи розв'язання житлової проблеми;
- суперечливі тенденції у розвитку соціальної сфери.

5. Висловити й аргументувати власну думку з питань:

А. В одному з партійних документів того часу говорилося: «Партія розробила і послідовно здійснює науково обґрунтовану економічну стратегію, направлену на досягнення фундаментальних, довготривалих цілей, вищою серед яких є неухильне зростання матеріального і культурного рівня життя народу». Чи можемо ми вважати, що документ відбивав реальність? Чому?

Б. Прокоментуйте факти, наведені колишнім міністром освіти П. Таланчуком: «В СРСР робочий час на одержання зарплати для придбання одного кг хліба дорівнював 12,6 хв, у США — 5,8 хв; щоб купити один кг свинини робітникові СРСР потрібно було працювати 1 год 36 хв, а робітнику США — 17 хв. Робітник в СРСР на придбання чоловічого костюма повинен був працювати 137 год, американець 11 год, на придбання кольорового телевізора відповідно — 534 год і 31 год».

6. Оцінити:

- здобутки та проблеми розвитку соціальної сфери;
- етносоціальні процеси;
- рівень життя населення УРСР у цей період.

Тема 23. Опозиційний рух

1. Активізація опозиційного руху у другій половині 60-х — на початку 70-х років. 2. Форми діяльності дисидентів у середині 70-х — на початку 80-х років.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

дисидентство, правова незалежна демократична держава, неосталінізм, самвидав, методи боротьби, правозахисний рух, цензура.

Основні події:

1976 р. — утворення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод.

1. Активізація опозиційного руху у другій половині 60-х — на початку 70-х років

Подумайте

У чому проявилось піднесення дисидентського руху у другій половині 60-х — на початку 70-х років? За що боролися дисиденти та які методи використовували?

Бурхливе, суперечливе, динамічне «хрущовське» десятиріччя підштовхувало процеси оновлення суспільної свідомості, що об'єктивно визрівали. Цей імпульс був настільки сильним, що під його впливом у другій половині 60-х — на початку 70-х років така форма духовної опозиції, як дисидентство зміцнюється та активізується. Відхід від політики лібералізації і порушення людських прав, поверхова й непослідовна за своїм змістом хрущовська «відлига» принесли українській національно свідомій інтелігенції великі сподівання й гіркі розчарування. Основними учасниками дисидентського руху були молоді інтелектуали. Передова мо-

лодь, що відчула смак свободи, не хотіла зупинятися і прагнула подальшої демократизації суспільства. Ця хвиля піднесення опозиційного руху була пов'язана зі зміною політичного курсу нового керівництва СРСР.

З посиленням у другій половині 60-х років ідеологічного тиску на громадську думку в офіційній літературі почали виправдовувати «культ особи» та виголошувати гасла **неосталінізму**. Більш прискіпливо запрацювала літературна **цензура**, що перекривала канали легальної публікації творів, які не відповідали офіційній ідеології. Розпочалися репресії проти інакодумців. У 1965 р. прокотилася хвиля арештів серед діячів культури: у Києві, Одесі, Львові, Тернополі, Івано-Франківську.

Зверніться до джерел

Із спогадів режисера Ю. Ільєнка про скандал на прем'єрі кінофільму «Тіні забутих предків»:

«На вечорі 4 вересня 1965 р. в кінотеатрі «Україна» зібралася вся еліта Києва. Фільм був розкручений — презентація стала подією республіканського масштабу, тому його й використали організатори акції протесту.

...Ми сидимо на сцені... С. Параджанов стоїть, дякуючи кожному виступаючому. Із зали піднімається І. Дзюба з букетом. Говорить теплі слова, вручає квіти, раптом повертається і звертається до зали: «Почалися арешти, повторюється 37-й рік...» І перелічує прізвища затриманих... Піднялася жадлива паніка. Серед глядачів достатньо стукачів. Вскakuє Василь Стус і кричить українською крізь гул запущеної чекістами сирени: «Хто проти тиранії — встаньте!»... Варіантів нам не залишили. Встаю і розумію: нічого хорошого мені в житті не світить. Але навіть стукачі розуміють: якщо вони залишаться сидіти, буде зовсім погано. У всіх абсолютний шок. Директор кінотеатру кудись побіг, дав команду: «Почати огляд!» Ми у темряві спустилися зі сцени».

? Про яку подію йдеться у документі? За що боролися учасники акції протесту? Що відчували люди в залі? Уявіть себе учасником цих подій: чи встали б ви на заклик В. Стуса? Чому?

У середині 60-х — на початку 70-х років представники дисидентського руху, виступаючи за **правову демократичну незалежну державу**, намагалися вести боротьбу в межах закону. Вони застосовували різні, переважно легальні **методи боротьби**.

МЕТОДИ БОРОТЬБИ ДИСИДЕНТІВ

Написання листів-протестів до керівних органів УРСР, СРСР, міжнародних організацій, урядів демократичних країн

«Самвидав»

Вивішування синьожовтих прапорів, розповсюдження листівок

Друкування науково-публіцистичних праць критичного спрямування на гострі соціально-політичні, національні та екологічні теми

Створення правозахисних організацій

? Схарактеризуйте методи боротьби дисидентів. Чи могли вони досягнути своєї мети у радянському суспільстві, використовуючи подібні методи? Чому?

Зверніться до джерел

З останнього слова В. Стуса в судовій залі перед винесенням вироку, 1972 р.:

«...Я не націоналіст. Більше того — усякий націоналізм мені гидкий, бо кожен народ, суцільний на землі, для мене дорогий і любий. Чуття єдиної родини радянських народів — це і є моє святе чуття. Дайте мені змогу жити — і я обіцяю вам, твердо обіцяю, на все життя, що ви не матимете зі мною жодного клопоту».

Народився у с. Рахнівка на Вінниччині. Закінчив історико-філологічний факультет Донецького педагогічного інституту. Вчителював на Кіровоградщині, а потім у м. Горлівка на Донбасі. З березня 1963 р. працював літературним редактором однієї з газет у Донецьку. Вступив до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Один з активних учасників акції протесту у вересні 1965 р. у кінотеатрі «Україна» в Києві, за що був виключений з аспірантури. У 1970 р. за кордоном вийшла збірка його поезій «Зимові дерева». 7 вересня 1972 р. був засуджений до 5 років таборів і 3 років заслання за «антирадянську агітацію». 2 жовтня 1980 р. одержав новий вирок суду — 10 років позбавлення волі і 5 років заслання. 4 вересня 1985 р. помер у карцері.

З листа В. Стуса до Президії Верховної Ради СРСР, 1976 р.:

«Я, український літератор, репресований за політичними мотивами в січні 1972 р. Я обстоював демократизацію — це було розцінено як спроба сплюндрувати радянський лад; моя стурбованість кризисним станом української культури була кваліфікована як націоналізм.

Репресії 1972 р. показали, що в дискусії з українськими „дисидентами“ влада не знайшла більш переконливих аргументів, ніж застосування сили, а умови в таборах переконали в тім, що простір застосування цієї сили не знає меж. Рік тому я вже знаходився на межі смерті. Залишатися підданним СРСР більше не вважаю для себе можливим, а тому прошу виселити мене за межі країни, в якій мої людські права безцеремонно нехтуються».

? Про що розповідає документ? За які погляди постраждав В. Стус? Чому влада жорстоко карала за такі погляди? Чого просив В. Стус у влади у 1972 році, а чого — у 1976 р.? Чому його позиція змінилась?

Із заяви політ'язня М. Гориня, жовтень 1967 р.:

«...Хто виступає за розширення мовного будівництва, той дуже часто оголошується націоналістом. Всіляко культивується нова мораль, згідно з якою відречення від рідної мови і перехід на російську мову спілкування не є чимось аморальним, а навпаки — проявом інтернаціональної свідомості, гідним наслідування. Так обробляється свідомість народів... здійснюється штучне вимішування народів».

? Що таке, на думку автора, нова мораль, яка культивується владою? Як оцінює політ'язень процес русифікації? Кого, на його погляд, влада називає націоналістами?

Влада активізувала боротьбу проти учасників дисидентського руху. Усім інакодумцям у республіці інкримінувалася антирадянська націоналістична діяльність.

Одне за одним штампувалися розпорядження про арешти, за якими слідували, як правило, закриті судові процеси. Засуджених відправляли до далеких північних таборів або психлікарень. Серед них були: брати Михайло та Богдан Горині, О. Заливаха, С. Караванський, М. Масютко, В. Чорновіл, В. Мороз та ін. Загалом у 1965 р. за вільне слово і незалежну думку було заарештовано більше 20-ти представників української інтелігенції.

Радикально налаштовані дисиденти об'єднувалися в підпільні групи та організації. Для поширення своїх ідей вони самостійно видавали (це називалося **самвидавом**) документи, критичні статті, у яких розкривали

Народився на Черкащині в сім'ї вчителів. За освітою — журналіст. Переслідувався владою за правозахисну діяльність. У квітні 1967 р. підготував збірку «Лихо з розуму» про 20 засуджених дисидентів (відзначена Премією міжнародної журналістики), за що був заарештований і засуджений до 3 років ув'язнення. У 1970 р. повернувся з тюрми і розпочав випуск журналу «Український вісник». У 1972 р. знов заарештований. Вийшовши з ув'язнення, займався дисидентською і видавничою діяльністю. У 1980 р. знову ув'язнений. 5 серпня 1987 р. написав відкритого листа М. Горбачову, де, обстоюючи право на існування легальної опозиції, вимагав звільнення політичних в'язнів, перебудови національної політики, виступав проти русифікації, за право правдивого висвітлення історії України. За часів незалежності — лідер Народного руху України, народний депутат. Загинув у автокатастрофі 25 березня 1999 р.

антинародну політику державно-партійної верхівки. Уперше такі «самовидання» в Україні з'явилися в 1964 році. У них можна було ознайомитися з маловідомими творами В. Симоненка, Л. Костенко, І. Світличного, І. Дзюби та інших представників українських шістдесятників. На його сторінках розміщувалися десятки невеликих політико-публіцистичних розвідок, літературно-художніх творів. Головні питання, які в них порушувалися, стосувалися передусім національних проблем та демократизації радянського суспільства. Однак більшість дисидентів не виступала проти радянської влади, а скоріше дотримувалася прорадянських позицій. Та керівництво КПРС не сприймало навіть такої форми опозиції.

Найхарактернішими зразками тогочасного «самвидаву» були часописи «Воля і Батьківщина» Українського національного фронту та «Український вісник», який заснував В. Чорновіл. Переважну більшість їхніх публікацій згодом передруковували за кордоном українські видавництва «Сучасність» (Мюнхен, Німеччина), «Смолоскип» (Балтимор, США) та ін.

Зверніться до джерел

Про завдання, що ставив перед собою «Український вісник»

«Необхідність такого позацензурного видання на Україні давно назріла. ...Вісник міститиме без узагальнень інформацію про порушення свободи слова й інших демократичних свобод, про судові та позасудові репресії на Україні, про порушення національної суверенності, про спроби дезінформувати громадськість, про становище українських політв'язнів по тюрмах і таборах, про різні акції протесту тощо...»

? Які завдання ставив журнал? Чому він був позацензурним (позиціонувався як «самвидав»)?

У 1970 — 1974 рр. дисидентам вдалося випустити 8 номерів «самвидавського» журналу «Український вісник», що ознайомлював з програмою незгодних та репресіями проти них. Головним редактором цього журналу був В. Чорновіл, а після його арешту — С. Хмара.

Виступаючи на захист національних прав українського народу, українські дисиденти підтримали рух кримських татар за повернення на Батьківщину.

2. **Форми діяльності дисидентів у середині 70-х — на початку 80-х років**

Подумайте

Які напрями визначились в опозиційному русі? Якими були форми і методи дисидентського руху в 70-х — 80-х рр.? Як боролася проти них радянська влада?

У цей період у дисидентському русі остаточно формуються чотири основні течії:

- самостійницька, представники якої входили до таких політичних об'єднань, як Об'єднана партія визволення України (1953 — 1958 рр.), Український національний комітет (1957 — 1961 рр.) та ін., боролися за державну незалежність України шляхом агітації за вихід її зі складу СРСР;
- національно-культурницька, представлена колишнім шістдесятництвом, її прихильники вимагали духовного і культурного відродження народу, зокрема його національної гідності та самосвідомості, збереження і примноження традицій, мови, правдивого висвітлення історичного минулого, виступали проти переслідування за переконання, проти незаконних арештів, за надання українській мові статусу державної в республіці;
- правозахисна, учасники якої виборювали права людини, вимагали дотримання Конституції та законів, ідей гуманізму і демократії, свобод і прав людини. На чільне місце вони висували примат особи і другорядність держави, захист прав національних меншин (кримських татар, євреїв та інших);
- релігійна, що виступала за свободу совісті населення та захист прав заборонених конфесій, вільне здійснення релігійних обрядів, повернення відібраних державою храмів та відбудову зруйнованих, звільнення засуджених за віру, реабілітацію страченого духовенства.

Окрім цих вимог, дисиденти засуджували тоталітарні методи управління народним господарством, централізоване планування, обмеження прав громадських організацій. Вони пропонували відновити ринкові відносини, приватну ініціативу, зробити трудівника господарем виробництва. У сфері міжнародних відносин українська опозиція рішуче засуджувала як *шовінізм*^{*}, особливо імперського ґатунку, так і національну обмеженість, виступаючи за самовизначення всіх народів.

Після зміни керівництва в Україні репресії проти дисидентів посилилися. В. Щербицький, обійнявши у 1972 році посаду першого секретаря ЦК КПУ, ще ретельніше став виконувати вказівки з Москви щодо боротьби із «самостійництвом» у політичній, економічній та культурній сферах суспільного життя.

У 1972 — 1973 рр. пройшла друга хвиля арештів. У ці роки за традиційним звинуваченням — поширення «наклепницьких вигадок» — було заарештовано І. Дзюбу, І. Калинця, І. Калинець, В. Лісового, С. Параджанова, М. Плaxотнюка, Л. Плюща, Є. Пронюка, І. Світличного, Н. Світличну, Є. Сверстюка, В. Стуса, В. Чорновола та інших представників української інтелігенції.

На знак протесту проти арештів з листом до керівників республіки звернувся співробітник Інституту філософії АН УРСР М. Роженко, який писав: «...неправомірно кваліфікувати літературну діяльність заарештованих як „антирадянську пропаганду“, „ворожу радянському ладові“». Невдовзі

автора листа звільнили з роботи, як і ще кількох працівників інституту, запідозрених у «націонализмі».

Зверніться до джерел

З інтерв'ю колишнього Голови КДБ УРСР М. Голушко журналу «Україна»:

«У карних кодексах до минулого року було передбачено відповідальність за антирадянську агітацію та пропаганду, наклепи на існуючий лад (ст. 62, 187 КК УРСР), застосування яких асоціюється із переслідуванням за інакомислення. Диспозиції цих статей були нечіткими, що давало змогу віднести до „антирадянських" і „наклепницьких" найрізноманітніші дії та судження. Був досить широкий простір для суб'єктивізму в оцінці, в тому числі й для судових рішень».

? Як використовувались для боротьби з дисидентством, на думку автора, відповідні статті Карного кодексу?

У серпні 1975 р. радянські газети опублікували повний текст Заключного акта Гельсінкської наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, який включав статті про права людини. Цей документ підписали 35 держав Європи і Північної Америки, в тому числі й СРСР. У травні 1976 р. на скликаній академіком А. Сахаровим прес-конференції західних журналістів у Москві фізик Ю. Орлов оголосив про утворення Групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Відомі російські дисиденти, які увійшли до цієї групи, зобов'язалися стежити за тим, щоб уряд СРСР дотримувався статей Заключного акта. У листопаді того ж року з'явилася **Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод**, під керівництвом письменника М. Руденка. До неї увійшли О. Бердник, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, О. Мешко, М. Матусевич, М. Маринович, Н. Строката, О. Тихий. Представником групи в Москві став П. Григоренко.

Зверніться до джерел

Із Декларації Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод (листопад 1976 р.):

«...Українська група сприяння ставить за мету:

Сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини. Домагатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах поміж особою і державою. ...ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень на терені України Загальної Декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінкською нарадою. З цією ж метою група сприяння: а) приймає письмові скарги про порушення прав людини і робить усе необхідне, щоб ознайомити з ними уряди, які підписали Гельсінкські угоди, а також світову громадськість; ...в) вивчає факти порушення прав людини стосовно українців, котрі живуть в інших республіках, щоб надати тим фактам широкого оприлюднення».

? У чому полягала мета групи? Чи могла вона бути реалізованою в УРСР? Чому?

Правозахисний рух дратував владу, яка замовчувала порушення прав людини в СРСР. Каральні органи робили все, щоб не допустити контактів дисидентів зі світовою спільнотою та впливу членів Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод на правосвідомість радянських людей. За цю діяльність у грудні 1977 р. був заарештований і засуджений як «особливо небезпечний рецидивіст» (до 10 років таборів і 5 років заслання) Л. Лук'яненко. Одного за одним заарештовували й інших членів цієї організації. Як стверджувала радянська пропаганда, це робилося з метою їх «перевиховання». Насправді у місцях позбавлення волі робилося все, щоб зламати людину, змусити її зректися своїх переконань.

На початку 80-х років опозиційний рух був придушений. Історики по-різному визначають причини поразки та значення дисидентства.

Українські історики про причини поразки та значення опозиційного руху другої половини 60-х — початку 80-х рр.

...опозиційний рух складався лише з кількох десятків і сотень людей. Мільйони ще перебували в стані політичної летаргії. Незважаючи на це, влада намагалася будь-що позбутися опозиції, справедливо вбачаючи в ній загрозу для існуючого режиму.

С. Кульчицький

Головною причиною була відсутність у дисидентів чіткої програми, здатної забезпечити їм підтримку широких верств населення і, зокрема, робочого класу і селянства. Бракувало і належної організованості. За соціальним складом дисиденти були представниками переважно гуманітарної інтелігенції. Важливою причиною... був адміністративний тиск, репресії величезної ідеологічної і каральної машини держави.

Ф. Турченко

Опозиційний рух... стає помітним фактором суспільно-політичного життя... Водночас широкої підтримки у громадян республіки він не набув, що пояснюється жорстокістю репресивних заходів; апатією та пасивністю, що панували у свідомості значної частини суспільства; переважно нігілістичною спрямованістю дисидентського руху.

О. Бойко

Загальна кількість дисидентів в Україні протягом 1960 — 1972 рр. сягала близько 1 тис. осіб (до їх числа зараховувались особи, котрі хоча б раз підписували якісь петиції чи листи протесту). Але очевидно, що коло прихильних до руху та людей, котрі допомагали йому, було ширшим.

В. Баран

Українські дисиденти несли в собі і на собі наліт советської ідеології, що тільки в місцях ув'язнення стали дозрівати в національній свідомості і політичному вишколі.

З. Краєвський

? Як історики визначають причини та значення опозиційного руху цього періоду? Що спільне і що відмінне в їхніх поглядах?

Перевірте, чи зможете ви...

1. Назвати події за датами:
1976 р.

2. Дати пояснення, застосувати на прикладах поняття:
дисидентство, правова незалежна демократична держава, неосталінізм, самвидав, методи боротьби, правозахисний рух, цензура.

3. Описати:

- прояви боротьби дисидентів проти радянської влади;
- заходи, що застосовувала радянська влада проти дисидентів;
- умови життя політв'язнів;
- посилення репресій проти дисидентів у другій половині 70-х — на початку 80-х років;

- діяльність Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод.

4. Схарактеризувати і порівняти:

- діяльність представників опозиційного руху в другій половині 60-х — на початку 70-х років і в другій половині 70-х — на початку 80-х років;
- основні напрями дисидентського руху;
- форми і методи боротьби радянської влади проти дисидентів у другій половині 60-х — на початку 70-х років і у другій половині 70-х — на початку 80-х років.

5. Висловити й аргументувати власну думку з питань:

А. Як ви думаєте, чому більшість дисидентів були представниками такої верстви населення, як творча інтелігенція?

Б. Як пише колишній комуніст і націоналіст Д. Шумук, який провів близько 40 років у польських, нацистських і радянських тюрмах: «Там, де немає легальної опозиції, що користується рівними правами в парламенті і серед народу, — немає демократії». Чи погоджуєтесь ви з такою думкою, чому? Чому радянська влада не допускала існування у суспільстві легальної опозиції?

6. Оцінити:

- причини поразки дисидентського руху на початку 80-х років;
- значення і наслідки дисидентського руху в другій половині 60-х — на початку 80-х років.

Теми 24 — 25. Культура і духовне життя суспільства

1. Освіта. 2. Стан науки: здобутки і проблеми. 3. Розвиток літератури. Формування опозиційних течій у культурі та реакція на них влади. 4. Суперечливі тенденції в розвитку українського мистецтва.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

культура, русифікація, «соціалістичний реалізм», монументальне мистецтво.

Основні події:

- 1972 р. — перехід до загальнообов'язкової середньої освіти;
1984 р. — реформа загальноосвітньої і професійної школи.

1. Освіта

Подумайте

Які явища були характерні для розвитку освіти в Україні у другій половині 60-х — на початку 80-х років? Чому посилювалася русифікація, в чому це знаходило вияв і які наслідки цього процесу?

Культурне життя України у 1965 — 1985 рр. було суперечливим, оскільки, з одного боку, в освіті, науці, мистецтві відбувалися якісні та кількісні зрушення, з іншого, ці процеси здійснювалися під гаслами «злиття націй і створення нової історичної спільноти — радянського народу». Культурні процеси, що не відповідали цим завданням, викликали спротив державної влади. Насамперед це позначилося на освіті.

У 1966 — 1967 рр. у школах республіки розпочався перехід на нові навчальні програми та підручники. У вищій та середній школі стали викладатися нові навчальні дисципліни: кібернетика, генетика, суспільствознавство, основи радянської держави і права тощо. У 1972 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили спільну постанову «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і подальший розвиток загальноосвітньої

школи». Ця постанова зобов'язувала всіх учнів, які закінчували основну школу, продовжувати навчання та отримати документ про загальну середню освіту. Держава зі свого боку гарантувала створення умов для такої освіти всім дітям республіки. У 1980 р. в Україні 99% випускників восьмирічок продовжували навчання в дев'ятих класах або в навчальних закладах, що давали середню освіту.

Одним із головних завдань школи держава проголосила підготовку робітничої зміни. Новим явищем стала організація навчання у районних (міських) міжшкільних навчально-виробничих комбінатах, відвідуючи які 1 — 2 рази на тиждень старшокласники мали можливість опанувати робітничу професію: водія, слюсаря, механізатора та ін. Наприкінці 70-х років такими комбінатами було охоплено близько 2 млн учнів.

Суттєві зрушення відбулися і в системі професійно-технічного навчання. З 1971 р. професійно-технічним училищам почали надавати статус середніх (тобто таких, де учні могли разом з робітничою професією здобути середню освіту). Кількість таких училищ з 1971 по 1981 р. зросла в 6,3 раза, а учнів — у 10 разів.

Деякі зміни у системі народної освіти УРСР пов'язані з реформою загальноосвітньої і професійної школи, що була проголошена у 1984 р. Увага акцентувалася на підвищенні ефективності трудового навчання, набутті учнями більш якісних знань з природничо-технічних, економічних та суспільних наук. Одночасно запроваджувалося навчання дітей із 6-річного віку зі створенням підготовчих груп і класів на базі дитячих садків і початкових шкіл. Діти, які вступали до школи з 6 років, мали навчатись у початковій ланці 4 роки, а ті, що з 7 років — 3 роки (вони переходили з 3-го одразу до 5-го класу і тим самим вирівнювались у термінах навчання з 6-річками). Відповідно 8-річні школи були реорганізовані в 9-річні, середні — в 11-річні. На базі професійно-технічних училищ різних типів створювалися середні професійно-технічні навчальні заклади.

У другій половині 60-х — на початку 80-х років у освіті тривав процес русифікації. Починаючи з 1979 р., повсюдно запроваджувалось вивчення російської мови в національних дошкільних закладах для дітей з п'яти років життя. Безпосередніми наслідками такої політики стало скорочення частки українських шкіл у мережі загальноосвітніх навчальних закладів за 1960 — 1980 рр. на 8,7 тис. Як зазначав історик О. Рубльов, наприкінці 1980-х років у м. Едмонтон (Канада) українських шкіл було більше, аніж у Донецьку, Луганську, Дніпропетровську й Харкові разом узятих, а 700 тис. українців Криму не мали жодної власної школи.

Зверніться до джерел

З додаткових заходів з удосконалення вивчення російської мови у загальноосвітніх школах, педагогічних навчальних закладах, дошкільних і позашкільних установах республіки:

3. До 1 серпня 1983 р. внести корективи в навчальні плани загальноосвітніх шкіл і педагогічних училищ з неросійською мовою навчання з метою поліпшити навчання російської мови. Починаючи від 1984 р. ...при навчанні російської мови і літератури ділити в школах і педучилищах з неросійською мовою навчання класи і групи, більші, ніж 25 учнів, на дві групи...

4. Удосконалювати мережу загальноосвітніх шкіл з російською мовою навчання... Впродовж 1984 — 1985 рр. створити у кожному місті і районі... школу (класи) з поглибленим вивченням російської мови...

6. Передбачити в проектах бюджетів на 1984 та наступні роки потрібні асигнування: на підвищення (16%) ставок заробітної плати вчителів підготовчих і перших класів, які проводять заняття з російської мови, вчителів російської мови і літератури IX — X класів загальноосвітніх шкіл та шкіл-інтернатів, педагогічних училищ з неросійською мовою навчання, ...на підвищення стипендій студентам, що навчаються... за фахом «Російська мова та література в національній школі».

? Якими заходами держава забезпечувала русифікацію? Чи давали, на вашу думку, такі заходи передбачуваний ефект? Чому? До яких наслідків для українського суспільства це призводило?

Господарські реформи потребували нарощування кількості фахівців із вищою й середньою спеціальною освітою. Тому мережа вишів неухильно розширювалась: у 1972 р. був заснований Сімферопольський університет, у 1985 — Запорізький. З 1965 по 1985 р. кількість фахівців із середньою спеціальною освітою зросла з 1,4 млн до 3,6 млн осіб, а з вищою — з 0,9 млн до 2,7 млн осіб.

У вищих навчальних закладах України навчалася велика кількість студентів із соціалістичних країн та країн, що розвивалися. Так, лише в 1976 р. у вищих навчальних закладах і технікумах Харкова навчалось понад 2 тис. студентів із 22 країн світу. Отже, Україна мала одну з потужних та розгалужених мереж загальних, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів у світі.

Водночас якість і престижність вищої освіти знижувалась. У народі говорили: «Щоб отримати зарплату у 110 — 120 рублів (а це була одна з найнижчих зарплат у місті, нижчою була тільки зарплата прибиральниці), треба 5 років вчитися в інституті!» Розповсюдженим явищем було, коли інженери, маючи диплом про вищу освіту, ховали його в шухляду та йшли на завод працювати робітниками, де отримували у 2 — 2,5 раза більшу зарплату. Не обминула вищу освіту і русифікація. Наприклад, у цілому по вищих навчальних закладах Західної України до 1971 року лекцій українською мовою читалось 25 %, за наступні три роки їх кількість скоротилась до 15 %, а в цілому по республіці ця цифра взагалі була мізерною. Інтелігенція все більше денационалізувалась, втрачаючи рідну мову.

2. Стан науки: здобутки і проблеми

Подумайте

Як можна схарактеризувати стан української науки в цей період? Що сприяло, а що гальмувало її розвиток? Які тенденції спостерігалися в розвитку науки?

В умовах науково-технічної революції, яка охопила економічно розвинуті країни, наука все більше перетворювалася на безпосередню продуктивну силу. Керівництво СРСР також прагнуло забезпечити розвиток найважливіших напрямів науки. Створювалися нові галузеві науково-дослідні, проектно-конструкторські інститути, у великих економічних центрах — Харкові, Львові, Донецьку — відкривалися відділення Академії наук УРСР. Збільшувалась кількість науковців у республіці. На 1987 р. науковців стало понад 213 тис. осіб, тоді як у 1960 р. їх було лише 46 тис.

Щороку на науку асигнувалося десятки мільярдів рублів. Значні кошти отримували насамперед наукові установи, які укладали безпосередні угоди з підприємствами військово-промислового комплексу (ВПК).

Центром наукових досліджень залишалася Академія наук УРСР, яку очолював відомий спеціаліст у галузі електрозварювання Б. Патон. У 1969 р. завдяки розробкам вчених Інституту електрозварювання вдалося вперше у світі здійснити зварювання алюмінію, титану та нержавіючої сталі в умовах космічного вакууму й невагомості на кораблі «Союз-6». Були розроблені принципово нові конструкції і технологія зварювання трубопроводів великого діаметру. За короткий строк світовим лідером у галузі порошкової металургії став Інститут проблем матеріалознавства, першим директором якого був академік І. Францевич.

Помітний внесок зробили українські учені у галузях ливарного виробництва, матеріалознавства, фізико-хімічної механіки та ін. Упродовж 1970 — 1985 рр. понад 13 тис. наукових розробок учених АН УРСР було впроваджено у виробництво.

У цей час плідно працювали вчені під керівництвом М. Боголюбова (математична фізика), В. Глушкова (кібернетика), Л. Ландау (ядерна фізика).

Певні успіхи були досягнуті в аграрній науці. Колектив Миронівського науково-дослідного інституту на чолі з академіком В. Ремеслом селекціонував нові сорти пшениці. В Україні також були виведені високоврожайні сорти цукрового буряку, кукурудзи, соняшнику та інших культур.

Проте ефективність роботи вчених в Україні була недостатньо високою. Промислові підприємства, колгоспи, радгоспи не були зацікавлені в негайному впровадженні досягнень науки у виробництво, бо це належним чином не заохочувалося. Між розробкою і впровадженням, як правило, був настільки великий проміжок часу, що «нововведення» встигало і технічно, і морально застаріти. За цих умов учені втрачали інтерес до результатів своєї праці.

Дуже часто виходило, що відкриття, зроблені в нашій країні, за кордоном знаходили більш широке застосування. Один з характерних прикладів — технологія безперервної розливки сталі у металургії. Перша така установка була запущена на Донецькому металургійному заводі. До середини 80-х років частка такої технології в Україні становила близько 10 %, у той час як Японія, Франція, Німеччина перейшли на неї майже повністю. Наука, особливо фундаментальна, відчувала гостру нестачу коштів. Технічний стан промисловості республіки залишався низьким. У цілому, за винятком ВПК, радянське виробництво продовжувало технологічно відставати від світового.

Зверніться до джерел

З виступу Голови Ради Міністрів УРСР О. Ляшка, 26 квітня 1983 р.:

«... За два роки п'ятирічки в ході виконання програми „Метал“ освоєно виробництво 54 нових економічних профілів прокату, 14 типів сталених труб. Економія чорних металів становила близько 200 тис. т. Здійснення завдань програми „Матеріалоемність“ забезпечило економічний ефект у народному господарстві республіки більше 50 млн руб.

Але одержані результати нижчі показників, закладених у цих програмах. Багато міністерств, відомств, об'єднань і підприємств недостатньо наполегливо ведуть роботу по зниженню матеріальних витрат, металоємності машин і обладнання».

? Про що йдеться у документі? Які винаходи було зроблено для переоснащення виробництва? Як відбувалось їх запровадження?

ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ РОЗВИТКУ НАУКИ В УКРАЇНІ

Показник	1965 р.	1975 р.	1985 р.
Усього наукових працівників (включаючи науково-педагогічні кадри ВНЗ), тис. осіб	94,0	171,5	210,3
у тому числі мають вчений ступінь:			
доктора наук (тис. осіб)	1,9	4,2	5,9
кандидата наук (тис. осіб)	19,3	47,3	68,5
Кількість створених зразків: нових типів машин і обладнання нових видів приладів, засобів автоматизації та обчислювальної техніки (одиниць продукції)	257	195	—
Освоєно нових видів промислової продукції	680	901	1131

? Проаналізуйте статистичні дані та схарактеризуйте ефективність діяльності учених із запровадження у виробництво досягнень науки.

Ще більш суперечливими були процеси в розвитку соціогуманітарних наук. Серед досягнень суспільних наук найпомітнішим стало видання 26-томної «Історії міст і сіл УРСР» під керівництвом академіка П. Тронька. Зусиллями співробітників АН УРСР, ВНЗ, музеїв, архівів, наукових бібліотек з'явилися й інші багатотомні видання, зокрема «Історія української літератури», «Історія української мови», «Археологія Української РСР», «Історія Української РСР», «Історія українського мистецтва».

Влада всіляко стимулювала суспільствознавчі дослідження, які будувалися винятково на класовому підході, концепції «розвинутого соціалістичного суспільства», «нової спільноти — радянський народ», ідеї злиття націй тощо.

Зверніться до джерел

Уривок із статті С. Хромова «Ідейно-виховні функції радянської історичної науки», 1980 р.:

«Сучасний етап розвитку радянського суспільства характеризується подальшим зростанням ролі суспільних наук, ...серед яких чільне місце посідає історія...

Виховання молоді й усіх трудящих у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, ідейності та відданості нашій батьківщині, справі комунізму є завданнями надзвичайного значення... Ці завдання стоять перед всіма бійцями ідеологічного фронту, в тому числі й перед істориками, які складають головний загін ідеологічних кадрів партії та держави».

? Які завдання ставила партія перед ученими-істориками? Чому автор статті називає їх «бійцями ідеологічного фронту»?

Однак не всі вчені поділяли позиції офіційної суспільствознавчої науки. Історик М. Брайчевський підготував кілька цікавих розвідок із давнього історичного минулого України («Коли і як виник Київ», «Походження Русі», «До походження давньоруських міст»). У 1972 р. у м. Торонто (Канада) вийшла друком праця М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», де критикувалася офіційна інтерпретація Переяславської угоди. У 1979 р. свою історико-філософську працю «Лист до російських та українських істориків» завершив історик і філолог Ю. Бадзьо, який заперечував офіційну теорію щодо так званого триєдиного походження трьох слов'янських народів — російського, українського й білоруського.

Партійне та державне керівництво пильно стежило за змістом наукових досліджень й швидко реагувало на будь-які прояви розбіжностей або критики офіційних, ідеологічних позицій. Так було засуджено на вісім

років кандидата технічних наук Б. Болотова за його публічні виступи проти комуністичної диктатури. Дванадцять років ув'язнення одержав за свої переконання науковець-філософ Є. Проток. У 1972 р. був засуджений за політичні погляди на п'ять років таборів співробітник Інституту філософії АН УРСР В. Лісовий.

3. Розвиток літератури. Формування опозиційних течій у культурі та реакція на них влади

Подумайте

Які тенденції спостерігалися в розвитку літератури в Україні у другій половині 60-х — на початку 80-х років? У чому полягала опозиційність діячів літератури? Чому влада намагалася припинити їхню діяльність?

Складною була ситуація в літературі та мистецтві. Влада заохочувала висвітлення теми класової боротьби, виробничої тематики, героїзму радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Переважна більшість українських письменників залишалася на позиціях **«соціалістичного реалізму»**. Серед них такими були О. Корнійчук, М. Бажан, Ю. Смолич, удостоєні звання Героя Соціалістичної праці. Ленінськими преміями були відмічені сценарій фільму «Поема про море» О. Довженка, збірки віршів М. Рильського «Троянди й виноград» і «Далекі небосхили», трилогія М. Стельмаха, до якої увійшли романи «Велика рідня», «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль», твір О. Гончара «Тронка».

Твори соціалістичного реалізму мали відповідати критеріям, прийнятим радянською владою.

Зверніться до джерел

Історик Г. Костюк про принципи соцреалізму:

«...Поетика соцреалізму, яка омертвляла все, створила обов'язковий для всіх мислителів і письменників Радянського Союзу поліційний декалог, який можна звести до таких основних положень:

1. Єдиним методом творчого сприйняття й відображення світу є всевизначальний монотип, ім'я якому — соцреалізм; 2. Радянська література, яка проростала в кліматі цього стилю, найпередовіша з літератур світу; 3. Західноєвропейська література — література деградації і розкладу; 4. Радянські письменники „повинні керуватися тільки тим, що створює основу радянського устрою — політикою більшовицької партії”; 5. Більшовицька партійність — основа мислення й творчості письменника... 8. Ворожість до „буржуазної ідеології”, до „буржуазного націоналізму” — основа художнього світогляду радянського письменника; 9. Розквіт тої чи іншої радянської літератури залежить виключно від спасенного впливу російської літератури взагалі та її радянського періоду зокрема; 10. Треба завжди пам'ятати про непохитність дружби з російським народом та бути вдячним за його систематичну „братську допомогу”».

? Якими були визначальні принципи соціалістичного реалізму? Чому Г. Костюк вважав, що «Поетика соцреалізму... омертвляла все»? Чи погоджуєтесь ви з ним? Обґрунтуйте свою відповідь.

Водночас у цей період з'явилися твори, що далеко виходили за межі соцреалізму і набули широкого громадського звучання. Серед них романи «Собор», «Циклон», «Бригантина» О. Гончара, «Дума про тебе», «Чотири броди» М. Стельмаха. Набирала звучання новаторська поезія І. Драча, Б. Олійника, Д. Павличка. Влада жорстко реагувала на такі явища в літературі.

У відповідь на травлю О. Гончара в пресі та на партійних зборах молодь Дніпропетровська виступила на його захист.

Зверніться до джерел

З листа письменника Г. Тютюнника О. Гончару, 16 лютого 1968 р.:

«...Щойно прочитав „Собор“. Орлиний, соколиний роман Ви написали, роман-набат! О, як засичить ота наша ретроградська гидь, упізнавши сама себе; яке невдоволення Вами висловлять і, звичайно ж, вишепчуть на вушко начальству ображені, старі й новітні екстремістські жеребчики, що граються у вождиків...»

? Як і чому оцінював «Собор» письменник Г. Тютюнник?

З інформації Дніпропетровського обкому партії першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту про оцінку роману О. Гончара «Собор» на зборах партійних організацій області від 15 травня 1968 р.:

«Комуністи у своїх виступах піддали принциповій критиці новий роман О. Гончара „Собор“. Висловлюючи жаль, а здебільшого обурення тим, що зрілий майстер художнього слова, автор відомих широкому колу читачів творів „Прапорonoсці“, „Таврія“, „Тронка“, „Людина і зброя“, у новому романі „Собор“ відійшов від правди життя і викривлено показав працю, побут і духовний світ металургів та колгоспників Придніпров'я, провів якийсь ворожий водорозділ між керівництвом і масами, суб'єктивістськи протиставив далеке минуле сучасності...»

? Як і чому відреагувало на появу «Собору» компартійне керівництво?

З листа Голові Ради Міністрів Української РСР В. Щербицькому творчої молоді Дніпропетровська, який підписали більше трьохсот осіб (1968 р.):

«Звертаємо Вашу увагу: комуністів, керівників та громадських діячів нашої суверенної держави — Української РСР, однієї з держав-засновниць ООН, на той погромницький шабаш, що ось уже кілька місяців триває на Дніпропетровщині... Найбільшої брутальності сягнула так звана дніпропетровська кампанія у зв'язку з появою нового роману нашого земляка Олеса Гончара „Собор“.

Обкомом КП України було заборонено вшанування 50-річчя письменника на історико-філологічному факультеті Дніпропетровського університету. ...Виключено з партії й увільнено з роботи працівника відділу пропаганди і агітації газети „Зоря“, одного з найстаріших журналістів нашого міста С. Ю. Шийніна за написання позитивної рецензії. Виключено з комсомолу й увільнено з роботи талановитого журналіста В. Зарембу за те, що має сміливість дати відсіч авторові наклепницької статті на „Собор“ лейтенантові КДБ О. З. Кириченкові.

Ми віримо, що Ви прислухаєтеся до нашого щирого голосу...»

? На які дії влади звертає увагу молодь? Про що свідчить поява такого листа? Чому автори документа нагадують В. Щербицькому, що Україна є співзасновницею ООН? На що сподівається творча молодь, діючи таким чином?

У другій половині 60-х — 80-ті роки ЦК КПРС і ЦК КПУ ухвалили низку «літературних» постанов, якими партійні організації зобов'язувалися посилити боротьбу з будь-якими проявами «українського буржуазного націоналізму, національної обмеженості й місництва». Після усунення 1972 р. П. Шелеста, головним ідеологом республіки за підтримки Москви стає В. Маланчук. Починається період чорних списків, особистої цензури, політичних доносів, ідеологічного диктату. Зазнають переслідувань письменники І. Білик, О. Бердник, О. Гончар, Л. Костенко, Б. Харчук, Б. Чичибабін та ін.

Зверніться до джерел

З доповідної записки відділу культури ЦК КПУ, 18 грудня 1973 р.:

«Ліна Василівна КОСТЕНКО, 1930 р. народження, безпартійна; навчалася в Київському педагогічному інституті, закінчила Московський літературний інститут (1956 р.). З 1958 р. — член Спілки письменників України. ...Вірші Л. Костенко пронизані трагічністю і розпачливістю по індивідуалізму, хворобливим самозаглибленням, ідеологічно неприйнятним для нас тенденційним осмисленням історичних тем...»

Іван Федорович ДРАЧ, 1936 р. народження, член КПРС. В 1958 р. вступив на філологічний факультет Київського університету. З 1962 р. — член Спілки письменників України. ...Для переважної більшості його творів характерні надмірна ускладненість образної системи, оперування абстрактно-гуманістичними категоріями. Його вірші не мають чітких часових координат і використовуються ідейними супротивниками для наклепів на наше сьогодення...»

? Про які явища у розвитку української літератури йдеться у документах? Чи були партійні чиновники фахівцями-літературознавцями? Чому вони брали на себе завдання: оцінювати літературну творчість? До яких наслідків це призводило?

Ситуація у духовній сфері погіршувалася й утворенням своєрідного тандему головного ідеолога республіки В. Маланчука і голови КДБ України В. Федорчука. На практиці це означало, що водночас із ідеологічними програмами відбувалися обшуки, арешти, суди. Далеко не всім літераторам вдавалося витримувати жорстокі переслідування, окремі з них вдавалися до самогубства. Так, пішов з життя у 1980 р. Г. Тютюнник, у 1981 р. — В. Близнець. Однак наприкінці 70-х років ситуація почала змінюватися.

Зверніться до джерел

Історик С. Кульчицький про стан літератури наприкінці 70-х років:

«Сумна „ера маланчукізму“ в Україні закінчилася наприкінці 70-х років. Москва визнала за доцільне послабити зашморг на шиї української інтелігенції. У січні 1979 р. Спілку письменників очолив П. Загребельний. Звузився „чорний список“ письменників, яких не друкували і не випускали за кордон. ...У 1981 р. побачила світ з передмовою О. Гончара книга віршів В. Симоненка „Лебеді материнства“, видання якої затяглося на десять років».

? На які зміни у розвитку літератури зауважує С. Кульчицький?

4. Суперечливі тенденції в розвитку українського мистецтва

Подумайте

Які явища і тенденції спостерігалися в розвитку мистецтва в Україні у другій половині 60-х — на початку 80-х років? Чому вони були суперечливими?

Кіно залишалося найбільш масовим видом мистецтва. Щорічно близько 800 млн глядачів відвідувало понад 30 тис. кінотеатрів. Жителів села обслуговували пересувні кіноустановки. Якість значної кількості фільмів була низькою і не справляла сильного враження на глядачів. Наприклад, у 1980 р. на студії «Укртелефільм» була знята документальна п'ятисерійна кінострічка «Відродження» — автобіографічна розповідь про життя Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва. Автори цього фільму були нагороджені державною премією УРСР імені Т. Шевченка.

Головними кіностудіями України були Київська кіностудія ім. О. Довженка та Одеська кіностудія, де працювали відомі режисери й актори: Л. Биков, А. Буковський, В. Івченко, Ю. Ілленко, Т. Левчук, М. Мащенко, О. Муратов, К. Муратова, Л. Осика та ін. Більшість фільмів виходила російською мовою. У 1966 році у Києві було засновано нову студію «Укртелефільм».

Партійне і державне керівництво пильно стежило за змістом та сюжетною лінією фільмів.

Однак і за цих умов майстри кінематографу створювали справжні шедеври. Одним з них, без сумніву, був фільм С. Параджанова «Тіні забутих предків», поставлений за повістю М. Коцюбинського. Однак його

показ, як і іншого фільму цього режисера «Київські фрески», на довгий час був заборонений. За дисидентську діяльність С. Параджанова на півтора десятиріччя позбавили можливості займатися кіномистецтвом. Також було позбавлено прокату і фільм Ю. Іллєнка «Криниця для спраглих» за сценарієм І. Драча. Досягненням українського кіно 60-х років став фільм режисера В. Денисенка «Сон». Роль молодого Т. Шевченка зіграв видатний актор І. Миколайчук, який був також режисером і виконавцем головних ролей у фільмах «Білий птах з чорною ознакою» і «Вавилон — ХХ». Перший з них отримав головний приз Московського міжнародного кінофестивалю 1971 р.

Українське театральне мистецтво 70 — 80-х років було тісно пов'язане з іменами таких режисерів, як В. Афанасьєв, І. Равицький, А. Скибенко, С. Сміян та ін. У ці роки на театральній сцені України працювали талановиті актори — Н. Ужвій, В. Дальський, В. Добровольський, О. Кусенко, А. Роговцева. В республіці у 1983 році працювало 89 професійних театрів, які щорічно відвідувало понад 20 млн глядачів. На початку 1981 року в репертуарі театрів України було 752 п'єси, з них 46 — світової класики, 88 — вітчизняної, 345 п'єс авторів союзних республік, 273 твори українських радянських письменників.

Водночас лише 30 % професійних театрів республіки були українськими. Театрів, де ставилися б спектаклі мовою національних меншин, які проживали в Україні, взагалі не існувало.

Суттєві зрушення сталися і в музичному мистецтві. Спілка композиторів України об'єднувала 214 митців. У 1980 — 1982 рр. вперше за довгі роки Державний академічний оперний театр України брав участь у знаменитому Вісбаденському фестивалі, де шанувальники мистецтва познайомилися з оперою М. Лисенка «Тарас Бульба». Далеко за межами України стали відомі виконавці оперних партій Д. Гнатюк, Є. Мірошниченко, А. Мокренко, Д. Петриненко, А. Солов'яненко, М. Стеф'юк, Г. Ціпола та ін.

Широку популярність здобули виконавці масової естрадної пісні В. Зінкевич, Н. Яремчук, С. Ротару.

Найбільш відомими за межами України професійними колективами були заслужений державний хор ім. Г. Верьовки, заслужена академічна хорова капела «Думка», заслужений ансамбль танцю ім. П. Вірського, Київський камерний хор. У 70-х роках виникло багато нових філармонічних колективів, камерні оркестри у Рівному, Херсоні, Чернігові та інших обласних центрах,

Які елементи народної творчості використовувала естрадна співачка? На чому ґрунтується творчий доробок народної артистки? Чим можна пояснити популярність співачки упродовж декількох десятиків років? Які пісні у виконанні С. Ротару ви знаєте?

Співає народна артистка УРСР
Софія Ротару.

Яка легенда лягла в основу спорудження цього пам'ятника? Чи має він ідеологічний зміст? Обґрунтуйте свою думку.

Пам'ятний знак на честь заснування Києва.

Л. Семикіної, Г. Севрука. Кожному з них були притаманні високий професіоналізм, почуття громадянського обов'язку, любов до рідної землі, національний колорит.

У монументальній скульптурі та архітектурі помітним явищем стало спорудження пам'ятників до видатних дат української історії. Зокрема до 1500-річчя Києва (1982 р.) були споруджені обеліск місту-герою Києву на площі Перемоги, пам'ятний знак на честь заснування Києва, який зображав трьох братів — Кия, Щека і Хорива та їхню сестру Либідь, арка на схилах Дніпра, що мала символізувати братерське єднання російського та українського народів, побудований музей В. Леніна (нині «Український дім»). До 40-річчя початку Великої Вітчизняної війни великим автор-

Волинський народний хор, сотні самодіяльних симфонічних і духових оркестрів.

Проте, коли етнографічний хоровий ансамбль «Гомін» під керівництвом Л. Ященка захопився відродженням колядок і купальських пісень, які свідчили про оригінальність та неповторність українського фольклору, власті побачили у цьому прояв «буржуазного націоналізму». Керівника ансамблю виключили із Спілки композиторів, а колектив розпустили.

У творах художників М. Глуценка, М. Дерегуса, В. Шаталіна, Т. Яблонської змальовувалися природа України і буття людей. Полотна цих майстрів відзначалися високим художнім хистом. На цей час припадає пік творчих досягнень таких художників, як А. Горської, О. Заливахи, І. Кулика, А. Рибачук,

Яка ідея меморіального комплексу?

Меморіальний комплекс Українського державного музею Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр.

Чи відображено в архітектурі нинішнього центру «Український дім» національний колорит?

Національний центр ділового та культурного співробітництва «Український дім».

ським колективом московських та київських скульпторів під керівництвом російського скульптора Є. Вучетича створено меморіальний комплекс Українського державного музею Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр. з 62-метровим монументом Батьківщини-матері з мечем і щитом.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Назвати події за датами:

1972 р., 1984 р.

2. Дати пояснення, застосувати на прикладах поняття:

культура, русифікація, «соціалістичний реалізм», монументальне мистецтво.

3. Описати:

- зміни, що відбувалися в освіті;
- досягнення українських учених;
- здобутки української літератури та мистецтва;
- прояви боротьби влади проти прогресивних діячів культури;
- прояви русифікації в освіті, науці, літературі та мистецтві.

4. Схарактеризувати і порівняти:

- основні тенденції в культурному житті України у цей та попередні періоди;
- процеси ідеологізації та русифікації культури.

5. Висловити й аргументувати власну думку з питань:

А. Оцінюючи цей період у розвитку української культури, історик Ф. Турченко пише: «В умовах постійно посилюваної русифікації, всеохопного наступу центру на національну культуру постало питання про існування українського народу». Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою? Свою думку обґрунтуйте.

Б. Чи згодні ви з думкою, що цей період був тільки періодом втрат для української культури? Свою думку поясніть.

6. Оцінити:

- розвиток науки, освіти і мистецтва у цей період;
- внесок українських науковців і митців у світову культуру;
- мотиви та цінності діячів української культури, які за важких умов продовжували працювати в інтересах свого народу;
- заходи радянської влади щодо ідеологізації та русифікації культурного життя.

Перевірте свої знання з розділу ④

І. Виконайте тестові завдання, враховуючи, що кожне з них оцінюється 1 балом. На виконання цієї роботи відводиться 13 — 14 хв.

1. Вкажіть, яку концепцію партійно-державного керівництва обґрунтовувала Конституція УРСР: «У результаті творчої діяльності трудящих, керованих Комуністичною партією, у нашій країні побудоване розвинуте соціалістичне суспільство — суспільство справжньої свободи людей праці, в якому створені могутні продуктивні сили, утвердилось зрілі соціалістичні виробничі відносини, неухильно підвищується добробут і культура народу, зміцнюється непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, склалася нова історична спільнота людей — радянський народ»:

- А** розвитку добробуту і культури народу;
- Б** розвитку продуктивних сил;
- В** «розвинутого соціалізму»;
- Г** побудови комунізму в СРСР.

2. Вкажіть, яке словосполучення є зайвим у цьому логічному ланцюжку: газета «Правда», журнал «Український вісник», збірка «Лихо з розуму», збірка «Зимові дерева»:

- А** газета «Правда»;
- Б** журнал «Український вісник»;
- В** збірка «Лихо з розуму»;
- Г** збірка «Зимові дерева».

3. Вкажіть, яке (які) з висловлювань є правильним:

- 1) дисидентський рух було спрямовано на захист прав людини в Україні;
- 2) дисидентський рух мав національно-визвольний характер;
- 3) дисидентський рух був спрямований на захист релігійних свобод;
- 4) дисидентський рух мав національно-культурницький характер.

- А** 1;
- Б** 2, 3;
- В** 1, 3;
- Г** 1, 2, 3;
- Г** 1, 2, 3, 4.

4. Вкажіть, про яку політичну силу йдеться у статті 6 Конституції УРСР 1978 р.: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є...»:

- А** Ленінська комуністична спілка молоді;
- Б** Комуністична партія Радянського Союзу;
- В** Верховна Рада УРСР;
- Г** радянський народ.

5. Прізвище якого вченого пропущено в тексті «Центром наукових досліджень залишалась Академія наук УРСР, яку очолював відомий фахівець у галузі електрозварювання ...»:

- А** М. Боголюбов;
- Б** Л. Ландау;
- В** Ю. Бадзьо;
- Г** Б. Патон?

6. Вкажіть, якою була головна мета діяльності Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод:

- А** захист прав людини;
- Б** розвиток національної культури;
- В** відновлення УГКЦ і УАПЦ;
- Г** боротьба проти гонки озброєнь.

7. Вкажіть, яке прізвище є зайвим у цьому переліку: М. Бажан, О. Гончар, О. Корнійчук, П. Шелест:

- А** М. Бажан;
- Б** О. Гончар;
- В** О. Корнійчук;
- Г** П. Шелест.

8. Вкажіть, коли відбулася реформа загальноосвітньої і професійної школи:

- А** 1981 р.;
- Б** 1982 р.;
- В** 1983 р.;
- Г** 1984 р.

9. Вкажіть рядок з датами, пов'язаними з періодом «застою» в Україні:

- А** 1956 р., 1964 р.;
- Б** 1972 р., 1978 р.;
- В** 1985 р., 1986 р.;
- Г** 1990 р., 1991 р.

10. Які видання за радянських часів за способом друку називали «самвидав»:

- А** газети, що друкувалися у місцевих друкарнях;
- Б** плакати, що друкувалися з дозволу місцевих керівників;
- В** друковані матеріали, що були заборонені цензурою й видавалися підпільно;
- Г** приватні оголошення, що розклеювали на стовпах, парканах тощо?

11. Установіть послідовність названих подій:

- А** заміна П. Шелеста на В. Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ;
- Б** прийняття Конституції УРСР — Конституції «розвинутого соціалізму»;
- В** VIII п'ятирічка;
- Г** реформи сільського господарства та промисловості.

12. Встановить відповідність між прізвищами діячів української культури та їх творами:

1) М. Стельмах	А кінофільм «Київські фрески»;
2) М. Рильський	Б збірка віршів «Троянди й виноград»;
3) О. Гончар	В роман «Собор»;
4) С. Параджанов	Г роман «Хліб і сіль»;
	Д кінофільм «Криниця для спраглих».

II. Виконайте комплексні завдання, наведені нижче. Кожне із завдань дає змогу перевірити якість засвоєння однієї з тем розділу 4. Завдання оцінюватимуться таким чином: I рівень — 1 бал; II рівень — 2 бали; III рівень — 3 бали; IV рівень — 6 балів. Загальна максимальна сума балів, яку ви можете отримати за кожне завдання, — 12.

Завдання 1

Історик О. Рубльов, оцінюючи період «застою» в Україні, писав: «Післяхрущовський період (1964 — 1985) у житті народів СРСР, в тому числі й України, увійшов в історію як період «застою» (за офіційною партійною термінологією — «розвинутого соціалізму»), що яскраво проявився в... суспільно-політичному...житті країни. Він характеризувався надмірною ідеологізацією суспільної свідомості, посиленням тоталітарних тенденцій в адміністративно-державному управлінні, боротьбою з інакодумством». Чи погоджуєтесь ви з оцінкою історика? Обґрунтуйте свою відповідь, послідовно виконуючи завдання.

I рівень. Назвіть основні факти, що свідчать про застійні явища в Україні в цей період. Назвіть основні дати, пов'язані з цими подіями.

II рівень. Поясніть на прикладах поняття, пов'язані з характеристикою цих подій: «розвинутий соціалізм», «радянський народ», застій, націонал-комуністична та проімперська лінії в українському керівництві, конституція, керівна роль комуністичної партії, суверенна соціалістична держава, політико-правовий статус держави. Опишіть події, що ілюструють посилення тоталітарних тенденцій в адміністративно-державному управлінні та ідеологізацію суспільної свідомості.

III рівень. Схарактеризуйте основні ознаки політичного життя в Україні. Порівняйте основні ідеологічні орієнтири періодів «застою» і деєсталінізації.

IV рівень. Дайте оцінку Конституції УРСР (1978 р.) — Конституції «розвинутого соціалізму». Визначте суперечливі тенденції політичного життя, що супроводжували період «застою». Визначте й оцініть стратегічні й тактичні напрями змін у структурі партійного та державного апарату СРСР та України.

Завдання 2

Сучасні українські історики так характеризують розвиток економіки періоду «застою» в Україні: «Адміністративно-командна система управління, що домінувала в СРСР у період неосталінізму, в цілому згубно впливала на економічний розвиток країни. Разом з тим, не можна заперечувати, що в умовах існування цієї системи все ж робилися окремі спорадичні спроби розв'язати складні економічні проблеми, зробити економіку більш дієздатною й ефективною. Однак ці спроби були приречені на невдачу, оскільки в СРСР, в тому числі й в Україні, традиційно на перше місце ставилися проблеми політики та ідеології, а не економіки. Економіка розвивалась переважно на екстенсивній основі». Чи погоджуєтесь ви з такою характеристикою? Обґрунтуйте свою відповідь, послідовно виконуючи завдання.

I рівень. Назвіть основні факти, що свідчать про екстенсивний характер розвитку економіки України в цей період. Назвіть основні дати, пов'язані з цими подіями.

II рівень. Поясніть на прикладах поняття, пов'язані з характеристикою цих подій: економічна реформа, самостійність підприємств, договірні зв'язки між підприємствами, економічно обґрунтовані ціни, матеріальне стимулювання трудових колективів, рентабельність, прибуток, продуктивність праці, екстенсивний характер розвитку промисловості, агропромислові об'єднання, деструктивні процеси на селі.

Опишіть явища, що ілюструють поглиблення деструктивних процесів у промисловості й сільському господарстві республіки у 70-ті — 80-ті роки.

III рівень. Схарактеризуйте основні ознаки, сутність економічних реформ другої половини 60-х років та їх наслідки, економічну політику партійно-державного керівництва у 70-х — 80-х роках, причини та наслідки кризових явищ в економіці УРСР того часу.

IV рівень. Дайте оцінку шляхів розвитку української економіки у 60-ті — 80-ті роки. Визначте суперечливі тенденції економічного життя, що супроводжували період «застою».

Завдання 3

Російські історики кінця 90-х років XX ст. писали: «Ще десять років тому період з кінця 60-х до середини 80-х рр. було прийнято вважати втраченим для нашої країни часом — «золоте століття номенклатури», правління кремлівських старців на чолі з дряхлим чотири рази Героєм Радянського Союзу і Соціалістичної Праці, політичні анекдоти пошепки, поїздки за сиром з Ярославля до Москви... На XXVII з'їзді КПРС у 1986 році вісімнадцятирічне правління Брежнєва вперше назвали «періодом застою». Пізніше стали бачити й інший бік.

Застій був першим за всю історію радянської влади періодом стабільності без драматичних змін й особливих потрясінь. Сформувалися й підтримувалися правила, виконуючи які людина могла так чи інакше дожити до пенсії. Життя було передбачуваним, до вимог Системи можна було не тільки пристосуватися, а й досягти успіхів. Для кожної соціальної й професійної групи був свій накатаний варіант життя, що не вимагав, окрім лояльного ставлення до Системи, нічого надприродного».

Проаналізувавши висловлювання російських істориків, сформулюйте власну оцінку та порівняйте її з наведеною цитатою, послідовно виконуючи завдання.

I рівень. Назвіть основні факти, що свідчать про етнічні та соціальні зміни в українському суспільстві в цей період.

II рівень. Поясніть на прикладах поняття, пов'язані з характеристикою цих подій: етносоціальні процеси, склад населення, соціальна структура, спосіб життя, дефіцит, номенклатура, мафіозна структура. Опишіть явища, що ілюструють досягнення у розвитку соціальної сфери цього періоду, спосіб життя міського і сільського населення.

III рівень. Схарактеризуйте рівень життя населення УРСР у 60-ті — 80-ті роки, здобутки та проблеми розвитку соціальної та економічної сфери.

IV рівень. Дайте оцінку етносоціальних процесів у 60-ті — 80-ті роки. Визначте суперечливі тенденції у розвитку соціальної сфери, що супроводжували період «застою».

Завдання 4

Історик О. Субтельний, описуючи виникнення в Україні дисидентського руху, зазначав: «У 60—70-х роках у Радянському Союзі виникло примітне явище, коли політику уряду стала відкрито критикувати невелика, але дедалі більша кількість людей, яких зазвичай називали дисидентами і які вимагали ширших громадянських, релігійних і національних прав. Як після десятиліть терору, в атмосфері жорстокого контролю й при всіх наявних засобах ідеологічної обробки міг зародитися цей гідний подиву виклик режимові?» Дайте відповідь на це питання історика, послідовно виконуючи завдання.

I рівень. Назвіть основні факти, що свідчать про зародження і розвиток дисидентського руху в Україні в цей період. Назвіть основні дати, пов'язані з цими подіями.

II рівень. Поясніть на прикладах поняття, пов'язані з характеристикою цих подій: дисидентство, правова незалежна демократична держава, неосталінізм, «самвидав», методи боротьби, правозахисний рух, цензура.

Опишіть прояви боротьби дисидентів проти радянської влади і заходи, що застосовувала радянська влада проти цього руху.

III рівень. Схарактеризуйте діяльність представників опозиційного руху і його основні напрями у другій половині 60-х — на початку 70-х років і у другій половині 70-х — на початку 80-х років, форми і методи боротьби радянської влади проти цього руху.

Порівняйте два періоди розвитку дисидентського руху: у другій половині 60-х — на початку 70-х років та у другій половині 70-х — на початку 80-х років.

Схарактеризуйте причини виникнення дисидентського руху та його наслідки.

IV рівень. Дайте оцінку стратегії й тактиці боротьби дисидентів проти радянської влади, значення дисидентського руху другої половини 60-х — початку 80-х років.

Завдання 5

Проаналізуйте матеріал теми «Культура і духовне життя суспільства. Русифікація (друга половина 60-х — початок 80-х років)», визначте й схарактеризуйте основні явища в культурі і духовному житті українського народу в цей період. Послідовно виконуючи наведені завдання, дайте оцінку цим явищам.

I рівень. Назвіть українських діячів, які зробили значний внесок у розвиток культури цього періоду, та основні досягнення української культури.

II рівень. Поясніть на прикладах поняття, пов'язані з характеристикою духовно-культурного життя того періоду: культура, русифікація, «соціалістичний реалізм», монументальне мистецтво. Опишіть стан освіти, науки та мистецтва України у цей період, наведіть конкретні приклади.

III рівень. Охарактеризуйте основні тенденції, що визначали розвиток культури України у цей період, процеси ідеологізації та русифікації культури, форми і методи боротьби влади проти прогресивних діячів культури.

IV рівень. Визначте, який вплив здійснювали діячі культури на настрої та духовне життя населення у цей період. Свою думку поясніть. Оцініть мотиви та цінності діячів української культури, які за важких умов продовжували працювати в інтересах свого народу, заходи радянської влади щодо ідеологізації та русифікації культурного життя.

Розпад Радянського Союзу й проголошення незалежності України (1985 — 1991рр.)

Цей період новітньої історії України пов'язаний з докорінною зміною її історичної долі. Новий етап в історії українського суспільства відкрила «перебудова», покликана подолати негативні тенденції в розвитку Радянського Союзу. Цей процес розпочався не внаслідок особистих бажань політичного керівництва, а через загальні потреби суспільства.

На середину 1980-х років всеохопна криза вразила всі галузі життя в СРСР. Соціалістична економіка хронічно не забезпечувала потреб суспільства. З кожним роком знижувався життєвий рівень населення. Разючого удару і без того критичному економічному стану завдали падіння цін на нафту і природний газ на міжнародному ринку. Непосильним тягарем для СРСР стала війна в Афганістані й тривала виснажлива гонка озброєнь.

До економічних проблем додалися й суспільно-політичні негаразди. Зокрема, потужна репресивна машина нещадно придушувала спроби виявлення незалежної громадської чи особистої думки. Зазнали деформації суспільні відносини, мораль. Загрозливих масштабів набули корупція, казнокрадство, організована злочинність. Без радикальних змін країна була приречена на повну деградацію.

Поглиблення кризи тоталітарної системи зумовило зміни у внутрішній та зовнішній політиці СРСР. Важливою складовою «перебудови» мали стати демократизація суспільного життя, реформування політичної та економічної систем.

Започатковані зрушення привели до змін у статусі УРСР як союзної республіки. В умовах гострого протистояння різних політичних сил вперше в історії України Верховна Рада почала працювати як парламентський орган.

Важливе значення для утвердження реального суверенітету України, розбудови демократичної держави мало прийняття 16 липня 1990 р. Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України. Це було продовженням українського державотворчого процесу XX ст., започаткованого Українською революцією та перерваного тоталітарним режимом. Логічним завершенням цього процесу став Акт проголошення незалежності України.

>> 004

>> 003

>> 002

Теми 26 — 27. Перебудова в Радянському Союзі та Україні

1. Причини та початок перебудови. 2. Чорнобильська катастрофа. 3. Політика «прискорення» та її наслідки в Україні. 4. Стан економіки. 5. Рівень життя населення.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

«перебудова», Чорнобильська катастрофа, демократичні вибори, парламент, директивне планування, ринок, приватна власність, орендні відносини, інфляція, емісія, спекуляція.

Основні події:

квітень 1985 р.	— початок перебудови;
26 квітня 1986 р.	— вибух на Чорнобильській АЕС;
1989 — 1990 рр.	— загострення економічної кризи в УРСР;
березень 1990 р.	— демократичні вибори;
15 травня 1990 р.	— початок роботи Верховної Ради як постійно діючого парламенту України;
1990 рік	— початок продажу товарів за картками та купонами.

1. Причини та початок перебудови

Подумайте

Які були причини перебудови? У чому полягала сутність цього курсу керівництва? Які особливості її розгортання проявились в Україні?

Наприкінці 70-х — у першій половині 80-х років кризові явища у житті радянського суспільства поглиблювалися. Проте усвідомлення цих процесів прийшло пізніше.

Зверніться до джерел

З виступу М. Горбачова на Пленумі ЦК КПРС, жовтень 1987 р.:

«... із середини 70-х років почали зростати консерватизм, тенденції пливти за течією, не вирішувати до кінця назрілі проблеми... Одночасно наростали відомчість, споживачкі настрої, соціальна апатія, безпринципність у доборі кадрів тощо. І як наслідок цього — застій у розвитку суспільства, тоді як розвинені країни Заходу, спираючись на досягнення науково-технічної революції, розпочали ривок уперед, наш економічний розвиток загальмувався і кількісно, і, найголовніше, якісно».

? У чому бачив автор документа кризові явища у розвитку радянського суспільства? Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою? Чому?

На початку 80-х років сталися значні перестановки в політичному керівництві. Старі лідери, які робили кар'єру ще за часів Й. Сталіна, один за одним ішли з життя. Після смерті Л. Брежнєва у листопаді 1982 р. посаду Генерального секретаря ЦК КПРС обійняв Ю. Андропов. У лютому 1984 р. його змінив К. Черненко.

За таких обставин українське керівництво дуже обережно спостерігало за подіями у Москві, зберігаючи звичні для того часу методи управління, пристосовуючись до стилю, особливостей політики чергового Генерального секретаря, всіляко демонструючи свою відданість.

На початку березня 1985 р. на сімдесят четвертому році життя К. Черненко помер. 11 березня відбувся позачерговий пленум ЦК КПРС. Його учасники обрали М. Горбачова Генеральним секретарем.

Поглиблення економічної кризи позбавило радянську державу перспектив знайти своє місце серед провідних країн світу. Нове політичне керівництво СРСР на квітневому 1985 р. пленумі ЦК КПРС кваліфікувало ситуацію

в економіці як небезпечну. Стало зрозуміло, якщо і далі забезпечувати намічений приріст національного прибутку на екстенсивній основі, його треба забезпечувати значними капіталовкладеннями і людськими ресурсами, яких СРСР вже не мав. Пленум затвердив програму економічних реформ, спрямовану на вихід із кризи, що передбачала структурні зміни в економіці, застосування матеріального стимулювання виробників, запровадження ринкових важелів управління економікою.

Зверніться до джерел

Історик В. Баран про перші кроки М. Горбачова:

«На всі ключові посади М. Горбачов ставив віддані йому кадри, створював свою „команду“. Без таких змін у партійному та державному апаратах, без відповідних персональних перестановок він не міг розраховувати на стабільне і спокійне секретарювання... На кінець 1986 р. новому генсекові своїм призначенням була зобов'язана приблизно половина перших секретарів міськомів, обкомів і крайкомів партії. Отже, зміни відбувалися, але в багатьох випадках вони мали формальний, поверховий характер».

? Якими були перші кроки нового керівництва СРСР? Чому?

Пам'ятаючи про незавершені економічні реформи М. Хрущова, М. Горбачов розумів необхідність проведення політичної і правової реформ, кінцевою метою яких було обмеження і зменшення владних повноважень партійного апарату. Подолати кризу можна було, здійснивши докорінні зміни у всіх сферах життя суспільства: в економіці, політиці, національних відносинах, соціальному і духовному житті. Курс, що забезпечив би реалізацію цих змін, дістав назву «**перебудова**». Висувалися ідеї економічної реформи, активізації людського фактора, підвищення зацікавленості колективів загалом і кожної людини в результатах праці.

Напрями «перебудови» в економіці

Привести форми соціалістичного господарювання у відповідність до сучасних умов і потреб	Навести порядок в управлінні господарством	Зміцнити трудову й технологічну дисципліну	Змінити морально-психологічний стан суспільства	Змінити підхід до добору кадрів та підвищити їх відповідальність
---	--	--	---	--

? Поясніть основні напрями курсу «перебудови». Чи були зміни, запропоновані керівництвом, пов'язані одна з одною? Доведіть.

Перебудова мала охопити п'ять провідних сфер життєдіяльності суспільства: економіку (перехід від екстенсивних методів господарювання до інтенсивних), внутрішню політику (демократизація суспільного життя та забезпечення народовладдя), зовнішню політику (припинення «холодної війни» та побудова спільноєвропейського дому); соціальну сферу (поліпшення матеріального та культурного добробуту населення), ідеологію (ліквідація цензури, гласність, вільне виявлення думки громадянами). Теоретично ідеї перебудови мали шанс на реалізацію, але, як показало життя, крім загальних декларацій, М. Горбачов так і не зміг протягом 6-річного періоду висунути будь-яку практичну концепцію реформування радянського суспільства.

Однак перебудовчі процеси в Україні зіткнулися з серйозними перешкодами. Українське керівництво декларувало відданість перебудові, фактично не змінюючи свою політику та гальмуючи процеси демократизації. Якщо

Зверніться до джерел

Із анекдотів епохи

Зустрічаються на тому світі М. Хрущов, Л. Брежнєв, Ю. Андропов, К. Черненко. Запитують один одного:

- Ти там щось побудував?
- Ні, а ти?
- Теж ні.
- Так що ж вони там перебудовують?!

? Про що йдеться в анекдоті? Як ви його розумієте? Чи був він зрозумілим для сучасників тих подій? Чому ви так думаєте?

перші новації М. Горбачова сприймалися партапаратом позитивно: застарілі механізми потрібно підновлювати. Проте згодом, коли перебудова зачепила інтереси апарату, замахнулася на привілеї, на всевладдя номенклатури, розпочався глухий опір на місцях, зокрема і в Україні. Перші два роки реформування показали: українська бюрократія не поспішала здійснювати перебудову, багато партійних і державних керівників різних рівнів вважали, що все повернеться «на круги своя».

Був ще один важливий суб'єктивний чинник. Гласність у союзних республіках почалася з гострої критики перших партійних керівників і партноменклатури різного рангу. В. Щербицький, який 17 років очолював компартію України, залишався ортодоксальним комуністом і перетворився на одного з опонентів М. Горбачова. Преса називала Україну «заповідником застою».

2. Чорнобильська катастрофа

Подумайте

Якими були причини, масштаби і наслідки Чорнобильської катастрофи?

Беличезною проблемою для української економіки, загальнонаціональною трагедією став вибух на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС) вночі 26 квітня 1986 р. Ця катастрофа і досі вважається найбільшою за всю історію ядерної енергетики, як за кількістю загиблих і потерпілих від її

наслідків людей, так і за економічними збитками.

Тієї ночі о 1 год. 25 хв. під час підготовки до планових ремонтних робіт енергоблоку № 4 відбувся вибух реактора, внаслідок якого обвалилися дах і стіни верхньої частини реакторного відділення.

У зоні аварії виникла пожежа. У перші години після аварії мало хто усвідомлював її масштаби. Першою до ЧАЕС прибула бригада під командуванням лейтенанта В. Правика. Їх не попередили про небезпеку, радіоактивний дим і уламки, вони не знали, що ця аварія була чимось більшим, ніж звичайна пожежа.

Яке враження справляє на вас фото?
Якими були масштаби аварії?

Зруйнований реактор Чорнобильської АЕС.

Вогонь гасили до 5 години ранку. Усередині четвертого блоку його вдалося загасити лише на 10 травня 1986 року. За героїзм і мужність, виявлені під час гасіння пожежі, В. Правик, В. Кибенок (обидва — посмертно) і Л. Телятников удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Під час аварії вибухнуло близько 190 тонн атомного палива, що призвело до забруднення радіоактивними відходами величезної території. Радіаційна хмара, що утворилася внаслідок вибуху, була більшою за розмірами, ніж після бомбардування Хіросіми.

Керівництво СРСР намагалось приховати масштаби Чорнобильської катастрофи. Перше офіційне повідомлення пролунало по телебаченню лише 28 квітня під тиском обставин та міжнародної спільноти, але і воно містило дуже мало інформації про те, що сталося, і створювалося враження, що загроза локалізована.

Зверніться до джерел

Повідомлення про аварію на Чорнобильській АЕС від Ради Міністрів СРСР, травень 1986 р.

«На Чорнобильській атомній електростанції тривають роботи з ліквідації наслідків аварії... В результаті вжитих заходів за минулу добу виділення радіоактивних речовин зменшилися... Розгорнуто роботи з очищення забруднених ділянок прилеглої місцевості. До їх виконання залучено спеціалізовані підрозділи, оснащені необхідною сучасною технікою та ефективними засобами. Деякі агентства на Заході поширюють чутки про те, що нібито під час аварії на АЕС загинули тисячі людей. Як уже повідомлялося, фактично загинули 2 особи, госпіталізовано всього 197, з них 49 залишили госпіталь після обстеження. Робота підприємств, колгоспів, радгоспів і установ іде нормально».

З довідки про оцінку радіаційної обстановки і радіаційного забруднення Держкомітету по гідрометеорології і контролю природного середовища Голови Ради Міністрів СРСР М. Рижкову, 31 травня 1986 р. Таємно.

«Внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС близько 5 % радіоактивних продуктів, що накопичилися за 3 роки роботи в реакторі, вийшли за межі промислового майданчика станції. Авіаційна розвідка і наземні заміри показали, що радіаційні продукти в перші 4 — 5 днів після аварії поширилися на великі відстані в різних напрямках. Підвищення рівнів забруднення (вище фонових у 10 — 50 разів) спостерігалось практично на всій південно-західній частині європейської території СРСР... Невелика кількість радіоактивних продуктів вітрами поширилась на території Румунії, Польщі, Болгарії, Югославії, Скандинавських країн».

? Порівняйте два документи. Як вони оцінюють безпосередні наслідки аварії? Чи володіло керівництво СРСР і УРСР інформацією щодо масштабів небезпеки цих наслідків для людей? Доведіть.

У той час, коли всі іноземні засоби масової інформації говорили про загрозу для життя людей, а на екранах телевізорів демонструвалася карта повітряних потоків у Центральній і Східній Європі, в Києві й інших містах України та Білорусі, проводилися демонстрації і гуляння, присвячені Першотравню — Дню міжнародної солідарності трудящих. Особи, які відповідали за приховування інформації, пояснювали згодом своє рішення необхідністю запобігти паніці серед населення. Офіційне попередження про небезпеку радіоактивного опромінення було оприлюднено лише 5 травня, на 9-й день після катастрофи. До цього засоби масової інформації — як республіканські, так і центральні — переконували, що аварія на ЧАЕС не становить загрози для здоров'я людей.

У 30-кілометрову зону навколо ЧАЕС стали прибувати фахівці, які відправлялися для проведення робіт на аварійному блоці і навколо

Кому належить перепустка?
Чому жінки брали участь у ліквідації
наслідків аварії?

Перепустка ліквідатора аварії на ЧАЕС.

нього, а також військові частини як регулярні, так і терміново зібрані з резервів. Їх всіх пізніше стали називати ліквідаторами. Ліквідатори працювали в небезпечній зоні позмінно: ті, хто набрав максимально допустиму дозу радіації, виїжджали, а на їх місце приїжджали інші. Загальна кількість ліквідаторів за роки подолання наслідків аварії становить приблизно 600 тис. осіб.

За даними організації Союз «Чорнобиль», 10 % ліквідаторів померли і 28 % стали інвалідами.

Зверніться до джерел

Із спогадів учасника ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи

А. Малярчука:

«Ми тоді просто не усвідомлювали усього трагізму наслідків аварії. Ніхто не знав, що ризикує своїм життям. Адже із засобів захисту від радіаційного випромінювання на нас були лише респіратори. І ті ми знімали, бо від спеки і задухи можна було втратити свідомість».

Із спогадів учасниці ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи Н. Возної:

«...Вимірювальні прилади зашкалювали... Два рази на день мали митися, щоб хоч якось змити той радіоактивний бруд, якого там понабиралися... Пересувалися по тридцятикілометровій зоні транспортом, аби якнайменше перебувати на відкритому повітрі. Але іноді транспортних засобів не вистачало, тоді долали відстані пішки... У дворах розкидані дитячі іграшки, на мотузках висіла давно висохла покинута білізна, дитячі пелюшки, повзунки».

? У яких умовах працювали учасники ліквідації аварії? Чому? Що спонукало людей працювати в таких умовах?

На ліквідацію наслідків аварії у 1988 — 1990 рр. було витрачено у тогочасному масштабі цін понад 20 млрд руб. До початку 1990 р. в Україні було дезактивовано 3,5 млн га орної землі і 1,5 млн га лісу, що становить близько 12 % території республіки. З господарського обігу вилучено близько 190 тис. га землі. У цілому, жертвою радіоактивного забруднення стали понад 1000 українських міст і сіл. Десятки тисяч осіб змушені були змінити місце проживання. Попри спроби влади приховати правду, завдяки гласності й втручання набагато краще поінформованої, аніж громадяни СРСР і УРСР міжнародної громадськості, а також повідомленням іноземних засобів масової інформації, реальні масштаби Чорнобильської катастрофи стали відомі широкому загалу. Лише через 4 роки після аварії компартійне керівництво визнало жакливі наслідки Чорнобильської катастрофи.

Зверніться до джерел

Повідомлення ТАРС про судовий процес над винуватцями аварії на ЧАЕС

Судова колегія у кримінальних справах Верховного суду Союзу РСР ... завершила в Чорнобилі розгляд кримінальної справи колишніх керівників станції. ...Одним з основних винуватців аварії визнано колишнього директора станції В. Брюханова... він не забезпечив надійної, безпечної експлуатації підприємства...

На суді було виявлено факти грубого нехтування службовими обов'язками колишніми головним інженером АЕС М. Фоміним і його заступником А. Дятловим. ... вони не забезпечили дотримання технологічної дисципліни персоналом електростанції, більше того, самі систематично порушували службові інструкції, ігнорували вказівки органів нагляду. ... Непідготовленим до дій в аварійній ситуації виявився черговий персонал зміни блока. ...

? Чим завершилося розслідування причин аварії на ЧАЕС? Чи згодні ви з тим, що саме ці люди є єдиними винуватцями того, що відбулося? Відповідь обґрунтуйте.

Згідно з міжнародними домовленостями, наприкінці 2000 р. Чорнобильська АЕС припинила своє функціонування. Проте наслідки Чорнобильської катастрофи спостерігаються і сьогодні.

3. Політика «прискорення» та її наслідки в Україні

Подумайте

Якими були заходи політики «прискорення» та їх наслідки? Чи була ця політика успішною? Чому?

Після проголошення М. Горбачовим курсу на прискорення соціально-економічного розвитку партійно-державне керівництво СРСР та УРСР вдалося до відповідних заходів. Важливим напрямом «прискорення» стала спроба реконструювати промисловість та підвищити якість виробленої продукції. Було прийнято рішення розпочати ці процеси з машинобудування. Для переобладнання підприємств виділялися величезні кошти. Проте зростання капіталовкладень у реконструкцію промисловості виявилось малоефективним. Зношеність основних фондів підприємств України у другій половині 80-х років сягнула 55 — 60 %.

У 1986 р. промисловість України давала лише 15,9 % продукції вищої категорії. На 1987 р. планувалося досягти 18,3 %, а реальний результат дорівнював лише 15,8 %. У зв'язку з тим, на підприємствах країни було введено позавідомчий контроль за якістю продукції — держприймання. Нові контролери не підкорялися дирекції підприємства і не були матеріально зацікавлені у виконанні ним плану. Показником ефективної роботи контролерів був обсяг вибракованої ними продукції. Однак реального зростання якості продукції досягти не вдалося. Один з тодішніх директорів заводу в м. Черкаси зауважував: «В умовах, коли робітники незадоволені, а керівництво не може цього не враховувати, робітники „держприймання“ на місцях за декілька місяців перетворюються з принципових контролерів у своїх людей». Врешті-решт від спроби навести порядок у промисловості за допомогою силових методів відмовились.

Відсутність чіткого стратегічного курсу керівництва в економічних заходах проявлялась у прийнятті рішень, що суперечили одне одному. Так, у травні 1986 р. ЦК КПРС затвердив постанову «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами», що означало спробу взяти під контроль будь-яку приватну ініціативу. Однак уже через півроку у листопаді 1986 р. був прийнятий закон «Про індивідуальну трудову діяльність», який, навпаки, стимулював приватне підприємництво. З 1987 р. почався розвиток кооперативів у сфері торгівлі, послуг, громадського харчування.

У червні 1987 р. Верховна Рада СРСР прийняла «Закон про державне підприємство», що передбачав: впровадження економічних методів управління ринкового типу на підприємствах і розширення прав підприємств.

Основними принципами функціонування підприємств стали:

- самостійність (незалежність в ухваленні рішень щодо фінансово-господарської діяльності, обсягу продукції, яка виробляється, розпорядження майном і одержаним в процесі виробництва прибутком);
- самофінансування (відмова від державної допомоги, опора на власні можливості у розвитку та ефективному функціонуванні підприємства);
- самоврядування (право на вибори трудовим колективом керівників підприємств).

Зверніться до джерел

Історик В. Баран про реалізацію «Закону про державне підприємство»:

«Проте швидко виявилось, що новий механізм практично не діяв, реальні можливості підприємств, їхні ініціатива та самостійність всіляко обмежувалися. Лише одне право, надане підприємствам, реалізовувалося неухильно: вони могли збільшувати грошові виплати працівникам, якщо зростав вартісний обсяг виробництва. З того моменту розпочалася гонитва за прибутком, нарощування вартісного «валу», причому нерідко за рахунок підвищення цін на продукцію. Багато фабрик і заводів, об'єднань і міністерств скорочували випуск дешевих товарів, поліпшуючи в такий спосіб фінансові показники (відбувалося так зване вимивання дешевого асортименту виробів).

? Про що мовиться в документі? Як реалізувався закон «Про державне підприємство»? Якими були його наслідки? Чому?

Запровадження закону гальмувалося збереженням системи **директивного планування**, централізованого фінансування тощо.

Непослідовність проведення економічних реформ у 1985 — 1987 рр. привела до відставання від запланованих темпів. У 1986 р. приріст національного доходу по СРСР становив 2,3 %, а у 1987 р. — лише 1,6 %. Водночас, декларуючи соціальний характер економічних реформ, держава почала підвищувати заробітну плату робітникам, зайнятим у промисловості, причому зростання доходів випереджало зростання продуктивності праці. Як повідомляло Радіотелеграфне Агентство України (РАТАУ), у 1989 р. середньомісячна грошова заробітна плата робітників і службовців у народному господарстві склала 211 руб. проти 195 руб. у відповідному періоді минулого року, оплата праці колгоспників — відповідно 157 руб. проти 148 руб. У промисловості приріст середньої заробітної плати склав 8,8 % при збільшенні продуктивності праці на 4,3 %.

Зрозуміло, що зростання купівельної спроможності населення за умов відсутності товарів збільшувало дефіцит, провокувало різке зростання цін та відповідно швидкі темпи **інфляції***.

До невдалих спроб поєднати ринок і централізоване планування додалися проєкти керівництва про забезпечення до 2000 р. кожної радянської сім'ї окремою квартирою чи будинком та запровадження в побут населення «здорового способу життя». Перший нічим не був обґрунтований, не мав ні бази, ні умов для реалізації такого широкомасштабного завдання, а тому так і залишився нездійсненою мрією. Другий проєкт був зведений до подорожчання й обмеження продажу алкогольних напоїв, вирубування виноградників у Криму й на Закарпатті, часткової ліквідації виноробних виробництв. Проте алкоголізм подолати не вдалося, а бюджет однієї лише України втратив 10 млрд руб. До того ж значно поширилося самогонуваріння, що призвело до дефіциту цукру.

У січні 1987 р. відбувся черговий пленум ЦК КПРС. Його рішення свідчили про те, що причину провалу політики «прискорення» партія вбачала лише в суб'єктивних чинниках, тобто в опорі консервативно-бюрократичних сил та робітників, які не хочуть працювати.

Влітку 1987 р. М. Горбачов заявив, що економіка СРСР опинилася в передкризовому стані, і звинуватив управлінсько-бюрократичні структури у прагненні загальмувати хід перетворень. Розгорнулася боротьба з противниками «прискорення» перебудови у партійному та державному апараті. Ця боротьба велася традиційними методами: кадровими перестановками, звільненнями і навіть чистками.

Становище в економіці ускладнювалось тим, що лише 20 % потужностей промисловості України працювало на споживчий ринок, тобто випускало товари народного споживання, а 80 % складали підприємства важкої індустрії, які поглинали основні капіталовкладення. Перехід на нові умови господарювання супроводжувався скороченням виробництва в легкій та інших галузях промисловості. Для подолання такого становища керівництво СРСР було змушене поглиблювати реформи, які стимулювали б збільшення виробництва споживчих товарів та продуктів харчування. Тому наприкінці 80-х років було визнано приватну власність та орендні відносини у сільському господарстві.

Зверніться до джерел

Із статті філософа П. Галкіна «Клас куркулів повстав проти народу», грудень 1989 р.

«Хто сьогодні закликає народ „назад до капіталізму”? Хто розмахує гаслами „Геть КПРС!”? Хто підштовхує робітників до страйків? Стверджую, це вони — колишні куркулі, непмани, вороги народу — і, звичайно ж, їхні нащадки. Вони, кому Радянська влада наступила на «болючий мозоль», не можуть простити їй цього до цих пір. ...Через покоління несуть свою куркульську психологію, ідеологію, мораль... Класова боротьба розгорається! Дійсно, прийшов час, коли клас куркулів знову повстав проти народу».

? Як оцінює економічні зрушення автор документа? Чи погоджуєтесь ви з такою точкою зору? Чому?

Які технічні можливості мали орендарі? На кого вони могли розраховувати? Як ставилися чиновники до розгортання орендних відносин?

— Як думаєте, Сидоре Петровичу, чи довго в нашому господарстві оренда протримається?!

Карикатура В. Солонька. Журнал «Перець», № 10, 1990 рік.

На селі створювалися селянські (фермерські) господарства, утворювалися кооперативи, поширювалися різні форми оренди. Однак РАПО (районні агропромислові об'єднання), голови колгоспів гальмували процеси створення фермерських господарств, спираючись на тих, хто виступав проти будь-яких реформ на селі.

4. Стан економіки

Подумайте

Як можна схарактеризувати стан економіки республіки, що склався наприкінці 80-х — початку 90-х років? Чому?

Ринкові економічні реформи в умовах державної власності, спроби надати підприємствам та колгоспам самостійність при збереженні широких повноважень міністерств руйнували стару систему директивного планування та управління господарством і не створювали нової.

Відсутність конкуренції на ринку продукції та прагнення підняти прибутки для підвищення фонду зарплати призводили до зростання цін на продукцію. Водночас в УРСР почалося підвищення зарплат працівникам бюджетної сфери і пенсій шляхом друкування не забезпечених товарами грошей. Внаслідок цього розрив між товарною масою і кількістю грошей в кінці 1988 р. становив 10 млрд руб. З 1988 р., внаслідок емісії грошей, дефіцит набирив дедалі більшого розмаху, напруженість на споживчому ринку посилювалась, а рублі втрачали свою купівельну спроможність.

У 1989 р. уряд розпочав нові економічні реформи. Було утворено спеціальну комісію з реформ на чолі з відомим економістом Л. Абалкіним. У травні 1990 р. комісія опублікувала програму економічних реформ під жорстким контролем держави. Це була нова спроба поєднати існуючу напівзруйновану адміністративно-командну систему з ринковими відносинами. На противагу цій програмі ліберальні економісти В. Шаталін та Г. Явлінський запропонували так звану програму ринкових реформ — «500 днів». Однак М. Горбачов та його однодумці так і не вирішили, яку програму підтримати. Під балаканину у парламенті був створений компромісний варіант проекту реформ, що залишився на папері.

Значною перешкодою на шляху реформування економіки України був її структурний дисбаланс. Зокрема, питома вага важкої промисловості становила більше 60%. Оборонні галузі поглинали до 2/3 науково-технічного потенціалу. 95% продукції вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування. Залежність України від центру була закріплена у союзному фінансовому законодавстві. Закладений у ньому принцип передбачав вилучення до союзного бюджету основної маси доходів республіки та наступний її перерозподіл поза зв'язком з вилученою сумою, результатами виробничої діяльності та розмірами споживання. Так, у 1990 р. лише 36,2% витрат державного бюджету України покривалися власними доходами, решта — перерозподілом союзних. У результаті економічна криза ще більше загострювалася. Наближався розпад радянської економічної системи.

Союзні республіки не перераховували податки центру, центр був вимушений практично повністю покладатися на друкарський верстат,

що продукував нові гроші. Фінансова система переживала кризу. Відмовляли механізми управління економікою, різко знизився рівень виконавчої дисципліни на місцях. Гігантськими темпами почав зростати внутрішній та зовнішній борг. На значну частину споживчих товарів у 1990 р. було введено картки, талони, але вони не отоварювалися. Вакуум між непрацюючим планом і непрацюючим ринком стимулював сепаратизм. Головним мотивом у взаємовідносинах республік у ці дні стало прагнення закрити кордони, не випускати продукти за межі власної території.

Зверніться до джерел

Історик С. Кульчицький про стан економіки:

«У 1990 р. інфляція становила 10% на рік, а вже у другій половині 1991 р. — 25% на тиждень. В умовах стрімкого знецінення рубля надзвичайно поширилися натуральні, так звані бартерні, обміни. Підприємства відмовлялися одержувати за свою продукцію рублі, які презирливо називали «дерев'яними», а продукцію направляли передусім тим виробництвам, звідки одержували сировину, матеріали, енергоносії, щоб розплатитися з боргами».

? Про що свідчать факти, наведені у документі? Дайте їм власну оцінку.

Продовжувався швидкий занепад сільського господарства України, для якого були характерні: систематичне обезлюднення села, некомпетентність значної частини керівних кадрів, низька продуктивність праці, масове розкрадання продукції, відсутність достатніх фондів відтворення виробництва, значні втрати врожаю під час його зберігання.

Довершенням колапсу радянської економіки став січневий 1991 р. грошовий обмін: за яким 50 і 100-рубльові купюри вилучалися з обігу, обміняти на нові дозволялося не більше 1000 руб. З 2 квітня 1991 р. вперше за останнє десятиріччя в СРСР та УРСР всі діючі в країні ціни і тарифи були підняті удвічі. Передбачалося «всі засоби від підвищення цін спрямувати на виплату компенсацій населенню», підняти заробітну плату, пенсії, стипендії, пільгові виплати.

Загострення економічної кризи у 1989 — 1990 рр.

Показники	Статистичні дані, %
Частка засобів виробництва у загальному обсязі промислової продукції	72,1
Частка товарів народного споживання у загальному обсязі промислової продукції	27,9
Зношеність основних фондів у промисловості	50
Частка ручної праці у:	
промисловості	34,5
будівництві	55
сільському господарстві	70
Скорочення національного доходу	5
Скорочення валового суспільного продукту	11,3

5. Рівень життя населення

Подумайте

Як змінювалися матеріальне становище та фінансовий рівень життя населення у другій половині 80-х років? Чому?

Невдалі реформи та хаос, що зростав в економіці, призвели до того, що загальний обсяг товарів скоротився з 1986 по 1990 рік на третину, і дефіцитними стали не лише м'ясо і молоко, а й вершкове масло та багато інших товарів, що зумовлювало значне зростання цін. Водночас в УРСР почалося підвищення зарплат працівникам бюджетної сфери і пенсій шляхом друкування не забезпечених товарами грошей.

Зверніться до джерел

Із статті кореспондента РІАТАУ Є. Савінова, 21 вересня 1989 р.:

«... за даними Держкомстату УРСР середня заробітна плата робітників з 1986 по 1989 роки зросла на 34 руб., робітників сільського господарства — на 15 руб. Скільки можна за ці гроші купити? За чотири роки чоловічі костюми столичної фабрики ім. М. Горького — на 29 руб., зимові пальта львівського швейного об'єднання «Маяк» — на 72 руб. ... Причини такого становища криються, перш за все, в нинішньому скрутному становищі споживацького ринку республіки та і всієї країни. Ледь не щодня переконуємося в тому, що ринок тріщить по швах. Згадаймо: ледве стих ажіотаж довкола зубної пасти, як почалися цукрова, мильна лихоманки, зникли шампуні. Що ще на черзі?»

? Про що йдеться у документі? Чим пояснювалися такі явища? Як вони впливали на рівень життя людей?

Наслідком інфляції став новий стрибок цін. Держава дозволила обмінювати рублі на іноземну валюту. В умовах ринку це призвело до ще більшого знецінення грошей, посилення дефіциту та нового витка у зростанні цін. Так, ціни на товари першої необхідності зросли тільки у 1990 р. у 8 разів. Набувала поширення спекуляція — закупка товарів за цінами нижче ринкових та їх перепродаж за більш високими.

Водночас, слід зазначити, що темпи зростання доходів населення України станом на 1988 р. були нижчими, ніж в середньому по СРСР та РРФСР.

Рівень доходів населення УРСР у порівнянні з СРСР та РРФСР (1988 р.)

Показник	УРСР	РРФСР	СРСР
Середньомісячна заробітна платня робітників і службовців, руб.	200	235	220
Середньомісячна грошова оплата праці колгоспників, руб.	168	200	182
Загальний обсяг роздрібного товарообігу державної та кооперативної торгівлі на одного жителя, руб.	1213	1408	1282

Темпи зростання дефіциту в Україні були найвищими серед республік СРСР. Це було пов'язано, насамперед, з найнижчою в Радянському Союзі продуктивністю праці. У магазинах виникли черги, а прилавки були здебільшого порожні.

Дефіцитними стали навіть ті види товарів, яких було завжди у достатку: макаронні вироби, крупи, мило тощо.

В умовах розвалу адміністративно-командної системи у номенклатурі з'явилася можливість почати перерозподіл власності, грабуючи власний

народ, який десятками років наполегливої праці створював національне багатство країни.

В умовах дефіциту зростали і доходи колишніх «цеховиків» (тіньового бізнесу) за рахунок розкрадання державного майна (наприклад, будівельних товарів, бензину, виробів металургії тощо) і спекуляції ним в умовах дефіциту товарів.

Значного поширення набула й комерціалізація бюджетної сфери. Почала розвалюватися державна система охорони здоров'я. На початку 90-х років Україна була забезпечена медикаментами і медичною апаратурою лише на третину від потреб. За рівнем смертності населення Україна посідала друге місце серед республік СРСР, за тривалістю життя — 32-е місце в світі, а за рівнем дитячої смертності — одне з перших.

Комерціалізація торкнулася і системи освіти. Почали виникати перші приватні школи. Залишкове фінансування освіти в умовах зниження рівня життя населення приводило до занепаду матеріально-технічної бази шкіл. У державних загальноосвітніх закладах у зв'язку із скороченням шефської допомоги з боку підприємств адміністрація шкіл як «спонсорів» стала використовувати батьків учнів. Ще в гіршому становищі опинилися дошкільні дитячі установи, які практично не фінансувалися владою. Відомчі дитячі садки закривалися, а їх приміщення перепродавалися у приватні руки.

Фактично на початку 1991 р. припинилося державне житлове будівництво. Житлова проблема продовжувала загострюватися. У 1991 р. в містах України 2,5 млн родин перебували на квартирному обліку. Тільки в Києві в черзі на квартиру стояло 211 тис. осіб.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Назвати події за датами:

квітень 1985 р., 26 квітня 1986 р., 1989 — 1990 рр., 1990 рік.

2. Дати пояснення, застосувати на прикладах поняття:

«перебудова», Чорнобильська катастрофа, демократичні вибори, парламент, директивне планування, ринок, приватна власність, орендні відносини, інфляція, емісія, спекуляція.

3. Описати:

- події початку перебудови;
- опір компартійної номенклатури перебудовчим процесам;
- події Чорнобильської катастрофи;
- прояви економічних реформ;
- появу кризових явищ у промисловості та сільському господарстві;
- становище та рівень життя населення.

4. Схарактеризувати та порівняти:

- причини перебудови;
- зміст та основні напрями політики перебудови;
- політику «перебудови» М. Горбачова і реформаторські дії М. Хрущова під час «відлиги»;

- причини Чорнобильської катастрофи;
- основні тенденції в політичному житті України у цей та попередній («застійний») періоди;
- сутність та основні заходи економічних реформ;
- стан промисловості та сільського господарства у розглядуваний період;
- причини та наслідки кризових явищ в економіці УРСР того часу.

5. Висловити й аргументувати свою думку з питань:

А. У Довіднику з історії України зазначено, що «Поступово у верхніх ешелонах влади була в загальних рисах сформульована, узгоджена, а згодом і оприлюднена стратегічна тріада перебудови: нове політичне мислення; радикальна економічна реформа; демократизація усієї політичної структури». Наведіть приклади заходів перебудови в Україні, які відповідали б цим стратегічним напрямам. Свою думку поясніть. Чи були «перебудовні» процеси поступовими та послідовними? Чому ви так думаєте?

Б. Серед економічних заходів центрального керівництва у другій половині 80-х років, зокрема, були:

1) з травня 1986 р. розгорнулася боротьба з нетрудовими доходами. Вводилося обмеження на метраж приватних теплиць, заборонялося мати теплиці, що обігріваються. Були випадки їх руйнування бульдозерами. Бригади «будівельників-шабашників» повинні були працювати за розцінками не вище державних. За порушення передбачалась кримінальна відповідальність;

2) в січні 1987 р. набрав чинності Закон «Про індивідуальну трудову діяльність». Через місяць були прийняті постанови про створення спільних підприємств (з іноземною участю) і кооперативів у сфері виробництва товарів народного споживання, громадського харчування та послуг;

3) у 1987 р. підприємствам було запропоновано переходити на режим самофінансування: вони дістали право самостійного планування; результат роботи оцінювався за кінцевим прибутком і ступенем виконання угод.

В. Голова Держплану України В. Фокін писав у 1990 р.: «Із союзних республік усе надходить до загальносоюзної миски, звідки всі й сьорбають... Директивно виділяють кошти, фонди, ліміти споживання, одним словом усе те, від чого залежить розвиток економіки, рівень життя... Слід визнати, що централізований розподіл — це ретельно продумана система утримання республік на повідку. Причому подекуди визначальну роль при розподілі відіграють не результати праці, а ступінь прихильності того чи іншого столоначальника».

Чим пояснює голова Держплану економічні труднощі в Україні? Чи погоджуєтесь ви з ним? Чому? До чого закликав такими заявами автор документа?

6. Оцінити:

- результати політики перебудови;
- наслідки Чорнобильської катастрофи;
- результати економічних зрушень у другій половині 80-х років XX ст.;
- тенденції в українській економіці.

Теми 28 — 29. Політичні реформи і зростання соціальної та національної активності українського суспільства наприкінці 80-х років

1. Зрушення у політичному житті України. Гласність та лібералізація. 2. Пожвавлення громадської активності. Активізація національного руху в другій половині 80-х років. 3. Формування національних громадських організацій і об'єднань. 4. Розгортання страйкового руху. 5. Формування багатопартійної системи. 6. Початок релігійного відродження та проблеми, що його супроводжували.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

лібералізація, гласність, плюралізм, багатопартійна система, ідеологічні засади, УГКЦ, УАПЦ.

Основні події:

- березень 1990 р. — перші альтернативні вибори у Верховну Раду УРСР;
- жовтень 1990 р. — скасування статті 6 Конституції УРСР;
- 1989—1991 рр. — формування багатопартійної системи в Україні;
- 1990 р. — відродження громад УГКЦ, створення Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ-МП), перший собор УАПЦ.

1. Зрушення у політичному житті України. Гласність та лібералізація

Подумайте

Які зміни відбулися в політичній системі СРСР та УРСР? Як змінювалася роль комуністичної партії? Як реагувало на зміни суспільство?

Після невдалих спроб реформувати економіку М. Горбачов та його однодумці визнали за необхідне реформувати політичну систему СРСР. З метою обговорення основних напрямів такої реформи у червні 1988 р. була скликана XIX Всесоюзна конференція КПРС. Рішеннями конференції передбачалося перетворення найголовніших елементів політичної системи — партії та держави. Планувалося поступове формування правової держави, створення професійного постійно діючого парламенту, запровадження принципу розподілу влади між її гілками (законодавчою, виконавчою, судовою). Наголошувалося на розширенні лібералізації і гласності суспільного життя, забезпеченні гарантій громадянських прав особи.

Інформаційне забезпечення перебудови одержало назву «гласність», під якою розумілися можливість отримувати правдиву інформацію про те, що відбувається у країні та світі, пом'якшення цензури, можливість критикувати державні і партійні органи, говорити, писати і знати правду, не боячись наслідків, дізнатися про історичне минуле свого народу, відкрити людям те, що від них приховували.

На думку реформаторів, переваги гласності полягали в тому, що люди дістануть змогу

- мислити по-новому, позбудуться старих догм і стереотипів;
- почнуть отримувати об'єктивну інформацію;
- одержать можливість мати власну думку і робити власні висновки.

Зверніться до джерел

Історик Ф. Турченко про гласність в Україні:

«Термін „гласність“ означав щось проміжне між свободою слова, на яку партія так і не наважилася, і тотальним інформаційним контролем...»

? Чим, на думку історика, відрізняється гласність від свободи слова?

Під лібералізацією розумілося якісне оновлення політичної системи СРСР на основі: панування закону, дотримання прав людини, забезпечення індивідуальної свободи особи; скорочення бюрократичного управлінського апарату; зміцнення місцевого самоврядування; децентралізації влади.

Одразу після конференції радянське керівництво розпочало практично реалізовувати проголошені реформи. Було ліквідовано галузеві відділи й сектори в партійних комітетах усіх рівнів, що безпосередньо керували промисловістю, сільським господарством, засобами масової інформації тощо. КПРС проголосила про свою відмову від функцій оперативного керівництва державою і перехід до політичних методів впливу на життя суспільства.

У листопаді 1988 р. запроваджувалися зміни у структуру, порядок формування і зміст роботи вищих органів влади з метою відновлення повновладдя рад. Малоя на увазі забезпечити поступовий перехід влади на всіх рівнях від партійного апарату до конституційних органів — рад. Верховною Радою СРСР було внесено зміни до союзної конституції, за якими створювався новий орган радянської влади — з'їзд народних депутатів, який обирав зі свого складу професійний, постійно діючий двопалатний парламент. Ці органи влади мали бути сформовані шляхом проведення перших у радянській історії альтернативних виборів. На підставі прийнятого Верховною Радою Закону СРСР «Про вибори народних депутатів» був обраний новий конституційний орган, причому кількість висунутих на одне місце кандидатів не обмежувалась. На всіх попередніх виборах фігурував один єдиний кандидат «від блоку комуністів і безпартійних». Тепер, вперше в історії СРСР, остаточне слово для визначення депутатів надавалося виборцям.

У серпні 1989 р. в пресі опубліковано проекти Законів Української РСР «Про зміни і доповнення до Конституції Української РСР», «Про вибори народних депутатів Української РСР», «Про вибори народних депутатів до місцевих рад народних депутатів Української РСР». Ці закони були затверджені Верховною Радою УРСР у жовтні 1989 р. Вищим законодавчим органом УРСР оголошувалася Верховна Рада, яка обиралася в кількості 450 депутатів терміном на 5 років.

У березні 1990 р. відбувся позачерговий III з'їзд народних депутатів СРСР, який запровадив посаду Президента СРСР. Першим і останнім Президентом СРСР став М. Горбачов, залишивши за собою і найвищу посаду в комуністичній партії. На з'їзді з Конституції СРСР була вилучена стаття шоста про керівну роль КПРС у суспільстві.

За таких умов у березні 1990 р. відбулися перші альтернативні *вибори у Верховну Раду УРСР*. Партійні комітети та існуючі старі державні структури в Україні забезпечили обрання більшості своїх представників. Проте опозиційні КПУ політичні сили в Україні утворили на цих виборах Демократичний блок. Декларація блоку містила такі вимоги: реальний політичний і економічний суверенітет України; політичний плюралізм, багатопартійна

система, скасування статті 6-ї Конституції УРСР, що забезпечувала привілейоване становище КПУ як складової КПРС; створення економічної системи України на засадах різноманітності і рівноправності усіх форм власності; прийняття нової Конституції України; національне відродження українського народу, вільний розвиток культури і мов національних меншин України; реальна свобода віросповідання, легалізація Української греко-католицької церкви та Української автокефальної церкви. Однак на шляху цих перетворень стояла КПУ, що чинила опір політичним реформам, прикриваючись гаслами суверенізації республіки та захисту інтересів народу.

Опір консервативної партійно-державної номенклатури викликав обурення народу. КПУ поступово втрачала авторитет і важелі контролю над суспільством, яке все більше й більше політизувалося.

2. Пожвавлення громадської активності. Активізація національного руху в другій половині 80-х років

Подумайте

Чому відбулося піднесення демократичного і національного рухів? У чому це проявилось? До яких наслідків мало привести?

Гласність не була свободою слова, але всупереч задумам її організаторів вела до неї. Інтелектуальна частина суспільства ставила під сумнів «соціалістичний вибір», будь-яку можливість реформування радянської системи, виступала за її повний демонтаж. Спроби модернізації СРСР на фоні системної кризи привели до глибоких зрушень і в УРСР. В умовах гласності почався швидкий процес політизації суспільства.

Виникали громадсько-політичні об'єднання, які вели агітаційну і пропагандистську роботу серед населення. З-поміж них: «Народний союз сприяння перебудові» (Одеса); «Нова спілка сприяння перебудові» (Київ); «Народний фронт України сприяння перебудові» (діяв на Вінниччині та Хмельниччині); «Комітет підтримки перебудови» (Ворошиловград) та ін.

Незадоволення населення владою висловлювалось у численних зверненнях до газет та журналів. Зокрема, робітники Харківського тракторного заводу звернулись до газети «Правда»: «...Ми читаємо у місцевих газетах усякого роду постанови обкому та міськкому партії, але справа, на наш погляд, не змінюється. Чому наш перший секретар обкому партії не йде до нас, на зустріч з людьми? Ми його не бачимо, ми більше знаємо Горбачова». Ці листи свідчили: партапарат у Києві та на місцях втрачає і так невелику довіру та всіма засобами гальмує небезпечну для його влади демократизацію суспільства.

Активізували свою діяльність профспілки. Вони намагались впливати на громадське життя суспільства. 28 листопада 1987 р. відбувся з'їзд вільних профспілок, який прийняв статут цієї організації. Організатором вільних профспілок став В. Клебанов, якого раніше переслідували за ці ідеї.

Політичні реформи, лібералізація суспільного життя і гласність загострили національне питання, яке, на думку керівників СРСР, було давно розв'язано. У січні 1988 р. в Єревані відбулася нарада представників вірменського, грузинського та українського національно-демократичних рухів. Нарада прийняла звернення до уряду з вимогами надання національним мовам статусу державних, повернення і відновлення державності

депортованих народів, ухвалила інші рішення. У червні того ж року у Львові зібралась нарада представників національно-демократичних рухів (за участю представників Грузії, Естонії, Латвії, Литви та України). Було прийнято підсумкову заяву про неспроможність КПРС та уряду СРСР розв'язати національну проблему і створено Координаційний комітет патріотичних рухів СРСР. Від українського національно-демократичного руху до нього увійшли В. Чорновіл і С. Хмара.

Улітку — восени 1988 р. політична активність у формі мітингів виплеснулася на вулиці Львова, Києва, Вінниці та багатьох інших міст. Провідною темою виступів на мітингах стали питання демократизації суспільства й національного відродження. Вперше публічно було порушено питання про реабілітацію вояків УПА як борців за національне визволення України проти тоталітаризму. У листопаді в Києві відбувся мітинг, на якому його учасники зажадали притягнення до відповідальності партійного керівника КПУ В. Щербинського та інших службових осіб за приховування інформації про згубний вплив Чорнобильської катастрофи на здоров'я людей і стан навколишнього середовища. Наприкінці 1988 — на початку 1989 року громадсько-політичними об'єднаннями було проведено 1200 мітингів, у яких взяло участь понад 13 млн осіб. Навесні 1989 р. на мітингу у Львові вперше з'явилися синьо-жовті прапори, засвідчуючи наростання національного руху.

Влада розправлялася з учасниками таких акцій. Відбувалися суди над організаторами мітингів: 15 березня 1989 р. за участь у несанкціонованому мітингу на 15 діб засудили Б. Гориня. Неодноразово заарештовували голову Спілки української молоді в Харкові А. Черемиського за використання на мітингах синьо-жовтого прапора. Однак консервативні сили були вже не в змозі зупинити процеси демократизації, піднесення громадської активності та національної свідомості українського суспільства.

Влітку 1989 р. на теренах СРСР відбулася серія міжетнічних конфліктів. Посилилось прагнення республік до незалежності. Радянське керівництво намагалося зміцнити СРСР як оновлену федеративну державу під гаслом «Сильний центр — сильні республіки». Такий підхід не влаштовував національно-демократичні сили. 22 січня 1990 р. від Івано-Франківська через Львів до Києва із нагоди відзначення роковин Акту злуки УНР та ЗУНР протягнувся «людський ланцюг». У цій акції взяло участь близько 800 тис. осіб. Учасники проголошували антикомуністичні гасла і вимагали незалежності України.

Хто брав участь у подіях?
Які панували настрої?

Живий ланцюг «Українська хвиля» у 1990 році протягся від західного кордону України до східного.

3. Формування національних громадських організацій і об'єднань

Подумайте

Чому виникали громадські об'єднання? За що вони виступали? Яка організація стала найбільш впливовою? Чому?

В умовах політичних реформ і лібералізації суспільства виникали національні громадські організації та об'єднання. Одним з перших у серпні 1987 р. у Києві був створений Український культурологічний клуб (УКК). У ньому активно співпрацювали представники демократичної інтелігенції, дисиденти, колишні політв'язні.

У грудні 1987 р. у Львові засновано Українську асоціацію незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ). Серед її організаторів були О. Заливаха, М. Осадчий, М. Руденко, Є. Сверстюк, І. Світличний та ін. Членами цієї організації були поети, художники, журналісти, яких переслідували офіційні власті. Друкованим органом асоціації став журнал «Кафедра», перший номер якого вийшов на початку 1988 р.

У березні 1988 р. на базі Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод виникла Українська гельсінкська спілка (УГС). Декларація принципів УГС проголошувала необхідність створення суверенної України і захист громадянських прав особистості. Лідером УГС став Л. Лук'яненко. У цьому ж році УГС оголосила себе федеративним об'єднанням правозахисних груп і організацій. Вона набула популярності і на початку 1990 р. вже налічувала 1,5 тис. членів, мала відділення майже в усіх областях України, представництва в Москві та Прибалтиці, а також за кордоном. Друкованим виданням УГС вважався «Український вісник», відновлений В. Чорноволом у 1987 р. Почали з'являтися нові періодичні видання (газети, журнали) національного спрямування, зокрема «Голос відродження», «Молода Україна», «Дзвін» та ін.

У лютому 1989 р. відбулася установча конференція Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка (очолив Д. Павличко), яке у 1991 р. було перейменовано у Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка. Його основні цілі були пов'язані з просвітницькою діяльністю та поширенням української мови.

У травні 1989 р. на республіканській конференції утворено Українське історико-просвітницьке товариство «Меморіал». Однією з перших акцій товариства став міжнародний симпозіум «Голодомор 1932 — 1933 рр. в Україні», проведений разом з іншими організаціями.

У цьому ж році в Києві було засновано Всеукраїнське товариство репресованих. Очолив його колишній політичний в'язень Є. Пронюк. У 1991 р. розпочалося видання часопису товариства «Зона».

На основі студентського об'єднання «Громада» у грудні 1989 р. виникла Українська студентська спілка (УСС). Тоді ж була створена Спілка незалежної української молоді (СНУМ). У 1990 р. виникло Всеукраїнське студентське братство. Утворилися також інші молодіжні організації, які гуртували українську молодь.

Найбільш масовою організацією став Народний рух України (НРУ) за перебудову. У лютому 1989 р. у газеті «Літературна Україна» було опубліковано проект програми цієї організації, розроблений ініціативною групою,

до якої ввійшли представники Київської організації Спілки письменників України та Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР. Почалося активне обговорення цього документа. В серпні 1989 р. пройшли крайові конференції Руху, де обирались керівні органи відповідних організацій і делегати на Установчий з'їзд Народного руху України (НРУ).

Зверніться до джерел

Історик С. Кульчицький про склад учасників установчого з'їзду НРУ:

«У вересні 1989 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. Серед 1100 делегатів 85% були українці. П'ята частина делегатів була членами КПРС. Сім із десяти делегатів мали вищу освіту. Близько половини учасників з'їзду представляли західні, більше третини — центральні області республіки. Кількість членів Руху від східних та південних областей була мізерною».

? Хто був присутній на з'їзді? В яких регіонах було більше прихильників Руху? Чому?

З'їзд ухвалив статут, програму організації, прийняв звернення до народу України, обрав керівництво Руху (М. Горинь, І. Драч, С. Конев, В. Яворівський та ін.).

Зверніться до джерел

Зі Статуту Народного Руху України за перебудову (вересень 1989 р.):

«...Головною метою діяльності Рух визначає ... побудову в Україні демократичного й гуманного суспільства, в якому буде досягнуто справжнє народовладдя, добробут народу, умови для гідного життя людини, відродження та всебічний розвиток української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки; створення суверенної української держави...»

? Якою була основна мета організації? Чому вона так називалась? Як ви думаєте, чи могли такі гасла об'єднати значну кількість людей? Чому?

Рух об'єднував людей найрізноманітніших поглядів — від комуністів до членів УГС, що ставили собі за мету створення Української незалежної держави. Кількість первинних осередків Руху, які виникали в усіх областях України, швидко зростала.

У жовтні 1990 р. членів Руху вже налічувалося майже 633 тис. II Всеукраїнські збори НРУ сформулювали найближчі завдання: створення умов для проведення виборів до рад усіх рівнів на багатопартійній основі; створення коаліційного уряду народної довіри. Кінцевою метою діяльності проголошувались: вихід України з СРСР, усунення КПРС від влади, повний суверенітет українського народу.

Радянське та комуністичне партійне керівництво розпочало ідеологічну боротьбу проти Руху та інших національних громадських організацій, які загрожували владі КПУ.

4. Розгортання страйкового руху

Подумайте

У чому полягали причини виникнення робітничого руху? Чому він набув широкого розмаху? Якими були його наслідки?

Невдале реформування економіки, непослідовність у лібералізації суспільно-політичного життя призвели до наростання соціальної напруженості. Новим явищем суспільного життя стали страйки. Таку форму протесту проти влади започаткували влітку 1989 р. шахтарі, згодом страйкувати

почали трудівники й інших галузей господарства. Керівництво республіки пояснювало страйки дефіцитом продуктів та зниженням життєвого рівня населення. Насправді їхні причини були більш глибокими.

Причини зростання страйкового руху:

- невдоволення робітників непослідовністю та нерезультатністю економічних реформ;
- відмова владних структур від послідовних політичних реформ і лібералізації суспільно-політичного життя;
- погіршення економічного становища трудящих, невирішеність житлово-побутових проблем;
- відсутність у робітників реального права бути господарями на виробництві;
- посилення впливу мафіозних кланів;
- постійне зростання цін, дефіциту товарів першої необхідності.

15 липня 1989 р. розпочався загальноукраїнський страйк на шахті «Ясинуватська-Глибока» в Макіївці. Свої дії гірники мотивували відсутністю умов, необхідних для роботи: нестачею порожняка, лісоматеріалів тощо. Наступного дня страйк поширився на інші шахти. Було створено об'єднаний страйковий комітет, очолений робітником В. Блищиком. Комітет висунув на адресу міністра вугільної промисловості СРСР пакет економічних вимог.

Згодом центр подій перемістився у Донецьк. Уже 18 липня в Донецькій області в першу зміну не працювали 93 шахти й 11 підприємств, пов'язаних із вугільною промисловістю. Всього в області страйкувало близько 43 тис. гірників, що становило 55 — 60 % трудівників шахт.

Зверніться до джерел

3 постанови ЦК профспілок працівників вугільної промисловості (1989 р.):

«...Робітники ділянки видобутку № 8 шахти «Лідівка» виробничого об'єднання «Донецьквугілля» 10 — 11 березня, спустившись у шахту, відмовилися від роботи. Вони висунули вимоги: переглянути розцінки ..., положення про преміювання, скоротити добовий план видобутку, ... зменшити чисельність апарату управління шахти. Вони також висловили недовіру начальнику ділянки.

? Про що йдеться в документі? Що вимагали шахтарі?

У Ворошиловградській області першими припинили роботу гірники шахти імені В. Менжинського виробничого об'єднання «Первомайськвугілля». 18 липня в області страйкували вже десять шахт. Робітники вимагали економічної самостійності підприємств, встановлення єдиного вихідного дня й збільшення тривалості відпусток, врегулювання пенсійної проблеми та забезпечення шахтарів спецодягом, м'якими засобами тощо.

19 липня розпочали страйк гірники об'єднання «Дзержинськвугілля». На центральній площі м. Дзержинська виник стихійний мітинг. Його учасники говорили про наболілі проблеми, нерозв'язані соціальні питання, про становище у вугільній промисловості. Вони наголошували, що економічна реформа в галузі пробуксовує, а то й штучно стримується в центрі та місцевою адміністрацією.

До страйкарів приєдналися гірники Західного Донбасу. 19 липня відмовилися спускатися під землю шахтарі копальні «Благодатна» м. Павлограда Дніпропетровської області. 20 липня мітингом на центральній площі

м. Червонограда Львівської області розпочався страйк шахтарів об'єднання «Укрзахідвугілля». 21 липня не працювали всі 12 вуглевидобувних підприємств цього об'єднання. Згодом до Червонограда делегували своїх представників колективи нововолинської групи шахт (Волинська область). Страйк, до якого залучилися шахтарі 182 копалень, завершився 30 липня 1989 р. Гірників підтримали сотні тисяч робітників інших професій (60 % підприємств та організацій Тернополя, транспортники Києва, робітники Львова, металурги Горлівки та ін.). Уряд змушений був розпочати переговори зі страйкарями. Результатом стало підписання угод про задоволення вимог шахтарів.

Зверніться до джерел

Історик В. Баран про реалізацію угоди між урядом і страйкарями:

«Міністерство вугільної промисловості СРСР запровадило доплати за роботу у вечірню й нічну зміни, за пересування «від ствола до ствола», надало господарську самостійність 164 підприємствам, зменшило на третину кількість управлінського апарату у виробничих об'єднаннях, на одну п'яту — на підприємствах, ліквідувало головні територіальні управління в Донецькій та Ворошиловградській областях, планувало підвищити ціни на вугілля тощо. Однак пленум ЦК профспілок робітників вугільної промисловості показав, що шахтарі не виявляли з цього приводу великого ентузіазму. ...восени 1989 р. невдоволення виконанням літніх угод висловили шахтарські колективи різних регіонів СРСР, зокрема, Донбасу. На деяких вугільних підприємствах пройшли попереджувальні страйки.

? Чому шахтарі були незадоволені діями уряду і продовжували боротьбу?

На першому з'їзді шахтарів СРСР у червні 1990 р. (більше половини делегатів і майже весь організаційний комітет були з України) пролунали вимоги відставки уряду, формування Кабінету народної довіри. Разом з тим, страйки шахтарів призвели до значних економічних втрат. Лише у 1989 р. прямі збитки від них склали 1,7 млн тонн вугілля.

5. Формування багатопартійної системи

Подумайте

Яким чином формувалася багатопартійна система в Україні? Якими були основні ознаки цього процесу?

В умовах демократизації суспільства в Україні почалося формування **багатопартійної системи**. Багатопартійність у суспільних науках розуміється як одна із складових політичної системи суспільства. Вона існує лише у правових демократичних країнах, де право панує в усіх сферах суспільного життя, сформувалося громадянське суспільство.

Утворення нової партійно-політичної структури припало на час підготовки виборів до Верховної Ради УРСР і початок її діяльності. Паралельно формувалася правова основа багатопартійної політичної системи. У жовтні 1990 р. під тиском студентів та інших демократичних сил Верховна Рада УРСР ліквідувала статтю Конституції УРСР про керівну та спрямовуючу роль КПУ в суспільстві та прийняла закон щодо політичних партій і громадських організацій. У грудні того ж року були розроблені Тимчасові правила про реєстрацію статутів громадських організацій. З січня 1991 р. у Міністерстві юстиції України почав діяти відділ громадських об'єднань і політичних партій, на який було покладено обов'язок реєстрації новостворених

Яку тенденцію суспільного життя відображає карикатура? На скільки актуальною на початку 90-х років була ця тема? Придумайте назви партіям, які представляють персонажі карикатури.

Карикатура А. Юна.
Журнал «Перець», 1990 р.

партій і громадських організацій республіканського рівня. За період із 1989 по 1991 р. в Україні з'явилося понад 20 партій та об'єднань із загальною кількістю близько 30 тис. осіб.

Політична партія (від лат. *pars (parties)* — частина, група) — політична організація, що виражає інтереси певної соціальної групи (або груп), об'єднує найбільш активних її представників і прагне досягнення визначених цілей та ідеалів.

Класифікація політичних партій, що формувалися в Україні у 1989 — 1991 рр.

Політичний напрям партії	Ідеологічні засади
Ліві	<ul style="list-style-type: none"> • збереження рад народних депутатів як політичної основи держави; • змішана економічна система зі збереженням пріоритету державної та колективної форм власності; • адміністративний контроль за розподілом продукції та цінами; • адміністративні методи боротьби з «тіньовою» економікою; • безплатні освіта і медицина; • конфедеративні відносини України з республіками СНД та ін.
Соціал-ліберальні (лівоцентристські)	<ul style="list-style-type: none"> • рішення здійснення економічних реформ; • поліпшення добробуту людей; • зміцнення державності; • забезпечення державою правових умов для гідного життя та безпеки людини.
Неоконсервативні (правоцентристські)	<ul style="list-style-type: none"> • поєднання національно-культурних традицій з сучасними реформами; • орієнтація на інтеграцію з економічними та військовими структурами Заходу; • вихід з СНД.
Націоналістичні (праворадикальні)	<ul style="list-style-type: none"> • проголошення пріоритетності прав нації над правами особи; • орієнтація на власний шлях розвитку; • відмежування від Росії; • обмеження впливів Заходу; • протекціонізм щодо національного виробництва; • збереження ядерної зброї.

? Проаналізуйте ідеологічні засади різних політичних сил і визначте, на які регіони України та верстви населення вони орієнтувались у своїй діяльності.

Процес формування багатопартійної системи прискорився після вересневого пленуму ЦК КПУ (1989 р.) й увільнення від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького. У жовтні 1989 р. у Львові відбувся установчий з'їзд Української національної партії (УНП). Її метою було оголошено «відновлення УНР, проголошеної Центральною радою в січні 1918 р., у її етнографічних кордонах». Ця партія вважала «УРСР не республікою, а колоніальною адміністрацією в Україні».

Зверніться до джерел

Із програми Української національної партії, травень 1989 р.:

«Для досягнення мети УНП програмує за сучасних умов такі дії:

1. Сприяти утвердженню демократичних принципів у суспільстві. З цією метою УНП домагається гарантів демократії:

а) економічного гаранта, яким є приватна власність. Для цього необхідно передати всі виробництва, банки, шляхи сполучень, знаряддя зв'язку та інформації, які зараз є державною власністю, в приватну, кооперативну та акціонерну; б) силового гаранта, яким є приватна зброя. Відсутність цієї зброї у громадянина робить його беззахисним перед озброєним злочинцем і є основним гальмом у демократизації суспільства... ; в) політичного гаранта, яким є політичний плюралізм. Партійна монополія на владу та інформацію є аморальною та протизаконною...

3. Домагатися скасування Конституції УРСР та договору про утворення СРСР. Намір оновити союзний договір або укласти новий УНП розглядає як спробу узаконення підневільного становища України...».

? Якими є основні програмні вимоги партії? До якого напрямку вона належить, чому?

У березні 1990 р. ряд керівників Руху, в тому числі І. Драч, Д. Павличко, В. Яворівський, вийшли із КПРС і закликали до створення Демократичної партії України (ДемПУ). Перше засідання оргкомітету зі створення нової партії відбулося в Києві 25 квітня 1990 р.

Зверніться до джерел

З маніфесту Демократичної партії України, грудень 1990 р.:

«Наш суспільний ідеал — свобода, справедливість, народовладдя. Демократична партія України пропонує суспільству систему поглядів, яка уявляється нам як теоретичне заперечення антинародного, тоталітарного ладу і проект побудови нового суспільного устрою — демократичного й гуманного...

Отже, вона закономірно приєднується до світового соціал-демократичного руху, продовжує традиції української соціал-демократії. Суспільний лад, який хочемо встановити, звемо народним...»

? Якими є основні програмні вимоги партії? До якого напрямку вона належить, чому?

У квітні 1990 р. у Львові була створена Українська християнсько-демократична партія (УХДП). Метою своєї діяльності партія проголосила боротьбу за розбудову «вільної, самостійної, християнської України».

Зверніться до джерел

Із програми Української християнсько-демократичної партії, квітень 1990 р.:

«... 1. Ліквідація тоталітаризму як системи з усіма її атрибутами: монополієм всевладдя однієї партії, кастовими привілеями, гігантським репресивним апаратом, державним атеїзмом і тому подібним ... 2. Досягнення повної політичної незалежності України як держави — віковичного права українського народу бути вільним народом на власній землі... 4. Виведення всіх іноземних військ з території України і утворення національної армії...»

? Якими є основні програмні вимоги партії? До якого напрямку вона належить, чому?

У квітні 1990 р. виникло об'єднання Державна самостійність України (ДСУ), яке проголосило членів ОУН і УПА героями визвольної боротьби за волю і долю України, а компартію України — злочинною організацією. Одночасно у квітні 1990 р. на базі УГС була утворена Українська республіканська партія (УРП). Партія на час установчого з'їзду нараховувала 2300 членів. Свої осередки УРП створила в усіх областях України. Своєю метою визначила — побудову Української незалежної Соборної Держави. УРП намагалася націоналізувати майно КПРС в Україні.

У травні 1990 р. відбувся установчий з'їзд Соціал-демократичної партії України. Делегати з'їзду проголосували за те, що виборюватимуть незалежність України.

У червні 1990 р. створено Українську народно-демократичну партію (УНДП), яка виникла на основі Української народно-демократичної ліги, що діяла в Україні від середини 1989 р. У програмних настановах передбачалося досягнення незалежності України.

У вересні 1990 р. створено Партію зелених України (ПЗУ). Партія утворилася на базі екологічної асоціації «Зелений світ», що існувала з жовтня 1989 р. Мета ПЗУ — «відродження і захист природного довкілля й людини від згубних техногенних та інших руйнівних факторів, побудова вільної суверенної демократичної держави — Республіка Україна». Засобом досягнення цієї мети визнавалося формування уряду народної довіри шляхом парламентських і ненасильницьких громадських дій.

У листопаді 1990 р. утворилася ліберально-демократична партія України. Партія захищала ліберальні цінності, головними з яких визнавалася свобода особистості, вільний розвиток індивідуальності, захист сім'ї як найвищої соціальної цінності, панування приватної власності, розбудова незалежної демократичної України.

? Якими були особливості формування багатопартійності в Україні? Чим вони були обумовлені? Як ці особливості впливали на політичну ситуацію в суспільстві?

Комуністична партія України переживала кризу. З КПУ на грудень 1990 р. вийшло 220 тис. членів, а вступило лише 38 тис. Хоча й після цього в її складі залишилося понад 3 млн членів, монолітної єдності, властивої КПУ раніше, вже не було. У січні 1990 р. у КПУ утворилася фракція Демократична платформа, яка оголосила про перетворення комуністичної партії на партію парламентського типу. Згодом на з'їзді фракції Демократична платформа утворилася Партія демократичного відродження України (ПДВУ). У питаннях національно-державного будівництва вона стояла на конфедеративних позиціях.

6. Початок релігійного відродження та проблеми, що його супроводжували

Подумайте

Чому активізувалось релігійне життя? Якими були прояви цієї активізації? Які проблеми вони породжували?

Процеси перебудови створили умови для активізації релігійного життя та духовного розкріпачення народу. Це насамперед стосувалося відновлення діяльності **Української греко-католицької церкви (УГКЦ)**, яка була «саморозпущена» Львівським собором 1946 р. У 1987 р. було створено громадський комітет відновлення УГКЦ, який очолив колишній дисидент І. Гель. Влітку 1988 р. на святкуванні 1000-ліття хрещення Русі кардинал А. Казаролі передав М. Горбачову лист від римського папи Івана-Павла II, у якому порушувалося питання відновлення діяльності УГКЦ. Його розглянула Рада у справах релігії при Раді Міністрів УРСР. Вона констатувала, що в західних областях діють чотири єпископи, 269 священників і 489 ченців, які впливають на віруючих щонайменше у 200 містах, селищах і селах.

Намагання відновити греко-католицьку церкву наптовхувалося на опір Російської православної церкви (РПЦ). Це пояснювалось небажанням останньої повернути храми, які були передані їй владою після ліквідації УГКЦ у 1946 р.

У 1989 р. прихильники УГКЦ розпочали голодування, вимагаючи легалізації своєї церкви і повернення храмів. У грудні цього року відбулася зустріч М. Горбачова та Івана-Павла II, на якій останній наполягав на легалізації діяльності греко-католицької церкви. Одночасно в західних областях України пройшли багатолюдні мітинги, демонстрації, акції непокори з вимогами відновити УГКЦ. Зрештою у **травні 1990 р.** громади віруючих УГКЦ були зареєстровані. Церкву очолив архієпископ і митрополит Мирослав-Іван кардинал Любачівський, який перебував до цього за кордоном. УГКЦ об'єднала 2,9 тис. громад. Протягом 90-х років їх кількість зросла до 3,3 тис. і юрисдикцію цієї церкви було поширено на всю територію України.

Переважно в західних областях України розгорнула свою діяльність Римсько-католицька церква (РКЦ), яка підпорядковувалася Польській католицькій церкві. Наприкінці 90-х років вона мала 100 парафій, близько 600 громад, 22 монастирі, 300 священників.

Непроста ситуація наприкінці 80-х років склалася у православ'ї. У лютому 1989 р. в Києві виник ініціативний комітет з відновлення діяльності

Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), яка «саморозпустилася» у 1930 році. У серпні 1989 р. настоятель храму Петра і Павла у Львові В. Ярема під час святкової служби за підтримки віруючих оголосив про розрив з Російською православною церквою і перехід до УАПЦ. **На початку червня 1990 р.** в Києві відбувся перший собор УАПЦ, який обрав Патріархом Київським і всієї України митрополита С. Мстислава (племінника С. Петлюри), який до цього жив у США й очолював емігрантські громади УАПЦ.

Церква об'єднала частину віруючих західних і центральних областей і мала 600 парафій. Компартійні органи стали всіляко підтримувати УАПЦ у західних областях України, де населення переважно належало до УГКЦ. Між УГКЦ і УАПЦ розпочалася боротьба за право користування церковними спорудами, що були передані РПЦ після 1946 р.

Водночас на сході й півдні України віруючі й священнослужителі підтримували РПЦ. Партійне й радянське керівництво цих областей всіляко гальмували реєстрацію громад УАПЦ. Представники цієї конфесії намагалися подолати опір номенклатури. Наприклад, у квітні 1991 р. в Миколаєві на центральній площі міста відбулося голодування віруючих УАПЦ, які вимагали від місцевої влади реєстрації своєї громади.

РПЦ змушена була пристосовуватися до нової ситуації. У січні 1990 р. відбувся її собор, який вирішив об'єднати єпархії, парафії та монастирі на території Української РСР в український екзархат Московського патріархату під офіційною назвою **Українська православна церква (УПЦ)**. У жовтні митрополит Київський М. Філарет домігся від Московського патріархату обмеженої автономії для УПЦ. У межах екзархату вища законодавча і судова влада передавалась його Раді.

Які явища суспільного життя відображає карикатура? Чому церква попри утиски комуністичного режиму в СРСР швидко відновила свій вплив на суспільство?

Карикатура
В. Зелінського,
Журнал «Перець»,
1990 р.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Назвати події за датами:

березень 1990 р., жовтень 1990 р., 1989 — 1991 рр., 1990 р.

2. Дати пояснення, застосувати на прикладах поняття:

лібералізація, гласність, плюралізм, багатопартійна система, ідеологічні засади, УГКЦ, УАПЦ.

3. Описати:

- прояви гласності та лібералізації у суспільному житті України наприкінці 80-х — на початку 90-х років;
- прояви загострення національного питання в СРСР;
- прояви національного та демократичного руху в Україні;
- прояви робітничого руху, страйки шахтарів;
- формування громадських об'єднань, активізацію релігійного руху.

4. Схарактеризувати і порівняти:

- суспільно-політичні зміни наприкінці 80-х — на початку 90-х років;
- функції політичних партій та громадських об'єднань у процесі формування демократичного суспільства в Україні;
- процес формування політичних партій;
- програмні положення основних політичних партій відповідно до їх ідеологічних засад (у вигляді таблиці);
- гласність і свободу слова, лібералізацію і демократизацію;
- проблеми релігійного життя.

5. Висловити й аргументувати свою думку з питань:

А. Характеризуючи цей період, історик О. Бойко пише: «...на думку горбачовців, розмах демократичних народних рухів та глибина їхніх цілей далеко вийшли за „припустимі“ ліберально-реформістські рамки; наростав опір апарату, консервативних сил суспільства та ін. Тобто „революція згори“ (а саме так планували перебудову) дедалі більше набувала рис хаотичного неконтрольованого процесу...» Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою? Свою думку обґрунтуйте.

Б. Історик О. Субтельний, порівнюючи політичну активність українців і росіян у цей період, писав: «Обережність українців була цілком зрозумілою... Український КДБ мав репутацію найбільш репресивного в СРСР... Українська інтелігенція надто добре пам'ятала, як болісно вона „опеклася“, з ентузіазмом повіривши хрущовським реформам 60-х років... Українці тільки-но починають довгий та нелегкий шлях до демократії». Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою? Свою думку обґрунтуйте.

6. Оцінити:

- причини і наслідки процесів лібералізації і гласності суспільного життя;
- рівень громадянської активності населення України;
- особливості процесу формування політичних партій в Україні;
- просування України до демократичного суспільства.

Теми 30 — 31. Здобуття Україною незалежності

1. Результати виборів до Верховної Ради УРСР і місцевих рад 1990 р. 2. Декларація про державний суверенітет України. 3. Україна у загальносоюзних суспільно-політичних процесах у першій половині 1991 р. 4. Спроба державного перевороту в СРСР. 5. Проголошення незалежності України. Розпад СРСР.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

суверенітет, суверенізація, альтернативні вибори, політична криза, державний переворот, Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС), декларація, співдружність незалежних держав (СНД).

Основні події:

- березень 1990 р. — вибори до Верховної Ради УРСР та органів місцевого самоврядування;
16 липня 1990 р. — прийняття Декларації про державний суверенітет України;
жовтень 1990 р. — голодування студентів;
19 серпня 1991 р. — державний переворот;
24 серпня 1991 р. — Акт проголошення незалежності України.

1. Результати виборів до Верховної Ради УРСР і місцевих рад 1990 р.

Подумайте

У чому полягало значення виборів 1990 р.? Як вплинули на суспільне життя їхні результати?

Політичні реформи в СРСР, процеси лібералізації суспільного життя посилювали процеси суверенізації союзних республік. Водночас партійно-номенклатурне керівництво до останнього боролось за збереження СРСР і своєї владної монополії. У березні 1989 р. відбулися вибори народних депутатів СРСР, які проводилися відповідно до нового закону СРСР про вибори народних депутатів. Від України потрібно було обрати 175 народних депутатів, хоча висунули 650 кандидатур. Незважаючи на опір властей, народними депутатами СРСР було обрано багатьох прихильників кардинальних змін у державі, зокрема письменників Ю. Щербака, Д. Павличка, В. Яворівського. За таким самим сценарієм відбувалися і вибори до Верховної Ради УРСР та органів місцевого самоврядування у березні 1990 року. Як пише історик О. Бойко, «вихід на політичну арену значної кількості нових громадських формувань суттєво змінив сам характер виборів, зробивши основний акцент на їхній альтернативності (на 450 мандатів до Верховної Ради УРСР претендувало майже 3 тис. кандидатів)».

Отже, депутати Верховної Ради УРСР і місцевих рад обиралися прямим, таємним голосуванням на альтернативних засадах. Напередодні виборів було утворено Демократичний блок, який на виборах домогся значного успіху: із 442 обраних депутатів Верховної Ради УРСР, 111 мали його підтримку. Блок здобув перемогу у п'яти областях: Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській, Київській. Вибори до місцевих рад засвідчили перемогу демократичних сил у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях. Підсумки виборів свідчили про те, що:

- авторитет КПУ швидко падав;
- альтернативні вибори показали наявність в Україні опозиційно-протестного електорату;
- вперше Україна одержала демократично обраний, такий, що діяв на постійній основі, парламент.

15 травня 1990 р. в Києві розпочала роботу Верховна Рада УРСР нового скликання. Вона працювала на постійній основі. Раніше парламент збирався лише для затвердження рішень, які готував партапарат. Головою Верховної Ради УРСР обрали першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка, його першим заступником став І. Плющ. Сесію парламенту в прямій трансляції слухала вся Україна. Члени Демократичного блоку оголосили себе опозицією та організувалися під назвою «Народна рада». Її головою став І. Юхновський. Слідом за опозицією організаційно об'єдналась і депутатська більшість, яка створила групу «За Радянську суверенну Україну», неофіційна назва — «група 239».

Одночасно в Москві розгорнулася боротьба за перерозподіл влади між М. Горбачовим та Б. Єльциним. Результатом цієї боротьби стало проголошення «суверенітету» РРФСР. Цим кроком прибічники Б. Єльцина намагалися перебрати на себе владні повноваження керівництва СРСР. Проте фактично це був початок руйнування СРСР.

У зв'язку із запрошенням на посаду заступника Генерального секретаря ЦК КПРС, подав у відставку Голова Верховної Ради України В. Івашко. Почалися вибори нового голови. З 27 висунутих кандидатур перемогу здобув другий секретар ЦК Компартії України Л. Кравчук.

Боротьба в парламенті між «групою 239» та демократичною опозицією, з одного боку, і страйки шахтарів, з другого, ще більше загострили політичну ситуацію в Україні влітку 1990 р.

2. Декларація про державний суверенітет України

Подумайте

Які внутрішні та зовнішні чинники привели до прийняття Декларації про суверенітет? Які положення містила Декларація та у чому полягало значення її прийняття? У чому сутність процесів суверенізації? Як пов'язана з ними політична криза восени 1990 року? Якими були її наслідки?

16 липня 1990 р. український парламент з ініціативи Демократичного блоку абсолютною більшістю голосів («за» — 355 народних депутатів, «проти» — 4) прийняв *Декларацію про державний суверенітет України*.

Передумови прийняття Декларації про державний суверенітет України:

- настрої народних мас, їх прагнення до самостійності;
- великодержавна політика союзного центру;
- поглиблення економічної кризи;
- виникнення багатопартійності, створення нових політичних організацій та спілок;
- приклад Російської Федерації, народні депутати якої пішли на проголошення державного суверенітету РРФСР.

? Проаналізуйте названі передумови та наведіть приклади, що їх розкривають. Чи можна пояснити прийняття Декларації випадковим збігом певних обставин? Чому?

Під державним суверенітетом у документі розумілося «... верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах».

Декларація про державний суверенітет складалася з Преамбули й 10 розділів.

Зверніться до джерел

Із Декларації про державний суверенітет України, 16 липня 1990 р.:

«...виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, визначаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України, Верховна Рада УРСР проголосила державний суверенітет України».

? Як пояснювалась необхідність проголошення суверенітету України в документі? Чи є таке пояснення переконливим? Чому?

СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДЕКЛАРАЦІЇ

Розділ	Назва	Зміст
I	Самовизначення української нації	Визначено джерела суверенної національної української держави, вказано на її невід'ємне право на самовизначення в існуючих кордонах.
II	Народовладдя	Вказано, що єдиним джерелом державної влади в республіці є народ України. Проголошено основні засади народовладдя, що реалізується як через референдум, так і через народних депутатів різних рівнів. Від імені всього народу має право виступати тільки Верховна Рада України.
III	Державна влада	Вказано, що з моменту прийняття Декларації Україна є самостійною у вирішенні всіх питань свого життя і що державна влада в республіці здійснюється за принципом поділу на законодавчу, виконавчу та судову.
IV	Громадянство Української РСР	Щодо громадянства УРСР прийнято компромісне формулювання: «Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР». Прийнято важливе положення, що громадяни всіх національностей становлять народ України.
V	Територіальне верховенство	Вказано, що до компетенції України входять територіальний устрій, використання території, порядок використання природних ресурсів. Територія України є неподільною і не може бути змінена і використана без її дозволу.
VI	Економічна самостійність	Проголошено, що земля, її надра, водні та інші природні ресурси, весь економічний та науково-технічний потенціал, який створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету республіки і використовується з метою забезпечення матеріальних та духовних потреб громадян України.
VII	Екологічна безпека	Визначено, що Україна самостійно встановлює порядок охорони природи на території республіки, гарантії екологічної безпеки і раціонального природокористування.
VIII	Культурний розвиток	Вказано, що Україна перебирає до своєї компетенції питання науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, а також гарантує право вільного розвитку всім національностям, які проживають на території республіки.
IX	Зовнішня і внутрішня безпека	Наголошено на тому, що зовнішня політика України є демократичною і миролюбною. Україна має право на власні Збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки і в майбутньому має намір стати нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти, не набувати ядерної зброї.
X	Міжнародні відносини	Наголошено, що Україна як суб'єкт міжнародного права сама здійснює зовнішню політику, веде безпосередні зносини з іншими державами через установлення з ними дипломатичних відносин.

? Які правові основи створювала Декларація для майбутньої незалежності України?

Зверніться до джерел

Історик Ф. Турченко про прийняття Декларації про державний суверенітет України, 16 липня 1990 р.:

«Декларації про державний суверенітет України не було надано статусу конституційного акта. ...Це означало, що Декларація залишалася стратегією на майбутнє, сумою добрих побажань.

... більшість — і це її, безперечно, мужній крок — погодилася на внесення до Конституції УРСР статті, що проголошувала верховенство законів Української РСР на її території над союзними законами. Це було винятково важливо для наповнення положень Декларації реальним змістом».

? Чому автор називає Декларацію «сумою добрих побажань»? Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою? Чому? Яке положення він вважає найбільш важливим і чому?

Логічним продовженням Декларації про державний суверенітет України стало прийняття Верховною Радою УРСР 3 серпня 1990 р. Закону «Про економічну самостійність», який закріпив важливі положення, що визначили основи національної економіки:

- власність народу на національне багатство та національний дохід;
- різноманітність і рівноправність форм власності та їх державний захист;
- запровадження національної грошової одиниці, самостійність регулювання грошового обігу;
- вступ України до міжнародних економічних і фінансових організацій;
- захищеність внутрішнього ринку;
- повна господарська самостійність і свобода підприємництва всіх юридичних і фізичних осіб у рамках законів України;
- право створення на власній території вільних економічних зон тощо;
- взаємовигідні зв'язки з іншими республіками;
- децентралізація власності й роздержавлення економіки.

Прийняття Закону «Про економічну самостійність Української РСР» свідчило про швидке наближення розпаду СРСР, оскільки він:

- створив правове поле для прийняття низки інших законів — про власність, про підприємництво, про інвестиційну політику тощо;
- мав сприяти поліпшенню діяльності народного господарства в республіці і подоланню економічної кризи;
- утверджував право Верховної Ради самостійно подолати кризу в республіці.

Партійно-державна більшість Верховної Ради розглядала суверенізацію як засіб зміцнення своєї влади і виходу з-під контролю центрального керівництва. Тому вона не поспішала реально продовжувати цей процес до розбудови незалежної демократичної держави. За цих умов опозиція перейшла до масових акцій. Розпочалася так звана війна проти пам'ятників. 1 серпня 1990 р. в місті Червонограді був демонтований пам'ятник В. І. Леніну, 14 вересня аналогічний акт відбувся у Львові та інших населених пунктах. 30 вересня у Києві відбулася грандіозна маніфестація, в якій взяло участь 100 — 120 тис. осіб. На мітингу було прийнято звернення із закликом до негайного проведення «круглого столу» всіх політичних сил України з метою пошуку шляхів «створення в державі уряду народної довіри».

Як люди реагують на перспективу підписання союзного договору? Які форми протесту вони обрали?

Демонстрація проти підписання керівництвом УРСР нового союзного договору. Київ, 1990 р.

Під час відкриття сесії Верховної Ради УРСР було зачитано звернення Асоціації демократичних блоків у радах з вимогою відмовитися від підписання нового союзного договору, який запропонував М. Горбачов. По країні прокотилася хвиля мітингів і маніфестацій під гаслом «Ні — союзному договору».

2 жовтня 1990 р. у Києві почалося голодування студентів, у якому брали участь 158 осіб з 24 міст України. Голодування студентів тривало, поки Верховна Рада УРСР не пішла на поступки.

Які вимоги (економічні чи політичні) висували студенти? Чому вони обрали саме такий спосіб протесту відносно влади?

Голодування студентів. Київ, 1990 р.

Зверніться до джерел

Із резолюції мітингів українських студентів 12 жовтня 1990 р. у м. Києві:

«Ми, студенти київських вузів, які зібралися до наметового містечка на підтримку голодуючих студентів, усвідомлюємо, що комуністична тоталітарна система призвела Україну до політичної, економічної та екологічної катастрофи. Існуюча Верховна Рада довела свою неспроможність вивести республіку з кризи. Тому ми вважаємо необхідним прийняття вимог голодуючих, а саме:

1. Відставка Голови Ради Міністрів В. Масола.
2. Перевибори Верховної Ради України навесні 1991 р.
3. Націоналізація майна КПРС та ВЛКСМ на території України.
4. Прийняття рішення про службу юнаків у війську тільки в межах України».

? Про що йдеться у документі? Чого вимагали учасники мітингів? Чому було сформульовано такі вимоги?

Під тиском суспільства уряд В. Масола пішов у відставку. Новим головою уряду став керівник Міністерства економіки В. Фокін. Інші вимоги опозиції, незважаючи на обіцянки, дані у постанові Верховної Ради, виконані не були.

Зверніться до джерел

Із постанови Верховної Ради Української РСР «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року», 17 жовтня 1990 р.:

«Розглянувши вимоги студентів, які проводять голодування в м. Києві... Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:

І. Стосовно проведення нових виборів:

Впродовж другої сесії Верховної Ради УРСР прийняти Закон про референдум в Українській РСР, Закон про громадські об'єднання та організації в Українській РСР, Закон про статус народного депутата Української РСР, передбачені порядком денним, та Закон про вибори в Українській РСР на багатопартійній основі.

В 1991 році провести в Українській РСР народне голосування (референдум) з питання довіри Верховній Раді Української РСР дванадцятого скликання і за його результатами вирішити питання про проведення нових виборів до кінця року...

5. Стосовно відставки Голови Ради Міністрів УРСР:

Прийняти до відома повідомлення Голови Верховної Ради УРСР Кравчука Л. М. від 17 жовтня 1990 року стосовно відставки Голови Ради Міністрів УРСР Масола В. А. ...»

? На які поступки пішла Верховна Рада УРСР? Як ви думаєте, чому?

Водночас у жовтні 1990 р. Верховна Рада УРСР сформулювала власний варіант проведення економічної реформи — «Основні напрями стабілізації народного господарства для переходу до ринкової економіки», а в листопаді — спеціальну «Концепцію переходу Української РСР до ринкової економіки». Ці документи декларували необхідність переходу до ринкової економіки, забезпечення «рівних стартових умов» для всіх членів суспільства та про соціальний захист населення, однак конкретних шляхів роздержавлення й приватизації не було запропоновано.

Проте відставка уряду, формування нового Кабінету Міністрів, прийняття Верховною Радою низки постанов, спрямованих на реформування економіки, не подолали політичної кризи. Група депутатів на чолі з С. Хмарою 30 жовтня 1990 р. подали до Верховної Ради законопроект про заборону КПУ. Партійно-номенклатурна більшість не хотіла ставити обговорення цього питання в порядок денний. У сесійній залі почали вирувати пристрасті. Опозиція блокувала трибуну.

В умовах політичної кризи розпочалося структурування і поляризація політичних сил в Україні, які позначали боротьбу за вплив на населення і за владу. Використовувались різні методи: від демократичних закликів і кампаній у ЗМІ, до підготовки збройних загонів для захоплення влади силою.

3. Україна у загальносоюзних суспільно-політичних процесах у першій половині 1991 року

Подумайте

Чому був проведений референдум та республіканське опитування 17 березня 1991 року? Якими були його результати? Якими були позиція та дії різних політичних сил навесні — влітку 1991 року? Чому в Україні розпочалася нова політична криза?

- Наприкінці 1990 — на початку 1991 р. внутрішньополітична обстановка у Радянському Союзі ще більше загострилася. Верхівка КПРС здійснила спробу перейти в контрнаступ. Демократичні сили звинувачувалися у націоналізмі, сепаратизмі, прагненні захопити владу. ЦК КПРС закликала до рішучої боротьби з «деструктивними силами».

Реалізуючи ці настанови, керівництво Компартії України намагалося форсувати підписання союзного договору. ЦК КПУ виступив із заявою «За суверенну соціалістичну Україну в оновленому Союзі». Щоб якнайшвидше підписати союзний договір і зберегти СРСР, за формулюванням М. Горбачова, у вигляді «справжньої федерації», на 17 березня 1991 р. було заплановано проведення всесоюзного референдуму. Громадяни мали дати відповідь на питання: «Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуються права і свободи будь-якої національності?» Шість союзних республік — Литва, Латвія, Естонія, Молдова, Грузія, Вірменія — відмовились від його проведення.

Напередодні проведення референдуму з ініціативи М. Горбачова з'явився новий проект союзного договору. Розпочався так званий Новоогарьовський процес за формулою «9+1» (Азербайджан, Білорусія, Казахстан, Киргизія, Росія, Таджикистан, Туркменія, Узбекистан, Україна + Центр). Верховна Рада України, очолювана Л. Кравчуком, відхилила запропоновану федеративну концепцію договору, висунувши свій план перетворення Союзу в конфедерацію. Окрім того, Верховною Радою України було прийнято рішення взяти участь у референдумі й поставити в бюлетень додаткове питання.

У який спосіб протестувальники агітують проти союзного договору? Якого вони віку? Яка їх кількість? Чому?

Виступи киян проти союзного договору.

Зверніться до джерел

Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проведення референдуму в Українській РСР 17 березня 1991 року», 27 лютого 1991 р.:

«Провести 17 березня 1991 року одночасно із загальносоюзним референдумом опитування населення Української РСР для виявлення думки громадян щодо змісту майбутнього Союзу.

Включити до бюлетеня таке формулювання питання і варіанти відповіді на нього:

„Чи згодні ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?“

„Так“ або „Ні“...»

? У чому полягала сутність додаткового питання? З якою метою воно було включене у бюлетень?

Обласні ради Тернопільщини і Львівщини, окрім союзного і республіканського опитування, вирішили провести регіональний референдум і додатково внести в бюлетені ще одне (третє) запитання: «Чи хочете ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання

внутрішньої та зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянам незалежно від національної та релігійної приналежності?»

Результати народного волевиявлення були такими. На перше запитання позитивну відповідь дали більше 70 % громадян, на друге — більше 80 %. Ці результати свідчили, що, не вступаючи у пряму конфронтацію з Президентом СРСР і Верховною Радою СРСР, парламент України здобув підтримку народом Декларації про державний суверенітет України. Окрім того, підсумки референдуму давали змогу опозиції продовжувати боротьбу за незалежність України. З іншого боку, зберігався маневр для партійно-номенклатурної більшості у Верховній Раді, яка пильно стежила за становищем у центрі й у випадку його подальшого послаблення готова була приєднатися до опозиції в боротьбі за незалежність. Якщо ж центр почне зміцнюватися, то можна буде підтримати його в боротьбі за «оновлену федерацію».

Проведення референдуму сприяло істотному послабленню напруги у Верховній Раді, зближенню позицій депутатів щодо умов нового союзного договору і вирішення деяких інших ключових питань життя республіки. Депутати прийняли цілу низку постанов, що обстоювали економічні інтереси України. Серед них — про перехід підприємств вугільної промисловості у власність Української РСР, про митну справу в республіці, про перехід усіх підприємств на території України під юрисдикцію республіки. Опрацьовувалося питання про запровадження в Україні власних грошей.

Однак ці рішення катастрофічно запізнювались і не давали очікуваних результатів. Вже у квітні Україну охопила нова хвиля страйків.

За таких умов М. Горбачов прискорив процес підготовки нового союзного договору. 23 квітня 1991 р. представниками республік — учасниць Новоогарьовського процесу було підписано «Спільну заяву про невідкладні заходи щодо стабілізації обстановки в країні та подолання кризи». Від України її підписав Прем'єр-міністр В. Фокін. У травні 1991 р. консультації продовжились, їх результатом стала підготовка варіанта нового союзного договору, який планувалося підписати 20 серпня 1991 р. Проте наприкінці червня 1991 р. Верховна Рада УРСР вирішила відкласти обговорення запропонованого М. Горбачовим союзного договору на вересень 1991 р.

4. Спроба державного перевороту в СРСР 19 серпня 1991 року

Подумайте

У чому полягали причини державного перевороту? Яку позицію посідали різні політичні сили в Україні щодо перевороту? До яких наслідків могла б привести перемога пугачистів?

Влітку 1991 р. процес суверенізації набирив оберти. 21 — 23 червня у Києві відбувся установчий з'їзд Всеукраїнської організації солідарності трудящих. Поряд з економічними, з'їзд висунув і політичні вимоги: вихід України зі складу СРСР, розпуск КПРС, припинення урядом УРСР усіх фінансових відрахувань до центру, розпуск Верховної Ради УРСР та ін.

3 липня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про Всеукраїнський референдум», у якому зазначалося, що «з метою забезпечення народовладдя і безпосередньої участі громадян в управлінні державними та місцевими справами в Українській РСР проводяться референдуми. Референдум — це спосіб прийняття громадянами Української РСР шляхом голосування законів УРСР, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення».

5 липня прийнято Закон «Про вибори Президента». Протягом місяця були внесені зміни до Конституції. Ідея національного суверенітету охопила широкі верстви населення в усіх республіках. Намагаючись запобігти розпаду СРСР, консервативні сили в КПРС, високопоставлені керівники СРСР з оточення М. Горбачова вирішили захопити владу шляхом **державного перевороту**. 19 серпня 1991 р. під час перебування М. Горбачова на відпочинку в Криму на весь світ було повідомлено про «хворобу» Горбачова, неможливість подальшого виконання ним обов'язків Президента СРСР і перехід повноважень глави держави до віце-президента Г. Янаєва. Було створено **Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС)** в СРСР. Основні події, пов'язані з путчем, розгорнулися в Москві з 19 по 21 серпня 1991 р.

Президент Російської Федерації Б. Єльцин назвав спробу відсторонити М. Горбачова від влади заколотом, а його організаторів — державними злочинцями. Десятки тисяч москвичів виступили на захист «Білого дому» (будинку російського парламенту). Вранці 19 серпня 1991 р. командувач сухопутних військ СРСР генерал В. Варенников разом із групою військовиків з'явився у Києві. Заручившись підтримкою першого секретаря ЦК КП України С. Гуренка, він попередив українських державних керівників, що невиконання наказів ДКНС приведе до введення в Україні надзвичайного стану. Українське радянське керівництво зайняло обережну позицію. Керівництво компартії стало на бік заколотників.

Зверніться до джерел

Шифротелеграма ЦК КП України, 19 серпня 1991 р.:

«Секретаріат ЦК Компартії України рекомендує:

Оперативно зорієнтувати партійний актив, народних депутатів, керівників підприємств, колгоспів, радгоспів, організацій та установ на необхідність забезпечити повсюдно спокій, твердий конституційний порядок і дисципліну... В усій роботі необхідно виходити з того, що сьогодні ключовим питанням є збереження СРСР, зміцнення братніх зв'язків з усіма народами нашої країни... Всі діяння, направлені на підлив Союзу, порушення радянських законів, прояви регіонального егоїзму повинні притинатися... Зорієнтуйте керівників засобів масової інформації на необхідність утриматися від публікацій матеріалів, що можуть дестабілізувати обстановку...»

? Про що йдеться в документі? Які заходи пропонувалися керівництвом ЦК КПРС, республіканськими та обласними партійними органами? До яких наслідків могло привести виконання цих інструкцій? Як реагували ваші батьки на ці події? Чому?

Про свою підтримку ДКНС заявили: обкоми компартії Дніпропетровської, Житомирської, Закарпатської, Харківської, Чернігівської областей; партійно-радянське керівництво Криму; окремі міськкоми КПУ.

Опір ДКНС в Україні очолили представники Народного руху України, СДПУ, ПДВУ, інших демократичних сил. Фракція «Народної ради» в українському парламенті закликала народ до громадської непокори і всеукраїнського страйку проти диктатури. Львівська обласна рада звернулася до населення області із закликом «при спробі насильницького усунення демократично обраної народної влади відповісти масовими актами громадської непокори».

19 серпня в Донецькій міськраді зібралося понад 50 народних депутатів обласної та міської рад. Вони прийняли звернення до президії Верховної Ради УРСР та до жителів міста, в якому заявили про категоричне невизнання ДКНС. Сесія Харківської міськради розцінювала утворення ДКНС

як «найтяжчий злочин». Донецький страйком на знак протесту проти дій ДКНС почав готувати шахтарський страйк. Народний рух України закликав громадян «створювати організаційні структури активного опору». Союз українського студентства звернувся до Верховної Ради УРСР із заявою про намір розпочати «акції громадянської непокорі».

20 серпня 1991 р. відбулися акції протесту населення у Львові, де висловлювались обурення державним переворотом, підтримка російській демократії, готовність захищати суверенітет України та законно обрану владу. Республіканський штаб Руху і всеукраїнський страйком планували розпочати 21 серпня безстроковий всеукраїнський страйк.

За таких умов Л. Кравчук зайняв вичікувальну позицію. Його підтримала Президія Верховної Ради УРСР. Радикальну позицію займала тільки фракція Народного руху, що рішуче засудила спробу перевороту і закликала всіх громадян України, усіх посадових осіб, військовослужбовців та охоронців правопорядку ігнорувати будь-які рішення путчистів і підпорядковуватися лише Конституції України.

Проте заколот провалився і М. Горбачов 21 серпня 1991 р. у супроводі делегації російського парламенту повернувся з Криму до Москви. Керівників заколоту було заарештовано.

5. Проголошення незалежності України. Розпад СРСР

Чому і як Україна здобула незалежність? До яких наслідків це привело на теренах колишнього СРСР?

24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР за підтримку заколоту тимчасово припинила діяльність КПУ і того ж дня одностайно прийняла **Акт проголошення незалежності України**.

Зверніться до джерел

З Акту проголошення незалежності України:

«Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

ПРОГОЛОШУЄ

незалежність України та створення самостійної української держави — України.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України чинними є виключно Конституція і закони України».

? Про що йдеться в документі? Яким чином обґрунтовується необхідність досягнення незалежності? Чи погоджуєтесь ви з такими обґрунтуваннями? Чому?

Історик Ф. Турченко про причини одностайного прийняття Акта про проголошення незалежності:

«Головними причинами такої одностайності були... фактичний розпад очолюваного М. Горбачовим Союзу РСР, певна стабільність (порівняно з іншими республіками) українського товарного ринку, прагнення прокомуністичних сил у владних структурах зберегти свої позиції в Україні за умов зростаючого наступу антикомунізму з Москви».

? Як Ф. Турченко пояснює причини одностайного прийняття Акта про проголошення незалежності? Чи погоджуєтесь ви з ним? Чому? Чи всі учасники голосування керувались саме такими мотивами? Поясніть.

Народ України продемонстрував усьому світові своє прагнення до свободи і власної державності. Україна як демократична держава стала на шлях цивілізованого розвитку. День проголошення Акта незалежності України відзначається як державне свято — День Незалежності.

У постанові Верховної Ради «Про проголошення незалежності України» було вирішено 1 грудня 1991 р. провести республіканський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності. Відповідно до цього Акта Верховна Рада прийняла Постанову «Про військові формування на Україні», якою підпорядкувала собі усі війська, дислоковані на території республіки. Постанова передбачала утворення Міністерства оборони України та Збройних сил республіки.

Зверніться до джерел

Указ Президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності Компартії України», 30 серпня 1991 р.:

«Розглянувши висновок Тимчасової комісії Президії Верховної Ради України щодо перевірки діяльності на території України посадових осіб, органів влади, управління, громадських об'єднань та організацій у зв'язку з державним переворотом 19 — 21 серпня 1991 року, у відповідності з яким керівництво Компартії України своїми діями підтримало державний заколот і тим самим сприяло його здійсненню на території України, Президія Верховної Ради України ухвалює:

1. ...заборонити діяльність Компартії України.
2. Верховній Раді Кримської АРСР, обласним, міським, районним радам народних депутатів взяти на баланс майно (будівлі, споруди, типографії, транспортні засоби, іншу власність) відповідних партійних комітетів, за виключенням Управління справами ЦК КПРС і ЦК КПУ, переданого на баланс Верховної Ради України».

? Чому президія Верховної Ради України заборонила діяльність КПУ? Чи означало це заборону комуністичної ідеології? Чому?

Одночасно розпочалося розслідування діяльності органів КПРС та КПУ на території України під час перевороту.

Проголошення незалежності посилювало сепаратистські тенденції в окремих регіонах України, зокрема розгорнувся рух за приєднання до Росії півострова Крим або навіть надання йому статусу повної незалежності. Цей рух активно підтримувала в Криму заборонена компартія України. Сепаратистські об'єднання Одеси, Миколаєва і Херсона виступили з ідеєю утворення на Півдні України так званої Новоросії. Про необхідність відродження штучно утвореної у 1918 р. Донецько-Криворізької республіки заговорили у Донбасі.

Проте й за таких обставин Верховна Рада відмовилася від підписання союзного договору і призначила на 1 грудня 1991 р. Всеукраїнський референдум.

Як реагують кияни на державне свято? Як прикрашена столиця? Як ви ставитесь до цього свята? Чому?

Святкування річниці Незалежності України. Київ

На питання в бюлетені для голосування на референдумі: «Чи підтверджуєте Ви „Акт проголошення незалежності України”?» 90,32 % виборців відповіли: «Так, підтверджую». У Криму в голосуванні взяли участь 67,5 % громадян і 54,1 % з них підтримали ідею незалежності України.

ПРИЧИНИ ВИСОКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ НАРОДУ

- Прагнення народу України до створення власної незалежної держави.
- Сподівання на швидке зростання добробуту через інтеграцію України в Європу.
- Слабкість і занепад СРСР.
- Віра народу у власні економічні ресурсні можливості.
- Намагання певних сил в Україні зміцнити свої позиції в перехідний період розвитку України.

? Чи вважаєте ви достатнім і обґрунтованим цей перелік? Чому? Чи можете ви назвати ще причини? Які саме?

Водночас із Всеукраїнським референдумом уперше в історії українського народу всенародно обирався на альтернативній основі Президент України. Було висунуто шість кандидатів, які стали виразниками ідей різних політичних партій і рухів.

РЕЗУЛЬТАТИ ВИБОРІВ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ (1 грудня 1991 р.)

В. Гриньов	1 329 758	4,17 %
Л. Кравчук	19 643 481	61,59 %
Л. Лук'яненко	1 432 556	4,49 %
Л. Табурянський	182 713	0,57 %
В. Чорновіл	7 420 727	23,27 %
І. Юхновський	554 719	1,74 %

? Якими були результати виборів? Про що вони свідчили?

Таким чином, за результатами виборів, що відбулися 1 грудня 1991 р., першим Президентом після проголошення незалежності України став Леонід Кравчук.

5 грудня 1991 р. Верховна Рада прийняла звернення до парламентів і народів світу, де наголошувалося:

- на недійсності договору 1922 р. про утворення СРСР стосовно України;
- на прагненні України будувати демократичну, правову державу, першочерговою метою якої є забезпечення прав і свобод людини;
- на гарантуванні всім громадянам республіки рівних політичних, громадянських, економічних, соціальних й культурних прав;
- на переході до ринкової економіки і визнанні всіх форм власності;
- на розширенні співробітництва з усіма країнами світу на засадах рівноправності й суверенності, невтручання у внутрішні справи інших держав, визнанні територіальної цілісності й непорушності існуючих кордонів;
- на без'ядерному статусі республіки, оборонному характері її військової доктрини;
- на формуванні Збройних сил України на засадах мінімальної достатності.

8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі (Білорусь) Президент Росії Б. Єльцин, Президент України Л. Кравчук і Голова Верховної Ради Білорусі С. Шушкевич підписали угоду про створення Співдружності незалежних держав (СНД).

Л. Кравчук складає присягу
Президента України.

Народився 10 січня 1934 р. в с. Великий Житин Рівненської області. Навчався в Рівненському кооперативному технікумі, згодом у Київському університеті, кандидат економічних наук. Працював викладачем політекономії, на партійній роботі (завідувачем ідеологічного відділу ЦК КПУ, секретарем ЦК КПУ, другим секретарем ЦК КПУ). У 1990 — 1991 рр. — Голова Верховної Ради України. У 1991 — 1994 рр. — перший Президент незалежної України. Об'єднав навколо себе центристські політичні сили, які підтримали незалежність України. Депутат Верховної Ради України, президент Фонду сприяння мистецтвам України.

Зверніться до джерел

З угоди про створення Співдружності незалежних держав, грудень 1991 р.:

«Ми, Республіка Білорусь, Російська Федерація (РРФСР), Україна, як держави — засновники Союзу РСР, що підписали Союзний договір 1922 року, далі іменовані Високими Договірними Сторонами, констатуємо, що Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування».

? Про що свідчив цей документ? Чи відповідав він реальній ситуації, що склалася в СРСР?

За таких обставин 26 грудня 1991 р. М. Горбачов пішов у відставку з посади Президента СРСР, процес розпаду Радянського Союзу юридично завершився.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Назвати події за датами:

березень 1990 р., 16 липня 1990 р., жовтень 1990 р., 19 серпня 1991 р., 24 серпня 1991 р.

2. Дати пояснення, застосувати на прикладах поняття:

суверенітет, суверенізація, альтернативні вибори, політична криза, державний переворот, Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС), декларація, співдружність незалежних держав (СНД).

3. Описати:

- процес прийняття Декларації про державний суверенітет;
- прояви політичної кризи восени 1990 р.;
- події, пов'язані з державним переворотом 19 серпня 1991 р.;
- події, пов'язані з проголошенням незалежності;
- грудневий 1991 р. референдум в Україні;
- вибори Президента України.

4. Схарактеризувати:

- політичні передумови суверенізації;
- зміст Декларації про державний суверенітет України;
- причини та наслідки політичної кризи восени 1990 р.;
- суспільно-політичні процеси в першій половині 1991 р.;
- наслідки державного перевороту 1991 р. в СРСР для України;
- зміст Акта проголошення незалежності України.

5. Висловити й аргументувати свою точку зору з питань:

А. Історик Г. Середницька вважає, що перебудовні процеси «відкрили Україні шлях до незалежності, привели до проголошення і розбудови нової демократичної держави». Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою? Свою думку поясніть.

Б. Історик О. Бойко пише: «Навіть російські історики сучасності зазначають, що поява Акта про незалежність України та відмова від принципів Союзу значною мірою були зумовлені проімперськими діями лідерів РРФСР». Чи погоджуєтесь ви з думкою російських істориків? Обґрунтуйте свою відповідь.

6. Оцінити:

- процеси суверенізації в Україні;
- значення Декларації про державний суверенітет України;
- вплив різних політичних сил на життя українського суспільства, політичні події та свідомість населення;
- значення Акта про проголошення незалежності України і грудневого 1991 р. референдуму.

Перевірте свої знання з розділу 5

1. Виконайте тестові завдання, враховуючи, що кожне з них оцінюється 1 балом. На виконання цієї роботи відводиться 13 – 14 хв.

1. Вкажіть, фрагментом програми якої партії початку 90-х років ХХ століття є таке твердження: «Наш суспільний ідеал — свобода, справедливість, народовладдя ...партія... пропонує суспільству систему поглядів, яка уявляється нам як теоретичне заперечення антинародного, тоталітарного ладу і проект побудови нового суспільного устрою — демократичного й гуманного»:

А Комуністичної партії України;

В Демократичної партії України;

Б Соціалістичної партії України;

Г Конгресу українських націоналістів.

2. Вкажіть дату, яку пропущено в цьому тексті: «Безперечно, центральною подією у суспільному житті республіки цього періоду були вибори у березні ... року народних депутатів Верховної Ради України ... Вихід на політичну арену значної кількості нових громадських формувань суттєво змінив сам характер виборів, зробивши основний акцент на їхній альтернативності...»

А 1989 р.;

Б 1990 р.;

В 1991 р.;

Г 1992 р.

3. Вкажіть, з якою метою у листопаді 1986 р. був прийнятий Закон «Про індивідуальну трудову діяльність»:

А посилити ефективність директивного планування;

Б стимулювати розвиток державних підприємств;

В стимулювати приватне підприємництво;

Г стимулювати розвиток кооперативів у сфері торгівлі, послуг, громадського харчування.

4. Вкажіть, на які верстви населення сучасної України в першу чергу орієнтована така програма партії: «партія... підтримує розвиток орендних і фермерських господарств з наданням їм землі на тривалий чи безстроковий термін користування з правом передачі у спадщину, але без права купівлі та продажу...»:

А робітників; **Б** селян; **В** інтелігенцію; **Г** підприємців.

5. Вкажіть, з якого документа взято цей фрагмент: «...виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, визначаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України, Верховна Рада УРСР проголосила державний суверенітет України»:

А Закон «Про економічну самостійність Української РСР»;
Б Декларація про державний суверенітет України;
В Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проведення референдуму в Українській РСР 17 березня 1991 року»;
Г Акт проголошення незалежності України.

6. Вкажіть рядок з датами, пов'язаними з політикою перебудови в Україні:

А квітень 1985 р.; квітень 1986 р.; березень 1990 р.;
Б квітень 1978 р.; квітень 1985 р.; квітень 1986 р.;
В серпень 1991р.; грудень 1991р.; лютий 1992 р.;
Д грудень 1991р.; лютий 1992 р.; березень 1994 р.

7. Вкажіть на основі тексту, про яке явище у політичному житті України під час перебудови йде мова: «... — це якісне оновлення політичної системи СРСР на основі: панування закону, дотримання прав людини, забезпечення індивідуальної свободи особистості; скорочення бюрократичного управлінського апарату; зміцнення місцевого самоврядування та децентралізації влади»:

А гласність; **Б** лібералізація; **В** федералізація; **Г** свобода слова.

8. Визначте міста, назви яких пропущено в тексті: «21 січня 1990 р. від ... через ... до ... із нагоди відзначення роковин Акта злуки УНР та ЗУНР простягнувся «людський ланцюг».

А Івано-Франківськ; Суми; Донецьк; **В** Луганськ; Київ; Тернопіль;
Б Івано-Франківськ; Львів; Київ; **Г** Ужгород; Львів; Дніпропетровськ.

9. Вкажіть, коли відбулося прийняття Декларації про державний суверенітет України:

А березень 1990 р.; **Б** жовтень 1990 р.; **В** 16 липня 1990 р.; **Г** 24 серпня 1991 р.

10. Вкажіть, яке з тверджень про тіньову економіку є правильним:

А це сектор економіки, якому держава надає пільги, зокрема податкові;
Б це сектор економіки, який підпадає під найбільший податковий тиск держави;
В це сектор економіки, що пов'язаний з посередницьким бізнесом;
Г це сектор економіки, який ухиляється від сплати податків.

11. Установіть послідовність названих подій:

А голодування студентів;
Б прийняття Декларації про державний суверенітет України;
В Акт проголошення незалежності України;
Г вибух на Чорнобильській АЕС;

12. Встановіть відповідність між датами та подіями:

1) Березень 1990 р.	А Акт проголошення незалежності України;
2) Жовтень 1990 р.	Б державний переворот;
3) 1989 — 1991 рр.	В скасування статті 6 Конституції УРСР;
4) 19 серпня 1991 р.	Г формування багатопартійної системи в Україні; Д перші альтернативні вибори у Верховну Раду УРСР.

II. Виконайте комплексні завдання, наведені нижче. Кожне завдання дає змогу перевірити якість засвоєння однієї з тем розділу 5. Завдання оцінюються таким чином: I рівень — 1 бал; II рівень — 2 бали; III рівень — 3 бали; IV рівень — 6 балів. Загальна максимальна сума балів, яку ви можете отримати за кожне завдання, — 12.

Завдання 1

Деякі українські історики у 2001 році, оцінюючи початковий період «перебудови», зауважували, що він був «часом втрачених можливостей, оскільки за умов існування сильної партійної та державної влади можна було провести радикальні реформи...». Чи погоджуєтесь ви з оцінкою істориків? Обґрунтуйте свою відповідь, послідовно виконуючи завдання.

I рівень. Назвіть факти, що свідчать про початок «перебудови» в Україні. Назвіть основні дати, пов'язані з цими подіями.

II рівень. Поясніть на прикладах поняття, пов'язані з характеристикою цих подій: «перебудова», людський фактор, Чорнобильська катастрофа, демократичні вибори, парламент.

III рівень. Схарактеризуйте, яким бачило союзне керівництво зміст політики «перебудови», та поясніть, чому її запровадження в Україні супроводжувалось падінням авторитету Комуністичної партії.

IV рівень: Визначте суперечливі тенденції політичного життя, що супроводжували початок «перебудови». Чи вважаєте період початку «перебудови» «часом втрачених можливостей»? Чому? Відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2

Характеризуючи становище на початку 90-х років XX ст., історики наводять такі дані: «...в 1990 р. вперше за повоєнні роки національний дохід України зменшився на 1,5 %. В цілому по СРСР зниження становило 4,0 %. У Російській федерації аж 5,5 %». Як ви вважаєте, у чому полягали причини такого скорочення національного доходу і до яких наслідків це призводило? Дайте відповідь на питання, послідовно виконуючи завдання.

I рівень. Назвіть факти, що пов'язані з економічним становищем України та рівнем життя населення у другій половині 80-х років.

II рівень. Поясніть поняття, пов'язані з характеристикою економічного і соціального становища України в цей період: директивне планування, ринок, приватна власність, орендні відносини, інфляція, емісія, спекуляція.

III рівень. Схарактеризуйте економічне становище України у другій половині 80-х — на початку 90-х років. Проілюструйте свою відповідь прикладами.

IV рівень. Оцініть темпи скорочення національного доходу України. Визначте основні причини і наслідки цього явища.

Завдання 3

Деякі українські історики у 2001 році, характеризуючи стан українського суспільства наприкінці 80-х років XX ст., писали: «Розпочате реформування політичної системи, гласність і плюралізм думок сприяли стрімкому відродженню активності мас, поляризації суспільства, поширенню національно-демократичних поглядів, формуванню незалежних від офіційної влади неформальних громадських організацій та об'єднань... Переконавшись, що сподівання на поліпшення матеріального та соціального становища не виправдовуються, робітники вдалися до страйків... У кінці 80-х — на початку 90-х років в Україні виникла безпрецедентна за часів радянської влади політична

ситуація: стали створюватися нові партії, почала формуватися багатопартійність». Чи погоджуєтесь ви з такою характеристикою періоду? Обґрунтуйте свою позицію. Для цього послідовно виконайте завдання.

I рівень. Назвіть факти, що пов'язані з політичними реформами і зростанням соціальної та національної активності українського суспільства у другій половині 80-х — на початку 90-х років.

II рівень. Поясніть поняття, пов'язані з характеристикою політичного, соціального та національного життя України в цей період: лібералізація, гласність, плюралізм, багатопартійна система, ідеологічні засади.

III рівень. Схарактеризуйте, наводячи приклади, зростання соціальної та національної активності українського суспільства у другій половині 80-х — на початку 90-х років.

IV рівень. Поверніться до характеристики періоду, даної українськими істориками та запропонуйте власну оцінку. Обґрунтуйте свою оцінку.

Завдання 4

Українські історики зауважують, що «Після придушення заколоту, організованого ДКНС, повільні й суперечливі кроки республіки на шляху до суверенітету набули стрімкого характеру, з'явилася нова, не залежна ні від кого *самостійна українська держава — Україна*».

Про які події йде мова? У чому їх причини, наслідки і значення? Дайте відповіді на питання, послідовно виконуючи завдання.

I рівень. Назвіть події, про які йде мова.

II рівень. Поясніть поняття, пов'язані з характеристикою суспільно-політичного життя України в цей період: суверенітет, суверенізація, альтернативні вибори, політична криза, державний переворот, Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС), декларація, співдружність незалежних держав (СНД).

III рівень. Визначте зовнішні та внутрішні причини проголошення Акта незалежності України.

IV рівень. Оцініть наслідки та значення здобуття Україною незалежності. Обґрунтуйте свою оцінку.

Україна в умовах незалежності

Проголошення незалежності стало своєрідною точкою відліку нового етапу історії України, поклало початок періоду, суть якого — у переході на якісно вищий рівень суспільного розвитку: у політичній сфері — від тоталітаризму до демократії; в економічній — від командної до ринкової економіки; у соціальній — від людини-гвинтика до активного творця власної долі; в гуманітарній — від класових до загальнолюдських цінностей; у міжнародній — від об'єкта геополітики до її суб'єкта. Тобто, передбачався перехід від становища «уламка імперії» — до власної державності, від формальної незалежності — до реального суверенітету.

За роки незалежності зроблено багато. Здійснено економічні реформи. Чималими були здобутки у сфері утвердження демократії, оновлювалось духовне і культурне життя, розвивався спорт. Україна стала повноправним членом світового співтовариства. Найважливішим кроком у майбутнє стало входження її до Ради Європи, прийняття нової Конституції України, прийняття нашої держави до Світової організації торгівлі.

Водночас, у будівництві нової держави накопичилось чимало проблем. В економічній сфері такими є суперечливі процеси приватизації засобів виробництва та первинного накопичення капіталу. Складним виявився пошук шляхів до подолання затратного механізму промислового виробництва, реформування сільськогосподарства, з яким пов'язувалися сподівання подолати продовольчі проблеми. У політичній сфері спостерігалась непослідовність реформ, домінування політичної кон'юнктури, спрямованої на забезпечення економічних інтересів певних фінансово-олігархічних груп. Окремі політичні сили захоплювались боротьбою за лідерство і нехтували національним примиренням, порозумінням у розбудові внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Особливу тривогу у суспільстві викликала соціальна сфера. Дестабілізації соціальних процесів сприяли високі темпи майнового розшарування серед населення.

Проте, попри усі складності державного будівництва, Україна визнана в світі, її населення працює на розбудову демократичного громадянського суспільства.

Теми 32 — 33. Державотворчі процеси та політичний розвиток України

1. Державотворчі процеси: особливості розбудови законодавчої, виконавчої та судової влади в Україні. 2. Участь населення у державотворчих процесах першої половини 1990-х років. 3. Прийняття Конституції України (1996 р.). 4. Становлення інституту президентства в Україні. 5. Проблеми політичного життя у другій половині 90-х років XX ст. — на початку XXI ст.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

державотворчі процеси, державні символи України, гілки державної влади, держадміністрації, мажоритарна виборча система, лобіювання, адміністративний ресурс, конституційний процес, Конституція України, опозиція, інститут президентства.

Основні події:

6 грудня 1991 р.	— заснування Збройних Сил України;
березень 1994 р.	— вибори до Верховної Ради;
1994 р.	— Л. Кучма обраний Президентом України;
28 червня 1996 р.	— прийняття Конституції України;
1999 р.	— Л. Кучма переобраний Президентом України;
квітень 2000 р.	— Всеукраїнський референдум;
2004 р.	— В. Ющенко обраний Президентом України;
2010 р.	— В. Янукович обраний Президентом України.

1. Державотворчі процеси: особливості розбудови законодавчої, виконавчої та судової влади в Україні

Подумайте

Чи вдалося Україні за роки незалежності виконати першочергові та стратегічні завдання державотворення? Свою думку поясніть.

Після прийняття Декларації про державний суверенітет України, Акта проголошення незалежності України в республіці розгорнувся процес власного державотворення.

Перед молодією державою постали складні завдання.

Завдання державотворення

I. Першочергові:

- встановлення недоторканності кордонів, регламентування їх режиму, порядку охорони, перетину;
- формування збройних сил та органів безпеки;
- прийняття державної символіки;
- визначення громадянства;
- правове забезпечення міжнародних відносин;
- створення власної грошової системи;
- визнання незалежності України світовою спільнотою.

II. Стратегічні:

- побудова ринкової економіки;
- реформування законодавчої, виконавчої та судової влади й завершення розподілу повноважень;
- забезпечення прав людини як найвищої соціальної цінності;
- впровадження принципу верховенства права і розбудови правової держави.

? Чим відрізняються першочергові завдання державотворення від стратегічних? Наведіть приклади.

Одним з першочергових завдань нової держави стала фіксація кордонів. У листопаді 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про державний кордон України», який проголошував недоторканність кордонів, визначав порядок їхньої охорони та правила переходу. У грудні того ж року з метою гарантування економічної безпеки республіки Президент України підписав Указ «Про утворення державного митного комітету України». Був також прийнятий Закон «Про прикордонні війська України».

Державотворчі процеси — формування і становлення основних інститутів влади, їх конституційне оформлення, визначення національних інтересів.

У день проголошення незалежності України Верховна Рада прийняла постанову «Про військові формування на Україні». Згідно з цією постановою всі війська, дислоковані на території України, підпорядковувалися Верховній Раді. Було створено Міністерство оборони. Міністром оборони призначили К. Морозова. **6 грудня 1991 р.** був прийнятий Закон України «Про Збройні Сили України». Відповідно до закону військовим на території України пропонувалося або добровільно скласти присягу на вірність українському народові, або перейти на службу до будь-якої армії країн СНД чи іншої країни, або піти у запас. Керівництво країни взяло курс на скорочення армії.

19 жовтня 1993 р. затверджено військову доктрину України, яка виходить з того, що Україна не є потенційним противником жодної держави, а свою безпеку розглядає як стан захищеності національних інтересів в умовах потенційної та реальної воєнної загрози. Одночасно почали формуватися підрозділи Національної гвардії (згодом була розпущена), нові спеціальні підрозділи військ внутрішньої служби та конвойної охорони Міністерства внутрішніх справ. Постановою Верховної Ради створено Службу національної безпеки України (СНБУ, з 1992 р. — СБУ). Було задекларовано зміну функцій цього відомства: зосередження зусиль на контррозвідницькій діяльності, боротьбі з тероризмом, організованою злочинністю тощо.

Уже у вересні 1991 р. Верховна Рада України розпочала тривалий процес обговорення державних символів незалежної України. Він завершився прийняттям відповідних постанов Верховної Ради у січні — лютому 1992 р., якими затверджувались музична редакція Державного Гімну «Ще не вмерла України і слава, і воля...», Державний Прапор України (синьо-жовтий), малий Державний Герб України — Тризуб, Знак Княжої Держави Володимира Великого.

Для того, щоб надати новоствореній українській державі легітимності після референдуму 1 грудня 1991 р. і обрання Президента України у 1992 р. уряд УНР в екзилі урочисто передав Л. Кравчуку атрибути державності.

У жовтні 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон України

Що відбувається? Хто є учасниками події? Якою була її мета?

Передача атрибутів державності уряду УНР в екзилі першому Президенту України Л. Кравчуку. Київ, 1992 р.

«Про громадянство України», що визначав громадянство як невід'ємне право людини, якого ніхто не може бути позбавлений, як і права змінити громадянство. Громадянство було надано всім, хто проживав на території України, не був громадянином іншої держави і не заперечував проти нього. В країні проголошувалось єдине громадянство, тобто громадянин України не міг бути громадянином іншої держави.

Наступним кроком стало врегулювання національного питання в Україні.

Зверніться до джерел

Із Декларації прав національностей України, 1 листопада 1991 р.:

«Стаття 1

Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Представники народів та національних груп обираються на рівних правах до органів державної влади всіх рівнів, займають будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах та організаціях.

Дискримінація за національною ознакою забороняється й карається за законом».

? Про що йдеться в документі? Чи вважаєте ви цей документ таким, що відповідає принципам демократії, чому?

Стратегічним напрямом державотворчого процесу стало забезпечення правових основ функціонування влади, створення нового законодавства України.

У наступні роки діяльність *Верховної Ради* була остаточно оформлена законодавчо. До її складу входили 450 народних депутатів України, обраних на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Народні депутати почали здійснювати свої повноваження на постійній основі.

Зверніться до джерел

Історик О. Бойко про законодавчу діяльність Верховної Ради з 1990 р. по 1994 р.:

«Вищий законодавчий орган України — Верховна Рада — дістався у спадок від Української РСР. Її було обрано ще навесні 1990 р., і аж до весни 1994 р. депутати Верховної Ради дванадцятого скликання визначали перебіг законодавчого процесу. ... забезпечувалася спадкоємність та керованість суспільного розвитку на початковій фазі реформ, існувала база для розгортання державотворення... більша частина депутатів Верховної Ради займала консервативну позицію і гальмувала створення правового поля для демократичних перетворень.

Перший парламент незалежної України за період своєї діяльності прийняв майже 450 законів. На жаль, відсутність науково обґрунтованої моделі побудови демократичної держави, політичне протистояння, непрофесіоналізм депутатів тощо негативно вплинули на якість прийнятих юридичних актів. Значна їх частина мала декларативний характер, не була забезпечена механізмом реалізації».

? У чому полягали позитивні та негативні сторони діяльності Верховної Ради України у цей період? Чому історики вважають її діяльність недостатньо ефективною?

Реформування нової виконавчої влади почалося вже влітку 1991 р., коли Верховною Радою було прийнято Закон УРСР «Про Президента Української РСР». На Президента покладалась обов'язки глави держави та керівника виконавчої влади. Він одержав право вносити на затвердження Верховної Ради склад Кабінету Міністрів та кандидатуру Прем'єр-міністра. Кабінет Міністрів був зобов'язаний розробляти та вирішувати практичні

завдання управління діяльністю народного господарства, опрацювання соціальних програм тощо. Протягом наступних років в Україні остаточно сформувалася система виконавчої влади, вищим органом якої став *Кабінет Міністрів (уряд України)*, відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді.

Уряд України виявився найслабшою ланкою у системі центральних органів влади. Не маючи достатньої самостійності та свободи дій, він перетворювався в критичні моменти на головного винуватця та своєрідний політичний громовідвід для зняття соціального напруження. Це призвело до частої зміни складу Кабінету Міністрів. Наприклад, з часу прийняття Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) і до вересня 2010 р. склад керівництва Кабінету Міністрів змінювався 18 разів.

За роки незалежності в Україні сформована *нова судова система*. Складовими цієї системи стали Верховний Суд України, загальні, арбітражні та військові суди. Нагляд за виконанням законів на всій території республіки відповідно до Закону України «Про прокуратуру», прийнятого 5 листопада 1991 р., покликана здійснювати Генеральна Прокуратура республіки.

З метою збереження єдиного правового поля Верховна Рада 1992 р. прийняла Закон «Про Конституційний Суд України», в якому говорилося, що Конституційний Суд України є незалежним органом у системі судової влади, завдання якого забезпечувати охорону конституційних прав і свобод особи. Однак і до сьогодні в діяльності судової системи залишаються вади низької ефективності діяльності, хоча про реформу судоустрою та приведення його у відповідність до світових стандартів постійно наголошується.

Очевидно, що **державотворчі процеси** в Україні у першій половині 90-х років мали суперечливий характер. Особливостями державного будівництва в Україні було те, що:

- при владі в основному залишалася стара державно-управлінська верхівка;
- політичні партії були надто слабкими і не змогли стати об'єднуючим чинником у процесі державотворення;
- негативною ознакою у процесі державотворення стало політичне протистояння між Президентом і Верховною Радою;
- авторитет новоствореної української влади згасав у суспільстві через стрімке падіння соціального захисту населення;
- становлення й утвердження незалежної держави відбувалося одночасно із завершенням процесу формування української політичної нації, зростанням національної самосвідомості.

Українське суспільство, в тому числі і його політична еліта, значною мірою виявилось не готовим до розбудови незалежної української держави. Започатковані процеси реформування системи управління майже з самого початку свого функціонування стали давати збої. Механізм влади часто пробуксовував при прийнятті рішень і гальмував практику реформування. Він не забезпечував належного соціального захисту населення, а інколи навіть самоусувався від керівництва господарськими процесами.

Практично протягом усіх років української незалежності не вдалося досягти конструктивної співпраці основних гілок влади. Досить часто змінювались прем'єр-міністри і склад Кабінету Міністрів, причому

наступність прийнятих рішень не забезпечувалась. Верховна Рада інколи більше нагадувала собою політико-ідеологічний клуб, ніж вищий законодавчий орган держави.

Часто спостерігалось загострення відносин між центральними та місцевими органами влади, низька ефективність державного контролю за виконанням прийнятих рішень, значний вплив політичного протистояння на діяльність державних установ, корупція та протекціонізм у державних структурах, невисокий рівень кваліфікації професійних політиків.

2. Участь населення у державотворчих процесах першої половини 1990-х років

Якими були форми участі населення у державотворчих процесах першої половини 90-х років? Чи була така участь впливовою? Чи можна говорити про зростання консолідації суспільства за умов незалежності? Чому?

На час проголошення республікою незалежності в суспільній свідомості ще не встигло сформуватися і закріпитися усвідомлення масштабів нових завдань.

Проблема ускладнювалася ще й тим, що жодна політична сила не володіла ні знанням, ні досвідом того, як задовольнити справедливі очікування народу, фактично спантеличеного горбачовськими реформами.

Тупцювання на місці Верховної Ради, невиконання прийнятих рішень посилювали не тільки конфлікт між владою і суспільством, а й поляризацію політичних сил.

Погіршення рівня життя загострило протестні настрої громадян, які почали гуртуватися навколо партій лівої орієнтації. Частина членів колишньої КПУ восени 1991 р. об'єдналася у Соціалістичну партію України (СПУ), яку очолив О. Мороз, депутат Верховної Ради, свого часу лідер компартійної більшості у парламенті.

У червні 1993 р. в Донецьку відбувся з'їзд Компартії України. Керуючись Конституцією України та Законом про об'єднання громадян, учасники з'їзду проголосили відновлення діяльності Комуністичної партії України, а першим секретарем ЦК КПУ обрали П. Симоненка.

Зверніться до джерел

З програми Комуністичної партії України, червень 1993 р.:

«...Компартія України — це партія робітничого класу, селянства, інтелігенції — всіх, хто своєю працею створює матеріальні багатства.

Головна мета Компартії України на нинішньому етапі: усунення від влади буржуазно-націоналістичних, антисоціалістичних сил і перехід всієї повноти влади в державі до Рад депутатів трудящих; рішуча зміна політичного курсу в країні; відновлення регулювання економічних і соціальних процесів в інтересах народу; відновлення соціалістичного характеру розвитку суспільства, що базується на суспільній власності на засоби виробництва; забезпечення виходу країни з всеохопної кризи; відродження на новій основі союзу рівноправних братніх народів...»

? Якими були програмні вимоги Комуністичної партії? На які верстви населення орієнтована програма?

Близькою до комуністів за стратегічними завданнями і тактикою була позиція зареєстрованої у березні 1992 р. Селянської партії України. Пар-

тія, очолювана С. Довганем, активно обстоювала збереження колгоспно-радгоспної системи, державні дотації на виробництво сільськогосподарської продукції, заперечувала приватизацію землі.

У вересні 1991 р. в Донецьку відбувся установчий з'їзд Ліберальної партії України. На час її першого з'їзду, що проходив у Києві в червні 1993 р., партія налічувала вже 10 тис. активних членів та близько 10 тис. прихильників. Згодом цю партію очолив В. Щербань.

Зверніться до джерел

3 програми Ліберальної партії України, 1993 р.:

«...Особистість, її права і свободи — ось найвища цінність лібералізму, права особистості є пріоритетними по відношенню до прав будь-яких понадособистісних утворень... особливого значення набувають економічні свободи й передусім — свобода володіти і розпоряджатися власністю. Економічна свобода є основою політичної свободи і гарантією демократичних прав».

❓ Якими були програмні вимоги Ліберальної партії? На які верстви населення орієнтована програма?

У квітні 1993 р. пройшов установчий з'їзд партії Трудовий конгрес України. Від початку заснування це політичне об'єднання та його керівник А. Матвієнко заявили про свою центристську позицію. Своє головне політичне завдання партія вбачала у захисті інтересів широких народних мас під час проведення ринкових реформ.

У 1992 р. вперше після Другої світової війни на території України відбулася конференція Організації українських націоналістів (ОУН), яка прийняла рішення про своє перейменування в Конгрес українських націоналістів (КУН). Мету своєї діяльності КУН вбачав у активній участі в процесі державотворення, створенні нових українських структур державної влади. Українські націоналісти та їхній лідер С. Стецько виступали за «національну, унітарну і правову державу», при безумовному забезпеченні прав етнічних меншин.

Значні зрушення відбулися і в Народному Русі України. У 1993 р. він утвердився як політична партія, а в 1993 р. почався розкол. Частина його членів вийшла з опозиції і посіла низку посад у владних структурах. Решта, на чолі з В. Чорноволом, продовжувала політичну боротьбу. Аналогічні процеси відбувалися в УРП, одна частина якої співпрацювала з владою, а інша — радикальне крило, вийшла із УРП і утворила Українську консервативно-республіканську партію (УКРП). Партія стояла на крайній антикомуністичній та антиросійській позиціях. Найрадикальнішою силою на правому фланзі стала Українська національна асамблея — УНА (лідер Д. Корчинський). УНА почала створювати збройні формування — українська національна самооборона (УНСО), що виступила за усунення альянсу номенклатури й «нових українців» від влади силою.

Українські новоспечені бізнесмени й директори промислових підприємств (які теж поступово перетворювалися на бізнесменів) прагнули впливати на дії влади не телефонними дзвінками та хабарами, а лобіюванням своїх інтересів у Верховній Раді. З цією метою 1992 р. вони утворили нову громадську організацію — Український союз промисловців і підприємців. До його складу ввійшло понад 14 тис. колективних та індивідуальних

членів. Свої головні завдання Союз вбачав у швидкому здійсненні економічних реформ, підтримці ініціативи виробників, відновленні розірваних економічних зв'язків. Головою зазначеного Союзу в грудні 1993 р. було обрано экс-прем'єра Л. Кучму.

На середину 90-х років в Україні склалося п'ять основних політичних блоків: консервативно-комуністичний, соціал-ліберальний, націонал-демократичний, державницько-національний та радикально-націоналістичний. Їх основною метою стала боротьба як безпосередньо за владу, так і за вплив на владні структури для реалізації власних політичних цілей.

Зверніться до джерел

Історики П. Панченко, Н. Барановська, С. Падалка про діяльність партій на початку 90-х років:

«Якщо проаналізувати діяльність партій безпосередньо напередодні парламентських виборів 1994 р., то слід зазначити, що далеко не всі партії брали на себе відповідальність визначитися, куди ми йдемо, яке суспільство будемо. Більш категоричною була відповідь лівих: у безвихідь, до утвердження капіталістичних відносин, національної катастрофи. Зважаючи на усталені економічні зв'язки України з пострадянськими республіками, всі партії, за винятком право-радикальних, висловилися за їх поглиблення на взаємовигідних засадах. Праві радикали одночасно виступали за вихід з орбіти колишньої російсько-радянської імперії. А, наприклад, Союз комуністів України не менш однозначно декларував необхідність політичного союзу країн СНД і зрештою відродження СРСР. Об'єднання ж центристського спрямування проголосили бажаним просування України «європейським шляхом» до створення такої системи політичного устрою, яку більшість народів Європи вже давно витворила, обминаючи стадію «дикого капіталізму»».

? Якою була позиція і гасла різних партій напередодні виборів? Якби ви були виборцем на той час, кому ви віддали б свій голос? Чому?

Водночас частина населення, що не брала участі у діяльності політичних партій, реагувала на падіння життєвого рівня, нереалізованість попередніх обіцянок владних структур протестними діями. Протягом 1992 — 1993 р. до масових страйків залучалися гірники Криворіжжя, шахтарі Донбасу, Львівсько-Волинського басейну, авіадиспетчери, машиністи потягів та ін. Характерними ознаками страйкового руху на цьому етапі були політичні вимоги — проведення референдуму про недовіру Верховній Раді, Президентові, надання автономії окремим регіонам, усунення з державних посад скомпрометованих чиновників. Влада вимушена була врахувати протестні акції. Зокрема, під тиском страйкуючих шахтарів у червні 1993 р. було прийнято рішення про проведення 26 вересня цього ж року референдуму з питань довіри чи недовіри Президентові та Верховній Раді. Щоб зняти напругу, Верховна Рада і Президент прийняли рішення про дострокові вибори.

Вибори до Верховної Ради відбулися у березні 1994 р. за мажоритарною виборчою системою* на багатопартійній основі. Населення виявило значну активність: у голосуванні взяло участь 28,8 млн осіб, або 75,6 % внесених до списків виборців. Після відкриття засідання Верховної Ради у процесі її політичної структуризації з'ясувалося, що більшість депутатів від партій склали ліве крило, правоцентристські сили втратили свій авторитет. Ця тенденція проявилась і під час президентських виборів 1994 р., коли з семи претендентів за підтримки лівих було обрано Л. Кучму. Причому особливо вагомою була його перевага в Донбасі, східних та південних областях України і в Криму.

Народився 9 серпня 1938 р. в с. Чайкине на Чернігівщині. Навчався на фізико-технічному факультеті Дніпропетровського університету, після закінчення працював у конструкторському бюро «Південне», де пройшов шлях від інженера до першого заступника генерального директора. Тривалий час був технічним керівником космодрому Байконур. У 1986 — 1991 рр. — генеральний директор ВО «Південмаш» — найбільшого заводу бойової та ракетно-космічної техніки. За участь у створенні унікальних технологій удостоєний Ленінської премії та Державної премії України. У 1990 р. обраний депутатом Верховної Ради УРСР. У 1992 — 1993 рр. — Прем'єр-міністр України. У 1993 — 1994 рр. — президент Української спілки промисловців і підприємців. З 1994 р. по 2004 р. — Президент України. З 2005 р. — голова благодійного фонду.

3. Прийняття Конституції України (1996 р.)

Подумайте

Як проходив конституційний процес? Якими були його результати? У чому значення Конституції України?

Конституційний процес в Україні фактично розпочався після прийняття Декларації про державний суверенітет України. Спираючись на проголошені в документі принципи, Верховна Рада затвердила склад Конституційної комісії та проект концепції майбутньої Конституції. Проте боротьба між різними політичними силами загальмувала конституційний процес, внаслідок чого чинною залишилася Конституція УРСР 1978 р., до якої було внесено понад 200 поправок.

Після виборів 1994 р. розпочався новий етап конституційного процесу. У листопаді 1994 р. Верховна Рада України затвердила новий склад Конституційної комісії, співголовами якої стали президент Л. Кучма та голова Верховної Ради О. Мороз. Вже на початку грудня 1994 р. президент подав до Верховної Ради законопроект про владу та органи місцевого самоврядування, однак не дістав достатньої для зміни Конституції підтримки парламенту. Суперечки навколо закону перетворилися на тривале протистояння парламенту і президента і завершилися підписанням головою Верховної Ради О. Морозом і президентом Л. Кучмою Конституційного договору строком на один рік. Протягом цього періоду передбачалося прийняти нову Конституцію. Угодою передбачалося тимчасове припинення дії статей Конституції УРСР, що суперечили Конституційному договору. Цей документ дещо обмежував повноваження верховної та місцевих рад, водночас розширював нормотворчі та адміністративні функції президента й уряду. Незважаючи на певні недоліки, Конституційний договір створив умови для активізації конституційного процесу.

Роботу над проектом Конституції України продовжувала Конституційна комісія. У березні 1996 р. співголови Конституційної Комісії — Л. Кучма та О. Мороз, підписали завершений проект. Однак після підписання проект

розглядався ще майже три місяці. Обговорювалися питання щодо розподілу повноважень між гілками влади, проблеми приватної власності, статусу російської мови, державної символіки й статусу Автономної Республіки Крим.

17 — 18 червня у Верховній Раді відбулося обговорення доопрацьованого комісією проекту, яке не дало результатів. Щоб змусити Верховну Раду прийняти Конституцію, Л. Кучма 26 червня 1996 р. оприлюднив Указ про проведення 25 вересня Всеукраїнського референдуму щодо цього питання.

Зверніться до джерел

Академік Ю. Шемшученко про обставини прийняття Конституції України:

«... настала безсонна для депутатів ніч з 27 на 28 червня. Компроміс був знайдений. Статті проекту приймалися одна за одною у небаченому до того темпі. 28 червня о 9 годині 20 хвилин Основний Закон України було прийнято. За нього проголосували 315 народних депутатів.

Після прийняття нового Основного Закону Президент України Л. Кучма скасував свій Указ про проведення всенародного референдуму...»

? Як проходило прийняття Конституції України? Чому Верховна Рада почала обговорювати проект Конституції саме 27 червня? Чим пояснюється, на вашу думку, темп прийняття Конституції та нічна праця депутатів?

День прийняття Конституції — 28 червня — став державним святом. **Конституція України** — Основний закон України, що визначає її державний та суспільний лад, правову систему, проголошує й закріплює основні права та обов'язки громадян, окреслює компетенції й повноваження законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

Суверенітет — незалежність держави, що полягає в її праві вирішувати самостійно всі внутрішні й зовнішні політичні проблеми без втручання інших держав

Україна — соціальна держава, яка дбає про підвищення матеріального й духовного життя народу, служить усьому суспільству

Незалежність — самовизначення української нації, недоторканність і неподільність території, непорушність кордонів, економічна самостійність, самостійна зовнішня політика

ОСНОВНІ ЗАСАДИ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Україна — демократична держава, що означає виборність органів вищої влади та місцевого самоврядування, участь народу в розв'язанні державних справ, гарантування прав і свобод людини

Поділ влади — державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову гілки

Пріоритет загальнолюдських цінностей

Україна — правова держава, в якій втілюється в життя принцип панування права і закону

? Якими є основні засади Конституції України? Чи захищають вони права й інтереси громадян? Свою думку поясніть.

Зверніться до джерел

Історик О. Бойко про Конституцію України:

«Нова Конституція — це документ на виріст: з одного боку він фіксує та регламентує те, що існує в реаліях..., з іншого, вона є своєрідною юридичною програмою нашої країни, яка визначає та стверджує головні принципи та цілі майбутнього розвитку державотворчого процесу...».

? Як оцінюється Конституція України в документі? Чи погоджуєтесь ви з його автором? Чому?

4. Становлення інституту президентства в Україні

Подумайте

Як виник і розвивався інститут президентства в Україні? Які етапи він пройшов у своєму розвитку? Які проблеми є у діяльності цієї гілки влади?

У кризових умовах з метою забезпечення сильної виконавчої влади, яка б стала гарантом послідовності державотворчих процесів, політичної єдності в центрі та на місцях, Верховна Рада Законом від 5 липня 1991 року запровадила **Інститут Президентства**.

Інститут президентства в Україні формувався поетапно. Спочатку президент за статусом вважався найвищою посадовою особою в державі, потім главою держави і главою виконавчої влади, а нині, за чинною Конституцією, — главою держави. Характерним є співвідношення інституту президентства з демократичним принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Відповідно до законодавства Президент України прямо не зв'язаний з жодною з них, але одночасно відіграє важливу роль у їхньому функціонуванні.

Президент — (з лат. той, хто сидить попереду) глава держави з республіканською формою правління.

Конституційні принципи порядку обрання Президента України встановлені Статтею 103 Конституції. Президент обирається на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на 5 років. Та ж сама особа не може бути обраною президентом більше, ніж два терміни поспіль.

При Президенті України функціонує *Рада національної безпеки та оборони України*, що координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки й оборони.

З часу проголошення незалежності громадяни України *п'ять разів* (у 1991, 1994, 1999, 2004 р., 2010 р.) обирали президента своєї держави.

Першим Президентом незалежної України 1 грудня **1991 р.** був обраний *Леонід Кравчук*. На других виборах Президента України 26 червня **1994 р.** перемогу здобув *Леонід Кучма*, який був переобраний у **1999 р.** на цю посаду вдруге. 26 грудня **2004 р.** Президентом України було обрано *Віктора Ющенка*. 7 лютого **2010 р.** за результатами виборів Президентом України був обраний *Віктор Янукович*.

Складності становлення інституту президентства в Україні були пов'язані не лише з відсутністю вітчизняного досвіду існування такої системи, а й через невизначеність трансформації президентських інституцій та постійну боротьбу між президентом і парламентом за збільшення владних повноважень.

На початку 90-х років новообраний президент Л. Кравчук, відданий ідеалам незалежності, маючи великий управлінський досвід, організаторські здібності, талант знаходження компромісу, поступово перебрав на себе ініціативу державотворення. Водночас законодавчо питання взаємодії та розподілу повноважень між парламентом, президентом та урядом врегульовано не було. Державний устрій України поєднував риси парламентської республіки, президентського правління та радянської влади. У такому поєднанні було закладено протистояння і навіть глибокий конфлікт з непередбачуваними наслідками. Виважена політика Президента України, Голови Верховної Ради, Прем'єр-міністра, більшості обласних керівників до певного часу стримувала розлад у керівництві, але запобігти йому була не в змозі.

Народився 23 лютого 1954 р. в с. Хоружівка Сумської області. У 1975 р. закінчив Тернопільський фінансово-економічний інститут. З 1977 р. працював на різних посадах у банківських установах України. У 1997 — 1999 рр. — голова Національного банку України. В 1999 — 2001 р. — Прем'єр-міністр України. У 2002 р. обраний депутатом Верховної Ради. З 2004 р. по 2010 р. — Президент України. Лідер міжпартійного об'єднання «Наша Україна».

У березні 1992 р. Верховна Рада схвалила Закон про заснування посади представника президента. Це була найвища посадова особа виконавчої влади — глава місцевої адміністрації в областях, районах і містах центрального підпорядкування — Києві та Севастополі. Цей інститут зміцнив виконавчу вертикаль влади. Проте питання відносин між представниками президента і головами місцевих рад залишалося невирішеним. Це певною мірою ускладнювало управлінський процес. Проте зосередження значних повноважень у руках президента було виправданим у перші роки становлення держави. Згодом у практиці державотворення почав проявлятися дисбаланс у повноваженнях і відносинах між президентом, парламентом і урядом.

На початковому етапі державотворення (1991 — перша половина 1994 р.) в процесі розбудови та становлення владних структур визріла криза, яка проявилася у певних негативних тенденціях: протистоянні парламенту і президента, роздвоєності виконавчої гілки влади (президент — уряд), безвідповідальності дублюючих чиновницьких структур та ін.

За таких обставин невпинно наростало і досягло свого піку в червні 1993 р. невдоволення населення діяльністю президента та парламенту, яке завершилося достроковими (червень 1994 р.) президентськими виборами, на яких переміг Л. Кучма.

Після виборів було зроблено спробу перейти до прагматичної стадії перехідного періоду — стадії соціально-економічних реформ, оскільки запізнення з ними і було основною причиною загострення ситуації в країні. Зміна акцентів виявилася в тому, що новообраний президент переніс центр уваги з питань ідеологічних на економічні, а Верховна Рада України активізувала свою законотворчу діяльність. Однак і на цьому етапі відчувалися значні суперечності між гілками влади, незбалансованість їх повноважень.

Боротьба за зростання впливу між новим президентом Л. Кучмою та депутатами призвела до підписання 8 червня 1995 р. договору, який суттєво розширив президентські повноваження, перетворивши Україну на президентську республіку. Це призвело до дублювання повноважень державних інститутів, зниження довіри до владних структур в цілому й інституту президентства зокрема і в результаті — до численних криз у державі через постійне перетягування на себе повноважень між основними гілками влади.

Хоча прийняття Конституції України надало главі держави надзвичайних повноважень, проте в Україні не припинилися спроби боротьби за їх розширення. В цей період як засіб посилення влади глави держави з'явилося і таке нове явище, як лобіювання його інтересів у Верховній Раді.

Народився 9 липня 1950 р. у м. Єнакієве Донецької області. Трудову діяльність розпочав у 1969 р. робітником Єнакіївського металургійного заводу. У 1980 р. закінчив Донецький політехнічний інститут. Упродовж 1998 — 2002 р. — депутат Донецької обласної ради. У листопаді 2002 р. призначений Прем'єр-міністром України. З травня 2006 р. — народний депутат України V скликання. Голова депутатської фракції Партії регіонів. З 2010 р. — Президент України.

Починаючи з другої половини 1998 р., на політичне життя в Україні значною мірою вплинула підготовка до нових президентських виборів. Найбільшої гостроти політичне протистояння набуло в період з травня по листопад 1999 р.

У першому турі виборів необхідної більшості голосів (50 %) не набрав жоден з кандидатів. У другий тур вийшли Л. Кучма і П. Симоненко. За результатами другого туру Леоніда Кучму вдруге було обрано на посаду Президента України. Проте радикальних змін в інституті президентства не відбулося. Л. Кучма намагався і надалі збільшувати свій вплив на прийняття стратегічно важливих державних рішень через зміну президентських повноважень та структури політичної системи країни. У цей період Україна вперше зіткнулась з таким явищем, як **опозиція**. В основі недовіри до інституту президентства і персонально до Л. Кучми було недотримання демократичного принципу реального розподілу влад, що призвело до політичної кризи 2004 р., яка збіглася з черговими президентськими виборами.

У жовтні 2004 р. у виборах президента брали участь 26 кандидатів. Розпорошеність політичних сил не дала змоги обрати президента у першому турі. Найбільшу кількість голосів набрали В. Ющенко і В. Янукович. 21 листопада за підрахунками виборчої комісії В. Янукович випередив свого опонента на 3 % голосів. Проте опозиція вдалася до протестних акцій, звинувачуючи владу у фальсифікації підрахунку голосів. Вона майже повністю паралізувала діяльність центральних органів виконавчої влади. За позовом опозиції Верховний Суд України визнав результати другого туру недійсними і призначив переголосування на 26 грудня 2004 р. Зрештою на виборах переміг В. Ющенко.

Після виборів відбувся процес ротації влади та переоформлення політичного устрою здебільшого з ініціативи нових політичних еліт, які були зацікавлені у більш гнучкому процесі прийняття рішень, можливостях опозиції і не хотіли більше залежати від одного центру влади — президентури. Вони вимагали зміни обсягу повноважень глави держави та основних гілок влади.

Розвиток вітчизняного владного механізму супроводжувався, перш за все, як і у попередні роки, протистоянням між владами (законодавчою і виконавчою) та в межах самих владних гілок.

Затяжна політична криза завершилася послабленням влади президента та прийняттям парламентом поправок до Конституції, за якими Україна стала парламентсько-президентською республікою.

У січні — лютому 2010 р. внаслідок обрання Президентом України В. Януковича та скасування змін до Конституції відбулося зміцнення

президентської влади і повернення до президентсько-парламентської республіки.

Проблема трансформації політичної системи України протягом останніх років стала актуальною для суспільства в цілому, органів влади, політичних інститутів тощо. Запровадження президентства має велике значення для політико-правового розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної та правової держави, оскільки закріплення на законодавчому рівні посади Президента України свідчить про врахування міжнародного досвіду функціонування демократичних інститутів державного управління.

5. Проблеми політичного життя України у другій половині 90-х років XX ст.— на початку XXI ст.

Подумайте

Як відбувалися парламентські та президентські вибори в цей період? Чи сприяли вони виникненню у країні політичних сил, що, об'єднавши країну, готові були взяти на себе відповідальність за майбутнє держави? Чому? Як ви думаєте, як почувала себе в таких умовах більшість населення України? Якими є тенденції політичного життя сучасної України?

Після парламентських і президентських виборів 1994 р. процес переорієнтації і нової структуризації політичних сил тривав. Л. Кучма здійснював кроки до створення «партії влади» — політичних структур, які, об'єднавшись, підтримали б його діяльність. Так, Міжрегіональний блок реформ (МБР), який мав фракцію в парламенті і підтримував Л. Кучму на виборах, перетворився на партію, що проголосила метою якнайшвидше реформування української економіки на засадах приватної власності, самостійності регіонів у вирішенні економічних питань, дотримання прав людини, стратегічного економічного партнерства з республіками колишнього СРСР, а в перспективі — земельно-федерального устрою України. Однак поступово відбулася політична переорієнтація Л. Кучми на інші бюрократично-номенклатурні й олігархічно-кланові структури, чий інтереси відрізнялися від програмних позицій МБР. Поступово припинила свою діяльність і сама партія.

Частина державних чиновників, бізнесменів, не згодних з політикою реформ, яку впроваджував Л. Кучма, критикуючи його за ігнорування соціальної спрямованості перетворень, перейшли до конструктивної опозиції й почали формувати власну політичну структуру. У січні 1995 р. відбувся установчий з'їзд нової партії, що обрала назву Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о)).

У цілому, станом на початок 1996 р. було зареєстровано понад 40 політичних партій, загальна кількість членів яких не перевищувала 400 тис. осіб. Ці політичні утворення умовно складали чотири основних блоки: центристський, правий націоналістичний, лівий націоналістичний, проросійський. Якщо перші три політичні блоки формували свої програми на засадах незалежності України, то партії останнього напрямку виступали за поступову ліквідацію незалежності України шляхом відновлення СРСР або створення Союзу слов'янських держав. Деякі з цих партій виступали за відділення окремих регіонів від України і поступове приєднання їх до Росії. Ідеологічні розбіжності між політичними партіями цього блоку порівняно зі спільними вимогами мали другорядне значення. Основна кількість політичних партій не знаходила підтримки населення України. Як зауважували історики В. Семененко та

Л. Радченко, навесні 1998 року опитування громадської думки показали: лише 7,7 % дорослих громадян України бажають бути членами яких-небудь партій.

Разом з тим, характерними ознаками цього періоду стала орієнтація партій на нагальні потреби політичного і соціально-економічного життя України. На часі стало утворення союзницьких виборчих блоків зі споріднених політичних сил, зросла тенденція до переходу від дрібнопартійності до утворення потужних партійних осередків. Спостерігалось намагання оформити «партію влади» як домінуючої політичної сили в структурах законодавчої і виконавчої влади. У різні періоди неформально «партією влади» називали СДПУ (о), НРУ, НДП та ін.

Отже, процеси політичного життя та державотворення другої половини 90-х років ХХ ст. — початку ХХІ ст. в Україні досить суперечливі. Створення за часів незалежності в Україні понад сотні політичних партій, більшість з яких виявилися неспроможними здійснювати вагомий позитивний вплив на будівництво демократичної правової держави, справляє негативне враження на суспільство. Як ознаку певного поліпшення становища можемо розглядати структурування найбільших політичних партій та їх об'єднань (з кінця 90-х років). Країна поступово проходила шлях від нестабільної дрібнопартійності до формування більш стабільної багатопартійної системи з елементами поляризованого плюралізму.

Такі тенденції продовжують домінувати у політичному житті країни і нині. У політичному спектрі сучасної України, як і раніше, представлені: ліберали, радикали, консерватори, реформатори і помірковані. Не визначеним законодавчо залишаються статус опозиційного руху, структура домінантних партій та їх взаємовідносини. Це породжує нестабільність у суспільстві і періодичні протестні акції.

Водночас слід зазначити, що реальна багатопартійність загалом явище позитивне. Це ознака демократичності суспільства. Поєднуючи інтереси громадянського суспільства з державними, політичні партії сприяють подоланню або пом'якшенню конфліктів. Особливо це властиво сильним партіям, які не послаблюють, а, навпаки, підсилюють державу, зміцнюючи її взаємодію із суспільством. Відповідно слабкість партій обов'язково обертається слабкістю держави. Тому формування кількох впливових політичних партій, здатних запобігти політичним потрясінням і забезпечити розподіл влади між різними суспільними силами, набуло нині важливого значення.

Вкрай негативний вплив на суспільне життя і настрої населення здійснювало протистояння різних гілок влади, що загострювалося під час кожних виборів у Верховну Раду чи виборів президентських. Очевидним є і повільне зростання політичної стабільності в країні, авторитетності її владних структур, що пов'язано з недосконалістю законодавчих механізмів врегулювання діяльності гілок влади і корумпованістю певної їх частини.

Складність і суперечливість процесів державного будівництва, трансформації тоталітарного суспільства в демократичне зумовлюють і ризики, що виникають у зв'язку із загрозами політичній безпеці України. Слабкий розвиток демократичних інститутів, різнопланові політичні орієнтації основних політичних сил держави уможливають зовнішній тиск з боку окремих держав при здійсненні Україною політики захисту своїх національних інтересів.

Обов'язковою складовою будь-якого процесу державотворення є національна ідея, яка в Україні ще ґрунтовно не розроблена і чітко не визначена.

А саме вона, як засвідчує історичний досвід, є особливо важливою в кризові періоди. Національній ідеї як консолідуючому чиннику суспільства альтернативи немає. Варто нагадати, що цей чинник об'єднує народ економічно розвинених країн. Тому цілеспрямоване визначення національної ідеї є для нашого суспільства винятково важливим завданням.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Назвати події за датами:

6 грудня 1991 р., березень 1994 р., липень 1994 р., 28 червня 1996 р., 1999 р., квітень 2000 р., 2004 р., 2010 р.

2. Дати пояснення, застосувати на прикладах поняття:

державотворчі процеси, державні символи України, гілки державної влади, держадміністрації, мажоритарна виборча система, лобювання, адміністративний ресурс, конституційний процес, Конституція України, опозиція, інститут президентства.

3. Описати:

- вибори до Верховної Ради та вибори Президента України;
- процес утворення нових політичних партій та об'єднань;
- прояви кризових явищ у політичному житті країни.

4. Схарактеризувати:

- основні складові процесу державотворення в Україні;
- сутність та особливості державотворчих процесів першої половини 90-х років;
- процес поляризації політичних сил у 1991 — 1993 рр. та його наслідки;
- причини та наслідки кризових явищ у політичному житті України;
- становлення інституту президентства;
- протистояння гілок влади;
- діяльність політичних партій у різні роки.

5. Висловити й аргументувати свою думку з питань:

А. Історик О. Бойко пише: «Отже, на початковому етапі державотворення в Україні перебіг цього процесу значною мірою визначали такі чинники: невідготовленість українського суспільства до державотворчих дій; успадкована від колишнього СРСР деформована структура народногосподарського комплексу; значний, але незбалансований природно-ресурсний потенціал; недосконала організація державної влади у республіці, незавершеність розподілу функцій між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади; певне дистанціювання Заходу після формального визнання незалежності України». Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою розглядуваного періоду? Обґрунтуйте свою думку прикладами.

Б. Історик С. Кульчицький, оцінюючи державотворчі процеси в Україні, зазначав: «Незважаючи на жорстку боротьбу в українському парламенті між компартійно-радянською більшістю і демократичною меншістю, державотворення відбувалося успішно. Демократична опозиція висувала гасла і забезпечувала їм народну підтримку, а номенклатура змушена була втілювати ці гасла в життя, щоб не втратити влади». Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою розглядуваного періоду? Підтвердіть свою точку зору прикладами. Порівняйте два документи і зробіть висновки.

6. Оцінити:

- результати державотворчих процесів у першій половині 90-х років;
- вплив різних політичних сил на життя українського суспільства, політичні події та свідомість населення;
- сучасні проблеми політичного життя.

Тема 34. Економічний розвиток України у першій половині 90-х років

1. Стан господарства після розпаду СРСР. 2. Спроби реформування економіки. 3. Роздержавлення, приватизація та фінансова система України. 4. Соціальне та економічне становище населення. 5. Еміграція.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

лібералізація цін, інфляція, гіперінфляція, емісія, монетарні заходи, ринкові відносини, приватизація майна державних підприємств, приватизаційні папери.

1. Стан господарства після розпаду СРСР

Подумайте

Якими були стартові умови для відродження економіки України після проголошення незалежності? Які умови ви можете назвати позитивними, а які — негативними?

Після розпаду СРСР здавалося, що Україна має всі потенційні можливості для швидкого переходу до ринкової економіки.

Зверніться до джерел

Л. Кучма про стартові можливості промисловості України:

«У 1990 — 1991 роках на Україну, чие населення складало ледь менше одного відсотка населення світу, припадало: 4 % світового видобутку кам'яного вугілля, 10 % — залізної руди, 24,5 % — марганцевих руд, 8,4 % — ртуті, 4,1 % — каоліну, 14,8 % — природної сірки, 5 % — кам'яної солі, 9 % — торфу, 9,5 % — світового виробництва цукру, 20 % — виплавки чавуну, 7 % — сталі, 2,3 % — виробництва електроенергії».

? Якими були стартові можливості промисловості України на момент здобуття незалежності?

Проте українське народне господарство успадкувало від СРСР і багато економічних «хвороб». У виробництві переважали застарілі матеріаломісткі технології з неефективним споживанням енергії та її носіїв. Так, у 1991 р. споживання електроенергії в Україні було в 10 разів більшим на 1 долар валового внутрішнього продукту, ніж у Франції. Україна забезпечувала себе власним видобутком газу лише на 17 — 20 %, нафтою — на 8 — 10 % необхідного обсягу. Внутрішні джерела палива України забезпечували 40 % потреб теплових електростанцій. Це породжувало сильну залежність економіки України від російської та туркменської нафти та газу. Нестача енергоносіїв стала слабким місцем української економіки.

На багатьох підприємствах використовувалася застаріла техніка, що призводило до випуску продукції низької якості, перевитрат сировини, матеріалів і палива, погіршення екологічної ситуації. 50 — 60 % основних фондів промисловості, будівництва і транспорту були застарілими, фізично і морально зношеними. Провідні галузі української економіки (вугільна, металургійна) були низькопродуктивними і потребували великих інвестицій. Крім того, промисловість України була надто інтегрована в загальносоюзну і зав'язана на господарських зв'язках з іншими республіками і регіонами. 80 % усього виробництва в Україні не мало закінченого технологічного циклу, а значить, залежало від імпорту комплектуючих виробів і сировини. У цей період лише зв'язки з Росією забезпечували

67,3 % виробництва кінцевого продукту промисловістю України. Проте керівництво України в перші роки незалежності було ініціатором виходу з налагодженої системи господарських зв'язків і переорієнтації економіки на Захід. Така стратегія дорого обійшлася, оскільки українська продукція була низької якості і неконкурентоздатна. За підрахунками економістів, падіння виробництва в Україні не менше як на третину було зумовлене скороченням господарських зв'язків з колишніми республіками СРСР.

Зверніться до джерел

Історик О. Бойко про стан промисловості на початку 90-х років XX ст.:

«...частка групи «А» (галузей, у яких вироблялися засоби виробництва) становила 70 %, а групи «Б» (галузі, що виробляють предмети споживання) — 30 %, тоді, як у США промислова продукція групи «Б» становить майже 70 %. ...після розпаду СРСР залишилося майже 30 % союзного військово-промислового комплексу (ВПК), до 80 % підприємств машинобудівних галузей були втягнуті у виробництво зброї».

? Якими були основні проблеми розвитку промисловості України після розпаду СРСР?

У тяжкому стані перебувало сільське господарство. В УРСР був найбільший у світі рівень розораності сільськогосподарських угідь — 82 %, у той час, як у США — 16 %; Європі — 30 %; Росії — 37 %. У 1985 р. рілля становила 57 % усієї території УРСР, а в степу — 73 %, у цілому по СРСР — 10 %. Внаслідок виснаження землі вміст гумусу в чорноземах зменшився з 18 % до 3 %.

До деструктивних процесів у економіці додалися наслідки негараздів горбачовських реформ: стрімке зменшення валового суспільного продукту на фоні зростання грошових доходів населення. Внаслідок знецінення грошової маси на полицях магазинів не затримувався жоден товар. Рівень життя в республіці катастрофічно знижувався.

Як ви розумієте гумор художника? Чому прилавки магазинів були порожніми? Чи рентабельним було для держави утримання порожніх прилавків магазинів?

Карикатура
В. Солонька.
Журнал «Перець»,
1990 р.

2. Спроби реформування економіки

Подумайте

Які явища були характерними для економічного розвитку України у 1990 — 1994 рр.? Які були причини різкого погіршення стану економіки?

Процес повернення української економіки під контроль України розпочався у лютому 1991 р., коли Верховна Рада України на виконання положень Декларації про державний суверенітет ухвалила постанову, якою передала підприємства вугільної і металургійної промисловості СРСР, розташовані на території УРСР, у власність республіки.

У березні 1992 р. Верховна Рада схвалила «Основи національної економічної політики України», головними засадами яких проголошувалися: розвиток ринкових відносин, запровадження власної грошової системи і вихід з рубльового простору, приватизація і демонополізація, а також лібералізація зовнішньоекономічної діяльності. Однак необхідних законодавчих та нормативних актів для реалізації обраного курсу не було прийнято.

Зверніться до джерел

З виступу Президента України Л. Кравчука про наявність передумов переходу до ринку в Україні, 14 січня 1992 р.:

«...Найважливішими передумовами переходу до ринку мають бути: по-перше, роздержавлення і приватизація; по-друге, демонополізація; по-третє, створення своєї власної кредитної, фінансової, банківської, грошової системи. Але сьогодні очевидно, що з усіх цих трьох компонентів повною мірою в Україні не діє жоден».

? Про що йдеться в документі? Чи погоджуєтесь ви з думкою автора? Що, на ваш погляд, треба було робити за таких умов?

Для української економіки ситуація ускладнилася після того, як Росія на початку 1992 р. розпочала ринкові реформи і підвищила ціни на енергоносії: на нафту — в 300 разів, на газ — у 100 разів. Для України, яка була споживачем енергоносіїв Росії, це обернулося стрімким зростанням цін на всі без винятку товари. Наприклад, за 1992 р. оптові ціни у промисловості зросли у 42 рази, а в паливній галузі — у 237 разів. Рублі, які друкувалися в Росії, взагалі перестали надходити в Україну. Тоді у 1992 р. в республіці випустили в обіг власні грошові знаки — так звані купони з написом «карбованці», які повинні були стати прообразом національної валюти. У такий спосіб Україна вийшла з рубльової зони. Однак ці гроші одразу почали знецінюватися. За 1992 р. їхня вартість знизилась у 21 раз, а за 1993 р. — у 103 рази. Розпочалася грошова емісія, стався перехід інфляції в гіперінфляцію.

У грудні 1992 р. Кабінет Міністрів України ухвалив постанову «Про регулювання цін», що фактично означало лібералізацію цін на товари і послуги. Тобто держава відмовлялася

Уявіть себе у цій черзі разом з вашими батьками, які намагаються купити хліб про запас. Чи можна у такий спосіб зміцнити сімейний добробут?

У черзі за хлібом перед підвищенням цін. Луганськ, 1992 р.

від адміністративного контролю за ціноутворенням, не запропонувавши реальних механізмів впливу на ціноутворення в умовах ринку. Почалося небачене зростання цін.

Зверніться до джерел

Історик Л. Ковпак про зростання цін:

«Ціни сягнули далеко за межі, які прогнозував уряд: за його розрахунками, вони мали зрости в 1,03 — 4,70 раза. Як показав оперативний аналіз, проведений 11 — 12 січня 1993 р. профспілками в дев'яти областях та м. Києві, ціни на хліб і м'ясо підвищилися в 10 разів, на ковбаси і вершкове масло — більш як у 6 разів, на молоко — в 5 — 8 разів, у 10 разів зросли тарифи на проїзд у міському транспорті, у 5 — 7 разів — плата за комунальні послуги. Причому таке кількакратне підвищення цін здійснювалося при одночасному припиненні індексації грошових доходів населення. Надто заниженими були й облікові процентні ставки заощаджень вкладників Державного ощадного банку. Введені адресні виплати не компенсували зростання цін... Трагізм ситуації полягав у малодоступності для багатьох найнеобхідніших продуктів та товарів».

? До яких наслідків призвела лібералізація цін в економіці?

Наприкінці 1992 р. економіка із стану глибокої кризи вступила в етап некерованої руйнації.

У 1993 р. економіка продовжувала розвалюватися. За січень — вересень 1993 р. промислове виробництво скоротилося на 20,9 %. Уряд намагався виправити ситуацію. У першому півріччі 1993 р. Верховна Рада надала йому надзвичайні повноваження — право видавати декрети на рівні законів, але зупинити руйнацію не вдалося.

У грудні 1993 р. інфляція перевищила 90 %, але у січні 1994 р. становила 19,2 %, в лютому — 12,6 %, у березні 1994 р. — 5,7 %, а в липні 1994 р. — 2,1 %. Це був найнижчий рівень інфляції за попередні три роки. Цього зниження досягли **монетарними** обмеженнями (затримкою виплати зарплат, пенсій та ін.). Крім того, було скорочено виконання бюджетного фінансування: на освіту до 64 %, медицину — 69 %, науку — 60 %, культуру — 30 % передбаченого раніше.

Ці заходи тільки тимчасово (до того ж штучно) призупинили гіперінфляцію. Більше того, продовжувався навіть подальший різкий спад виробництва. За січень — березень 1994 р. обсяг промислового виробництва, проти січня — березня 1993 р., скоротився на 38,4 %, а національний дохід — на 36 %. Наприкінці 1994 р. економіка України опинилася перед новим витком гіперінфляції.

Щоб зупинити інфляцію, восени 1994 р. уряд знову повернувся до методів директивного господарювання, було запроваджено фіксований курс купонів по відношенню до долара. Такий захід призвів до різкого зростання «тіньової» економіки, до посилення корупції в державному апараті, до втечі капіталів (валюти) за кордон (наприкінці 1994 р. в Україні було 2 — 4 млрд дол., а за кордоном — 10 — 20 млрд дол.). Уряд почав збільшувати податки з прибутків підприємств, довівши їх до 90 %. Процес накопичення коштів у галузях народного господарства практично припинився.

Усього за 1990 — 1994 рр. валовий національний продукт скоротився на 44 %, обсяг промислової продукції — на 41 %, національний дохід — на 54 %. У 1994 р. спад промислового виробництва України досяг 27,7 % — максимуму. По суті, таких аналогів історія не знала. Так, у СРСР у роки війни (1941 — 1945 рр.) падіння промислового виробництва становило 30 %.

Перехід від адміністративно-директивної до ринкової економіки, від загальносоюзного економічного комплексу до власної економічної системи не міг бути безболісним. Це підтверджує і досвід інших країн. Але те, що сталося з економікою України, не має історичних аналогів. Верховна Рада 12-го скликання (1990 — 1994 рр.) змінила чотири уряди, розглянула сім програм виходу із кризи, але жодна з них реально не була втілена в життя, оскільки вони були нерішучими й половинчастими. Документи, прийняті Верховною Радою, постанови і рішення урядів не були результативними. Затяглося формування дієвої виконавчої влади, рішення уряду блокувалися консервативною більшістю парламенту, також непередуманими були програми соціального захисту населення.

3. Роздержавлення, приватизація та фінансова система України

Подумайте

Яким був стан економіки у першій половині 90-х років? Чому? У чому полягала сутність економічних реформ? Якими були їх результати? Поясніть.

Незважаючи на складності, об'єктивні та штучні перешкоди, в Україні на початку 90-х років відбувалося формування нової господарської моделі з різними формами власності. Особливостями цього процесу було те, що він здійснювався шляхом спроб і помилок за відсутності цілісної стратегії. У березні 1992 р. Верховна Рада України прийняла комплекс законів стосовно приватизації майна державних підприємств, випуску приватизаційних паперів.

Зверніться до джерел

Із Закону України «Про приватизацію майна державних підприємств», 4 березня 1992 р.:

«...Приватизація здійснюється на основі таких принципів: законності; надання пільг на придбання державного майна членами трудових колективів підприємств, що приватизуються; забезпечення соціальної захищеності та рівності прав громадян України у процесі приватизації; пріоритетного надання прав громадянам України на придбання державного майна; безоплатної передачі частки державного майна кожному громадянину України; приватизації державного майна на платній основі з застосуванням приватизаційних паперів...»

? Які принципи приватизації декларує закон? Чи є вони справедливими? Поясніть.

Проте швидкими темпами відбувалася «дика» приватизація, яка відкрила шлях первісному накопиченню капіталу. Для «нових українців» на першому плані стояли інтереси власного збагачення, нехай навіть ціною цілковитого розвалу підприємств. Тим паче, що розорене підприємство можна було за безцінь перетворити на приватну власність. Новоявлені підприємці допомогли «тіньовикам» «відмити» неправедно нажиті кошти і «приватизувати» державні підприємства. У процесі приватизації було допущено чимало грубих порушень чинного законодавства, зловживань службовим становищем. Водночас почалося створення малих та спільних підприємств, товариств різного рівня відповідальності, кооперативів тощо.

Разом з тим уряд надав певну самостійність державним підприємствам. Директорський корпус одержав свободу економічної діяльності: контроль держави за ціноутворенням було знято, і фактично дозволено вільну

торгівлю продукцією промислового виробництва. Директори підприємств, як правило, на власний розсуд розпоряджалися прибутками і виробленою продукцією, сировиною, матеріалами.

Процеси реформування поширилися і на сільське господарство. У 1992 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі», а також кілька законів щодо врегулювання земельних відносин.

Водночас цей та інші прийняті закони не фіксували право особи на продаж землі. Колгоспи і радгоспи залишалися основною формою господарювання на селі. З паювання або акціонування виключалася земля — основний засіб виробництва. Законодавці обґрунтовували таке обмеження тим, що селянин в Україні не має достатнього капіталу, щоб купувати землю на конкурентних засадах. Висловлювалися побоювання, що сільськогосподарські землі будуть скуповуватися за безцінь «новими українцями» або іноземцями й використовуватися не за призначенням. Наслідком такого «господарювання» могла стати продовольча криза.

Уповільнено розвивалися фермерські господарства, оскільки органи місцевої влади здебільшого гальмували процес виділення земельних ділянок і надання реальної допомоги. На початок 1993 р. в Україні було лише 14,6 тис., а 1995 р. — вже 32 тис. фермерських господарств.

Зверніться до джерел

Закон України «Про форми власності на землю», лютий 1992 р.:

«Верховна Рада України постановляє: 1. Запровадити в Україні поряд з державною — колективну і приватну форми власності на землю. 2. Встановити, що власність на землю в Україні виступає в таких формах: державна, колективна, приватна. Усі форми власності є рівноправними».

? Які форми власності на землю встановлюються законом? Чи вважаєте ви це необхідним для переходу до ринкової економіки? Чому?

Із Закону України «Про селянське (фермерське) господарство», січень 1992 р.:

«...Селянське (фермерське) господарство в системі народногосподарського комплексу є рівноправною формою ведення господарства поряд з державними, кооперативними, господарськими товариствами, орендними та іншими підприємствами і організаціями. ...Держава гарантує дотримання і захист майнових та інших прав та законних інтересів селянського (фермерського) господарства, створює пільгові умови для кредитування, оподаткування, страхування, матеріально-технічного постачання на період трирічного становлення селянського (фермерського) господарства... Для ведення селянського (фермерського) господарства надаються у довічне успадковуване володіння і приватну власність земельні ділянки, розмір яких не повинен перевищувати 50 гектарів сільськогосподарських угідь і 100 гектарів усіх земель».

? Які можливості надавав закон фермерам? Чи відповідав він потребам переходу до ринку? Чому?

Відразу ж після того, як закони набирали чинності, номенклатура на місцях почала сама «прихватувати» землю, розвалюючи колективні господарства. Керівна номенклатура різних рівнів, фіктивно одержавши землю, передавала її в оренду і за вирощений на ній чужими руками урожай забирала частину прибутку. За таких умов відбувалося скорочення виробництва сільськогосподарської продукції. Улітку 1993 р. Президент Л. Кравчук видав Указ про надання безлімітних кредитів для потреб сільського господарства. Однак це не змінило ситуацію.

На яких проблемах фермерів зосереджує увагу художник? Чи захищала держава їхні господарства? Чому? Які перспективи очікували фермерів?

Карикатура О. Кохана.
Журнал «Перець», 1992 р.

Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції у 1990, 1994 роках (тис. тонн)

Вид продукції	1990	1994	1994 до 1990 (у %)
Зерно	51 009	35 497	69,6
Цукрові буряки	44 264	28 138	63,6
Олійні культури	2 571	15 688	61,0
Картопля	10 732	16 102	96,2
Овочі	6 666	5 142	77,1
Фрукти	2 902	1 153	39,7
М'ясо	6 430	2 677	41,6
Молоко	24 510	18 100	73,8
Яйця (млн шт.)	16 290	10 154	62,3

? Які процеси відбувалися у сільському господарстві? Поясніть, скориставшись даними таблиці. У якій ситуації опинилися пересічні громадяни?

У сільському господарстві криза набула особливої гостроти: фермерство ще не могло стати основним виробником сільськогосподарської продукції, а колгоспне виробництво ніяк не вписувалося в нові економічні умови.

Паралельно із роздержавленням і приватизацією промисловості та сільського господарства відбувалися перетворення у фінансовій системі. Провідна роль залишалася за Національним банком України. Перетворення почалися в умовах втрат грошових вкладів у зв'язку з розпадом СРСР, коли Росія самочинно оголосила себе його правонаступницею і привласнила загальносоюзні активи і пасиви банківської системи.

З метою поліпшення існуючої фінансової системи було сформовано майже 230 банківських установ, серед яких відомі «Аваль», «Ажіо», «Приватбанк» та ін. Трансформувалася, комерціалізувалася і діяльність старих банків — як Ощадбанк, Укрсоцбанк. Однак демонополізація фінансової системи, небачене розширення мережі комерційних банків відбувалися стихійно, без належної законодавчої бази та контролю з боку Національного банку України. В результаті сфера банківської діяльності виявилася практично некерованою, що створило умови для численних зловживань.

Зверніться до джерел

Л. Кучма про реформування банківської системи у першій половині 90-х років:

«В Україні надто рано, ще у 1991 році, і явно поспіхом взялися за приватизацію банківської системи... І це ще один прорахунок тієї моделі переходу до ринку, якої у нас дотримувались. Приватизація банківської системи тоді, коли не було вільних капіталів, відповідної законодавчої бази та інших необхідних передумов, стала запрошенням до „законного“ присвоєння державної власності. Всі наші „олігархічні“ структури саме звідти».

Щоб якось підтримати «хвору» економіку України, розпочалося співробітництво з МВФ (Міжнародний валютний фонд), ЄБРР (Європейський банк реконструкції та розвитку), які стали надавати кредити. Однак ці позики треба було віддавати. В Україні зростав зовнішній борг, який додався до заборгованості Росії за енергоносії. У 1995 р. лише Росії Україна заборгувала 2,5 млрд доларів, а загальний борг становив 8,2 млрд доларів.

4. Соціальне та економічне становище населення

Коли і як відбувалася лібералізація цін? Як вона відбилася на рівні доходів та способі життя населення? Чому почалася соціальна диференціація? Якими були її наслідки? У чому полягала різниця в умовах життя в місті та у селі?

Після лібералізації цін 1992 р. основна маса населення опинилася за межею бідності. Якщо 1990 р. частка заробітної плати у валовому національному доході становила майже 60 %, то 1993 р. вона знизилася до 39 %, а 1994 р. становила лише 25 — 30 %. Це означало, що держава фактично грабувала населення, постійно збільшуючи відрахування на свої потреби і зменшуючи частку заробітної плати. Реальна заробітна плата зменшилася у 3,8, а реальні виплати пенсій — у 4 рази.

У порівнянні з 1990 р. у січні 1993 р. ціни зросли в 167 разів, а мінімальна зарплата — у 57 разів.

Розмір заробітної плати залежав від галузі, в якій працювали люди, від стану конкретного підприємства, від інтересів власника тощо. Крім того, зарплата виплачувалася нерегулярно. Часто працівники отримували її «в натуральній формі». Навіть були випадки, коли вчителям виплачували зарплату горілкою, цукром, крупами тощо. Борг держави по зарплаті і пенсіях та інших соціальних виплатах постійно зростав.

Різно впала купівельна спроможність населення. Протягом 1991 — 1994 рр. вона фактично знизилася у 5 разів, що призвело до скорочення споживання продуктів харчування. Мільйони людей не мали можливості придбати харчові продукти і товари першої необхідності.

Зверніться до джерел

Рівень споживання в Україні за даними ЦСУ:

«В 1992 р. поточне споживання знизилося до рівня кінця 50-х рр., коли на душу населення припадало до 38 кг м'яса, а витрати на їжу в сімейному бюджеті були 70 — 75 %. Для порівняння: в 1992 р. в США питома вага витрат на продовольство у загальній масі грошових доходів населення становила 18 — 20 %.

На початку 1993 р. середньомісячний прибуток на душу населення становив (у доларах США): в Україні — 15, Сербії — 40, Польщі — 150, Туреччині — 300, Словенії — 400, Португалії — 500, США — 1500...»

? Про що йдеться у документі? Яким був життєвий рівень населення України? Обґрунтуйте свої висновки статистичними даними.

Попит населення на непродовольчі товари також став різко зменшуватися, незважаючи на те, що зношеність побутової техніки, придбаної за радянських часів була величезною.

Зверніться до джерел

Економіст Е. Лібанова про споживання непродовольчих товарів на початку 90-х років:

«...Низькою є частка домогосподарств, котрі мають холодильники (90,3%, в тому числі 78,3% у сільській місцевості), пылососи (53,8%, в тому числі 30% у сільській місцевості), пральні машини (73,7%, в тому числі 60,8% у сільській місцевості), не кажучи вже про автомобілі, комп'ютери, відеокамери, супутникові антени, мобільні телефони, кондиціонери. До того ж, наприклад, менше п'яти років перебуває у користуванні тільки 7,8% холодильників (більше 10 років — 73,8%), 9,0% пральних машин (більше 10 років — 71,8%), 5,8% мотоциклів (більше 10 років — 81,5), 11,2% автомобілів (більше 10 років — 71,5 відсотка)».

? Про що йдеться в документі? Як ви думаєте, чому люди не купували нову техніку?

Держава не мала коштів для реформування соціальної сфери. Її перетворення зводилися переважно до закриття чи перепрофілювання відповідних підприємств і переведення безплатних послуг в розряд платних. Так, наприклад, сталося з медичним обслуговуванням. Продавалися або «перепрофілювалися» відомчі дитячі садки, дитячі оздоровчі табори. Об'єкти соціальної сфери, що залишалися, комерціалізувалися і для значної кількості сімей стали недоступними.

Надзвичайно вагомим чинником зростання збіднілих верств населення стало безробіття.

Динаміка зайнятості в народному господарстві України

Показник	1991	1992	1993	1994	1995
Зайнято трудовою діяльністю (млн осіб)	25,0	24,0	23,4	22,2	21,6
Зареєстровано не зайнятих трудовою діяльністю (тис. осіб)	459,6	558,2	416,4	445,8	526,9

? Про що свідчать наведені у таблиці дані? До яких наслідків призводила така динаміка?

Зверніться до джерел

Історики Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко про безробіття в Україні:

«Офіційні розміри безробіття (маються на увазі люди, які звернулись до служби зайнятості) склали 1,5%, тоді як за неофіційними даними приховане безробіття складало понад 30%. Переважна більшість підприємств працювала неповний робочий тиждень, а окремі — 2 — 3 рази на місяць».

? Про що свідчать наведені істориками дані? Що таке приховане безробіття?

Корумпованість влади, кримінальний характер капіталів стимулювали зростання злочинності.

Динаміка злочинів у першій половині 90-х років

	1991	1992	1993
Кількість злочинів	230 тис.	290 тис.	539 тис.

? Проаналізуйте динаміку зростання злочинності та зробіть висновки.

Значно погіршилися умови життя сільського населення порівняно з міським. У багатьох селах перестали працювати дитячі садки, медпункти, лазні, перукарні, аптеки, магазини. Було закрито більше 12 тис. сільських магазинів. Вартість хліба та інших продовольчих товарів суттєво зросла.

Внаслідок постійного зростання цін на паливе ускладнилася доставка у сільську місцевість і промислових товарів. Вони стали значно дорожчими, ніж у містах.

У середині 90-х років переважна більшість сільського населення користувалася взимку вугіллям та дровами. Лише 10% сільського населення забезпечувалося газом, у той час як цей показник, наприклад у Білорусі, становив 80%.

Отже, на початку 90-х років ХХ ст. рівень життя українського населення катастрофічно знижувався. У 1993 р. він погіршився в 17 разів порівняно з 1989 р.

5. Еміграція

Чому на початку 90-х років в Україні збільшилася еміграція? Чи була вона ефективним способом покращення економічного становища?

Погіршення соціально-економічного становища населення супроводжувалося простоями підприємств та хронічними невплатами заробітної плати. Працівники звільнялися й шукали іншої роботи не тільки в Україні, а й поза її межами. Основні потоки заробітчан з України направлялися до Бельгії, Італії, Іспанії, Нідерландів, Німеччини, Польщі, Португалії, Чехії та інших країн. Більшість українців їхали за кордон не на постійне проживання, а заробити грошей і повернутися до своїх сімей та домівок. Значна кількість заробітчан відправлялась у Росію на будівництво та в сферу нафтогазовидобування. Проте сподівання українських робітників на пристойний заробіток не завжди здійснювалися, особливо коли вони працевлаштовувалися нелегально.

Зверніться до джерел

Із спогадів кримчанина О. Кучеренка, який працевлаштувався через нелегальний канал відправки українських робітників до Росії:

«У сільських районах Криму чоловікам дуже важко знайти роботу, а тут одна підприємлива особа запропонувала поїхати працювати на деревопереробний завод у Приморському краї Росії. Людей набирали нелегально, аби не сплачувати податки. Їхали довго... Прибувши на місце, побачили територію, огорожену колючим дротом. Обіцяних котеджів там не було. Прибульців селили в бараках по 20 осіб. Замість ліжок — нари. Годували нас так, аби лише не вмерти. Ніякого спецодягу не видавали. Лише іноді господарі підкидали якесь ганчір'я, що залишилося від попередніх робітників. Верстати і обладнання були настільки зношеними, що можна було легко травмуватися. Ні про яку страховку мови не було. Фактично ми працювали за їжу і нічого не заробили. Не вірю до сих пір, що вирвався звідти».

? Чому українські робітники приймали пропозиції на нелегальне працевлаштування за кордоном? Якими були умови життя та праці заробітчан? Які висновки ви можете зробити, спираючись на цей документ?

Крім заробітчан, за кордон їхали й ті, хто планував оселитися там на постійне проживання. На початку 90-х років помітно зростає еміграція до Ізраїлю. Водночас тисячі наших співвітчизників у складі змішаних подружжів виїжджали за ізраїльськими візами до США, Канади та інших країн. Із західних областей України значна кількість людей перебиралася на постійне проживання за кордон на запрошення родичів, які там оселилися за часів попередніх хвиль еміграції. Набув певного

Наскільки актуальною була тема карикатури для українців на початку 90-х років? Що змушувало населення залишати Україну? Як ви діяли б у такій ситуації? Поясніть свою думку.

Карикатура
О. Монастирського.
Журнал «Перець»,
№ 14, 1990 р.

поширення такий своєрідний вид еміграції, як утворення подружніх пар з іноземцями для наступного виїзду за кордон. Здебільшого — це одруження дівчат і молодих жінок з іноземцями, які працювали або навчалися в Україні. У такий спосіб із СРСР тільки в 1989 р. виїхало 40 тис. осіб, значну кількість з них становили українці. Така тенденція зберігалася і в наступні роки.

Зверніться до джерел

Український політик А. Кінах про наслідки трудової еміграції для України за часів незалежності:

«...За офіційними даними, Україна втратила в результаті еміграційного обміну з іншими державами (а це здебільшого люди молодого та середнього віку) близько 3,5 млн осіб, третина з них — кваліфіковані фахівці. І кожний п'ятий громадянин працездатного віку більший чи менший відрізок часу працює поза межами держави».

? У чому причини і сутність трудової еміграції? До яких демографічних наслідків вона призводила?

Перевірте, чи зможете ви...

1. Схарактеризувати за картою № 7 (с. 333) основні економічні райони України.
2. Дати пояснення, застосувати на прикладах поняття: лібералізація цін, інфляція, гіперінфляція, емісія, монетарні заходи, ринкові відносини, приватизація майна державних підприємств, приватизаційні папери.
3. Описати:
 - прояви кризових явищ в економіці;
 - стан господарства України після розпаду СРСР;
 - спроби реформування економіки;
 - соціальне та економічне становище населення;
 - становище емігрантів.
4. Схарактеризувати:
 - процеси роздержавлення, приватизації;
 - зміни у фінансовій системі України;
 - сутність ринкових перетворень;
 - стан промисловості та сільського господарства у розглядуваний період;
 - причини та наслідки кризових явищ в економіці України того часу;
 - причини еміграції.

5. Висловити й аргументувати свою думку з питань:

А. У своїх спогадах Л. Кучма зауважував: «До середини 90-х років перше враження про ринок у нас (як, до речі, і в Росії) формували всілякі „трасти” та „піраміди”, які гучно лопались, залишаючи обдуреними тисячі телепнів». Які явища описує Л. Кучма? Кого він називає телепнями? Чи погоджуєтесь ви з ним?

Б. Оцінюючи цей період, історик О. Бойко пише: «Навіть нетривалий період лібералізації економіки вивів з рівноваги стару систему господарювання, створив атмосферу, в якій повернення до адміністративного регулювання призводить до двох негативних наслідків — послаблення реального впливу держави на розвиток економічних процесів та переміщення господарської діяльності з легальної сфери економіки до тіньової». Чи погоджуєтесь ви з таким висновком? Якими прикладами ви його проілюстрували б?

6. Оцінити:

- стан української економіки;
- стан соціальної сфери;
- результати економічних перетворень цього періоду.

Теми 35 — 36. Економічне життя України у другій половині 90-х років ХХ ст.— на початку ХХІ ст.

1. Основні тенденції розвитку економіки у другій половині 90-х років. 2. Пошуки шляхів стабілізації на початку ХХІ ст. Здійснення аграрної реформи. 3. Залучення населення до ринкових відносин. 4. Кроки української економіки до інтеграції у європейський та світовий економічний простір.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

корупція, криміналізація й тінізація економіки, інвестиційний клімат, аграрна реформа, інтеграція економіки.

Основні події:

- 1996 р. — грошова реформа в Україні;
2008 р. — прийняття України до Світової організації торгівлі (СОТ).

1. Основні тенденції розвитку економіки у другій половині 90-х років

Подумайте

Якими були напрями економічних реформ у другій половині 90-х років? Які основні зміни відбулись в економіці? У чому полягав суперечливий характер реформ? Чому вони були саме такими?

На початку 90-х років знайти оптимальну формулу реформування національної економіки не вдалося. Країна опинилася в кризовій ситуації. Проте українське суспільство, випробувавши різні підходи до реформування, набуло певного досвіду суспільних перетворень. Тогочасна політична еліта головну причину загострення економічної кризи вбачала у повільних темпах переходу до ринкової економіки. За цих обставин Президент України Л. Кучма у 1994 р. проголосив нову соціально-економічну стратегію. Вона передбачала прискорення ринкової трансформації шляхом звільнення цін, обмеження дефіциту державного бюджету, впровадження вільної внутрішньої і зовнішньої торгівлі, запровадження строгої монетарної політики, масову приватизацію великих підприємств і проведення земельної реформи.

У перші 2 — 3 роки після проголошення економічного курсу Л. Кучми в українській економіці намітилися певні зрушення на краще. Вже 1995 р. промисловими підприємствами недержавного сектора було вироблено 45 % загального обсягу промислового виробництва. Надалі ця тенденція набрала сили і в першому півріччі 1998 р. недержавний сектор продукував 65,9 % промислової продукції. В економіці України утвердилися основи ринкової інфраструктури. З 1995 по 1999 рр. частина державної власності в Україні скоротилася з 96 до 62 %. Однак процес приватизації залишався досить суперечливим.

Зверніться до джерел

Історики Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко про приватизацію у другій половині 90-х років XX ст.:

«...правова неврегульованість процесу приватизації створила умови для різних зловживань. Так, наприклад, керівники деяких підприємств, прикриваючись рішенням «трудових колективів», а фактично співпрацюючи з ділками тіньового бізнесу, за безцінь купили значну кількість підприємств торгівлі, громадського харчування, побуту».

? У чому вбачають історики негативні сторони процесу приватизації?

Прискорилися і процеси приватизації на селі. Сертифікати, які засвідчували право на земельний пай, за 1994 — 2002 рр. одержали близько 7 млн осіб. Крім того, були зроблені спроби перетворити колгоспи на сільськогосподарські кооперативи. На початок 1996 р. було роздержавлено 30 % радгоспів, більшість з яких трансформувались у кооперативні сільськогосподарські підприємства (КСП). Було створено 34,1 тис. фермерських господарств, проте кожне четверте з них згодом збанкрутувало.

Зверніться до джерел

Із листів сільських читачів до редакції газети «Голос України»:

«Чому ми стали такі бідні? Приклади з життя КСП «Промінь» дають відповідь на це запитання. Мали ми 800 голів корів — залишилося 400, були кури — тепер перевелися, городини немає, садок занедбали, свиноферму розорили...»

Тепер візьмемо наших фермерів. Хто вони? Це голова КСП — він переписав землю на жінчиного брата. Це голова сільради — він переписав землю на тестя. Це заступник голови і головний інженер — вони передали ділянки батькам.

От і вийшло, що прості люди знову осталися осторонь. ...З наших безладь й бездогляду хтось добре наживається, тільки не доярка чи свинарка. ...Не підписуюсь, бо зі світу живуть».

? Як виконувався закон про приватизацію на практиці? До яких наслідків це призводило? Чи були процеси у сільському господарстві та промисловості подібними? Поясніть.

Другим важливим напрямом прискорення економічних реформ було досягнення фінансової стабілізації. У результаті фінансової політики держави темпи зростання цін зменшилися з 400 % в 1992 р. до 40 % у 1996 р.

Зниження інфляції сприятливо вплинуло на стабілізацію курсу національної валюти по відношенню до долара. У вересні 1996 р. була проведена грошова реформа.

Зверніться до джерел

З Указу Президента України «Про грошову реформу», 1996 р.:

1. Провести, починаючи з 2 вересня, в Україні грошову реформу — введення в обіг визначеної Конституцією та іншим законодавством України національної валюти України,

якою є гривня та її сота частина — копійка... 3. Українські карбованці підлягають обміну на гривні (банкноти та розмінну монету) за курсом 100 000 карбованців на 1 гривню...»

? У чому полягала сутність грошової реформи?

Голова Верховної Ради В. Литвин про грошову реформу в Україні:

«...реформа супроводжувалася встановленням і наступним підтриманням завищеного курсу гривні щодо долара США та інших валют, що вочевидь не відповідав її реальній купівельній спроможності і кризовому стану української економіки».

? Які недоліки бачить автор документа у проведенні грошової реформи?

Динаміка курсу долара відносно гривні у другій половині 90-х років XX ст. — на кінець 2005 р. (за даними НБУ)

Роки	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Вартість одного долара США в грн	1,89	1,90	3,13	5,21	5,75	5,15	5,35	5,30	5,33	5,05

? Порівняйте курс долара відносно гривні у другій половині 90-х років з аналогічними показниками у 2000 — 2005 роках. Про що це свідчить?

Було здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, почав розвиватися ринок цінних паперів.

Разом з тим, за оцінками фахівців, 48 % грошової маси оберталося поза державними структурами, оскільки через високі податки понад 60 % економіки діяло в «тіні». Зрозуміло, що це не сприяло довірі іноземних інвесторів до України і гальмувало вкладання ними капіталів в українську економіку. Тому одним із головних напрямів реформ вважалося поліпшення **інвестиційного клімату** в Україні з метою залучення іноземних капіталовкладень у розвиток економіки, особливо в оновлення виробництва. З цією метою було розроблено і законодавчо запроваджено державну програму заохочення іноземних інвестицій в Україні, яка передбачала податкові пільги та страхові гарантії іноземним інвесторам. Завдяки такій політиці присутність іноземного капіталу в українській економіці з 1995 р. по 2004 р. зросла майже у 14 разів, але його частка в економіці Польщі, Угорщини, Чехії була значно більшою. Іноземних інвесторів відлякувала політична нестабільність в Україні, **криміналізація і тінізація економіки**.

Саме тому влада розпочала у другій половині 90-х років корегувати економічну політику. Для виведення економіки з тіні та наповнення бюджету насамперед було взято курс на зниження податкового тиску на комерційні структури і фізичних осіб. Зокрема, було знижено максимальну ставку прибуткового податку з фізичних осіб з 90 % у 1994 р. до 40 % у 1999 р.

Корегування реформаторської політики дозволило покращити ситуацію в окремих сферах економіки та матеріального життя населення. Насамперед це знайшло відображення в зменшенні темпів падіння ВВП.

Динаміка ВВП у 1995 — 2002 рр. у порівнянні з минулим роком (%)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
ВВП	-11,8	-10,0	-2,2	-1,7	0	+5,9	+9,0	+4,0

? Які зміни відбулися в економіці на початку XXI століття?

Заробітна плата з жовтня 1994 р. по квітень 1997 р. зросла у валютному еквіваленті більш ніж у 4 рази — з 22 до 90 доларів США. Середньомісячна інфляція у 1997 р. не перевищувала 1 %.

Проте, незважаючи на деяку стабілізацію, що намітилася на 1997 р. у ряді галузей, економічну кризу подолати не вдалося. Протягом 1997 — 1999 рр. середньомісячна заробітна плата, що виплачувалася вкрай нерегулярно, знов знизилася у валютному еквіваленті майже вдвічі і складала менше 50 дол. США. Збільшилась кількість офіційно зареєстрованих безробітних, що становила на 1999 р. близько 1,5 млн осіб. За межею бідності опинилося близько половини українських громадян. За даними ООН, Україна за індексом людського розвитку, який враховує стан здоров'я, рівень освіти та реальну купівельну спроможність населення, з 1994 по 1999 р. перемістилася з 54 на 102 місце у світі.

2. Пошуки шляхів стабілізації на початку XXI ст. Здійснення аграрної реформи

Після спаду світової фінансової кризи 1997 — 1998 рр. намітилося поступове зростання базових економічних показників в Україні. На початку XXI ст. економіка України розвивалася більш високими темпами, що віддзеркалювалося у загальних показниках економічного піднесення. Зокрема, у 2003 р. порівняно з 1999 р. приріст ВВП в Україні становив 32,9 %, а обсяг промислової продукції виріс за цей час на 60 %.

Поступово ставала на міцну фінансову основу «Укрзалізниця». Якщо у 2000 р. вона мала понад 1 млрд грн збитків, то у 2001 р. їй вдалося отримати 3,7 млрд грн прибутку.

Позитивну динаміку зберігала космічна галузь. Вагомих успіхів домоглися науковці, робітники машинобудівних заводів України у створенні ракети-носія «Зеніт» для участі у всесвітньому проекті супутникового зв'язку «Глобал стар». Підприємства «Південне» та «Південмашзавод» розробляли проект запуску «Зеніта» з морської платформи.

20 квітня 2001 р. відбувся політ літака АН-74ТК-300. Машина була створена чотирма підприємствами: Харківським авіазаводом, АНТК імені Антонова, Запорізьким моторобудівним КБ «Прогрес» та заводом «Мотор-Січ». Фактично це був цілком новий український літак XXI століття, виготовлений без матеріальної допомоги держави, який відповідав усім світовим стандартам. Створення цієї машини дало змогу Україні вийти на міжнародні ринки з новими вигідними проектами. У серпні 2001 р. українська делегація, у складі якої були представники 14 підприємств і фірм авіакосмічної галузі країни, взяла участь у V Міжнародному авіакосмічному салоні у підмосковному місті Жуковському. На виставці був представлений літак «Мрія», а також військово-транспортний літак АН-70, виготовлений українсько-російським концерном, який

Черговий запуск української ракети-носія «Зеніт» з морської платформи в рамках міжнародної ракетно-космічної програми «Морський старт».

Яке враження на вас справляє фото?
Чи треба було, на вашу думку, розвивати
космічну галузь, враховуючи загальний
стан економіки України?

«Мрія» з «Бураном». Радянський космічний корабель багаторазового використання на транспортному літаку українського виробництва («Мрія»), одному з найбільших у світі.

М'ясо, м'яса птиці та яєць у 2004 р. складав 13 % при мінус 3 % у 2003 р. Збитковим залишалося тваринництво, але воно зменшило відставання порівняно з попередніми роками.

зацікавив бізнесменів і фахівців галузі. Взаємовигідні стосунки з Росією в космічній галузі давали Україні хороші перспективи у розробці сучасних високих технологій.

Успішно почала розвиватися й легка промисловість. У 2001 р. обсяги її виробництва зросли на 14 %.

Позитивні зрушення відбувалися і в сільському господарстві.

У 2002 р. в Україні набрав чинності Земельний кодекс, який запровадив оновлене законодавство на землю, орієнтоване на розвиток ринкових відносин.

Обсяг валової продукції АПК у 2004 р. збільшився на 15 %. Рівень рентабельності виробництва мо-

Зверніться до джерел

Історик С. Кульчицький про розвиток сільського господарства у 2000 — 2001 рр.:

«...підсумки першого року господарювання в умовах відсутності колгоспного ладу виявилися цілком сприятливими. Виробництво валової сільськогосподарської продукції зросло за 2000 р. на 9,2 %. У 2001 р. було досягнуто рекордного урожаю зернових (майже 40 млн тонн)».

? Якими були наслідки другого етапу земельної реформи?

2002 р. вперше за тривалий період середня заробітна плата по Україні становила 377 грн і перевищила затверджений прожитковий мінімум 365 грн, а у вересні 2004 р. вона збільшилася до 631 грн, тобто виросла у 2,5 рази. Було підвищено трудові пенсії.

Динамічне зростання економіки на початку XXI ст. сприяло певній стабілізації фінансової системи. За 2001 — 2003 рр. валютні резерви країни збільшилися майже в 5 разів, хоча за їх вартісними обсягами у доларовому еквіваленті залишалися значно нижчими, ніж в Росії, Польщі, Чехії, Угорщині та деяких інших постсоціалістичних країнах. Позитивно впливала на розвиток економіки України банківська система, насамперед забезпечуючи потребу у грошах, кредитах.

Однак ці тенденції та явища ще не набули системного характеру. Ситуація залишалася складною.

Зберігались та поглиблювались структурні деформації в економіці. У 2000 р. частка базових галузей — металургії, хімії, енергетики, паливної промисловості (тобто найбільш капітало-, енерго- трудомістких і водночас екологічно шкідливих виробництв) становила до 58 %. Для порівняння — у розвинутих країнах ця частка становить 22 — 25 %. А структура, подібна

українській, вважається безперспективною щодо темпів розвитку. До того ж у другій половині 90-х років відбулося значне (утричі) скорочення частки машинобудування. За оцінками експертів, цей стан був загрозливим для національної безпеки країни.

Катастрофічним залишався рівень фізичного та морального старіння основних виробничих фондів. Реальне зношення основних засобів у провідних галузях сягало 60 — 70 %. В енергетиці, на транспорті, в деяких інших галузях цей показник наблизився до критичної межі. Це поставило в надзвичайно складне становище переробні галузі, призводило до величезних виробничих втрат. Наприклад, у виробництві продовольства вони становили 20 — 25 % від загального обсягу потенційної кількості, яка не доходила до споживача.

Дуже складно й неоднозначно відбувалася приватизація обленерго, хоча саме в паливно-енергетичному комплексі було завдано серйозного удару по тіньовому бізнесу. Однак це не зупинило нафтових криз, що періодично виникали. Залишалась незмінною енергетична залежність від Росії, технічна відсталість нафтопереробних заводів. Водночас у кризовому стані залишалася вугільна галузь, шахтарі знаходилися на межі зубожіння. Разом із тим, серйозною загрозою безпеки держави було саме енергопостачання. За рахунок власних джерел паливно-енергетичних ресурсів Україна задовольняла свої потреби лише на 47 % (національні родовища забезпечують лише 10 — 12 % потреб у нафті, 20 — 25 % — у природному газі). І до сьогодні, хоча наша держава імпортує енергоносії з понад двадцяти країн світу, все ж більшість їх надходить з Росії.

Продовжувалася і навіть посилювалася «тінізація» та криміналізація економіки. За даними експертів, на початку 2001 р. тіньовий сектор становив близько 60 % економіки, приблизно 40 % населення одержувало офіційно незареєстровані доходи. За роки незалежності незаконний експорт капіталу з України досяг 20 млрд доларів.

Зверніться до джерел

З книги Л. Кучми «Україна — не Росія» (2004 р.) про тіньову економіку:

«Серед найважчих наслідків того, що ми входили у ринок стрімголов, — тіньова економічна діяльність. Найнебезпечніше тут... перетворення чиновників у активних діячів тіньової економіки.

Природний наслідок розквіту тіньової економіки — поява «олігархічних» структур, їхнього зрощення з державним апаратом.

Але держава не може виконувати свої обов'язки, якщо її політику значною мірою будуть визначати, виходячи із своїх інтересів та мети, окремі могутні особи або групи, що здатні вплинути на законодавчі та правоохоронні органи, судову практику, центральні та місцеві керівні структури, на засоби масової інформації».

? З чим пов'язує автор документа процес формування тіньової економіки? Які наслідки це мало для держави? Чи можна було уникнути тінізації економіки? Обґрунтуйте свою думку.

Залишався низьким рівень життя населення. Недостатньо у порівнянні з цінами зростали заробітна плата, пенсії, стипендії та інші соціальні виплати. Часто виникали борги з їх виплат. Проблеми в економіці, непослідовність і гальмування реформ, невідповідність правової бази економічним реаліям, недосконала соціальна політика продовжували залишатись актуальними для України на початку ХХІ ст.

3. Залучення населення до ринкових відносин

Подумайте

Як відбувалися процеси залучення населення до ринкових відносин? У чому полягала їх суперечливість?

На початку української незалежності соціально-економічні перетворення мали «шоковий» характер руйнування старої системи на тлі сталої економічної кризи й соціальної дестабілізації. Здійснюваний курс прискорених перетворень в Україні полягав у формуванні великих капіталів при фактичному відстороненні від участі в цьому процесі більшості населення. За ці роки суспільство різко диференціювалось.

Формування великого капіталу за умов відсторонення від економічних перетворень переважної частини населення обґрунтовувалось необхідністю концентрації грошових і матеріальних ресурсів та первинного нагромадження капіталу на початкових стадіях розгортання ринкових перетворень. Основна частина великих капіталів створювалася за рахунок «тіньової» діяльності, спекуляції, хабарництва і розкрадань, тому в центрі економічного життя цілком закономірно опинилися особи, тісно пов'язані з «тіньовою» економікою, представники корумпованого державного апарату. Перерозподіл грошових і матеріальних ресурсів в основному відбувся. Причому їх переважна частина опинилась у власності незначної групи населення. З'явилися так звані олігархи — група найзаможніших людей, які мають суттєвий вплив на всі сторони життя країни.

Проблема виживання, як і проблема первісного накопичення капіталу, вирішувалася за допомогою активного включення населення у різні процеси, що розгортались в рамках «тіньової» економіки. Люди перестали довіряти державній владі, все більше звертаючи свій погляд у бік «тіньового» капіталу. Надто високий рівень прибутковості злочинної економічної діяльності порівняно з рівнем прибутковості легального бізнесу, об'єктивна зацікавленість (необхідність) у більшості населення активізувати свою участь у «тіньовій» економіці створювали основу для нарощування корупції, «тіньової» діяльності і кримінальної активності.

Відбувся розкол суспільства на дві нерівні частини — на зайнятих у привілейованому секторі і на тих, хто працює у немонополізованому секторі економіки, що регресує. Для перших, чия діяльність пов'язана з одержанням надприбутків (експортери сировини, насамперед нафти, газу, кольорових металів, керівники фінансово-кредитних і посередницьких сфер), є характерним прагнення одержати і максимально вивести з-під оподаткування свої прибутки, що можна зробити здебільшого шляхом прямих порушень законодавства і встановлення особливих «довірчих» відносин з двома соціальними групами: державними чиновниками, які визначають умови комерційної діяльності, і кримінальними елементами, які змушують сплачувати «данину». Саме союз названих сил формує сучасні корпоративно-бюрократичні клани, які є суб'єктами владних відносин.

Більша ж частина трудового населення опинилась поза рамками цього сектору. Як наслідок, відбулося падіння життєвого рівня пересічних громадян, безробіття в легальному секторі економіки, що об'єктивно розширювало ресурсну базу злочинності, підвищувало «соціальну значимість» лідерів мафіозних співтовариств, здатних підтримати життєдіяльність

певної частини громадян, які втратили роботу, надати можливість одержувати кошти до існування в умовах кризи владних структур і економіки. Представники цієї частини населення переходили у маргінальне середовище, легко піддаючись залученню до організованої злочинної діяльності як охоронці, бойовики, обслуга. Чимала частка людей адаптувалася до нових умов через участь у різних формах «тіньової економіки» (посередницькі послуги, спекуляція, дрібне підприємництво без відповідного дозволу і т. ін.). Безробіття та зубожіння живили розширення нелегального ринку (проституція, наркотизм, тоталізатор та ін.).

Тому для значної частини населення характерним було негативне ставлення до ринкової економіки, а головне — до її наслідків для життя більшості громадян.

Великою мірою це стосується участі населення у підприємницькій діяльності, його ставлення до підприємництва як сфери економіки та соціальної поведінки. Нерозвиненість останньої є суттєвою перешкодою на шляху реального здійснення економічних (ринкових) реформ.

Негативне ставлення значної частини населення до підприємницької діяльності певною мірою визначалося його економічною свідомістю і культурою. Успадкована від СРСР економічна адміністративно-командна культура вже не «працювала», а нова, ринкова, ще не сформувалася. Така ситуація призводила до багатьох негативних наслідків, починаючи з економічної некомпетентності та безвідповідальності і закінчуючи економічною злочинністю.

Зверніться до джерел

Із даних соціологічних досліджень:

«...серед тих, хто у 1999 р. бажав офіційно створити підприємство (фірму), займатися індивідуальним підприємництвом або індивідуальною трудовою діяльністю, 12% указали, що для цього існує багато адміністративних перешкод, 15% відзначили великі податки, 32% посилались на недостатність капіталу. Не бажали офіційно створити підприємство (фірму), займатися індивідуальним підприємництвом або індивідуальною трудовою діяльністю 58%, з них 11% зазначили, що це дуже великий ризик.

Значною мірою ці проблеми залишилися й майже семиліття по тому. Так, у 2006 р. громадська думка, визначена не лише серед бажаючих офіційно займатися підприємництвом, а стосовно всього населення України (віком 18 — 70 років), засвідчила, що основними причинами відмови людей від започаткування власного бізнесу є: відсутність стартового капіталу (58%), корупція влади і контролюючих органів (19%), несприятливе законодавство (17%), надмірне оподаткування (16%), значна ризикованість цієї діяльності (13%).»

? Про які тенденції у розвитку підприємництва свідчать наведені дані? Якими є наслідки цих явищ?

Розвиток підприємництва увійшов у суперечність із залишками радянського світосприйняття, для якого характерною була формула «гарантований прибуток ціною мінімальних трудових витрат». Такий тип поведінки був адаптований до радянської економіки й орієнтувався на командно-адміністративну систему. Висхідний тип ринкової поведінки характеризувався формулою «максимум прибутку ціною максимуму трудових витрат». Представники цього типу поведінки мають демонструвати високу економічну активність, розуміння того, що ринок надає можливість для підвищення їхнього матеріального становища відповідно до докладених зусиль, знань і вмінь.

Ринковий тип поведінки лише починає формуватися й великою мірою залежить від перебігу реформ, соціальних очікувань усього населення.

4. Кроки української економіки до інтеграції у європейський та світовий економічний простір

Подумайте

Чому Україна активно намагається інтегрувати у європейський та світовий економічний простір? Якими є основні напрями такої інтеграції?

Активна участь України в **інтеграційних** процесах зумовлена потребами подолати штучну відокремленість нашої держави від світового господарства, що була наслідком політики тоталітарного правління радянської доби. Держава прагне розвивати взаємовигідні зв'язки як в секторі експорту, так і імпорту. Пріоритетними напрямками сектору експорту є:

- розвиток виробництва і пошуки ринків збуту верстатів, літаків, побутової техніки, виробів порошкової металургії, електрозварювальної техніки та інших високотехнологічних і наукомістких виробів, які відповідають світовому рівню;
- перетворення сільськогосподарського і продовольчого виробництва у високоефективну галузь, спроможну істотно впливати на обсяги вітчизняного експорту;
- розвиток торгівлі патентами, ліцензіями, різноманітними послугами, передусім транспортними, пропонуючи транзитні перевезення вантажів, нафти, газу;
- розвиток виробництва та пошук вигідних ринків збуту кольорових металів, урану, що можуть посилити експортний потенціал України.

У галузі імпоротної політики пріоритетними напрямками визнано передусім такі:

- імпорт лікувальних засобів, обладнання для медичних закладів, техніки для розвитку медичної промисловості;
- імпорт продовольства, новітньої техніки і технологій для розвитку харчової промисловості.

Інтеграція України у світову господарську систему передбачає вибір пріоритетного економічного простору, в якому найбільш повно можуть реалізуватися національні інтереси.

Найсприятливіший економічний простір — це країни колишнього СРСР, де є реальні можливості для активізації відносин на новій політико-економічній основі. На ринку країн СНД Україна реалізує понад 25 % ВВП і забезпечує головні свої потреби в нафті, газі, деревині, бавовні та іншій сировині. Незважаючи на те, що в 90-х роках відбулося значне скорочення зовнішньоекономічних зв'язків між республіками колишнього СРСР в результаті переорієнтації їхніх торгових потоків на країни так званого далекого зарубіжжя, рівень взаємозалежності партнерів по СНД залишається досить високим. А тому й відновлення економічних відносин між ними є найпотужнішим чинником стабілізації економіки і піднесення добробуту населення кожної з країн СНД.

Усвідомлюючи цю обставину, керівництво України здійснює заходи щодо реінтеграції на основі розроблення ефективного механізму економічної взаємодії з партнерами по СНД. При цьому розвиток співробітництва

здійснюється як на міждержавній основі через погодження між урядами основних параметрів взаємовідносин, так і на рівні прямих зв'язків підприємств, об'єднань, кооперативів, бірж, асоціацій, спілок тощо. Надаючи своїм підприємствам можливість самим встановлювати економічні зв'язки, держава тим самим створює передумови для функціонування Євроазіатської зони вільної торгівлі.

Сферу особливих економічних інтересів України становлять країни Східної Європи, передусім колишні члени Ради Економічної Взаємодопомоги (Болгарія, Угорщина, Словаччина, Чехія). Хоча зв'язки України з **посткомуністичними країнами*** відбивали лише міждержавні відносини СРСР, вони були достатньо стійкими й ефективними, а їх активізація на новій економічній основі розширює інтеграційні перспективи для нашої держави. Розбудові таких відносин сприяє територіальна близькість, наявність відповідних транспортних комунікацій, історичні й духовні традиції тощо.

Керівництво держави орієнтувалось на оновлення виробничих зв'язків з Польщею, Болгарією, Словаччиною, Угорщиною. При цьому йшлося не тільки про відновлення старих форм співробітництва. Україна намагалася співпрацювати в інвестиційній сфері, створенні спільних підприємств, особливо у прикордонній смузі, спільній діяльності на ринках третіх країн.

Значні зусилля нашої держави спрямовувались на розширення зовнішньоекономічних зв'язків з Європейським Союзом (ЄС), який є одним з трьох головних промислових, фінансових і торгових центрів світу. Як відомо, економічне співробітництво України з ЄС здійснювалось на основі угоди про торгівлю між СРСР та Європейським Союзом. Причому воно нерідко мало конфронтаційно-ідеологічний характер, оскільки стримувалося ідеологічними та політичними перешкодами. Скажімо, існувала заборона на передачу соціалістичним країнам, в тому числі й Україні, прогресивних технологій, торгівлю окремими товарами тощо. В сучасних умовах між Україною та ЄС досягнуто домовленостей щодо усунення перешкод на шляху розвитку взаємовигідного співробітництва.

У 1992 р. Україна долучилася до співробітництва з європейськими фінансовими організаціями, зокрема, ставши членом Європейського банку реконструкції і розвитку, створеного з метою допомоги країнам Східної Європи подолати комуністичне минуле. Тоді ж почалося і співробітництво з ЄС. Українське керівництво проголосило своєю стратегічною метою вступ до цієї впливової міжнародної організації. У 1994 р. була підписана, а в 1998 р. набула чинності угода про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС. У документі проголошувалися такі цілі співробітництва: сприяння розвитку торгівлі, інвестицій; створення умов для взаємовигідного співробітництва в усіх галузях; підтримання зусиль України щодо зміцнення демократії, розвитку її економічного потенціалу та завершення переходу до ринкової економіки та ін. Загальну стратегію ЄС щодо України було затверджено у 1999 р.

У липні 2002 р. відбувся саміт «Україна — ЄС». Основними питаннями, що обговорювалися, були питання надання Україні статусу країни з ринковою економікою і асоційованого членства в ЄС. Однак за підсумками роботи саміту було прийнято рішення, що Україна поки не відповідає вимогам ЄС і не потрапляє у сферу його діяльності. У наступні роки українське

керівництво продовжувало дотримуватися політики, спрямованої на євроінтеграцію та вступ до ЄС. Вагомими досягненнями на цьому шляху стали надання нашій державі статусу країни з ринковою економікою та **прийняття України в 2008 р. у Світову організацію торгівлі (СОТ).**

У процесі економічної інтеграції України у світовий простір є важливими відносини із США. З цією державою Україну пов'язують не тільки економічні перспективи та науково-технічні зв'язки. На початку ХХІ ст. зросли обсяги товарообігу і прямих інвестицій, активізувалося співробітництво в галузі зміцнення миру та безпеки народів, боротьби з організованою злочинністю, підготовки й перепідготовки кадрів.

Україною робляться певні кроки щодо розвитку економічних зв'язків з Китаєм. Значно збільшився імпорт китайських товарів, хоча експортні поставки в цю країну поки що мізерні. Вітчизняним виробникам необхідно більш активно пробиватися на внутрішній ринок Китаю. Україна здатна за певних умов поставляти до Китаю продукцію машинобудівного комплексу, співпрацювати у підготовці кадрів, спільному здійсненні наукових проектів тощо.

Зверніться до джерел

З інтерв'ю Голови Верховної Ради України В. Литвина про перспективи економічних відносин України з Китаєм. Газета «Сільські вісті», 2005 р.:

«...Україна при сприянні Китаю може розраховувати на свою присутність в азієсько-тихоокеанському регіоні. А Україна — представляти інтереси Китаю в Європі. У нас багато схожих завдань співпраці з іншими країнами. Китай зацікавлений в інноваціях і робить ставку на науку, виділяючи на це величезні кошти. А в нас є величезні напрацювання, величезний досвід, які наше виробництво нині не запитує. У Китаї — їх бракує. Тому ми можемо туди входити й створювати там технопарки, приходити із своїми ідеями, там готові виділяти на цю справу величезні кошти. Спільні підприємства ми можемо створювати й в Україні. Ми справді можемо розраховувати на величезні китайські інвестиції в нашу економіку».

? Які перспективи співпраці України і Китаю визначив Голова українського парламенту у 2005 р.? Чи реалізовані вони на сьогоднішній день? Чому? Поясніть свою думку.

Інтеграції України у міжнародну економіку сприяє розвиток відносин з міжнародними економічними та валютно-кредитними організаціями, зокрема такими, як Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Європейський банк реконструкції і розвитку, які стали джерелами зовнішніх запозичень України на потреби її економічного розвитку.

Отже, Україна спроможна успішно будувати свої зовнішньоекономічні зв'язки на взаємовигідних умовах як з країнами близького, так і далекого зарубіжжя, інтегруючись у європейський та світовий економічний простір.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Назвати події за датами:

1996 р., 2008 р.

2. Дати пояснення, застосувати на прикладах поняття:

корупція, криміналізація й тінізація економіки, інвестиційний клімат, аграрна реформа, інтеграція економіки.

3. Описати:

- пошуки шляхів стабілізації економіки на початку ХХІ ст.;
- проблеми залучення населення до ринкових відносин;

- прояви кризових явищ та позитивних зрушень в економіці в цей період;
- кроки до інтеграції української економіки у європейський та світовий економічний простір.

4. Схарактеризувати:

- сутність та основні заходи економічних реформ;
- причини та наслідки кризових явищ в економіці України того часу;
- зародження позитивних тенденцій в економіці на початку ХХІ століття;
- сутність аграрної реформи.

5. Висловити й аргументувати свою думку з питань:

А. У 1999 році в одному з виступів Президент України Л. Кучма зауважував: «Економіка залишається найвразливішою ланкою перед злочинним і корупційним натиском через недовершеність початих тут перетворень, слабкість, а нерідко й відсутність реальних важелів державного управління. Криміналізовані й «тінізовані» буквально всі сфери. ... Тільки з початку цього року на підприємствах системи Міненерго викрито близько тисячі злочинів. Основні з них — посадові зловживання, тобто корупція. У тому числі серед найбільш високопоставлених осіб. Втрати обчислюються вже двома мільярдами гривень. ... Не державою і не в державних інтересах розробляється більшість сценаріїв у сфері приватизації». Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою? Чому? Що спричинило таке становище?

Б. За результатами соціологічних опитувань у 2006 році 46 % населення країни у віці від 18 до 70 років відчували себе «цілком спроможними займатися підприємницькою діяльністю» і «в цілому спроможними, але потребували поглиблення знань та набуття навичок у цій сфері». За 2000 — 2006 рр. утричі збільшилася кількість прибічників думки, що саме підприємницька діяльність дає можливість бути самостійним та незалежним у діях, є цікавою, творчою та інноваційною. Про що свідчать такі дані?

6. Оцінити:

- хід і результати економічних реформ цього періоду;
- стан економіки на початку ХХІ ст.;
- позицію населення щодо економічних перетворень.

Тема 37. Етносоціальні процеси та рівень життя населення

1. Демографічні зміни. 2. Соціальна диференціація суспільства. 3. Міжнаціональні відносини.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

соціальна диференціація, депопуляція, трудова міграція, поліетнічна держава, міжнаціональні відносини, національна політика, національні меншини, репатріація.

Основні події:

2001 р. — перепис населення.

1. Демографічні зміни

Подумайте

Якими були чинники скорочення населення України у 90-ті роки ХХ — на початку ХХІ ст.? Чим різнились демографічні процеси на селі та в місті? Яким було становище молоді і молодих сімей? Як ці процеси були пов'язані з економічним і політичним станом суспільства?

За кількістю населення серед країн Європи Україна посідала п'яте місце після Німеччини (80 млн осіб), Італії (58 млн), Великої Британії (57,5 млн),

Франції (57 млн). За переписом 1989 р. в УРСР мешкало 51,7 млн осіб. Населення розміщується по території країни нерівномірно.

За умов погіршення матеріального становища більшості населення незалежної України у 90-ті роки ХХ ст. почалося різке його скорочення.

Зміни в кількості населення України в 1991 – 2001 р.

Показник	1989	1991	1996	1997	2001
Загальна кількість населення України (млн осіб)	51,7	51,9	51,3	50,9	48,4
У тому числі:					
міське	34,6	35,1	34,8	34,5	32,5
сільське	17,1	16,8	16,5	16,4	15,8
У тому числі:					
чоловіки	23,9	24,1	23,9	23,9	22,4
жінки	27,8	27,8	27,4	27,0	26,0

? Проаналізуйте дані таблиці й визначте динаміку кількісних змін населення України за ці роки. Які верстви населення зазнали найбільших змін? Як ви думаєте чому?

Отже, кількість населення в Україні за роки незалежності скоротилася більш ніж на 3 млн. Це зумовлено багатьма чинниками. Одним з основних було скорочення населення у зв'язку з процесом **депопуляції**, тобто різким зниженням народжуваності порівняно з рівнем смертності. Особливо вираженими ці тенденції були на селі. Так, у 1994 р. в кожному п'ятому селі України не народилося жодного малюка. У значній кількості сіл взагалі залишалися тільки пенсіонери, деякі села вимирали.

Динаміка депопуляції населення у 90-ті роки ХХ ст. — на початку ХХІ ст.

	1991	1992	1993	1994 – 1996	1998	2000	І півріччя 2002 р.
Кількість, тис.	34,9	100,0	157,6	1 222,0	300,0	400,0	200,0

? Проаналізуйте дані таблиці, визначте, якими були темпи депопуляції у 90-х роках. Як ви думаєте, з чим це пов'язано?

Зверніться до джерел

Історик П. Панченко про депопуляцію в різних регіонах України:

«Найменше новонароджених — в Сумській, Полтавській, Донецькій, Кіровоградській, Черкаській, Луганській областях. За перше півріччя 2002 р., наприклад, у Криму населення зменшилося на 7,8 тис. осіб. Тут померло 15,4 тис., а народилося 7,8 тис. осіб. Отже, негативний соціальний баланс становить 7,6 тисяч осіб — цифра для Криму разюча...»

? Про що йдеться в документі? Як ви думаєте, чим була зумовлена динаміка зниження народжуваності у зазначених регіонах?

Лідер КПУ П. Симоненко про демографічні зміни у селі:

«За останніми даними, у сільській місцевості на тисячу мешканців народжуваність становить 11,6 людини, а в кожному четвертому селі діти взагалі не народжуються. Це катастрофічно підриває генетичний фонд нації. Адже селянство не тільки забезпечує і відтворює сільське населення, а й поповнює наші великі і малі міста».

? Яким ставав склад населення у селі? До яких наслідків, на думку авторів документів, це призводило?

Фактично відбувалося старіння населення. З 1985 р. по 1995 р. частка молоді серед населення України скоротилася на 2,5% і склала 19,7% від загальної кількості населення країни. З 10 млн 16 — 29-річних осіб в країні у селі мешкали лише 2,7 млн, оскільки погані побутові умови й низькі заробітки спонукали молодь шукати кращого життя в місті.

На демографічні процеси серед міського населення взагалі, робітників зокрема, негативно впливали кризові явища в економіці.

У важкому становищі опинилися молоді сім'ї, яким на вистачало грошей на придбання житла й утримання себе і дітей. Так, на момент реєстрації шлюбу у 1993 р. власне житло мали близько 12 % молодих сімей, дві третини проживали з батьками, інші — в ґуртожитках або наймали житло.

Зверніться до джерел

Економіст Е. Лібанова про бідність сімей з дітьми:

«Найгострішими ж є проблеми бідності сімей з дітьми. Низький рівень оплати праці не завжди дозволяє навіть обом працюючим батькам забезпечити прийнятний (за низькими національними стандартами) рівень життя своїм неповнолітнім дітям. При зайнятості обох батьків і у разі відсутності в сім'ї непрацюючих дорослих 27,4 % сімей з дітьми є бідними. Якщо рівень бідності сімей з однією дитиною становить 25,8 %, то з чотирма та більше — до 87,7 %. Кількість дітей є особливо помітним фактором ризику бідності сімей з дітьми до трьох років (в середньому їх рівень бідності сягає 40,3 %).

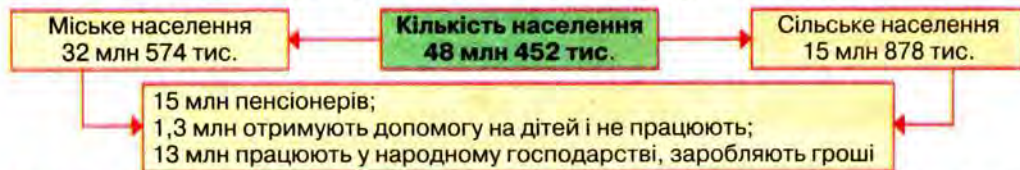
? У чому полягає, на думку автора документа, найважливіша причина бідності сімей з дітьми? Як пов'язане матеріальне становище сім'ї з кількістю дітей? Як такі явища відбиваються на демографічній ситуації в країні?

Посилились тенденції до розпаду сімей. У 90-ті роки в середньому на кожний п'ятий шлюб припадало 4,5 розлучень, причому 40 % розлучень відбувалось у сім'ях, які проіснували до 5 років. Безпосередньо з проблемами сімей в умовах зниження життєвого рівня населення була пов'язана проблема безпритульності дітей. У 90-х роках кількість безпритульних дітей постійно зростала і за офіційними даними склала на січень 2005 р. 150 тис. осіб. Зростала також кількість дітей в інтернатах.

У зв'язку з простоями підприємств, хронічними не виплатами зарплати робітники звільнялися й шукали інші способи заробітку. Промисловість втрачала кваліфікованих робітників. У країні посилювалася **трудова міграція**. Основні потоки трудової міграції з України спрямувались у Росію, Італію, Нідерланди, Німеччину, Польщу, Словаччину, Чехію. Мігранти з України за кордоном переважно виконували роботу, яка не потребувала високої кваліфікації. Господарська розруха сприяла і виїзду з країни інтелігенції. Низька зарплата, неспроможність значної кількості фахівців адаптуватися до нових ринкових умов призводили до масової декваліфікації кадрів. Дехто став займатися «човниковою» комерцією, а дехто — іншими нетрадиційними для них видами діяльності. Престиж розумової праці різко знижувався. Значна кількість учених виїхала за кордон.

Усі ці процеси дістали підтвердження під час першого в незалежній Україні перепису населення.

Дані перепису населення України (грудень 2001 р.)

? Проаналізуйте дані схеми, яка відображає демографічну ситуацію в Україні на момент перепису?

Ці тенденції продовжували зростати і на початку XXI століття.

Зверніться до джерел

Український політик А. Кінах про скорочення населення в Україні:

«На 1 січня 2005 року населення України зменшилося до 47 мільйонів 280 тисяч осіб. З них 67,7 відсотка становить міське населення і 32,3 відсотка — сільське. Серйозне занепокоєння викликає зниження рівня народжуваності, коефіцієнт якого за 2004 рік становить дев'ять, тоді як, на жаль, коефіцієнт смертності — 16. ...Основним завданням щодо поліпшення демографічної ситуації в країні є подолання тенденції стрімкого скорочення населення, посилення інституту сім'ї та забезпечення державної підтримки народжуваності».

? *Якою була демографічна ситуація початку 2005 р. за оцінкою політика? Яких заходів повинна вжити держава?*

2. Соціальна диференціація суспільства

Подумайте

Коли і як відбувалася лібералізація цін? Як вона відбилася на рівні доходів та способі життя населення? Чому почалася соціальна диференціація суспільства? Якими були її наслідки?

Наслідком упровадження ринкових відносин стала **соціальна диференціація**, тобто розшарування населення, його поділ на заможних, середньозабезпечених і бідних. На початку 1992 р. за межею бідності перебувало 11 % населення. Вже у 1998 р. цей відсоток зріс до 74.

Зверніться до джерел

Історики В. Семенко, Л. Радченко про соціальну диференціацію:

«...влітку 1998-го співвідношення доходів 10 відсотків найбагатших і 10 відсотків знедолених громадян склало пропорцію 60 : 1, а півтора відсотка населення має місячний дохід 4 тисячі доларів. Якщо більшість громадян вважають своє матеріальне становище незадовільним, то у 40 представників вищої еліти декларований річний дохід перевищив 250 тисяч доларів. Лише протягом одного року до України було ввезено для продажу або куплено за кордоном 6 тисяч найдорожчих автомобілів вартістю 100 і більше тисяч доларів».

? *Про що йдеться в документі? Які думки викликають у вас наведені дані?*

Які джерела нагромадження капіталів розкриває фото?

Ошукані вкладники пікетують Національний банк України з вимогами повернути їхні заощадження.

Як і в інших країнах, в Україні почали формуватися найбільш заможні верстви населення. Основу їх становили підприємці, комерсанти, банкіри, певна категорія управлінців, представники творчої інтелігенції та ін. Прірва між бідними і багатими розросталася. Якщо у 1993 р. 5 % громадян контролювали 35 % всієї економіки країни, то у 2000 р. 3 % людей володіли 65 % всіх доходів населення України. 0,2 % населення отримувало щомісячний дохід у розмірі 20 тисяч доларів, в той час як мінімальна зарплата в державі складала 65 доларів на місяць.

Зверніться до джерел

Історик Г. Середницька про виникнення «багатих»:

«„Багатими“ здебільшого ставали завдяки не підприємницькій діяльності, а маніпулюванню державною власністю, ресурсами, спекуляції, злочинній діяльності, корупції, „тінізації“ економіки тощо. Наприкінці 90-х рр. у „тіньовий“ обіг поза банківським обліком перейшло до 60 % національного доходу».

Історики Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко про шляхи нагромадження капіталу:

«Мільйони людей опинилися на межі зuboжіння. Були повністю „з'їдені“ інфляцією ті скромні заощадження, які значна частина громадян тримала в ощадних касах. Цей процес населення справедливо розцінювало як відкритий грабунки. Адже саме ці заощадження, запущені в обіг, дали можливість комерційним структурам нагромадити значні капітали».

? За рахунок чого досягалось нагромадження капіталів окремими громадянами? Як це відбивалось на житті більшості громадян?

Такі явища сприяли поділу споживчого ринку на два умовних сектори, ціни в яких істотно різнилися. Один — для осіб з високою платоспроможністю. Вони відвідували дорогі магазини, заклади культури та обслуговування, мали особистий транспорт, на них працювала розгалужена інфраструктура. Другий — для переважної більшості населення з невисоким рівнем достатку, низькою купівельною спроможністю, яке змушене було обмежуватися лише товарами першої необхідності.

Важливим чинником зростання збіднілих верств населення було безробіття.

Зверніться до джерел

Економіст Е. Лібанова про безробіття:

«...Безробіття неминує знижує рівень життя всієї родини: у 2002 році розмір допомоги по безробіттю становив у середньому лише 25,5 % зарплати, близько половини зареєстрованих безробітних взагалі не одержують допомоги. Особливо небезпечне поширення так званого родинного безробіття, яке спостерігається у малих та монофункціональних містах. Наявність у родині хоча б одного безробітного підвищує ризик бідності на 55 %, двох — у 2,2 раза, а трьох та більше (на жаль, в Україні, особливо у так званих депресивних регіонах є й такі родини) — утричі».

Проте не всі безробітні реально бідують: близько 10 % середньо- та високодохідних груп населення України становлять саме безробітні. Це засвідчує, що частина населення пристосувалась до складної економічної ситуації і знаходить собі джерела доходів поза зареєстрованим сектором економіки».

? Як позначається безробіття на життєвому рівні громадян та їх сімей? Чи завжди безробіття веде до зuboжіння людей? Поясніть.

Крім того, процес соціальної диференціації мав і регіональну диференціацію. Порівняно з іншими регіонами України рівень бідності у Києві був найнижчим і становив на кінець 2000 р. 11,5 %. Тоді як у Миколаївській та Луганській областях він складав, відповідно, 44,9 % та 33,5 %. Саме найбідніші регіони ставали основними постачальниками кримінальних елементів. Корумпованість влади, кримінальний характер капіталів стимулювали подальше зростання злочинності.

Основу соціальної структури тогочасного українського суспільства становило населення, яке було пов'язане насамперед з державною формою власності. Більшість його перебувала на межі бідності, ставлячи за мету лише

фізичне виживання. Отже, поглиблення соціальної диференціації поділило українське суспільство на заможних і знедолених, багатих і бідних, процвітаючих і злидених. Середній прошарок серед населення був мізерним.

3. Міжнаціональні відносини

Подумайте

Чи можемо ми вважати Україну поліетнічною державою? Чому? Схарактеризуйте національну політику влади у 90-ті роки. Якими були основні проблеми національних відносин незалежної України?

На території України живуть представники різних національностей, які мають власну мову, культуру, традиції. Корінний етнос, українці, — найчисленніший. Їх за переписом 1989 року налічувалося 72,7 %, 2001 року — 77,8 %. Іноетнічне населення становило відповідно 27,3 % у 1989 р. і 22,2 % у 2001 і складалося з представників 134 етнічних груп.

Етнічні групи населення України (найбільші за кількістю представників)

Дані перепису	Всього населення	Українці	Росіяни	Білоруси	Молдавани	Кримські татари	Болгари
1989	51,5 млн	37,4 млн	11,4 млн	440 тис.	324,5 тис.	47 тис.	233,8 тис.
2001	48,2 млн	37,5 млн	8,3 млн	275,8 тис.	258,6 тис.	248,2 тис.	204,6 тис.

? Аналізуючи таблицю, визначте, чи є Україна багатонаціональною державою. Як змінився національний склад держави між переписами? З якими процесами, на вашу думку, це пов'язано?

Загалом за етнічним складом населення Україна належить до числа **поліетнічних країн**. Це зафіксовано юридично у Конституції України та законах України.

З перших днів незалежності в Україні стали закладатися правові демократичні основи **міжнаціональних відносин**. Так, 1 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла Декларацію прав національностей України.

Після прийняття Декларації в Одесі відбувся перший Всеукраїнський національний конгрес з питань національного, духовного відродження народів України. Його учасники заявили про підтримку цього документа і висловили бажання реалізувати у практичній діяльності основні принципи Декларації прав національностей України.

Зверніться до джерел

3 Декларації прав національностей України, 1 листопада 1991 р.:

«Стаття 1. Українська держава гарантує всім народам, національним групам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Стаття 2. Українська держава гарантує всім національностям права на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, сприяє розвитку всіх національностей і культур.

Стаття 3. Українська держава гарантує всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами...

Стаття 4. Всім громадянам України гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята...»

? Які права різних національностей проголошує декларація? Чи є вона документом демократичної держави? Доведіть.

З перших днів незалежності України **національній політиці** приділялася велика увага. Був утворений Комітет у справах національностей

при Кабінеті Міністрів України, згодом перетворений на міністерство. Пізніше відповідальність за відродження та розвиток мов, культур, вільну реалізацію духовних потреб усіх націй в Україні було покладено на Державний комітет у справах національностей та міграції. Ще одним кроком до створення правових основ міжнаціональних відносин в Україні стало прийняття у червні 1992 р. Закону «Про національні меншини в Україні».

Зверніться до джерел

Із Закону «Про національні меншини в Україні», 25 червня 1992 р.:

«Стаття 1. Україна гарантує громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення...»

Стаття 2. Громадяни України всіх національностей зобов'язані дотримуватись Конституції та законів України, оберігати її державний суверенітет і територіальну цілісність, поважати мови, культури, традиції, звичаї, релігійну самобутність українського народу та всіх національних меншин.

Стаття 3. До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

Стаття 6. Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству...»

? Про що йдеться в документі? Хто в Україні належить до національних меншин? Якими є їхні права й обов'язки? Що таке національно-культурна автономія? Чи надає вона національним меншинам всі необхідні для їхнього розвитку права? Поясніть свою думку.

У 1994 р. в Україні було зареєстровано 300 національно-культурних товариств, організацій, що представляли 38 народів України. В місцях компактного проживання **національних меншин** за роки незалежності запрацювало 210 шкіл із викладанням рідною для них мовою. У вищих навчальних закладах студенти одержали можливість вивчати болгарську, угорську, єврейську, кримсько-татарську, польську та інші мови національних меншин. Мовами національних меншин в Україні виходять газети й журнали (1,3 тис. найменувань газет — російською мовою, 90 найменувань — іншими мовами).

Права національних меншин зафіксовані в Конституції України. Зокрема, відповідно до Основного закону всі громадяни України, незалежно від їхньої національної приналежності, віросповідання, походження, місця проживання, політичних переконань, культурної та мовної самоідентифікації, утворюють український народ. У Статті 11 Конституції України вказується, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Поліетнічність населення, яка утворилася в Україні, має виразну специфіку: з усіх етнічних неукраїнців понад 80 % становлять етнічні росіяни. Іншим аспектом української поліетнічності є питання визначення

мовної ідентичності. Зокрема, 5,5 млн етнічних українців, згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., вважають російську мову рідною. Сьогодні в Україні існує 3 мегамовні групи — україномовні українці, російськомовні українці та російськомовні росіяни.

Одним із регіонів, де національні відносини найбільш складні, став Крим. Спробою розпочати розв'язання національного питання на півострові стало утворення у лютому 1992 р. Автономної Республіки Крим. Для відновлення історичної справедливості й збереження національної злагоди українська влада забезпечила повернення 250 тис. кримських татар на їх історичну батьківщину. У складі населення АРК вони становлять уже 12,1 %. У порівнянні з 1989 р. їхня кількість у Криму збільшилася у 6,4 раза.

Процес **репатріації** та інтеграції кримських татар в сучасне українське суспільство ускладнювався реформуванням сфери економічних відносин, наприклад процесами приватизації землі, напруженістю у взаєминах репатріантів і влади. Має місце комплекс питань культурно-освітньої сфери. Були болючими і питання відродження понівеченої роками вигнання кримськотатарської культури (відтворення топоніміки, повернення культурних цінностей).

Окремої уваги заслуговує становище такої національної меншини, як роми. За даними перепису 2001 р., громада ромів України налічувала близько 47,6 тис. осіб, з яких близько 14 тис. проживає на Закарпатті й понад 4 тис. у Донецькій, Дніпропетровській та Одеській областях.

Інтегрованість ромів до економічного, культурного і політичного життя суспільства залишається недостатньою. На Закарпатті, Одещині, Харківщині функціонувало 6 ромських недільних шкіл. Однак рівень освіти ромів традиційно був найнижчим у порівнянні з іншими національними меншинами України. За даними Українського інституту соціальних досліджень (УІСД), близько половини ромських дітей не відвідували школу або регулярно пропускали уроки. Так у Закарпатській області у 2001 р. лише 83,7 % дітей ромів здобували неповну середню освіту, 14,5 % — загальну середню, 1,4 % — закінчили СПТУ, 0,3 % здобували середню спеціальну і лише 0,1 % — вищу освіту. Одна з найбільших проблем ромської громади — незабезпеченість житлом, а в разі його наявності — перенаселення. Рівень безробіття серед ромського населення становив на початку століття близько 90 %. Вкрай низьким був рівень представництва ромської громади в органах державної влади та місцевого самоврядування (1 депутат у складі Ужгородської міської ради).

Актуальності набувають міжнаціональні взаємини, пов'язані з міграцією до України представників тих громад, які традиційно не проживали на її теренах. Внаслідок міграційних процесів за останні роки в Україні зросла кількість азербайджанців. Чисельність більшості інших національних груп, зокрема болгар, молдаван, білорусів, євреїв, татар, циган, німців, скоротилася.

Збільшилася кількість корейців: в Україні їх нараховується 13 тис., тобто зростання сягнуло 50 %. Зросло число арабів. Якщо під час Всесоюзного перепису населення у 1989 р. їх було 1240 осіб, то у 2001 році — 6575 осіб. Зросло число в'єтнамців і вихідців з Індії, Пакистану, країн Південно-Східної Азії.

Отже, у складі населення України фактично зростає кількість представників тих етносів, які мігрують до України з несприятливих у соціальному і міжетнічному відношенні країн, тобто з тих держав, де вирують міжетнічні конфлікти і де низький рівень життя. За свідченнями експертів, це говорить не тільки про те, що Україна є транзитною територією, а й про те, що країна розглядається новітніми мігрантами як відносно стабільна в плані міжнаціональних взаємин.

Традиційним для нашої країни вважається високий рівень міжнаціональної толерантності в суспільстві. Міжнаціональні стосунки в Україні оцінюються більшістю населення як доволі благополучна сфера суспільного життя.

Завдяки виваженій національній політиці, яку проводила влада в 90-ті роки, Україна стала однією з небагатьох колишніх радянських республік, якій у пострадянському часі вдалося обминути загострень у міжнаціональних стосунках.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Дати пояснення, застосувати на прикладах поняття:

соціальна диференціація, депопуляція, трудова міграція, поліетнічна держава, міжнаціональні відносини, національна політика, національні меншини, репатріація.

2. Описати:

- демографічні проблеми в Україні;
- економічне та фінансове становище різних верств населення;
- процеси соціальної диференціації в суспільстві;
- проблеми різних етнічних груп і націй.

3. Схарактеризувати і порівняти:

- зв'язок між політичною та економічною ситуацією і демографічною ситуацією;
- міжнаціональні відносини;
- національну політику держави;
- екологічний стан навколишнього середовища.

4. Висловити й аргументувати свою думку з питань:

А. Л. Кучма у книзі «Україна — не Росія» у 2004 р. писав: «Є ще одна причина, що утримує мене від бажання бачити Україну постіндустріальною країною у чистому вигляді (добре, що така можливість ще довго не буде на порядку денному). Населенню країн першого рівня доводиться все менше боротися за підтримання досягнутого життєвого рівня; завдяки розвинутій (а то й гіпертрофованій) системі соціальних гарантій з'являється все більше людей, які не просто не бажають працювати, але й можуть дозволити собі не працювати. Ростає й кількість робіт, які мешканці цих країн не бажають виконувати, їх місця займають вихідці з інших континентів, що помітно змінює демографічну та релігійну структуру населення і навіть його зовнішній вигляд. ...збільшення кількості людей, які обходяться без сімейних уз та вважають їх тягарем, зайвою морокою (а також і до збільшення кількості сімейних пар, що обходяться без дітей), до стрімкого зростання сексуальних меншин, до легалізації наркотиків, дозвіл евтаназії та клонування (поки що не людини повністю, але її «запчастин»). Руйнуються тисячолітні табу, які виникли зовсім не випадково. Лібералізм погрожує обернутися карикатурою на самого себе: уже дозволені одностатеві шлюби, і це, боюсь, тільки початок». Про що йдеться в документі? Чим, на думку автора, загрожує Україні перехід до

постіндустріального суспільства? Чи погоджуєтесь ви з такою думкою? Навіщо, на ваш погляд, публікувались у 2004 р. такі міркування Президента країни? Б. Прочитайте у рубриці «Зверніться до джерел» (с. 280), що пише історик П. Панченко про депопуляцію в різних регіонах України. Як ви думаєте, чому в різних регіонах темпи зниження народжуваності були неоднаковими? Як це явище було пов'язане з політичною та соціально-економічною ситуацією в країні?

5. Оцінити:

- демографічну ситуацію в Україні на початку ХХІ ст.;
- етносоціальні зміни та їхні наслідки;
- стан міжнаціональних відносин.

Теми 38 — 39. Духовне і культурне життя України в умовах незалежності

1. Основні чинники та особливості розвитку культури в Україні. 2. Модернізація національної системи освіти. 3. Основні тенденції розвитку науки. 4. Здобутки української літератури і мистецтва, фізичної культури і спорту. 5. Екологічні проблеми та пошуки шляхів покращення стану навколишнього середовища. 6. Основні чинники та особливості релігійного життя України в умовах незалежності. 7. Взаємовідносини державної влади та релігійних конфесій.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

навчальні заклади нового типу, Болонський процес, природоохоронна політика.

Основні події:

- 1989 р. — Закон УРСР «Про мови в Українській РСР»;
- 1992 р. — створення Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ-КП);
- 2005 р. — приєднання України до Болонського процесу.

1. Основні чинники та особливості розвитку культури в Україні

Подумайте

У чому полягали нові умови розвитку культури у другій половині 80-х — на початку 90-х рр.? Як змінювалося становище української мови та мов національних меншин у суспільстві в цей період? Які проблеми виявились у розвитку культури?

Лібералізація суспільного життя за часів «перебудови» сприяла утвердженню принципів демократії в галузі культури, відкрила можливості для відродження духовного життя українського народу. Поступово зменшувався контроль компартійного апарату за ідейною, класовою спрямованістю творів культури і мистецтва, освітою і культурно-просвітницькою роботою.

За таких умов до процесів демократизації духовного життя стала активно долучатися українська інтелігенція. Гострі проблеми сучасності публічно обговорювались українськими науковцями й письменниками, викривались злочини сталінщини, лунали вимоги щодо реабілітації жертв тоталітарного режиму. У 1990 р. Спілка письменників України та історико-просвітницьке товариство «Меморіал» отримали дозвіл на ознайомлення з судовими справами репресованих письменників, розпочалася підготовка до видання збірки

про українських вчених і письменників — жертв сталінських репресій. Одночасно відроджене товариство «Просвіта» і Спілка письменників України гостро поставили питання про стан української мови, про наслідки багатолітньої русифікації українського народу.

Тиск національно-демократичних сил змушував владу до певних кроків у напрямі задоволення національно-духовних потреб українського народу й національних меншин. До того ж, компартійна номенклатура, яка взяла курс на суверенізацію України з метою позбутися контролю з боку Москви та зміцнити свою владу, намагалася використати мовну проблему у власних політичних цілях.

У жовтні 1989 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про мови в Українській РСР», який юридично закріплював державний статус української мови і гарантував рівноправність мов усіх народів, що проживали на території республіки. Однак механізмів контролю за виконанням закону законодавці не передбачили.

Зверніться до джерел

Із Закону УРСР «Про мови в Українській РСР», 1989 р.:

«...Відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова. ... Українська РСР створює необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей в республіці...

Мовами міжнаціонального спілкування в Українській РСР є українська, російська та інші мови.

Службові особи державних, партійних, громадських органів, установ і організацій повинні володіти українською і російською мовами, а в разі необхідності — й іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків...

Вільний вибір мови навчання є невід'ємним правом громадян Української РСР. Українська РСР гарантує кожній дитині право на виховання і одержання освіти національною мовою...

В Українській РСР навчальна і виховна робота в загальноосвітніх школах ведеться українською мовою.

У місцях компактного проживання громадян інших національностей можуть створюватись загальноосвітні школи, навчальна і виховна робота в яких ведеться їхньою національною або іншою мовою».

? Про що йдеться в законі? У чому ви вбачаєте його значення?

Після прийняття Закону «Про мови в Українській РСР» поступово, насамперед у сільській місцевості, розширилася мережа україномовних шкіл. У 1993 р. в них навчалося 60 % всіх учнів країни. Дуже повільно відбувалося переведення на українську мову діловодства в організаціях і установах. Спостерігалось небажання багатьох представників правлячої еліти втілювати в життя Закон «Про мови ...», що гальмувало процес національно-культурного відродження українського народу. Часто мовна проблема в Україні ставала розмінною монетою в політичній боротьбі.

Зверніться до джерел

Із статті заслуженого діяча науки і техніки України Ю. Жука про державну мову, 2005 р.:

«Державна мова — це інструмент злагоди, єднання всіх громадян держави навколо загальнодержавних проблем, це інструмент добробуту й захисту інтересів громадян держави... Знати державну мову, шанувати і захищати її — життєва необхідність для кожного громадянина України тому, що мова обслуговує потужний ринок інформаційно-

інтелектуальних товарів, вартість яких вже зрівнялася з вартістю всіх інших товарів (літаків, вагонів, зерна тощо). Якщо суспільство не користується в повному обсязі державною мовою, воно зазнає колосальних економічних, політичних, духовних та інтелектуальних втрат...».

? Яку роль, на думку вченого, відіграє державна мова у суспільстві? Чи погоджуєтесь ви з автором документу? Чому? Сформулюйте власну позицію щодо мовної проблеми в Україні.

Після здобуття Україною незалежності з метою правової та фінансової підтримки культури на початку 1992 р. Верховна Рада прийняла «Основи законодавства України про культуру».

Зверніться до джерел

Із Основ законодавства України про культуру, 1992 р.:

«Основними принципами культурної політики в Україні є:

визнання культури як одного із головних чинників самобутності української нації та національних меншин, які проживають на території України; утвердження гуманістичних ідей, високих моральних засад у суспільному житті, орієнтація як на національні, так і на загальнолюдські цінності, визнання їх пріоритетності над політичними і класовими інтересами; ... гарантування свободи творчої діяльності, невтручання у творчий процес з боку держави, політичних партій та інших громадських об'єднань; рівність прав і можливостей громадян незалежно від соціального стану та національної приналежності у створенні, використанні та поширенні культурних цінностей; доступність культурних цінностей, усіх видів культурних послуг та культурної діяльності для кожного громадянина; забезпечення умов для творчого розвитку особистості, підвищення культурного рівня та естетичного виховання громадян, ...».

? Які принципи культурної політики були декларовані в документі? Яке враження вони на вас справляють? Чи могли вони бути реалізовані в тих умовах? Чому? Чи можуть вони бути реалізовані зараз? Свою думку поясніть.

Відповідно до закону на розвиток культури виділялося 8 % від національного прибутку. Однак економічна криза не давала змоги належним чином задовольняти потреби культурного розвитку. Звільнившись від ідеологічного тиску, українська культура опинилась у залежності від джерел фінансування, адже в умовах ринкової економіки держава була не в змозі виділяти необхідні кошти на підтримку української мови, літератури й культури у цілому.

2. Модернізація національної системи освіти

Подумайте

З якими труднощами стикалися школи у процесі модернізації? Якими були завдання освітньої модернізації? Які зміни відбулися у середній та вищій освіті в 90-х роках ХХ ст. — на початку ХХІ ст.?

На час здобуття незалежності в Україні понад 90 % зайнятого населення мали середню або вищу освіту. Близько 85 % педагогічних кадрів, які працювали у школах, мали вищу або неповну вищу освіту. Проте зміни соціально-економічних реалій спонукали до модернізації освіти. У 1991 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон «Про освіту».

Зверніться до джерел

Із Закону УРСР «Про освіту», 1991 р.:

«Стаття 3. Право громадян на освіту

Громадяни Української РСР мають право на освіту незалежно від статі, расової, національної приналежності, соціального і майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних переконань, віросповідання, здоров'я, місця проживання та інших обставин...

Стаття 5. Основні принципи освіти

Основними принципами освіти в Українській РСР є:

- доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою;
- рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку;
- гуманізм, демократизм;
- пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей над політичними і класовими інтересами;
- органічний зв'язок з національною історією, культурою, традиціями;
- незалежність державної системи освіти від політичних партій, інших громадських і релігійних організацій.

Навчання у загальноосвітній школі починається з шести- або семирічного віку.

Обов'язковим є навчання в школі до 15 років».

? Якими були положення закону? До якого віку навчання було обов'язковим?

Водночас одним з основних питань розвитку школи стало виконання закону УРСР «Про мови в Українській РСР». Відбувалося швидке зростання кількості шкіл з українською мовою навчання. Якщо у 1990 р. тільки 44,6 % першокласників навчалися українською мовою, то у 1993 р. до перших класів з українською мовою навчання прийшло вже 66 % дітей. Особливо активно цей процес розгортався в західному регіоні. Почала створюватися мережа шкіл для дітей національних меншин. У 1992 — 1993 навчальному році 27 800 школярів навчалися кримськотатарською мовою, 25 300 — румунською, 18 800 — угорською, 12 000 — словацькою, 6 400 — молдавською, 600 — польською. Отже, у галузі освіти намітилися певні зрушення щодо утвердження української мови, мов національних меншин. Близько 2,5 тис. шкіл вели навчання кількома мовами.

Почали відкриватися **навчальні заклади нового типу**: ліцеї, гімназії та інші. Так, у 1992 — 1993 навчальному році в Україні функціонувало 4300 спецшкіл, 179 гімназій, 130 ліцеїв, 11 авторських шкіл, 17 приватних шкіл. У цих навчальних закладах за спеціальними програмами навчалося понад 150 тис. учнів. На початку 1997 р. у навчально-виховних закладах нового типу навчалося близько 200 тис. учнів.

В умовах соціально-економічної кризи перед школою і професійно-технічними навчальними закладами постало безліч матеріальних труднощів, оскільки державні витрати на освіту скорочувалися щороку. Наприклад, у 1992 р. частка консолідованого бюджету на розвиток освіти становила 12,6 %, а вже 1994 р. лише 9,5 %, з яких фактично було витрачено лише 6,6 %.

Через брак коштів та непросту демографічну ситуацію стала скорочуватися мережа шкіл, особливо в сільській місцевості. За даними 1997 р. у містах України було ліквідовано 26 шкіл, у селах — 81 школу. Крім того, у школах скорочено 16,7 тис. класів.

Зверніться до джерел

3 листа до редакції:

«Ми, жителі села Гришки Деражнянського району, просимо допомогти нам зберегти школу в нашому селі. Вона розміщена у колись прекрасному панському будинку, в мальовничому куточку. Ще не так давно це була добротна споруда. Тут навчалось майже 150 учнів сіл Гришки та Згар, а влітку постійно працював районний піонерський табір.

Тепер усе занедбане, у класах холодно, приміщення руйнується. Тож багато батьків змушені вже з першого класу відправляти школярів у сусідні Радівці, за 3 — 4 кілометри».

? З якими труднощами зіткнулась школа с. Гришки? Як ви думаєте, чи були такі проблеми типовими? Поясніть.

Протягом 90-х років внаслідок падіння престижу педагогічних професій, низької зарплати та хронічної її невиплати загальноосвітні, середні спеціальні і навіть вищі навчальні заклади втрачали найбільш кваліфіковані й досвідчені кадри. На початок 1994 — 1995 навчального року в Україні було зафіксовано 22,6 тис. вакансій учителів. Така тенденція спостерігалась і у вищих навчальних закладах, які лише протягом 1994 — 1995 навчального року залишило 7 тис. викладачів, причому переважно кандидати та доктори наук.

Незважаючи на такі труднощі, протягом 90-х років ХХ ст. — початку ХХІ ст. в Україні тривала модернізація загальноосвітньої та вищої школи. У 1993 р. Кабінет Міністрів України затвердив програму «Освіта» («Україна — ХХІ століття»), якою передбачалася перебудова системи освіти з урахуванням політичних, економічних і духовних змін у суспільстві.

Зверніться до джерел

З програми «Освіта» («Україна — ХХІ століття»):

«...виведення освіти в Україні на рівень освіти розвинутих країн світу... подолання монопольного становища держави в освітній сфері через створення на рівноправній основі недержавних навчально-виховних закладів... розбудова національної системи освіти з урахуванням кардинальних змін в усіх сферах суспільного життя України... створення нової правової та нормативної бази освіти».

? Які завдання ставила програма?

Прагнення України до інтеграції у світовий та європейський освітній простір, потреби соціально-економічного розвитку підштовхували до подальшого удосконалення освіти. У 1998 р. був прийнятий закон про професійно-технічну освіту, що врегульовував систему підготовки кадрів кваліфікованих робітників у відповідних навчальних закладах.

У 2001 р. замість 5-бальної системи оцінювання в загальноосвітній школі була запроваджена 12-бальна, що, на думку реформаторів, давало змогу більш об'єктивно оцінювати та ефективно стимулювати навчальну діяльність школярів, зробити навчальний процес більш гнучким і зорієнтованим на індивідуальні та вікові можливості учня.

У 2002 р. у 22 тис. шкіл України розпочалося викладання іноземної мови з другого класу. У 2004 р. був затверджений Державний стандарт загальної середньої освіти. Відповідно до стандарту було розпочато роботу над новими підручниками й програмами.

Відбулися зміни і в системі вищої освіти. Почали відкриватися нові вищі навчальні заклади (ВНЗ). Зокрема, до річниці незалежності України відкрився університет «Києво-Могилянська академія», згодом з'явилися Національна академія управління, Академія фінансистів у Донецьку, Острозька академія, ряд нових університетів. У першій половині 90-х років було запроваджено систему державного ліцензування й акредитації (визначення рівня освітньої діяльності) ВНЗ. Найвищі III і IV рівні акредитації одержали 161 ВНЗ України.

Проте, незважаючи на такі зміни, вища школа перебувала у кризовому стані. Найбільш болючою проблемою вважалося фінансування. Поряд з державними формами навчання, набули поширення ВНЗ, засновані на позабюджетному фінансуванні — на оплаті навчання приватними особами або підприємствами. Ці ВНЗ компенсували неспроможність окремих державних навчальних закладів оперативно реагувати на потреби ринку. Водночас комерціалізація освіти в умовах зубожіння населення породжувала нові проблеми, оскільки вона зачиняла двері ВНЗ для здібної молоді з мало-забезпечених сімей. У 2003 — 2004 навчальному році в Україні діяло 339 університетів, навчальних академій та інститутів, 235 з них — державної форми власності. Близько 60 % студентів навчалися за рахунок бюджетних асигнувань.

З 1999 р. у м. Болонья (Італія) був започаткований процес створення в Європі єдиного освітнього простору, що одержав назву **Болонського процесу**. До нього приєдналася й Україна. У процесі переходу до єдиного освітнього простору за вимогами Болонського процесу відбувалася реорганізація структури вищої освіти, зокрема перехід до ступеневої підготовки фахівців за кваліфікацією — бакалавр, магістр та інші зміни.

На початку ХХІ ст. за умов покращення соціально-економічних показників розвитку країни суспільство висувало нові вимоги щодо актуальних змін в українській освіті: перехід до нових інформаційно-комунікаційних технологій навчання, підвищення професійної компетентності та конкурентоспроможності випускників навчальних закладів, орієнтація освітньої системи на потреби внутрішнього та європейського ринку праці.

3. Основні тенденції розвитку науки

Подумайте

Яким був науковий потенціал України на час здобуття незалежності? Які зміни відбулися у науці та організації наукових досліджень? Що заважало розвитку науки?

На момент здобуття незалежності Україна мала потужний науковий потенціал. На початку 90-х років діяло 1300 наукових установ. У галузі науки й наукового обслуговування було зайнято близько 500 тис. осіб, зокрема понад 80 тис. докторів й кандидатів наук, що відповідало рівню таких країн, як Англія, Німеччина, Франція. За деякими напрямками досліджень українські вчені випереджали окремі розвинені країни світу.

Головним науковим центром, як і раніше, залишалася Академія наук, що у 1994 р. одержала статус національної. Відбулася реорганізація наукових установ, системи управління науковою сферою.

Зверніться до джерел

Історики В. Баран та В. Даниленко про реорганізацію наукової галузі:

«Йшло перегрупування наукових сил. Створено Міністерство України у справах науки і технологій, стала діяти Українська наукова асоціація (УНА), покликана сприяти відродженню української науки та виведенню її на світовий рівень. Засновані Академія наук вищої школи, Українська академія аграрних наук, Академія медичних наук, Академія мистецтв, Академія правових наук, низка інших галузевих академій. Виник ряд дослідних інститутів та центрів як громадських об'єднань науковців, наукових товариств».

? Які зміни відбулися в організації наукових досліджень?

Відкрилися нові суспільствознавчі інститути: української мови, народознавства, сходознавства, археографії ім. М. Грушевського. У 1992 р. утворилася Вища атестаційна комісія України (ВАК), яка до 1997 р. присвоїла наукові ступені кандидатів наук понад 10 400 особам, докторів наук — понад 2600. Розгорнулися дослідження в нових галузях, а саме: нейрофізіологія, ендокринологія, молекулярна біологія тощо. Проводилися різноманітні дослідження, пов'язані з освоєнням космосу.

Українські науковці успішно діяли й на рівні міжнародного співробітництва. Лише 1994 р. у США, Німеччині та інших країнах вийшло понад 20 монографій вчених НАН України.

Разом з тим за умов економічної кризи у науковій сфері проявились і негативні явища.

Витрати на науку у відношенні до ВВП

Рік	1990	1991	1994	1995	1997	2000	2002
% ВВП	3,1	2,5	1,4	0,6	0,6	0,3	0,29

? На основі аналізу даних таблиці визначте, як фінансувалася наука протягом 90-х років XX ст. — на початку XXI ст.

Зверніться до джерел

Історик Л. Шевченко про матеріальне становище науковців:

«Водночас частка бюджетних асигнувань, затверджених Верховною Радою України на науку, на 1995 р. становила 0,6 % валового національного продукту (ВНП). Та й вони не виплачувалися місяцями. Скажімо, станом на квітень 1997 р. співробітники Інституту історії НАН України не отримали зарплату за 6,5 місяців 1996 р., більш як за два місяці ще 1995 р. і за лютий та березень 1997 р., тобто за 10,5 місяців. І в такому стані перебували співробітники багатьох наукових інститутів. Для порівняння зазначимо: у зарубіжних країнах відрахування на розвиток науки становили 3 — 5 % ВВП».

? Яким було матеріальне становище наукових установ та науковців? Як ви думаєте, до яких наслідків це мало призвести?

Кількість працівників у наукових організаціях Національної академії наук України

Роки	Працівники основної діяльності	Фахівці, що виконують науково-дослідні роботи	Допоміжний персонал
1991	63 466	41 368	13 014
1992	57 912	37 596	12 334
1993	54 129	34 963	9089
1994	49 771	31 472	9214

? На основі аналізу даних таблиці визначте, як змінювалася кількість людей, зайнятих у сфері науки у першій половині 90-х років? Як ви думаєте, чому відбувались такі зміни?

Кількість працівників зайнятих у науковій сфері у 2002 р. у порівнянні з 1990 р. скоротилася більш ніж у 2 рази. На Захід виїжджали українські генетики, фізіологи, біохіміки, фізики-ядерники та ін. Тільки за 1990 — 1996 рр. за кордон виїхало 5600 науковців. Щороку внаслідок еміграції Україна втрачала близько 10 тис. дипломованих спеціалістів. Зростав і внутрішній «відплив умів». Понад 20 % науковців перейшли до комерційних структур.

Нагромадилися серйозні проблеми в Академії наук України. Орієнтація на прикладні розробки супроводжувалася падінням престижності фундаментальних досліджень. При цьому понад 90 % нових технологічних

розробок не впроваджувалось у виробництво. Низький рівень фінансування створював великі труднощі й у матеріально-технічному та кадровому забезпеченні науки. Ситуація змінилася на краще лише на початку ХХІ ст.

У середині 90-х років поступово змінюється ставлення до фундаментальних досліджень в інститутах НАН України, налагоджуються її зв'язки з деякими зарубіжними науковими установами.

У 2001 — 2003 рр. певною мірою зростає фінансування наукових досліджень, розробок в космічній галузі та ін. Так, у 2005 р. у порівнянні з попереднім витрати на науку зросли на 43 %.

Розгорнулася робота з написання фундаментальних праць з історії України, історії української культури, зміцнювалися зв'язки наукових закладів гуманітарного напрямку з діаспорою, представники якої частково повернулися на історичну батьківщину і долучилися до державного та культурного будівництва (В. Гаврилишин, Б. Кравченко, О. Прицак, Т. Гунчак та ін.).

З'явилися перші ознаки виходу української науки з глибокої кризи.

4. Здобутки української літератури і мистецтва, фізичної культури і спорту

Подумайте

Які нові тенденції спостерігалися у розвитку літератури? У чому проявлялося відродження образотворчого мистецтва? Як розвивалося музичне мистецтво цього періоду? У чому полягали особливості розвитку театрального та кіномистецтва? Які процеси були характерні для культурно-освітніх установ і організацій, фізкультури і спорту?

У зв'язку з проголошенням незалежності й ліквідацією цензури українська література переживала духовне відродження. У літературних творах спостерігається переоцінка суспільних явищ, розпочався пошук нових духовних цінностей та ідеалів. Ці процеси насамперед торкнулися публіцистики. Болючі проблеми суспільного життя як перегляд, переосмислення та переоцінка донедавна панівних поглядів; пошук нових ідеалів та орієнтирів, мовна політика держави; екологічні негаразди тощо стали темами публіцистичних творів О. Гончара, І. Драча, І. Дзюби, Л. Костенко, П. Мовчана, Б. Олійника, Р. Іваничука, В. Яворівського та ін.

Окремою сторінкою літературної творчості стала тема Чорнобиля. Їй присвятили твори Б. Олійник «Сім», С. Йовенко «Вибух», І. Драч «Чорнобильська мадонна» та ін. До читачів повернулися твори письменників, які раніше були заборонені, як-то: В. Винниченка, В. Голобородька, М. Грушевського, М. Зерова, Ігоря й Ірини Калинців, Г. Косинки, М. Куліша, Є. Маланюка, О. Олеся, Т. Осьмачки, Є. Плужника, Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Стуса, М. Хвильового та ін. Доступними стали й літературні твори письменників діаспори: І. Багряного, В. Барки, О. Ольжича, У. Самчука та ін. Першими лауреатами Шевченківської премії незалежної України стали І. Багряний, автор твору про злочини тоталітаризму «Сад Гетсиманський», П. Мовчан, М. Колесник, літературознавець М. Жулинський та ін. В історичній прозі з'явилися нові романи П. Загребельного, Р. Іванченко, Ю. Мушкетика та ін. Сучасна українська література збагатилася творами письменників нового покоління: Ю. Андруховича, С. Жадана, О. Забужко, Ю. Іздрика, І. Римарука та ін.

Визначте тему картини.
Як ви розумієте висловлювання
„любов до рідної землі“?
Які асоціації викликає у вас ця
картина?

І. Марчук. Пробудження. 1992 р.

Є. Волобуєв, Д. Лідер, Т. Яблонська та ін. У 1997 р. І. Марчук (за цикл картин «Шевченкіана», «Голос моєї душі») та Л. Семикіна (за цикл робіт «Високий замок») були відзначені Шевченківською премією. Ознайомлення з творами художників відбувалося на стаціонарних або пересувних виставках чи у виставкових галереях. Лише за 1992 — 1996 рр. в Україні та за її межами було організовано близько 170 стаціонарних або пересувних виставок, у 1997 р. — до 50.

Суперечливі процеси відбувалися у царині музичного мистецтва. З одного боку, як і все мистецьке життя, музика була сповнена ідеями духовного відродження. З іншого, на розвитку музичного мистецтва негативно позначалися складні матеріальні та соціальні умови. Однак успішно займалися концертною діяльністю Київський камерний музичний театр, Одеський філармонічний оркестр, симфонічний оркестр Національної філармонії, зразково-показовий оркестр Національної гвардії України та ін. У 1991 р. організувалася Всеукраїнська музична спілка, покликана сприяти розвитку музичної культури українського народу. В Україні діяли 43 концертні організації, 139 художніх колективів, серед яких 29 були новоствореними. У 90-ті роки започатковано велику кількість фестивалів та конкурсів, з-поміж яких: «Червона Рута», «Пісенний вернісаж», «Зірки світового балету», «Чумацький шлях», «Всі ми діти твої, Україно» та ін. Молоді українські виконавці все впевненіше заявляли про себе на фестивалях «Таврійські ігри», «Доля» (Чернівці), «Мелодія» (Львів), «Оберіг» (Луцьк), «Тарас Бульба» (Дубно) тощо.

Незважаючи на всі труднощі, відомий італійський режисер у світі театру й опери М. Корраді поставив на сцені Національної опери України спектаклі «Турандот» Дж. Пучіні (2003 р.), «Джоконда» А. Понкьєллі (2004 р.) та «Фауст» Ш. Гуно (2005 р.), які відразу завоювали велику популярність серед шанувальників оперного мистецтва.

У багатьох міжнародних фестивалях брали участь українські хорові колективи, наприклад, Державний ансамбль українського фольклору «Берегиня» у 1998 р. — у міжнародному фольклорному фестивалі в

Письменники, поети відігравали велику роль у духовному, громадянському розвитку українського народу.

За умов незалежності відроджувалось українське образотворче мистецтво. Суспільству поверталися несправедливо «забуті» імена художників. Так, протягом десятиліть замовчувалася творчість українського художника-емігранта Г. Синиці, який став одним із засновників нового напрямку в монументальному живописі — «Українська національна колористична школа». У 1991 р. твори Г. Синиці останнього періоду були удостоєні Державної премії Т. Шевченка. З 1996 р. президентськими стипендіями стали підтримувати таких художників, як: А. Базилевич,

Голландії, Державна чоловіча хорова капела ім. Л. Ревуцького — у міжнародному фестивалі в Італії та Великій Британії, ансамбль солістів «Благовіст» — у міжнародному хоровому конкурсі в Ірландії (здобув гран-прі). Великого успіху досягла українська співачка Руслана Лижичко, яка у 2004 р. зайняла перше місце на фестивалі Євробачення. Вона була удостоєна високого звання Героя України. У 2005 р. Україна стала організатором цього співацького конкурсу. За відгуками багатьох гостей, музичне європейське свято в Україні вдалося.

Багато музичних міжнародних конкурсів у 90-ті роки ХХ ст. були започатковані в Україні. Серед них: міжнародний конкурс співаків ім. С. Крушельницької (проводиться з 1991 р. у Львові на базі Львівського державного театру опери і балету ім. І. Франка один раз на три роки); міжнародний конкурс артистів балету ім. С. Лифаря (з 1994 р. — в Києві на сцені Національної опери); щорічний фестиваль молодих піаністів, присвячений пам'яті В. Горовиця (з 1993 р. — в Київській філармонії).

Наприкінці 90-х років ХХ ст. — на початку ХХІ ст. музиканти та музичні колективи України багато гастролювали. Глядачі Голландії познайомились з фольклорно-етнографічною музичною творчістю ансамблю «Калина». Концертний хор «Київ» виступав з гастроллями у Німеччині, Великій Британії, Данії. Національна опера, театри опери та балету Дніпропетровська, Донецька, Львова, Одеси, Харкова гастролювали в Італії, Іспанії, Португалії, Франції. Голоси вітчизняних оперних співаків А. Кочерги, В. Лук'янець, С. П'ятнички звучали у стінах Метрополітен опера, Віденській та Женевській операх.

Творчо працювали відомі композитори О. Білаш, А. Горчинський, І. Карабиць, О. Морозов та ін. Радували своїми піснями глядачів і слухачів І. Білик, О. Білозір, В. Білоножко, М. Гнатюк, П. Дворський, П. Зібров, В. Зінкевич, А. Кудлай, Ані Лорак, Н. Матвієнко, Т. Петриненко, Т. Повалій, С. Ротару, В. Шпортько та інші майстри естради.

В умовах творчої свободи та фінансових негараздів після здобуття незалежності розвивалося театральне мистецтво. Йшли інтенсивні пошуки найефективніших організаційно-творчих і економічних структур, утверджувалася творча самостійність художніх колективів. Поряд із державними, з'явилися в Україні й недержавні театри. Незважаючи на великі економічні труднощі, театр залишився популярним видом мистецтва. У другій половині 90-х років ХХ ст. приблизно 40 тис. щорічних вистав відвідували майже 20 млн глядачів. Вагомий внесок у розвиток театрального мистецтва зробили відомі режисери І. Борис, Р. Віктюк, С. Данченко, А. Жолдак, С. Мойсєєв, В. Петров, М. Резнікович, Б. Шарварко та ін.

Яке враження справляє на вас співачка та її гурт?

Переможниця Євробачення Руслана Лижичко зі своїм гуртом під час виступу.

Водночас значно скорочувалися державні витрати на розвиток національного театру. У другій половині 90-х років понад 30 культурно-освітніх театральних приміщень потребували ремонту й реставрації. У 2003 р. невідкладно потребували ремонту будівлі Одеського театру опери й балету, Запорізького музично-драматичного театру, Київського театру ім. І. Франка та ін.

Поступово відроджувалося вітчизняне кіно, яке продовжували виробляти дві студії художніх фільмів (Київська, Одеська), студія хронікально-документальних фільмів, національна кінематика і студія анімаційних фільмів. 21 серпня 1991 р. постановою Кабінету Міністрів був створений Державний фонд кінематографії. Вже у листопаді 1991 р. в Києві й Чернівцях відбувся перший всеукраїнський фестиваль, на якому було представлено 20 ігрових і понад 20 документальних фільмів. Почали створюватися багатосерійні фільми за творами українських класиків: «Сад Гетсиманський» за мотивами твору І. Багряного; «Пастка» за мотивами творів І. Франка; «Царівна» — О. Кобилянської. У 2005 р. золоту Пальмову гілку 58-го Канського кінофестивалю в категорії короткометражних фільмів отримала українська документальна стрічка «Подорожні» молодого режисера І. Стрембицького.

Проте, як й інші галузі культури кіномистецтво розвивалось суперечливо. Протягом 1994 р. на екрани України було випущено 9 художніх фільмів, 12 документальних та 4 анімаційні стрічки, тоді як за радянських часів в Україні щороку створювалося 50 повнометражних і телевізійних фільмів та до 500 короткометражних документальних, науково-популярних та анімаційних. Причому, якщо в інші галузі культури тією чи іншою мірою надходили кошти від спонсорів, то в цій галузі в 1992 р. за спонсорські кошти було знято 35 фільмів, у 1993 р. — 12, то в 1994 р. — жодного.

За роки незалежності різко зменшилася кількість глядачів, які відвідували кінотеатри. Якщо у 1990 р. кожний житель України відвідував кінотеатр 10 разів на рік, то вже у 1996 р. — лише 4 рази. Це було пов'язано зі скрутним становищем населення і самого кінематографа. Поряд з професійно зробленими політично-інформаційними, культурно-освітніми програмами кіноекрани та ефір заповнила західна кінопродукція *масової культури**.

Зверніться до джерел

З інтерв'ю режисера Ю. Ільєнка журналісту газети «Київський телеграф» 2002 р.:

«...Ви знаєте, скільки було зроблено фільмів за роки незалежності України? 400! І їх ніхто не бачив! Питання: чому? Тому що вони штучно відірвані від глядача. Сьогодні в Україні діє близько 150 кіноекранів. А знаєте, скільки в 90-ті роки було, коли зруйнували систему кінофікації? 25 тисяч! Тобто фільм міг потрапити практично в кожне село. На кожному кораблі, в кожній військовій частині можна було показати фільм. ...чому, скажіть, я останні 14 років повинен дивитися лише на американський світ? Хоча інколи треба дивитися таке кіно: американське, французьке, всяке. Але коли демонстративно знищують своє — це називається «окупацією». А я не хочу жити на окупованій території!...».

? З якими труднощами зіткнулося кіномистецтво у 90-ті роки — на початку XXI ст.? Що називає Ю. Ільєнко «окупацією»? Чи погоджуєтесь ви з ним? Чому?

Гостра криза виникла у сфері вітчизняного книговидавництва. Ціни на книги стрімко виросли, тиражі видань зменшилися в декілька разів, у 3 — 4 рази скоротилися плани видавництва. Частка україномовної літератури знизилася.

ся до 31,6 % за найменуваннями і до 5,6 % за тиражами. Тираж періодичних видань (газет, журналів), що друкувалися українською мовою, у 1994 р. (порівняно з 1990 р.) зменшився в 10 разів.

Скорочення фінансування культури негативно позначилося на мережі культурно-освітніх закладів. Так, тільки за 1990 — 1992 рр. в Україні закрилося 300 бібліотек. А ті, що залишилися, майже не поповнювались новими книгами і періодичними виданнями. Так само закривалися будинки культури, палаци дитячої творчості й самодіяльного мистецтва, парки культури і відпочинку, центри дозвілля тощо.

Водночас за роки незалежності майже удвічі зросла кількість музеїв: з 295 музеїв у 1993 до 500 у 2002 році. Фонди музеїв нараховували понад 10 млн одиниць експонатів. Однак у зв'язку з нестачею необхідних експозиційних площ, відсутністю відповідних умов демонструвалося лише 8 — 10 % фондів.

Після здобуття незалежності влада розпочала роботу з повернення в Україну її культурних та історичних цінностей. Завдяки діяльності спеціальної урядової комісії з питань повернення культурних цінностей та інших урядових структур з Чехії було передано архів О. Олеса та О. Ольжича; до Львівської національної бібліотеки надійшли рукописи Б.-І. Антонича; з Німеччини повернуто в Україну колекцію предметів мідної доби, трипільського і скіфського періодів, що були вивезені нацистами з України під час Великої Вітчизняної війни. У 1994 р. із Москви в Україну було передано частину історико-культурних документів О. Довженка.

Економічна ситуація, негаразди соціально-економічного життя поставили перед державою проблему збереження здоров'я народу. Саме на це спрямовано розвиток фізичної культури й спорту. 29 березня 1993 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про фізичну культуру і спорт». У державі розгорнулася боротьба проти паління у навчальних закладах й установах, в містах проводилися різного роду спортивні змагання між навчальними закладами, трудовими колективами тощо. В той же час відкривалися приватні тренажерні та спортивні зали. Однак через високі ціни на послуги для більшості населення вони не були доступні.

Україна пишається успіхами своїх спортсменів на міжнародній арені. Після здобуття незалежності збірна України вперше виступила самостійно на зимовій Олімпіаді 1994 р. і завоювала 1 золоту й 1 бронзову медаль, посівши 12-те місце в командному заліку. Тут відзначилася молода одеська фігуристка О. Баюл, яка виграла золоту медаль.

На літніх Олімпійських іграх 1996 р. українські спортсмени опинились на 8-му командному місці. Героями Олімпіади стали гімнастки Л. Подкопаєва, К. Серебрянська, борець Т. Таймазов, легкоатлетка І. Кравець.

На Олімпіаді в Сіднеї у 2000 р. збірна України здобула близько 20 медалей. Український спорт динамічно розвивався і радував своїми досягненнями. У червні 2005 р. головою Національного олімпійського комітету став видатний український спортсмен С. Бубка. Українська збірна з футболу, на чолі з головним тренером О. Блохіним, успішно виступила на чемпіонаті світу з футболу 2006 р. Всьому світу відома київська футбольна команда «Динамо», яку очолював знаменитий тренер В. Лобановський.

Водночас розвиток спорту гальмувався браком фінансування й постійними спробами його політизації.

Чи можна стверджувати, що ці спортсмени стали «візитною картою» України за кордоном? Обґрунтуйте свою думку.

Віталій та Володимир Клички, Олександр Алієв, Сергій Бубка, Лілія Подкопаєва, Андрій Шевченко, Анатолій Тимощук здобули Україні спортивну славу.

5. Екологічні проблеми та пошуки шляхів покращення стану навколишнього середовища

Подумайте

З якими проблемами зіткнулось українське суспільство у сфері екології? Які шляхи були визначені державою на покращення стану навколишнього середовища?

Екологічна ситуація наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. виявилась для України надзвичайно складною. Впровадження у виробництво досягнень науки і техніки, поява нових технологій, енергоджерел і матеріалів призвели до суттєвих змін у житті суспільства. Прагнення людей досягати високих економічних результатів супроводжувалось не тільки зрушеннями у природному середовищі, а й явищами, яких суспільство не очікувало.

Свідченням тому — наслідки Чорнобильської катастрофи, подолання яких буде здійснюватися протягом тривалого часу і вимагатиме великого фінансування.

Гострою екологічною проблемою для України стало забруднення атмосфери. Основними забруднювачами повітря є промислові підприємства і транспорт. Особливо болючим виявилось питання охорони повітряного басейну в індустріальних регіонах, де енергетика базується на спалюванні великої кількості вугілля, осередках хімічної та металургійної промисловості. У 24 великих містах України (Київ, Харків, Одеса, Севастополь та ін.) шкідливі викиди у повітря від автотранспорту перевищили 50 % загального забруднення. У таких регіонах населення потерпає від кислотних дощів та пилового забруднення, які призводять до погіршення стану здоров'я людей.

Актуальною проблемою для України виявилась охорона водних ресурсів. Забезпечення населення якісною питною водою останніми роками набуло особливої гостроти. Найбільшими забруднювачами вод України (у відсотках від усього обсягу зливу в ріки) є: електроенергетика 43 %, комунальне господарство 19,5 %, сільське господарство 16,6 %, чорна металургія 9 %, хімія і нафтохімія 3 %, інші 8,9 %. Вода у більшості річок класифікується як забруднена і брудна за хімічними та бактеріальними показниками.

Важливою проблемою природокористування в Україні стало споживацьке відношення до землі з метою подолання продовольчого дефіциту та збільшення технічної сировини. Розораність сільськогосподарських угідь досягла 72 %, а в окремих регіонах перевищувала 88 %. Здійснюється виснаження ґрунтів, їх ерозія та забруднення різними хімічними сполуками, що вносяться при удобрюванні. Найбільшої гостроти ця проблема досягла в середині 90-х років, коли до України почали у великих обсягах надходити імпорتنі пестициди, які заборонені на Заході. Вони використовувались в нас через відсутність відповідних законів, низькі вимоги до якості пестицидів та екологічну неосвіченість аграріїв. Надзвичайно гостро постало для населення України питання забруднення території хімічними речовинами від об'єктів військового призначення. У 2000 р. у кількох селах на Миколаївщині сталося масове захворювання людей на токсидермію. Під час розслідування спалаху хвороби з'ясувалося, що причиною є забруднення території технічними відходами військових об'єктів. Аналогічні інциденти, пов'язані з непорядкованістю зберігання токсичних речовин на військових об'єктах, спостерігалися й в інших регіонах. Влада вимушена була докладати значних зусиль, спрямованих на посилення контролю за потенційно небезпечними об'єктами та проведення обстежень екологічного стану прилеглих до них територій.

Вирішення проблеми поліпшення довкілля та природного середовища на території України в умовах незалежності було розпочато з експертизи екологів. Вони склали карту, на основі якої робився висновок, що більшість території нашої країни є забруднена. Наступним кроком у розв'язанні проблем навколишнього середовища стало визначення науковцями та керівництвом держави першочергових регіонів, де ситуація була критичною і які мали найбільше соціально-економічне значення для України. Такими регіонами визнано Донецько-Придніпровський, Поліський, Карпатський та Азово-Чорноморський із річкою Дніпро. В усіх цих регіонах виявився цілий комплекс екологічних проблем, проте кожний із них мав ще й свою власну головну проблему. В Азово-Чорноморському регіоні — це забруднення вод, у Донецько-Придніпровському — техногенне забруднення атмосфери та ґрунту, на Поліссі — наслідки меліорації й осушування боліт, а також Чорнобильської катастрофи, в Українських Карпатах — винищення й деградація лісів і полонин.

У перші роки незалежності України координуючу роль у розв'язанні екологічних проблем здійснювало відповідне міністерство, яке з 2000 р. одержало назву Міністерство екології та природних ресурсів. У нових умовах було розгорнуто реформування природоохоронної діяльності, що передбачало перехід від адміністративних до ринкових методів управління. Держава визначила оплату за розробку природних ресурсів та родовищ

і відшкодування за забруднення середовища. В Україні створювалась нова система фінансування охорони довкілля. Реформування управління природокористування і природоохоронної діяльності в Україні здійснювалось з урахуванням досвіду розвинених країн світу.

Значною подією на шляху до покращення екологічної ситуації в республіці стало прийняття у 1998 р. Верховною Радою постанови «Основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки».

Зверніться до джерел

З постанови Верховної Ради України «Основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки», 5 березня 1998 р.:

«До основних пріоритетів охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів належать:

- гарантування екологічної безпеки ядерних об'єктів і радіаційного захисту населення та довкілля, зведення до мінімуму шкідливого впливу наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;
- поліпшення екологічного стану басейнів рік України та якості питної води;
- стабілізація та поліпшення екологічного стану в містах і промислових центрах Донецько-Придніпровського регіону;
- будівництво нових та реконструкція діючих потужностей комунальних очисних каналізаційних споруд;
- запобігання забрудненню Чорного та Азовського морів і поліпшення їх екологічного стану;
- формування збалансованої системи природокористування та адекватна структурна перебудова виробничого потенціалу економіки, екологізація технологій у промисловості, енергетиці, будівництві, сільському господарстві, на транспорті;
- збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, заповідна справа».

? *Що покладено в основу визначення пріоритетів охорони довкілля? Чи вважаєте ви цей документ актуальним для українського суспільства наприкінці ХХ ст.? Чому? Які доповнення ви зробили б до цього документа з урахуванням реалій останнього часу?*

У процесі реформування системи охорони довкілля розроблялися нові механізми впливу на якісні зрушення у сфері екології.

Зверніться до джерел

Історик Л. Ковпак про заходи держави до порушників охорони довкілля та природного середовища:

«У 2000 р. Управлінням екології та природних ресурсів у Донецькій області забруднювачам повітря було пред'явлено понад 40 претензій на загальну суму близько 300 тис. грн, а за порушення вимог водного законодавства накладено штрафи в обсязі 166 тис. грн.»

? *Про що свідчить документ? Якими заходами намагалася влада захистити природне середовище? Чи можна було впливати на порушників іншими методами? Поясніть свою думку.*

На початку ХХІ ст. державна політика природокористування планувалася так, щоб це не суперечило збереженню й поліпшенню якості навколишнього природного середовища. Останніми роками активізувався процес переходу до екологізбалансованої розбудови держави. Накопичено позитивний досвід поліпшення якості питної води у містах та селищах України. На реалізацію цієї програми держава виділила значні кошти. У 2001 р. в Києві було введено в дію 120 бюветів у різних районах столиці, де мешканці

могли безкоштовно користуватися якісною питною водою. Водночас держава асигнувала 356 млн грн на реконструкцію водогонів і очисних каналізаційних споруд у Запоріжжі, Львові, Севастополі та інших містах України.

Важливим напрямом екологічної політики держави стало збереження біологічного та ландшафтного розмаїття. Останнім часом в Україні збільшилась кількість заповідників. У 2001 р. природно-заповідний фонд республіки зріс до 4 % її території (у 1996 р. цей показник становив 3,2 %). Ознакою розвитку екологічної політики держави стало залучення до природоохоронної діяльності громадськості. У 2001 р. в Україні діяло понад 400 громадських організацій, які опікувались захистом природи. Найбільш потужною серед них стала організація «Зелений світ», яка спиралася на 97 регіональних осередків по всій Україні.

За участі державних установ та громадських організацій на місцях проводились заходи та акції, спрямовані на покращення природного середовища: День Землі, День довкілля, День без автомобіля, Жива вода, Джерело та ін. Громадськість, студенти, школярі долучались до наведення порядку на вулицях, парках, розчищали береги річок, озер, брали участь у висаджуванні дерев, розвішуванні шпаківниць і годівниць для птахів тощо.

Природоохоронна політика України орієнтована не тільки на внутрішні потреби. Вона враховує й глобальні екологічні проблеми. Сьогодні наша держава є учасником понад 20 міжнародних конвенцій, пов'язаних з охороною навколишнього середовища, а також більше десятка двосторонніх угод у цій сфері.

6. Основні чинники та особливості релігійного життя України в умовах незалежності

Подумайте

Чому за умов незалежності активізувалося релігійне життя? За яких обставин відбувся розкол православ'я в Україні та якими були його наслідки? Які інші релігійні конфесії відродилися та з'явилися в Україні в цей період?

За умов незалежності в Україні розпочалося відродження релігійного життя, виявом якого стало виникнення різноманітних релігійних общин.

Зверніться до джерел

Історик Г. Середницька про причини відродження релігійного життя на початку 90-х років XX ст.:

1. Зняття заборони на релігійне життя.
2. Різде загострення суспільних проблем.
3. Значне погіршення матеріального становища значної частини громадян України.
4. Часткова втрата старих ідеологічних догм і орієнтирів.
5. Пошук багатьма людьми духовної опори в житті.
6. Повернення до традиційних цінностей».

? Які причини визначає історик? Чи треба, на вашу думку, щось додати до цього переліку? Чому?

Насамперед відбулося відтворення громад, традиційних для України християнських течій там, де вони діяли раніше і де для цього була (хай навіть зруйнована) матеріальна база. Наслідком стало те, що зростання мережі відбувалося переважно за рахунок православних громад, греко-католиків і традиційних протестантів.

Яка, на вашу думку, атмосфера панує у храмі?

Богослужіння у відбудованому Михайлівському Золотоверхому монастирі. Київ, 2001 р.

Найглибші історичні корені в Україні має православна віра. Після набуття Україною суверенітету митрополит Київський і Галицький Філарет (М. Денисенко), що невдало претендував на посаду московського патріарха, розпочав діяльність з метою створення Української помісної церкви. В церковних колах це спричинило розкол. У березні 1992 р. за пропозицією патріарха Російської православної церкви Алексія II архієрейський собор змусив Філарета залишити київську кафедру. Прибічники

Філарета об'єдналися з Українською автокефальною православною церквою і заснували Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ-КП). Однак в УПЦ-КП майже відразу виник новий розкол: з неї виокремилася нова УАПЦ.

Після розколів і церковних соборів виявилося, що переважна частина віруючих залишилася в лоні РПЦ, яка в межах України дістала назву Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ-МП), на чолі з митрополитом Володимиром (В. Сабоданом).

Таким чином, українське православ'я виявилось розколотим на основні три конфесії.

? На які частини розкололося українське православ'я? Як ви думаєте, якими були наслідки цього розколу для українського суспільства?

Досить активно здійснювалося відродження Української греко-католицької церкви (УГКЦ), очоленої кардиналом Любомиром (Гузаром). Інтенсивне поширення впливів УГКЦ із західноукраїнських земель далі на схід, напружені стосунки з парафіями РПЦ укрαι загострили конфлікт між Ватиканом і Москвою. Коренем цієї проблеми стала політизація релігійної сфери. З одного боку, сама релігія активно виходила на політичну арену, про що свідчить поява Української християнсько-демократичної партії, Української християнської партії жінок, з іншого, політика проникла в релігію.

Непоодинокими були конфлікти між греко-католиками і православними та всередині православної конфесії. Приводом до міжконфесійних зіткнень найчастіше ставали поділ майна (рухома і нерухома власність), прибутків і сфер впливу, боротьба за лідерство. Цьому сприяли падіння життєвого рівня населення, правовий нігілізм, низька ефективність виконавчої влади, неврегульованість правових питань функціонування релігійних конфесій у пострадянську епоху.

Отже, релігійно-конфесійна спрямованість пов'язана з історико-етнографічними регіонами та національним складом населення України. Найбільш

інтенсивне зростання релігійної мережі відбулося в західноукраїнських областях, що пояснюється порівняно високим рівнем релігійних потреб громадян цього регіону, для яких релігія завжди залишалася невід'ємним елементом їхнього життя і виявом духовної культури. Порівняно розвинута інфраструктура ортодоксальних конфесій у західноукраїнському регіоні, поєднання у свідомості західних українців релігійної приналежності з національною, культурною і побутовою зумовили блокування проникнення в ці області нових нетрадиційних релігійних течій.

Відмінності в рівні національної свідомості громадян позначаються на географії поширення українських національних християнських церков. Тому слід відзначити помітне поширення парафій УПЦ-КП і УАПЦ в західних і центральних областях і водночас незначну кількість їх у південному й східному регіонах країни, де домінує УПЦ-МП. Абсолютне домінування в галицьких областях має УГКЦ. Зростанню кількості римо-католицьких громад явно сприяє етноконфесійний чинник, зокрема розселення польської меншини на Поліссі, Поділлі, в Галичині і на Закарпатті.

За роки незалежності відбулося масове поширення в Україні різноманітних релігійних організацій та об'єднань, що належать до «нетрадиційних культів», протестантських течій та неохристиянських церков. У намаганні заповнити той духовний вакуум, який утворився після занепаду марксистсько-ленінської ідеологічної монополії і втрати свого авторитету церквами, котрі діяли в умовах пристосування до тоталітарних політичних порядків, ці релігійні течії поширюють в Україні переважно західні християнські місіонери або різноманітні закордонні чи доморощені авантюристи. Деякі з них мали давню історію і міцні гуманістичні традиції (зокрема, християни-баптисти або індуїсти-кришнаїти), але більшість — тоталітарні угруповання, мета яких підкорити волю (і гаманець) вірян корисним цілям своїх керівників, багато з яких перебували до того ж за кордоном. Так, середина 90-х років пройшла під знаком нездорової активності «Білого братства» (церкву очолювала жінка — «Марія Деві Христос»), реальний керівник якого психолог Ю. Кривоногов («Божествений Світильник») зробив і вдало застосував цілу технологію підкорення людської особистості.

Зарубіжні протестантські церкви проводили активну місіонерську діяльність, особливо через засоби масової інформації — телебачення, радіомовлення. На початок ХХІ ст. в Україні налічувалося понад 3600 релігійних громад, зокрема, євангельських християн-баптистів — понад 1600, християн віри євангелійської (п'ятдесятників) — близько 1000, свідків Єгови — понад 500, адвентистів сьомого дня — близько 450. Діяли в Україні ще й такі секти нетрадиційних вірувань: церкви повного Євангелія, РУН-віри, Товариства свідомості Кришни, Новоапостольської церкви та ін.

Загалом за роки незалежності кількість релігійних громад за 1991 — 2002 рр. зросла майже у 2,5 раза. Якщо у 1991 р. їх кількість становила 10,5 тис., то у 2002 р. — 26 тис.

Розвиток національної самосвідомості у представників багатьох етнічних меншин України викликав появу різних національних релігійних течій і об'єднань як християнських, так і мусульманських. Зокрема серед них — 117 мусульманських громад, переважна більшість з яких знаходилась у Криму.

В країні будувалися храми, мечеті, синагоги, молитовні будинки, відкривалися релігійні навчальні заклади, друкувалася релігійна література, святкували релігійні свята, відновлювали духовні традиції українського народу. Водночас міжконфесійні стосунки залишались складними і посилювали напруженість у суспільстві.

7. Взаємовідносини державної влади та релігійних конфесій

Подумайте

Як склалися відносини між владою і церквою на початку 90-х років? Які зміни відбулись у цій сфері на початку XXI ст.?

В умовах відродження релігійного життя влада прагнула удосконалення законодавства й залучення віруючого населення до процесів консолідації українського суспільства. З цією метою у квітні 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про свободу совісті та релігійних організацій».

? Які основні положення закону? Чи захищають вони, на ваш погляд, релігійні права громадян? Чому?

Однак протягом наступних років представники влади часто залучалися до протистояння конфесій. 1992 — 1994 рр. симпатії влади були на боці УПЦ-КП, яка розглядалась як церква, що сприяє реалізації державотворчої ідеї. При цьому враховувалось і те, що значна частина громад (парафій) України підпорядковувалася УПЦ Московського патріархату. Останній постійно заявляв про виключну канонічність саме її громад, а УПЦ-КП оголошував неканонічною. Напередодні виборів 1994 р. Л. Кравчук зустрівся з митрополитом УПЦ-МП Володимиром (В. Сабоданом), що означало певне вирівнювання ставлення влади до різних православних конфесій.

Однак з приходом у 1994 р. нового керівництва на чолі з Л. Кучмою влада почала підтримувати УПЦ-МП. Такі дії порушували принципи відокремлення влади від церкви й фактично призвели до загострення стосунків між УПЦ-КП і владою.

Особливо це проявилось під час похорону у липні 1995 р. патріарха Київського і всієї Русі — України Володимира (В. Романюка), якого влада не дозволила поховати на території Софійського собору. Натомість було запропоновано поховання у Володимирському соборі, Видубицькому монастирі чи на Байковому кладовищі, а це не влаштовувало керівництво церкви.

Зверніться до джерел

Історики Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко про конфлікт між УПЦ-КП і владою під час поховання патріарха Володимира:

«Влада, незважаючи на прохання церкви, авторитетних політичних та громадських діячів, не дозволила поховати Патріарха на території Софійського собору. ...Під час самовільного поховання Патріарха загопи міліції зупинили просування процесії та не допустили її на територію Св. Софії. На Софійському майдані Києва міліцейські підрозділи влаштували побиття похоронної процесії. ...Цей інцидент отримав негативну оцінку громадськості всього світу. Прихильники української церкви звинуватили владу в потуранні промосковським силам, назвали погром погребальної процесії „чорним вівторком”».

Зі статті «Конфронтація біля Св. Софії», серпень 1995 р.:

«Софійський собор уже не перший раз стає епіцентром міжконфесійної ворожнечі та „військових дій” між владними і релігійними структурами. ...Позиція влади, що цей собор є дійсно національним надбанням, до того ж світового значення, і на цей час має охоронятися державою, а не бути переданим одній з українських церков, котрі плодяться і змінюються мало не щороку, є дуже мудрою. ... Рішучий політик Філарет, ...погодився на поховання покійного на Байковому цвинтарі. І відразу після цього зініціював Хресний хід до Святої Софії...В той же час у прихильних до Філарета засобах масової інформації розпочалась по суті антидержавна, руйнівницька істерична пропагандистська кампанія, від якої стає сумно...»

? Порівняйте зміст двох документів. Як оцінюють ці події їх автори? Кого вони підтримують? Чому ви так думаєте?

З 1996 р. головним нормативно-правовим актом, що регламентує державно-церковні відносини в Україні є Конституція України. У статті 35 Основного Закону держави проголошено право кожного на свободу світогляду і віросповідання, а також розкрито це поняття як «свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність». Власне, про взаємини держави та релігійних організацій ідеться у пункті 3: «Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов’язкова». Також проблем державно-церковних відносин стосуються статті 11, де проголошується державне сприяння «розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України», 23 (рівність конституційних прав і свобод незалежно від релігійних переконань), 37 (заборона створювати політичні партії з метою пропаганди релігійної ворожнечі). Таким чином держава в Україні чітко окреслила свої зобов’язання перед церквою, коло тих повноважень, які є сферою її компетенції, що робить її політику в галузі релігійно-церковного життя прозорою, відкритою для суспільного загалу.

Законодавче врегулювання послабило напругу міжконфесійних претензій та непорозумінь між церквою і державою, сприяло зростанню релігійності населення, кількості релігійних організацій, розширенню спектру конфесійного розмаїття. На початку ХХІ століття релігія та церква виступають невід’ємною складовою суспільного життя, чутливо реагують на утвердження в суспільній свідомості демократичних цінностей, світоглядних і національних ідей, морально-етичних принципів, власних позицій у витлумаченні національної та церковної історії. Зазначені процеси проявляються у зростанні суспільної активності віруючих, поглибленні

внутрішньоцерковної інтеграції, посиленні впливу церковно-релігійного чинника на внутрішню і зовнішню політику держави.

Розширюється і співпраця між окремими конфесіями. Зокрема, 1998 р. утворено Всеукраїнську Раду Церков і релігійних організацій «з метою об'єднання зусиль релігійних організацій по національно-духовному відродженню України: координації міжконфесійного діалогу як в Україні, так і поза її межами; участі в розробці проектів законодавчих та інших нормативних актів з питань відносин між державою та релігійними організаціями; здійснення колективних заходів добродійного характеру». З того часу ця організація активно співпрацює з державою. Можна зазначити, що співпраця в межах таких спільних інституцій приносить плідні результати у розбудові державно-церковних відносин.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Назвати події за датами:

1989 р., 1992 р., 2005 р.

2. Дати пояснення, застосувати на прикладах поняття:

навчальні заклади нового типу, Болонський процес, природоохоронна політика.

3. Описати:

- зміни, що відбувалися в освіті;
- здобутки українських вчених;
- здобутки української літератури та мистецтва, спорту;
- складності в розвитку культури;
- екологічні проблеми;
- проблеми конфесійних взаємовідносин.

4. Схарактеризувати:

- передумови духовного відродження української культури;
- проблеми реалізації закону про мови;
- процеси модернізації освіти;
- стан навколишнього середовища;
- релігійне життя та процес розколу православ'я;
- основні тенденції в культурному житті України у цей період.

5. Висловити й аргументувати свою думку:

А. У 1998 р. історик О. Бойко так характеризував стан української культури: «... скорочення мережі установ культури; повільне формування правової бази для культури, мистецтва, яка б відповідала сучасним світовим вимогам та особливостям українського культурного процесу; обмежене фінансування культури; комерціалізація культурної сфери, яка за відсутності потужного приватного сектора та стійких традицій меценатства поставила на межу виживання значну частину творчих колективів, призвела до майже абсолютного домінування грошей над естетичними ідеалами; прогресуюча культурна деградація населення». Чи відбиває ця точка зору сучасний стан культури? Чому? Свою думку обґрунтуйте. Б. Сьогодні одні стверджують, що твори української культури значною мірою позитивно впливають на духовне життя населення, інші вважають — навпаки. А якою є ваша точка зору з цього питання? Висловіть та аргументуйте її.

6. Оцінити:

- розвиток науки, освіти і мистецтва у цей період;
- внесок українських науковців та митців у світову культуру;

- мотиви та цінності діячів української культури, які за складних умов продовжували працювати в інтересах свого народу;
- пріоритети держави в природоохоронній політиці.

Тема 40. **Зовнішня політика та міжнародні зв'язки незалежної України**

1. Основні принципи зовнішньої політики незалежної України. Ядерне роззброєння.
2. Україна в міжнародних організаціях. 3. Пошуки зовнішньополітичних орієнтирів наприкінці XX — на початку XXI ст.

Зверніть увагу

Ключові терміни та поняття:

суб'єкт міжнародних відносин, міжнародні відносини, принципи зовнішньої політики, нейтралітет, позаблоковий характер політики, багатовекторність зовнішньої політики, СНД, Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Рада Європи, омбудсмен.

Основні події:

- 1992 р. — Україна стає членом Ради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ);
- 1993 р. — прийнято «Основні напрями зовнішньої політики України»;
- 1995 р. — Україна стає членом Ради Європи.

1. Основні принципи зовнішньої політики незалежної України. Ядерне роззброєння

Подумайте

Коли Україна стала суб'єктом міжнародних відносин і в чому це проявилось? Як відбувався процес визнання незалежності України світовим співтовариством? На яких принципах будувалася зовнішня політика

України? Яким чином Україна перетворилась на без'ядерну державу? Як склалися відносини України з різними державами?

Після здобуття незалежності Україна стала повноправним суб'єктом міжнародних відносин, під якими розуміють сукупність економічних, політичних, культурних, ідеологічних міждержавних стосунків, як на двосторонній, багатосторонній основі, так і в межах світових і регіональних організацій, на основі яких складається система міжнародного порядку. Характер участі суверенної країни, напрямів її діяльності у міжнародних відносинах залежить від принципів зовнішньої політики, які визначає держава. Контури майбутньої зовнішньої політики України були окреслені в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р.

Зверніться до джерел

З Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р.:

«Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у воєнних блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї».

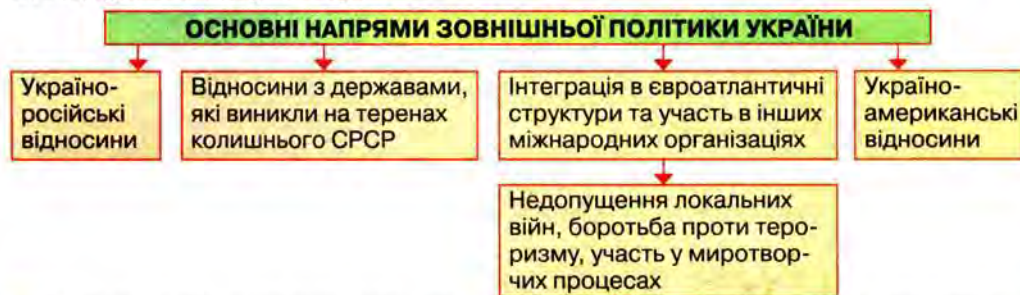
? Які принципи зовнішньої політики проголошувались у документі? Прокоментуйте кожен з них.

Проведення самостійної зовнішньої політики можливе лише за умов визнання світом незалежності держави. Це сталося після грудневого 1991 р. Всеукраїнського референдуму та виборів президента. Вже 2 грудня 1991 р.

незалежність України визнали Польща і Канада; 3 грудня — Угорщина; 4 грудня — Литва і Латвія; 5 грудня — Грузія, Аргентина, Болівія, Болгарія, Росія, Хорватія. До кінця грудня незалежність України було визнано 68 державами. У 1992 р. Україну визнали ще 64 держави. У 2005 р. Україна мала торговельно-економічні стосунки з 176 країнами світу.

Після міжнародного визнання України перед незалежною державою постало питання про формування зовнішньополітичної стратегії, яка визначала б мету, принципи та основні напрями її діяльності на міжнародній арені. Обговорення цього питання тривало 1,5 року. Лише 3 липня 1993 р. Верховна Рада схвалила *Основні напрями зовнішньої політики України*.

За цим документом зовнішня політика України будувалася на принципах рівноправності, взаємовигідного співробітництва, нейтралітету, нерозповсюдження ядерної зброї.

? Якими є основні напрями зовнішньої політики України? Чи є вона багатовекторною? Поясніть.

Після розпаду СРСР Україна стала третьою державою у світі за потужністю ядерного потенціалу. Однак відповідно до проголошеного в Декларації про державний суверенітет України прагнення держави стати без'ядерною, позаблоковою країною цей потенціал мав бути ліквідований. До того ж за умов економічної кризи республіка не мала коштів ані на обслуговування, ані навіть на демонтаж майже 2000 тактичних ядерних боеголовок і 176 міжконтинентальних балістичних ракет та інших стартових майданчиків. Для ядерного роззброєння України була потрібна фінансова допомога світового співтовариства.

23 травня 1992 р. Україна разом з Білоруссю, Казахстаном, Росією та США підписала Лісабонський протокол про приєднання до міжнародного Договору про стратегічне наступальне озброєння «СТАРТ-1». За цим документом Україна мала скоротити 36 % загальної кількості ракет-носіїв і 42 % ядерних бойових зарядів.

У Верховній Раді розгорнулася гостра дискусія щодо ратифікації Договору «СТАРТ-1», оскільки демонтаж ядерної зброї потребував додаткових витрат з державного бюджету України на суму 2,8 млрд доларів. До того ж, у цей момент загострилися українсько-російські відносини після того, як Державна Дума Росії заявила про територіальні претензії щодо Криму. Частина депутатів, зокрема представники НРУ виступали проти вивезення ядерної зброї на територію Росії й вважали негайний вступ до НАТО гарантією безпеки України. Пропрезидентські фракції посіли вичікувальну позицію, обмежуючись деклараціями і намагаючись утримуватись від реальних кроків до ядерного роззброєння.

За яких умов підписано угоду?
Як реагують учасники на цю подію?

Міністри оборони Росії — П. Граčov,
України — В. Шмаров та США — В. Перрі
під час зустрічі з питань обмеження
озброєння, 1995 р.

Лише через 1,5 року після підписання Лісабонського протоколу 18 листопада 1993 року договір «СТАРТ-1» був ратифікований Верховною Радою.

Зверніться до джерел

Історики Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко про процес ядерного роззброєння України:

«В січні 1994 р. у Москві було підписано тристоронню угоду між Україною, Росією та США. Нею визначались умови компенсації за вивезену зброю та розміри допомоги нашої державі. США і Росія фактично ставали гарантами України. Вказана угода стала „правовою основою“ повного ядерного роззброєння».

? Якими були умови угоди 1994 року про ядерне роззброєння України?

Восени 1994 р. Україна приєдналась до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї за умови надання гарантій безпеки з боку ядерних держав. Такі гарантії надавали Україні Росія, США та Велика Британія, які взяли на себе зобов'язання поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від економічного і політичного тиску у власних інтересах. 1 червня 1996 року завершився процес вивезення з території України стратегічних ядерних боєприпасів до Російської Федерації з метою їх подальшої ліквідації під контролем спостерігачів з України.

Водночас, здійснюючи політику роззброєння, Україна налагоджувала дружні відносини із західними сусідами. Це, на думку керівництва держави, повинно було прискорити процес інтеграції України у загальноєвропейські структури. У грудні 1991 р. Україна підписала договір з Угорщиною про основи добросусідських відносин та співпрацю. У 1992 р. було укладено договір про добросусідство з Польщею, у 1995 р. — з Чехією.

Складними були українсько-російські відносини, які періодично загострювались у зв'язку з питаннями економічної інтеграції в межах СНД.

Зверніться до джерел

Історик С. Кульчицький про українсько-російські відносини:

«Підтримуючи курс на економічне зближення в рамках СНД, який був життєво необхідним для України, її керівництво на чолі з Л. Кравчуком уважно слідкувало за тим, щоб співдружність країн не переросла у воєнно-політичний блок, а тим більше — у новий варіант Радянського Союзу».

У червні і серпні 1992 р. Л. Кравчук і Б. Єльцин на зустрічах у Криму досягли домовленості про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом на п'ятирічний період. Отже, перемогла точка зору російської сторони. Домовленість не розв'язувала проблеми, але зменшила напруженість між двома країнами».

? Як будувались відносини України з державами СНД та Росією?

Країни Заходу та США не поспішали приймати Україну у свої структури. В першій половині 90-х років сторони обмінювалися заявами про наміри співробітництва.

З обранням у 1994 р. Президента Л. Кучми у зовнішньополітичному курсі відбулася зміна пріоритетів. Ще у передвиборчій кампанії базовим принципом зовнішньої політики України, що її проголошував Л. Кучма, був прагматизм — орієнтація зовнішньої політики не на ті чи інші країни (групи країн), а на національні, насамперед економічні, інтереси України.

Нове українське керівництво вважало своїм стратегічним завданням розв'язання спірних питань українсько-російських відносин. Після тривалих переговорів 30 — 31 травня 1997 р. було підписано широкомасштабний «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією». Він містив 41 статтю, врегульовуючи економічні й політичні аспекти співробітництва. Строк дії договору було встановлено 10 років з автоматичним продовженням ще на 10 років.

Зверніться до джерел

З Договору «Про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією», 31 травня 1997 р.:

«Україна і Російська Федерація, далі „Високі Договірні Сторони“, спираючись на тісні зв'язки, що історично склалися, відносини дружби і співробітництва між народами України і Росії...

Стаття 1 ...засновують свої відносини на взаємній повазі та довірі, стратегічному партнерстві та співробітництві.

Стаття 2 ...поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів.

Стаття 8 ...розвивають свої відносини у сфері військового, військово-технічного співробітництва, забезпечення державної безпеки, а також співробітництва з прикордонних питань, митної справи, експортного та імміграційного контролю на основі окремих угод».

? Якими були основні статті договору між Україною і Російською Федерацією?

За договором 1997 р. Росія визнала Україну в її існуючих кордонах, але подальший перебіг подій показав незавершеність спірних проблем щодо кордонів між Україною і Росією. Восени 2003 р. російсько-українські відносини загострилися навколо острова Тузла та з питань використання Азовського моря. Після тривалих переговорів обидві країни домовилися вважати Азовське море внутрішнім морем обох держав. В той же час проблема острова Тузла залишилася невирішеною.

Дружні відносини склалися між Україною та Молдовою. 11 — 12 березня 1997 р. у Кишиневі була підписана «Декларація про основні принципи митного союзу України й Молдови». Україна виступила гарантом у розблокуванні конфлікту в Придністров'ї.

Успішно розвивались українсько-білоруські відносини. На зустрічі у Києві 13 травня 1997 р. Л. Кучма й А. Лукашенко підписали договір про українсько-білоруський кордон, про взаємодопомогу в подоланні наслідків Чорнобильської катастрофи.

Далеко не просто складалися відносини з Румунією, яка вимагала відторгнення від України Північної Буковини, Холмщини, Придунайського краю, що ввійшли до складу УРСР в 1940 р. згідно з пактом Молотова-Ріббентропа та острова Зміїний, зайнятого радянськими військами під

час Великої Вітчизняної війни. Українсько-румунські переговори з перервами тривали до середини 1997 р. Після багатьох дипломатичних нот, направлених Міністерством закордонних справ України до Бухаресту, влада Румунії нарешті визнала кордони з Україною. 2 червня 1997 р. у Констанці був підписаний договір про дружбу і співробітництво між Румунією й Україною. Він врегульовував більшість територіальних питань та передбачав співробітництво в культурно-національній галузі. Сторони зобов'язалися створити належні умови для румун в Україні й українців у Румунії.

У травні 1997 р. було ухвалено заяву президентів Польщі й України «До порозуміння і єднання». Обидві сторони продемонстрували бажання закрити трагічні сторінки минулого у відносинах між державами. Важливою подією в цьому питанні стало відкриття меморіалу воїнам Української Галицької армії і польських військових поховань 1918 — 1920 років на Личаківському цвинтарі у Львові в червні 2005 р., де були присутні український і польський президенти.

Зовнішньополітичний прагматизм передбачав і поглиблення співробітництва з країнами Заходу і США. Так, у 1997 році під час офіційного візиту Президента України в США було створено міждержавну комісію, що обговорювала питання економічного співробітництва у галузі сільського господарства, торгівлі, енергетики, охорони навколишнього середовища тощо. У травні 1998 р. Україна і США підписали угоду про співробітництво в галузі використання ядерної енергії, що давала змогу на основі американських технологій та фінансування створити закритий цикл виробництва ядерного палива.

На початку ХХІ ст. відносини з країнами Заходу та США погіршилися. Це було пов'язано з порушеннями в Україні свободи слова у галузі засобів масової інформації (ЗМІ), порушеннями законів про інтелектуальну власність (комп'ютерні програми та ін.), обмеженням експорту української сталі на європейські та американські ринки тощо.

Важливими для України були взаємовигідні стосунки з Канадою (бо там величезна українська діаспора), країнами Азії, Африки, Латинської Америки. На початку ХХІ ст. активізувалися відносини з Китаєм.

2. Україна в міжнародних організаціях

Подумайте

Як склалися відносини між Україною і СНД? В яких міжнародних організаціях держав Центральної, Східної та Південної Європи Україна брала участь? Як розвивався процес євроінтеграції України? Якими були фінансові стосунки України з іншими державами та міжнародними структурами?

За умов розпаду СРСР й утворення СНД Україна, здобувши незалежність, одразу ж стала складовою цієї регіональної організації. З самого початку створення СНД Україна прагнула до побудови міждержавних стосунків на двосторонній основі. Наша країна блокувала рішення, які були спрямовані на створення наддержавних структур, що обмежували її незалежність і самостійність. Так, із 600 документів, підписаних за перших 5 років існування СНД, Україна підписала лише 74 % і брала вибірккову участь у

статутних міждержавних, міжгалузевих і галузевих органах співдружності (у 58 з 90). Головним інтересом, що обстоювала Україна в СНД, було створення зони вільної торгівлі. В рамках цієї політики Україна відмовилася підписати статут СНД, проте у 1994 р. приєдналася до економічного союзу як асоційований член.

У 90-ті роки країнам СНД відводилося значне місце у зовнішній торгівлі України. Наприкінці 90-х років їх частка у зовнішній торгівлі України перевищувала 60 %, тоді як частка європейських країн складала лише 31 — 32 %.

У 2004 р. Україна з вимогою якнайшвидшого створення зони вільної торгівлі приєдналась до Євроазійського економічного простору (ЄЕП), в який увійшли Росія, Білорусь, Казахстан. Однак через розбіжності інтересів реалізація угоди загальмувалася.

Крім розбудови взаємовідносин в рамках СНД, Україна прагнула до створення та участі в регіональних міждержавних об'єднаннях, маючи на меті поглиблення торгово-економічних зв'язків і зміцнення економічної незалежності. 1992 р. за участю України була створена така регіональна міжнародна організація, як Парламентська асамблея чорноморського економічного співробітництва (ПАЧЕС), в яку увійшли 11 країн Причорноморського басейну.

З 1996 р. Україна стала членом ще однієї з молодих європейських організацій — Центральноєвропейської ініціативи (ЦЕІ), до якої увійшло 15 країн Центральної та Східної Європи. Співробітництво, що здійснюється в рамках ЦЕІ, передбачало пошуки шляхів спільного розвитку в таких галузях, як транспорт, зв'язок, енергетика, довкілля і екологічна безпека, наука і технології, сільське господарство, статистика, інформація та культура.

Після здобуття незалежності Україна розпочала активно діяти в напрямі інтеграції у європейський простір. У липні 1992 р. Президент України Л. Кравчук в ході візиту до столиці Фінляндії підписав Гельсінкський заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЕ). У тому ж місяці в Парижі Україна також взяла участь у підписанні державами-учасницями Гельсінкського процесу Декларації «Виклик часу перемін». Це засвідчило, що Україна стала повноправним членом НБСЕ, яка з 1995 р. одержала назву «Організація з безпеки і співробітництва в Європі» (ОБСЕ).

Україна прагнула до зміцнення міжнародних зв'язків з іншими авторитетними європейськими структурами. Важливою віхою на цьому шляху був вступ України до Ради Європи. І з цим завданням, хоч і через деякий час, Україна перша з держав СНД успішно впоралася.

У листопаді 1995 р. Україна стала 37-м членом Ради Європи (РЕ). Україна брала на себе зобов'язання дотримуватися прав людини, а в разі порушення її громадяни тепер могли звертатися по захист своїх прав до Європейського суду, рішення якого є обов'язковими для виконання в державах — членах Ради Європи. Україна приєдналася до 150 конвенцій, що діяли в країнах РЕ, й повинна була протягом 3 років привести у відповідність з ними власне законодавство, ввести інститут спеціального уповноваженого з прав людини — омбудсмена.

ЗНАЧЕННЯ ВСТУПУ УКРАЇНИ ДО РАДИ ЄВРОПИ

Поглиблення демократичних
перетворень всередині
країни

Зміцнення міжнародного
авторитету України

Отримання права вступати
в усі загальноєвропейські
структури

? Користуючись схемою, поясніть на прикладах, у чому полягало значення вступу України до РЄ.

У 1994 р. Україна підписала угоду про співпрацю з Європейським Союзом (ЄС). Договір передбачав: збільшення вдвічі українського експорту сталі до країн ЄС, надання нашій державі фінансової допомоги в 1995 — 1996 рр. у розмірі 85 млн євро. Однак переговори щодо вступу України до ЄС як повноправного члена ускладнювалися. Це пояснювалося неготовністю України, невідповідністю соціально-економічного, політичного життя та правової системи європейським стандартам. Навесні 2005 р. у зв'язку з кризою в ЄС інтеграцію України до цього об'єднання відкладено на невизначений строк.

У межах євроатлантичного вектору зовнішньої політики у лютому 1994 р. Україна приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру». 9 липня 1997 р. у Мадриді було підписано «Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО». Угода передбачала: проведення спільних навчань військовослужбовців, використання науково-технічних досягнень НАТО, проведення спільних миротворчих акцій. З метою ефективної реалізації угоди у 1998 р. в Києві було відкрито офіс військового представництва НАТО.

Будучи однією з країн-співзасновниць ООН, Україна будувала свою міжнародну діяльність винятково на рішеннях і деклараціях та під егідою цієї авторитетної світової організації. Усі рішення союзів країн чи окремих держав не повинні були суперечити базовим принципам ООН. У 1997 р. міністр закордонних справ України Г. Удовенко був обраний Головою Генеральної Асамблеї ООН, що свідчило про високий авторитет нашої держави в цій організації. Україна брала активну участь у миротворчих акціях в Анголі, Боснії та Герцеговині, Гватемалі, Лівані, Хорватії, Сьєрра-Леоне та інших країнах. За 90-ті роки у миротворчих операціях було задіяно 10 тис. українських солдатів і офіцерів, які, ризикуючи своїм життям, заробили в бюджет країни понад 70 млн доларів.

Про які форми співробітництва України з міжнародною спільнотою свідчить фото? Який рівень вишколу мають українські миротворці? Поясніть свою думку.

Українські миротворці у Косово.

На початку ХХІ ст. під час війни в Афганістані та Іраку Україна приєдналася до сил антитерористичної коаліції. Після загибелі наших воїнів у таборі Зулу м. Сувейра (Ірак) народні депутати у Верховній Раді порушили питання про виведення українських миротворців з Іраку.

Зверніться до джерел

Із статті «Ротація і скорочення контингенту» з газети «Урядовий кур'єр»:

«До Києва та Миколаєва з Республіки Ірак прибули літаками Іл-76 останні дві групи українських миротворців зі складу 7-ї окремої механізованої бригади ЗС України ... загальною кількістю — 103 чоловіки.

Усього під час ротації здійснено 42 авіарейси. На Батьківщину повернулися 1394 миротворці. На зміну особовому складу 7-ї окремої механізованої бригади до Іраку відбули 864 військовослужбовці та 41 військовий радник, які служитимуть у штабах військових структур Багатонаціональних сил. Загальна кількість миротворчого контингенту України в Іраку зменшилася на 700 військовослужбовців.

В пам'ять про загиблих у базовому таборі Зулу з ініціативи жителів міста Сувейра збудовано пам'ятник. Такого в історії коаліційних сил ще не було. Це, безумовно, свідчить про ставлення місцевого населення до українських миротворців».

? Про що йдеться у документі? Чому кількість українських миротворців почала скорочуватись? Як оцінило місцеве населення Іраку діяльність українських миротворців?

Україна активно співпрацювала з міжнародними фінансовими структурами — Європейським банком реконструкції та розвитку (ЄБРР), Міжнародним валютним фондом (МВФ), Міжнародним банком реконструкції та розвитку (МБРР).

Безумовно, 90-ті роки ХХ ст. — початок ХХІ ст. можна вважати періодом успішного просування України до багатостороннього співробітництва з різними країнами та міжнародними організаціями. Україна здобула визнання світового співтовариства. Успішно відбувався процес інтеграції України до європейських та євроатлантичних структур. Було досягнуто певного консенсусу з найближчими сусідами, насамперед з Росією. Вдалося протистояти перетворенню СНД у наддержавну структуру. Проте економічний стан країни часто спонукав уряд шукати за кордоном додаткові джерела фінансування для вирішення гострих соціально-економічних проблем, що заважало розбудові рівноправних партнерських стосунків і приводило до зростання зовнішнього боргу країни.

3. Пошуки зовнішньополітичних орієнтирів наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Подумайте

У чому полягала необхідність пошуку шляхів оптимізації зовнішньої політики України наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.? Якими були вектори її розбудови?

Наприкінці 90-х років «багатовекторна» зовнішня політика стала фактично переростати у невизначеність основних стратегічних завдань України на міжнародній арені. Залежно від місця проведення міжнародної зустрічі українські офіційні особи заявляли про стратегічне партнерство: якщо це була Москва — стратегічним партнером проголошувалась Росія; якщо будь-яка країна Західної Європи — ЄС, якщо Вашингтон — США. Причому ці заяви не підкріплялися конкретними діями. В результаті поступово почали охолоджуватися відносини із США і країнами Європи.

Проблеми в міжнародних стосунках вирішувалися ситуативно, «в пожежному порядку».

Згодом Україна наголосила на зацікавленості у співробітництві з Китаєм. У той же час український експорт на китайський ринок постійно скорочувався. У 1999 р. в Китаї було реалізовано українських товарів на суму 730 млн доларів, у 2000 р. — на 629 млн доларів, у 2001 р. — на 542 млн доларів. Тобто експорт за 3 роки знизився на 20 %.

У пресі все частіше лунали заклики про необхідність визначитися зі стратегічним напрямом зовнішньої політики. Зазвичай питання ставилося так: або Росія, або євроатлантичне співробітництво.

Зверніться до джерел

Із статті «Наш порятунк в єдності» (газета «Комсомольская правда», 23 грудня 1999 р.):

«Слов'янським країнам, які споріднені і етнічно, і культурно, і навіть цивілізаційно, здавалося б, сам Бог велів прагнути до інтеграції...

...місця слов'янським країнам на ринках Західної Європи немає чи майже немає, оскільки їй не потрібні сильні й економічно розвинені конкуренти. Західні гранди хотіли б мати нас лише за постачальників дешевої сировини для своєї промисловості, за невичерпний резервуар майже дармової робочої та інтелектуальної сили...

Отже, аби вийти з нинішнього кризового становища, нам україн необхідно змінити економічну політику. Не пориваючи і не скорочуючи господарських зв'язків із країнами Заходу і Сходу, основну надію треба все-таки покладати на власні можливості, які в усіх слов'янських країнах майже тотожні. Саме тут — найважливіші для нас джерела сировини і ринки збуту...»

? До зміцнення якого вектора у зовнішній політиці України закликає автор статті? Які аргументи він наводить? Чи погоджуєтесь ви з ним? Чому?

Зрештою українське керівництво визначилося з євроатлантичним провідним стратегічним вектором зовнішньої політики. Однією з перших ініціатив уряду стало тимчасове запровадження безвізового в'їзду в Україну для громадян країн-членів ЄС та Швейцарії.

Зверніться до джерел

Із статті в газеті «Урядовий кур'єр» про орієнтири зовнішньої політики України у 2005 році, травень 2005 р.:

«Серед контактів України зі світом переважають країни Європейського Союзу. Новою тенденцією зовнішньої політики є пріоритет захисту прав і інтересів громадян, зокрема сприяння пересуванню українців за кордоном... Почав діяти Центр допомоги українцям за кордоном, філії якого відкриваються в регіонах та в диппредставництвах за межами України. Набрала чинності угода з Португалією щодо легалізації наших громадян... аналогічні документи розробляються з Іспанією, Італією, Грецією та Росією...

Після минулomisячних переговорів з Єврокомісією Україна має всі підстави сподіватися, що упродовж кількох місяців буде підписана угода з ЄС про пільговий режим в'їзду до Союзу наших громадян... Першою ластівкою спрощення візового режиму стало запровадження безплатних віз Словаччиною та Чехією з першого травня цього року. ...

Кардинальні зрушення відбулися у відносинах України з НАТО. На міністерській зустрічі країн-членів Альянсу і України наприкінці квітня у Вільнюсі нашу державу перевели у формат інтенсифікованого діалогу щодо питань членства. Україна приєдналася до спільної антитерористичної операції НАТО в Середземному морі „Активні зусилля“...

? Якими були кроки нового уряду в напрямі євроатлантичної інтеграції? Чи підтримуєте ви їх? Чому?

Водночас Україна активізувала свою діяльність на інших напрямках зовнішньої політики. Результатами цього стали домовленості керівництва

України з лідерами Польщі, Німеччини, Росії, Туркменістану в нафтогазовій сфері. Візити до Іраку, Лівії, Бразилії вилилися в конкретні економічні проекти. Зокрема, з мертвої точки зрушилася реалізація високотехнологічного проекту «Циклон-4-Алкантара», що передбачає використання української ракети для запуску комерційних супутників зв'язку.

Проте очікуваної швидкої євроатлантичної інтеграції не сталося через недостатній технологічний рівень більшості галузей промисловості та сільського господарства України. Тому цілком природно, що згодом домінуючим напрямом української зовнішньої політики стала Росія. Основою такого орієнтира було прагнення влади спільними зусиллями сусідніх країн подолати кризові явища вітчизняної економіки.

Отже, на початку ХХІ ст. керівництво України опинилося перед необхідністю розбудувати оновлену зовнішньополітичну доктрину України, яка за будь-яких обставин повинна гарантувати: національну безпеку, створення сприятливих умов для ефективного функціонування економіки, науково-технічного прогресу, розвитку культури й освіти, захист прав і свобод громадян, підвищення рівня добробуту людей, забезпечення дружніх відносин із сусідніми державами.

Перевірте, чи зможете ви...

1. Назвати події за датами:

1992р., 1993 р., 1995 р.

2. Дати пояснення, застосувати на прикладах поняття:

суб'єкт міжнародних відносин, міжнародні відносини, принципи зовнішньої політики, нейтралітет, позаблоковий характер політики, багатовекторність зовнішньої політики, СНД, Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Рада Європи, омбудсмен.

3. Описати:

- процес міжнародного визнання незалежності України;
- входження України у регіональні, європейські та світові організації та структури;
- стосунки України з іншими державами;
- участь України в міжнародних миротворчих акціях.

4. Схарактеризувати:

- принципи зовнішньої політики;
- основні напрями зовнішньої політики України;
- позаблоковий характер політики;
- багатовекторність зовнішньої політики;
- участь України в діяльності міжнародних організацій та структур;
- пошуки шляхів оптимізації зовнішньої політики України наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

5. Висловити й аргументувати свою думку:

А. У Зверненні Верховної Ради України «До парламентів і народів світу» від 5 грудня 1991 р. зазначалось: «Україна, одна з держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй, у повній відповідності з цілями і принципами Статуту ООН

спрямовуватиме свою зовнішню політику на зміцнення миру і безпеки у світі, на активізацію міжнародного співробітництва в розв'язанні екологічних, енергетичних, продовольчих та інших глобальних проблем. Зовнішня політика України буде базуватися на загальновизнаних принципах міжнародного права». На основі аналізу основних напрямів зовнішньої політики розглядуваного періоду визначте, чи дотрималась Україна основних положень цієї заяви. Відповідь аргументуйте.

Б. Сучасні українські історики, характеризуючи розбудову зовнішньої політики України, писали: «Впродовж перших років незалежності українська дипломатія зондувала ґрунт, робила кроки у напрямі тих чи інших зовнішньополітичних векторів, випробовуючи різні моделі...» Про які моделі й вектори зовнішньої політики йде мова? Чи вдалося українській дипломатії побудувати ефективну та сталу модель зовнішньої політики? Свою думку поясніть.

6. Оцінити:

- результати зовнішньої політики України наприкінці ХХ ст. — на початку ХХІ ст.;
- роль і місце України в системі міжнародних відносин.

Перевірте свої знання з розділу 6

І. Виконайте тестові завдання, враховуючи, що кожне з них оцінюється 1 балом. На виконання цієї роботи відводиться 13 — 14 хв.

1. Вкажіть, кого у перші роки незалежності України стали називати «мішочниками» або «човниками»:

- А** бізнесменів, які часто їздили за кордон;
- Б** людей, які хотіли забезпечити свою родину всім необхідним для життя;
- В** людей, які в умовах дефіциту скуповували споживчі товари за кордоном і перепродавали в Україні;
- Г** робітників-вантажників.

2. Вкажіть явище, яке є причиною для інших:

- А** Україна проголошує незалежність; **В** грошова реформа в Україні;
- Б** Україна стає членом НБСЄ; **Г** заснування Збройних Сил України.

3. Вкажіть демографічне явище, пропущене в цьому тексті: «У зв'язку з простоями підприємств, хронічними не виплатами зарплати робітники звільнялися й шукали інші шляхи заробляти гроші. Промисловість втрачала кваліфіковану робочу силу. В країні посилювалася...»:

- А** депопуляція населення; **В** соціальна диференціація;
- Б** трудова міграція; **Г** зменшення народжуваності.

4. Вкажіть, про яке явище йдеться в документі: «Населення України вважає масштаби... дуже широкими. Згідно з результатами останніх соціологічних опитувань тільки 2 % респондентів вважають, що «ніхто в країні не бере хабарів», більшість дотримується протилежної точки зору»:

- А** деідеологізація; **В** корупція;
- Б** науково-технічна революція; **Г** інфляція.

5. Вкажіть, про яке явище в фінансовій системі України свідчить таблиця:

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Вартість одного долара США в грн	1,89	1,90	3,13	5,21	5,75	5,15	5,35	5,30	5,33	5,05

- А знецінення долара по відношенню до гривні;
 Б знецінення гривні по відношенню до долара;
 В стабілізація курсу гривні по відношенню до долара;
 Г перетворення гривні на тверду міжнародну валюту.

6. Вкажіть, для якої політичної партії є характерним таке твердження: «...Політичний союз однодумців, об'єднаних спільною з Україною долею і справою забезпечення кожній людині права на здоров'я, довголіття та життя в екологічно здоровому середовищі, союз громадян, що словом і ділом сприяють відродженню України як незалежної держави вільних людей»:

- А Комуністичної партії України; Б Партії зелених України;
 В Соціалістичної партії України; Г Конгресу українських націоналістів.

7. Вкажіть рядок з датами, пов'язаними зі здобуттям Україною незалежності:

- А квітень 1985 р.; квітень 1986 р.; березень 1990 р.;
 Б квітень 1978 р.; квітень 1985 р.; квітень 1986 р.;
 В липень 1990 р.; серпень 1991р.; грудень 1991р.;
 Г грудень 1991р.; лютий 1992 р.; березень 1994 р.

8. Вкажіть дату, яку пропущено в цьому тексті: «2 жовтня... року в Києві почалося голодування студентів, у якому брали участь 158 осіб з 24 міст України. Голодуючі студенти висунули серйозні політичні вимоги... відставка уряду і надання Декларації про державний суверенітет України конституційної сили»:

- А 1989 р. Б 1990 р. В 1991 р. Г 1992 р.

9. Вкажіть, яка серед перелічених подій є визначальною причиною для інших:

- А. вступ України до Ради Європи; В. прийняття Конституції України;
 Б. вступ України до ОБСЄ; Г. проголошення незалежності України.

10. Вкажіть, з програми якої партії 1993 р. взято цей фрагмент: «...Це партія робітничого класу, селянства, інтелігенції — всіх, хто своєю працею створює матеріальні багатства. Ми переконані у перемозі соціалізму... це — партія борців за комунізм...»:

- А Комуністичної партії; В Ліберальної партії;
 Б Соціалістичної партії; Г Конгресу українських націоналістів.

11. Установіть послідовність названих подій:

- А голодування студентів;
 Б прийняття Декларації про державний суверенітет України;
 В Акт проголошення незалежності України;
 Г вибух на Чорнобильській АЕС.

12. Установіть відповідність між термінами і явищами життя суспільства:

1) У 2002 р. за кордоном працювали 7,5 млн українців	А депопуляція
2) У 1992 р. був прийнятий закон України «Про приватизацію майна державних підприємств»	Б соціальна диференціація
3) У 2000 р. 0,2% населення отримувало щомісячний дохід 20 тисяч доларів, мінімальна зарплата в державі складала 65 доларів	В трудова міграція
4) На 1 січня 2005 р. кількість населення в Україні порівняно з 2001 р. скоротилися на 1 млн 272 тис.	Г інфляція
	Д роздержавлення економіки

II. Виконайте комплексні завдання, наведені нижче. Кожне завдання дає змогу перевірити якість засвоєння однієї з тем розділу 6. Завдання оцінюватимуться таким чином: I рівень — 1 бал; II рівень — 2 бали; III рівень — 3 бали; IV рівень — 6 балів. Загальна максимальна сума балів, яку ви можете одержати за кожне завдання, — 12.

Завдання 1

Деякі українські історики, оцінюючи політичне та економічне життя в Україні у першій половині 90-х років XX ст., зауважували, що «з проголошенням незалежності України розпочався перехідний період, в який потрібно було досягти докорінних перетворень в усіх сферах життя... Об'єктивні та суб'єктивні причини зумовили різке зниження виробництва, падіння життєвого рівня народу, викликали соціальний протест. Наростало невдоволення народу рівнем життя. Вихід шукався в основному в оновленні вищих органів державної влади. Але це, звісно, не спрацювало, і тому державотворчий процес не давав бажаного результату». Чи погоджуєтесь ви з оцінкою істориків? Обґрунтуйте свою відповідь, послідовно виконуючи завдання.

I рівень. Назвіть факти, що ілюструють політичне та економічне життя в Україні у першій половині 90-х років XX ст. Назвіть основні дати, пов'язані з цими подіями.

II рівень. Поясніть на прикладах поняття, пов'язані з характеристикою цих подій: державотворчі процеси, державні символи України, держадміністрації, мажоритарна виборча система, лобіювання, адміністративний ресурс, приватизація майна державних підприємств, випуск приватизаційних паперів.

III рівень. Схарактеризуйте зміст політичних реформ та економічних перетворень і поясніть, в чому полягали об'єктивні та суб'єктивні причини різкого зниження виробництва, падіння життєвого рівня народу, зростання соціального протесту населення.

IV рівень. Оцініть хід і результати державотворчого процесу в цей період. Відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2

Історик В. Король, характеризуючи державотворчі процеси і політичний та економічний розвиток України у 1994 — 2002 р., зауважував, що характерним для цього періоду «...є демонтаж віджилих тоталітарних структур і напрацювання нової правової бази, перетворення планової економіки на багатоукладну ринкову, зорієнтовану на консолідацію суспільства і національне відродження. Все це знайшло відображення в активізації суспільного життя, виникненні нових партій, у державотворчих процесах, головним з яких є прийняття нової Конституції України».

Чи погоджуєтесь ви з оцінкою історика цього періоду? Обґрунтуйте свою відповідь, послідовно виконуючи завдання.

I рівень. Назвіть факти, що ілюструють державотворчі процеси і політичний та економічний розвиток України у 1994 — 2002 р. Назвіть основні дати, пов'язані з цими процесами.

II рівень. Поясніть на прикладах поняття, пов'язані з характеристикою цих процесів: конституційний процес, Конституційний договір, Конституція України, мажоритарно-пропорційна (змішана) система виборів до Верховної Ради, опозиція, корупція, криміналізація й тінізація економіки, інвестиційний клімат, валовий внутрішній продукт.

III рівень. Схарактеризуйте зміст державотворчих процесів та основні тенденції економічного і політичного життя цього періоду.

IV рівень. Порівняйте визначені вами характеристики державотворчих процесів і тенденцій економічного і політичного життя цього періоду з оцінкою історика. Зробіть висновки.

Завдання 3

Історики Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко, характеризуючи рівень життя населення та етносоціальні процеси, зауважували, що «...Соціальні потрясіння, глибока економічна криза, забруднення довкілля серйозно загрожують існуванню українського народу. Глибокі реформи стали не просто бажаними. Вони перетворилися на найгостріше питання життя України».

Чи погоджуєтесь ви з оцінкою істориками цього періоду? Обґрунтуйте свою відповідь, послідовно виконуючи завдання.

I рівень. Назвіть факти, що ілюструють рівень життя населення та етносоціальні процеси в Україні на межі тисячоліть.

II рівень. Поясніть на прикладах поняття, пов'язані з характеристикою цих процесів: лібералізація цін, соціальна диференціація, депопуляція, трудова міграція, жіночі громадські організації, поліетнічна держава, міжнаціональні відносини, національна політика, національні меншини, репатріація.

III рівень. Схарактеризуйте зміст соціальних та етнічних процесів і основні тенденції в соціальній сфері цього періоду.

IV рівень. Порівняйте визначені вами характеристики етносоціальних процесів і тенденції у соціальній сфері цього періоду з оцінкою істориків. Зробіть висновки.

Завдання 4

Історик О. Рубльов, характеризуючи духовно-культурне життя населення в умовах незалежності, зауважує: «Кінець ХХ — початок ХХІ століття — це знаковий період розвитку української культури, як і розвитку всіх інших сторін суспільного життя... Релігійне життя України зазнає впливу політичних та економічних процесів... Дестабілізуючу роль у сучасному українському суспільстві відіграє відсутність єдності у православ'ї. Не сприяють утвердженню громадянської злагоди численні майнові конфлікти між віруючими та духовенством різних конфесій, особливо суперництво за право на володіння храмовими приміщеннями. ...Цей період прикметний ліквідацією багатьох перепон на шляху розвитку національної культури, скасуванням цензурних заборон, звільненням від канонів „соціалістичного реалізму“, вільним доступом до культурних надбань людства та усієї національної культури українського народу. Рівночасно, труднощі переходу до ринкової економіки викликали кризу, яка найбільш чітко вплинула на вітчизняну культуру».

Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою історика? Обґрунтуйте свою відповідь, послідовно виконуючи завдання.

I рівень. Назвіть факти, що ілюструють духовно-культурне життя населення України на межі тисячоліть.

II рівень. Поясніть на прикладах поняття, пов'язані з характеристикою цих процесів: духовне відродження, навчальні заклади нового типу, Болонський процес.

III рівень. Схарактеризуйте зміст культурних процесів і основні тенденції духовного життя населення цього періоду.

IV рівень. Порівняйте визначені вами характеристики культурного і духовного життя України цього періоду з оцінкою історика. Зробіть висновки.

Завдання 5

Українські історики, характеризуючи зовнішню політику держави в умовах незалежності, зауважували, що «з проголошенням незалежності перед Україною відкрилися широкі можливості для проведення самостійної зовнішньої політики. Вона поступово стала прилучатися до світового співтовариства, міжнародних організацій».

Чи вдалося Україні, на вашу думку, реалізувати «широкі можливості для проведення самостійної зовнішньої політики»? Обґрунтуйте свою відповідь, послідовно виконуючи завдання.

I рівень. Назвіть факти, що ілюструють зовнішню політику України у 90-ті роки XX ст. — на початку XXI ст. Назвіть основні дати, пов'язані з цими подіями.

II рівень. Поясніть на прикладах поняття, пов'язані з характеристикою цих подій: суб'єкт міжнародних відносин, міжнародні відносини, принципи зовнішньої політики, нейтралітет, позаблоковий характер політики, багатовекторність зовнішньої політики, СНД, Організація з безпеки і співпраці в Європі (ОБСЄ), Рада Європи, омбудсмен.

III рівень. Схарактеризуйте основні напрями зовнішньої політики України в цей період і поясніть, у чому полягали об'єктивні та суб'єктивні труднощі проведення самостійного зовнішньополітичного курсу.

IV рівень. Оцініть хід і результати зовнішньої політики і міжнародного співробітництва в цей період. Відповідь обґрунтуйте.

Завдання 6

Журналіст «Української правди» М. Колодяжний, оцінюючи підсумки подій 2004 р., писав: «На жаль, ті, хто стояв на Майдані й інших площах України, не відразу відчують позитивні результати своєї самопожертви. Багато хто з них, цілком можливо, стануть жити гірше і проклянуть у результаті свою недалекоглядність. Таким чином, чи можна назвати події, які відбулися, гордим ім'ям „революція”? За більшістю ознак — так. Але „солодкі плоди” революції „смакуватимуть” українські буржуа. „Помаранчева революція” віддасть владу не народу, а тільки частині його — буржуазії. І ця частина буде використовувати державу у своїх інтересах, які далеко не повністю збігаються з інтересами більшості громадян. І тільки після того, як „наситяться” вони й „нагодують” свої підприємства, позитивні зміни торкнуться більш широких шарів суспільства. Такі об'єктивні закони розвитку, подобається це комусь чи ні. Так що ж, не треба було виходити на майдан? Треба. Тому що іншого шляху в Україні просто не існує».

Чи погоджуєтесь ви з оцінкою журналіста? Обґрунтуйте свою відповідь, послідовно виконуючи завдання.

I рівень. Назвіть факти, що ілюструють політичне та економічне життя в Україні на початку XXI ст. Назвіть основні дати, пов'язані з цими подіями.

II рівень. Поясніть на прикладах поняття, пов'язані з характеристикою цих подій: корупція, конституційна політична реформа, виборчі технології, ЦВК, акції протесту.

III рівень. Схарактеризуйте зміст політичних та економічних процесів, що відбувалися в ці роки і поясніть, як вони відбивались на рівні життя і настроях населення України.

IV рівень. Оцініть хід і результати акцій протесту в 2004 р. Висловіть свою думку відносно основного питання. Відповідь обґрунтуйте.

- Антигітлерівська коаліція** — військово-політичний союз держав і народів, які боролися в роки Другої світової війни проти блоку нацистської Німеччини, фашистської Італії, мілітаристської Японії та їхніх сателітів. Основні учасники антигітлерівської коаліції — Англія, Китай, СРСР, США та Франція.
- Антисемітизм** — одна з форм національної та релігійної нетерпимості, що виражається у ворожому ставленні до євреїв, прагненні обмежити їхні права.
- Військово-промисловий комплекс** — об'єднання військових підприємств, керівництва збройних сил, урядової бюрократії, мілітаризованих наукових установ, що розробляють і виготовляють військову продукцію.
- Вільна економічна зона** — спеціальна територія з пільговими валютним і податковим режимами, де заохочується спільна з іноземним капіталом діяльність.
- Волюнтаризм** — соціально-політична діяльність, яка, нехтуючи об'єктивними законами історичного розвитку, керується суб'єктивними бажаннями й довільними рішеннями осіб, котрі здійснюють її.
- Гегемонізм** — прагнення до світового панування. Виявляється в політиці втручання у внутрішні справи інших країн і народів, прямій інтервенції проти них.
- Голокост** — знищення значної частини єврейського населення Європи внаслідок нацистської політики геноциду в 1939 — 1945 рр.
- Деідеологізація** — відмова від ідейних, світоглядних, класових засад у соціальному житті, в його зображенні.
- Деполітизація** — відмова від переваги політичних методів управління суспільним життям, визволення державних і суспільних організацій від ідеологічного тиску та політичного диктату партій чи рухів або монопольної влади.
- Депортація** — примусове, за наказом органів державної влади, виселення осіб чи груп населення, а інколи й народів, із місць постійного проживання.
- Десталінізація** — політика відходу від негативних рис сталінізму як крайньої форми більшовизму. Почалася після смерті Й. Сталіна. Активізувалася після XX з'їзду КПРС, виявилася у розширенні демократичних прав і свобод, відмові від переслідування й фізичного знищення політичних суперників, реабілітації жертв масових репресій.
- Дисидентський рух** — складова частина руху спротиву тоталітарній системі, виник у період «відлиги».
- Європейська інтеграція** — форма інтернаціоналізації виробництва; процес зближення й поглиблення взаємодії економічної, політичної, правової, військової та інших галузей життєдіяльності ряду країн Європи. Зумовлена зростанням продуктивності праці, посиленням процесів усупільнення виробництва й використання новітніх високих технологій.

Інфляція — процес знецінення паперових грошей, падіння їх купівельної спроможності.

Корупція — підкуп посадових осіб та їхня продажність.

Космополітизм — теорія, що проповідує байдуже ставлення до Батьківщини та свого народу, заперечує патріотизм, національну незалежність, національну культуру й висуває ідею створення світової держави, встановлення світового громадянства.

Мажоритарна виборча система — система виборів до представницьких органів, за якою обраним вважається кандидат, котрий одержав більшість голосів по виборчому округу.

Масова культура — поширений у сучасному суспільстві тип культури, перетворений на індустріально-комерційну форму виробництва й поширення стандартизованих духовних благ за допомогою засобів масової комунікації. Основні її риси — спрощене зображення людських стосунків, розважливість.

Науково-технічна революція — процес докорінних якісних змін у техніці й технології виробництва, перетворення науки на безпосередню виробничу силу.

Неореалізм — напрям у мистецтві та літературі, визначальними рисами якого були демократизм, гуманізм, прагнення показати життя без прикрас.

Номенклатура — працівники, призначені чи затверджені вищими органами на будь-які посади.

Популізм — схильність політиків домагатися визнання їхньої громадської діяльності, популярності, вдаючись до простих, прийнятних для населення аргументів та пропозицій.

Посткомуністичні країни — держави, що були створені внаслідок падіння тоталітарних комуністичних режимів у країнах Центральної і Південно-Східної Європи, розпаду СРСР та встановлення демократичної форми правління.

Розрядка — якісно новий етап розвитку міжнародних відносин, що сформувався на межі 70-х років XX ст. і характеризувався переходом від конфронтації до співробітництва держав із різними суспільно-політичними системами на принципах мирного співіснування.

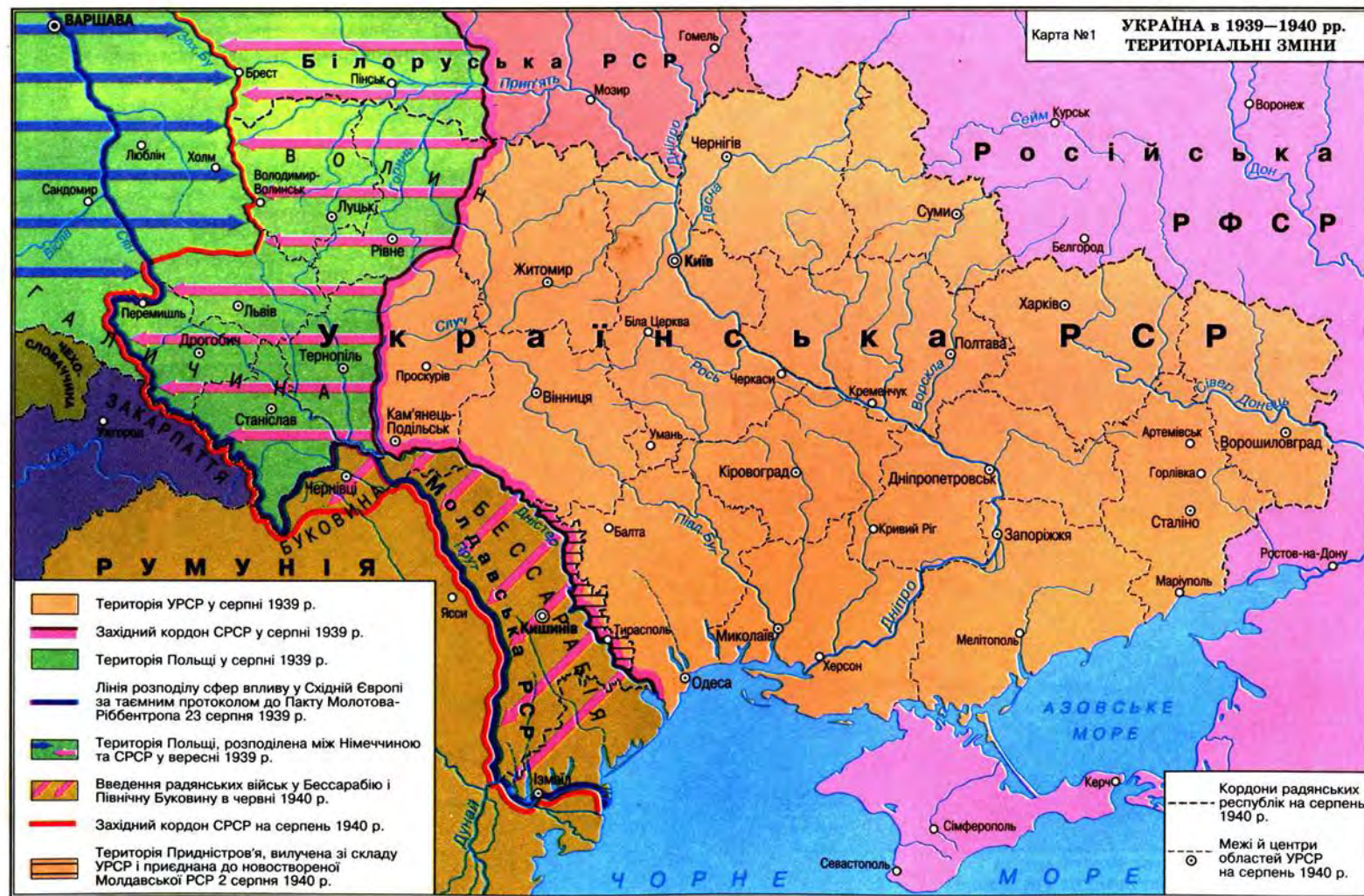
Урбанізація — процес зростання кількості населення міст і посилення їхньої ролі в економічному й культурному житті суспільства.

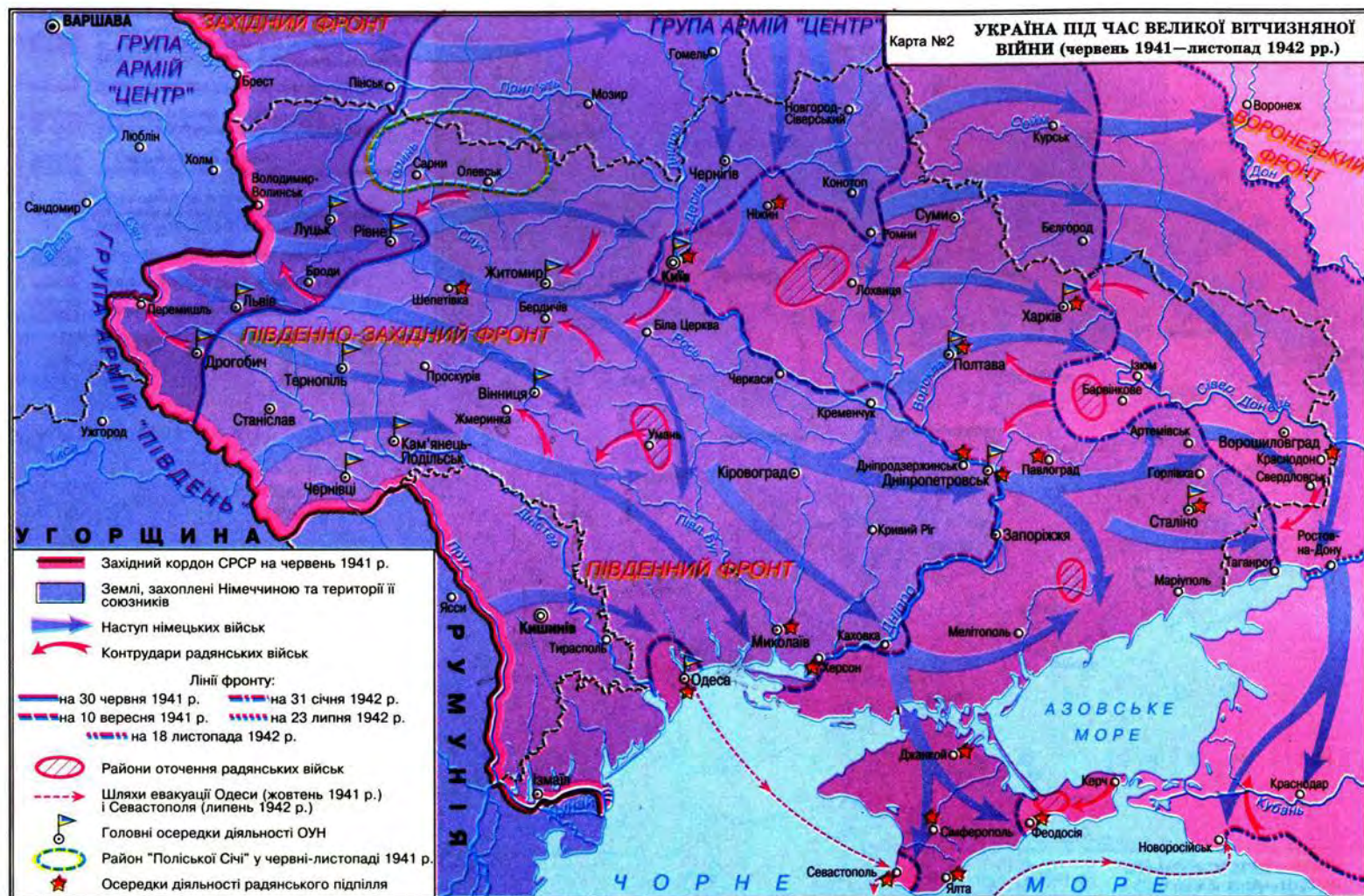
«Холодна війна» — термін, що означає ідеологічне й військово-політичне протистояння СРСР і США та їх союзників після Другої світової війни. «Холодна війна» завершилася з розвалом СРСР.

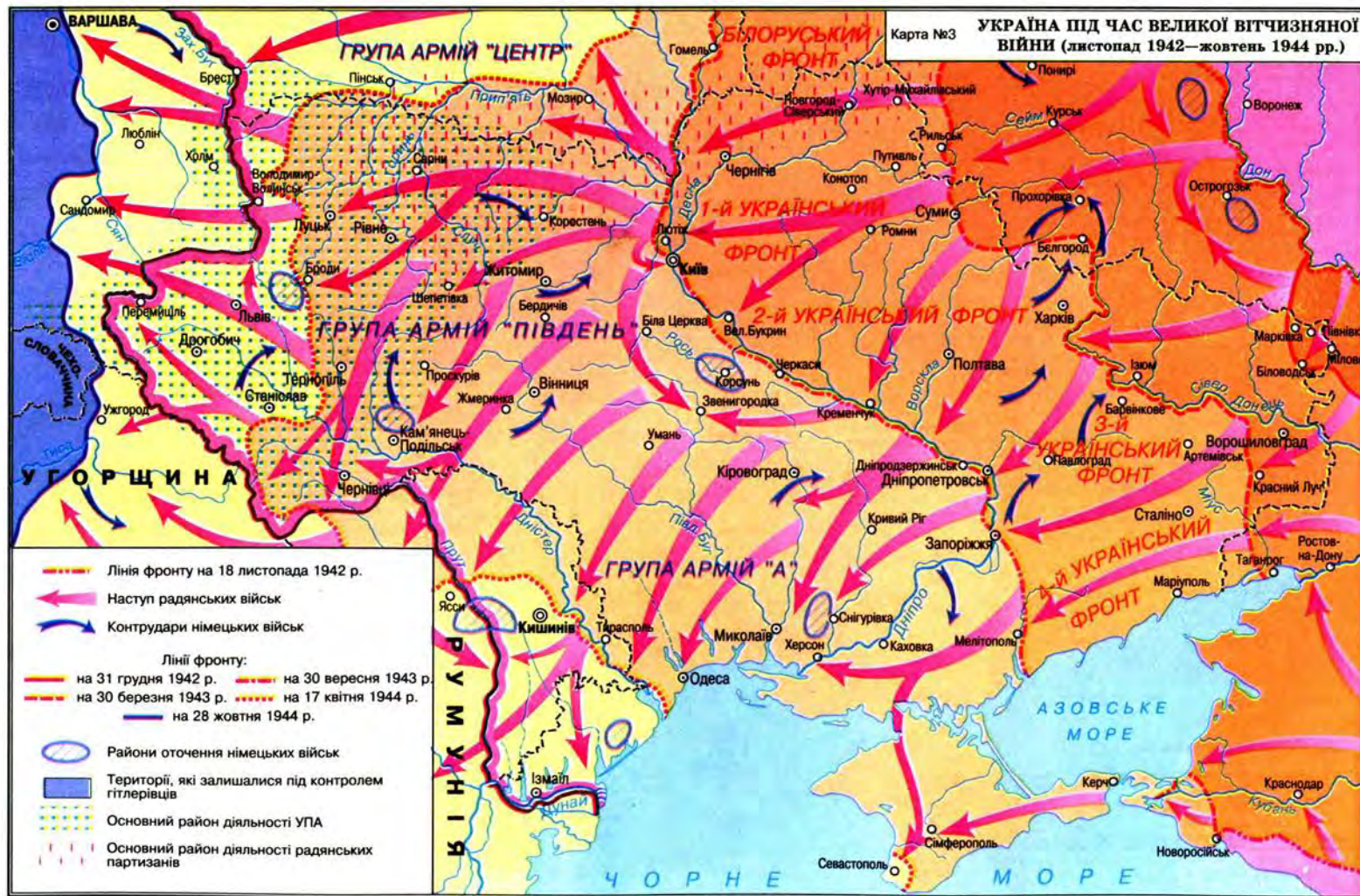
Шовінізм — одна з агресивних форм націоналізму. Це поняття означає також проповідь непереможності й винятковості своєї нації, її зверхності над усіма іншими.

ВІДПОВІДІ ДО ТЕСТІВ

Розділ 1	Розділ 2	Розділ 3	Розділ 4	Розділ 5	Розділ 6
1. А	1. В	1. Б	1. В	1. В	1. В
2. Г	2. Г	2. Б	2. А	2. Б	2. А
3. В	3. Б	3. А	3. Г	3. Г	3. Б
4. А	4. Б	4. Б	4. Б	4. Б	4. В
5. А	5. Г	5. Б	5. Г	5. Б	5. Б
6. В	6. А	6. Г	6. А	6. А	6. В
7. Г	7. А	7. Б	7. Г	7. Б	7. В
8. А	8. А	8. А	8. Г	8. Б	8. Б
9. В	9. Б	9. В	9. В	9. В	9. Г
10. Г	10. Г	10. В	10. В	10. Г	10. А
11. 1Д, 2В, 3А, 4Б	11. 1Д, 2А, 3Б, 4Г	11. А, Г, В, Б	11. Г, В, А, Б	11. Г, Б, А, В	11. Г, Б, В, А
12. Г, В, Б, А	12. В, А, Б, Г	12. 1Д, 2Г, 3Б, 4А	12. 1Г, 2Б, 3В, 4А	12. 1Д, 2В, 3Г, 4Б	12. 1В, 2Д, 3Б, 4А

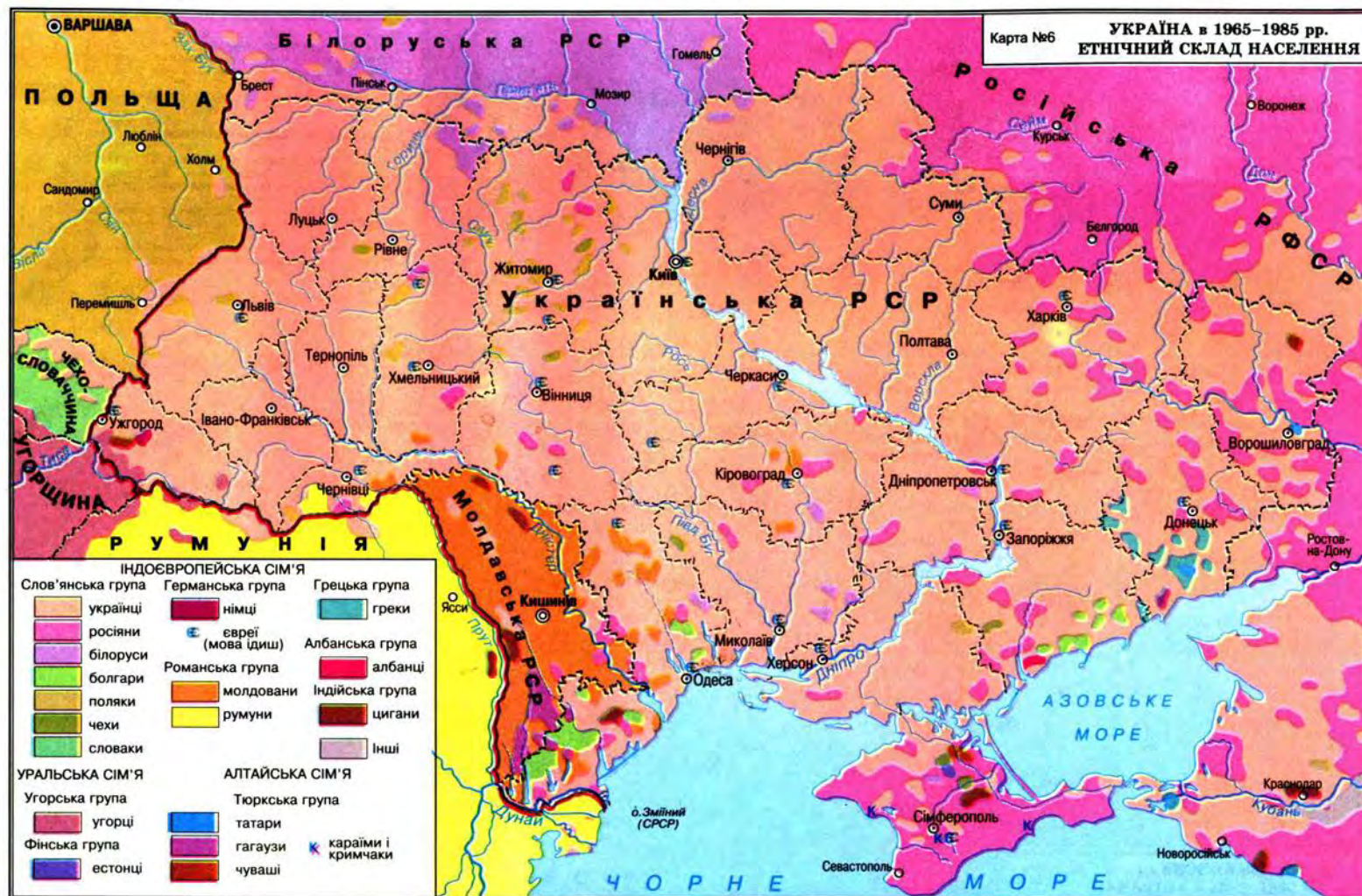

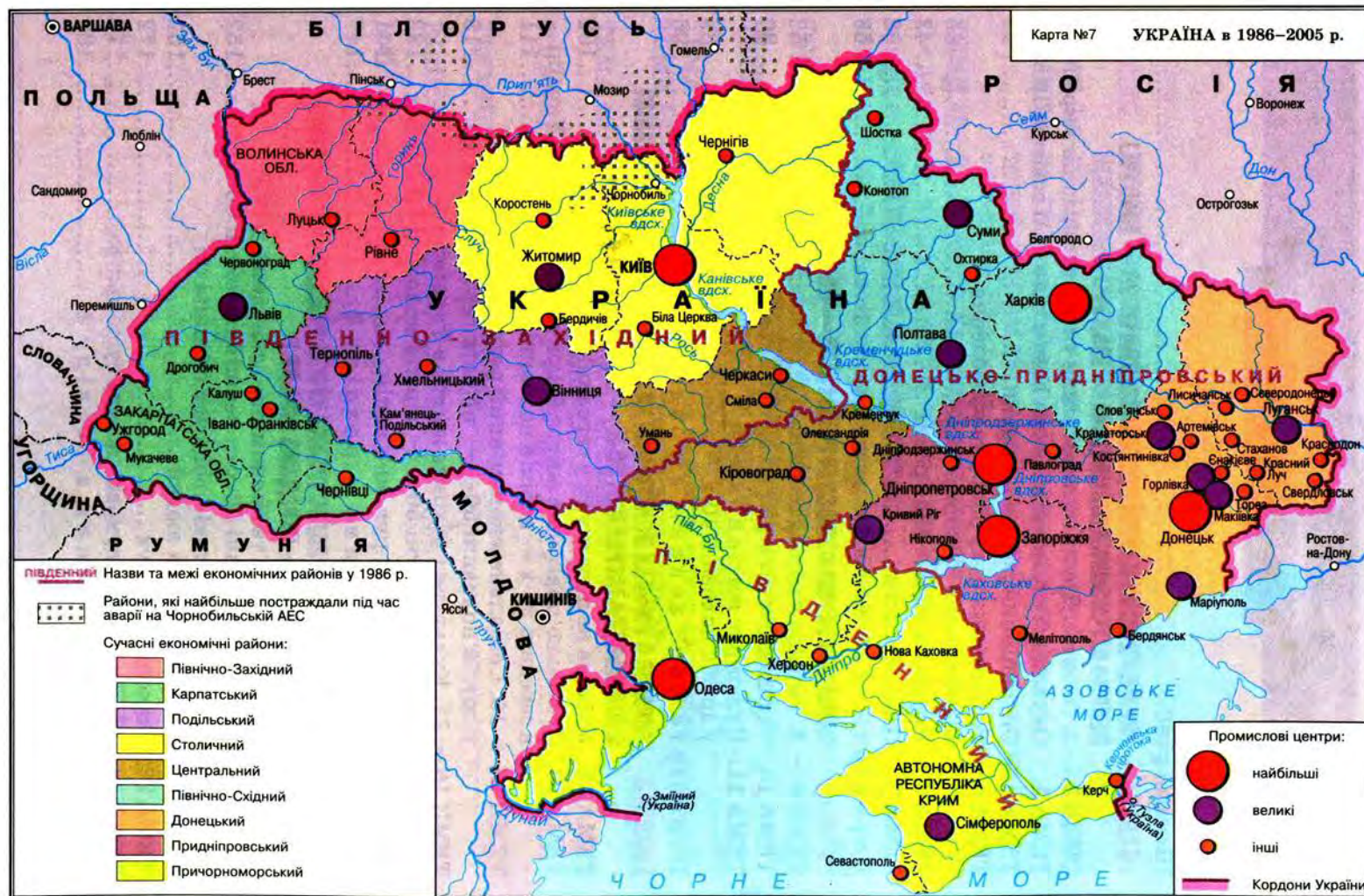

Карта №5 **УКРАЇНА в 1955–1965 рр.
ЕКОНОМІКА**

Зміст

Шановні учні!.....	3
РОЗДІЛ 1. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939 — 1945 РР.). ВЕЛИКА ВІТЧИЗИННА ВІЙНА (1941 — 1945 РР.)	
ТЕМИ 1 — 2. Початок Другої світової війни та зміна кордонів України	6
ТЕМА 3. Окупація України військами Німеччини та її союзників ...	17
ТЕМА 4. Окупаційний режим в Україні.....	27
ТЕМА 5. Розгортання руху опору та визволення Лівобережної України.....	35
ТЕМА 6. Україна в 1943—1944 роках	43
ТЕМА 7. Ціна перемоги.....	52
Перевірте свої знання з розділу 1.....	63
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНА В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1945 — ПОЧАТОК 50-Х РР.)	
ТЕМИ 8 — 9. Україна в період повоєнної відбудови.....	68
ТЕМА 10. Радянізація західних областей України.....	80
ТЕМА 11. Культурне життя в Україні у другій половині 40-х — на початку 50-х років	89
Перевірте свої знання з розділу 2.....	96
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНА В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА (СЕРЕДИНА 50-Х — СЕРЕДИНА 60-Х РОКІВ)	
ТЕМА 12. Україна на початку та у середині 50-х років	102
ТЕМА 13. Суспільно-політичне життя й політична боротьба в Україні в середині 50-х — першій половині 60-х рр.	111
ТЕМИ 14 — 15. Соціально-економічний розвиток України у другій половині 50-х — першій половині 60-х рр.	118
ТЕМИ 16 — 17. Культура і духовне життя в Україні у другій половині 50-х — першій половині 60-х років ...	133
ТЕМА 18. Дисидентський рух 60-х років	141
Перевірте свої знання з розділу 3.....	147
РОЗДІЛ 4. УКРАЇНА У ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (СЕРЕДИНА 60-Х — СЕРЕДИНА 80-Х РР.)	
ТЕМИ 19 — 20. Політичне та економічне становище УРСР у другій половині 60-х — першій половині 80-х років ...	152
ТЕМИ 21 — 22. Етносоціальні процеси в суспільстві та рівень життя людей.....	162
ТЕМА 23. Опозиційний рух	172
ТЕМИ 24—25. Культура і духовне життя суспільства	179
Перевірте свої знання з розділу 4.....	189

РОЗДІЛ 5. РОЗПАД РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ Й ПРОГЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1985 — 1991 РР.)

ТЕМИ 26—27. Перебудова в Радянському Союзі та Україні	196
ТЕМИ 28—29. Політичні реформи і зростання соціальної та національної активності українського суспільства наприкінці 80-х років	209
ТЕМИ 30—31. Здобуття Україною незалежності	223
Перевірте свої знання з розділу 5	236

РОЗДІЛ 6. УКРАЇНА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

ТЕМИ 32—33. Державотворчі процеси та політичний розвиток України	242
ТЕМА 34. Економічний розвиток України у першій половині 90-х років	257
ТЕМИ 35—36. Економічне життя України у другій половині 90-х років — на початку ХХІ ст.	268
ТЕМА 37. Етносоціальні процеси та рівень життя населення	279
ТЕМИ 38—39. Духовне та культурне життя України в умовах незалежності	288
ТЕМА 40. Зовнішня політика та міжнародні зв'язки незалежної України.....	309
Перевірте свої знання з розділу 6.....	319
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	324
ВІДПОВІДІ ДО ТЕСТІВ	326
КАРТИ	327

На с. 4 — 5, 66 — 67, 100 — 101, 150 — 151, 194 — 195, 240 — 241
використано засоби наочної агітації, фотографії та твори образотворчого
мистецтва, що відображають події відповідних періодів.

Навчальне видання

ПОМЕТУН Олена Іванівна
ГУПАН Нестор Миколайович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 11 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рівень стандарту, академічний рівень

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Редактори *Ю. М. Пилинський, Л. М. Кулинич*
Художній редактор *М. Ю. Крюченко*
Технічний редактор *Ц. Б. Федосіхіна*
Коректори *Л. А. Еско, Л. В. Липницька*

Формат 70x100 1/16. Ум. друк. арк. 27,3+0,33 форзац.
Обл.-вид. арк. 22+0,55 форзац. Тираж 2 000 прим.
Вид. № 37509. Зам. № 12-05-2903.

ТОВ «Сичія»
61017, м. Харків, вул. Кокчетавська, 20
Свідоцтво ДК № 3363 від 30.12.2008 р.

Віддруковано з готових діапозитивів
ТОВ «ПЕТ»
Св. ДК № 3179 від 08.05.2008 р.
61024, м. Харків, вул. Ольмінського, 17.